Др Ранко Пејић

СРБИ НА ОЗРЕНУ И ВОЗУЋИ
ЖИВОТ И СТРАДАЊА

МИРОСЛАВ

БИБЛИОТЕКА
СВЕДОЧАНСТВА

УРЕДНИК
МИРОСЛАВА ПЕТРОВИЋ

ИПА "МИРОСЛАВ"

Др Ранко Пејић

СРБИ НА ОЗРЕНУ И ВОЗУЋИ - живот и страдања

Прво издање

Издавач
Издавачко прометна агенција "Мирослав", Београд

Адреса издавача
Гоце Делчева 15, 11080 Београд 80
Тел/факс: (011) 69-38-05; 67-44-66
П. фах 108; 11080 Београд 80
Југославија

Суиздавач
Друштво историчара Републике Српске, Бања Лука

Адреса суиздавача
78000 Бања Лука, Бана Лазаревића 1
Тел. (078) 35-625/28

Главни уредник
Мирослава Петровић

Рецензенти
Проф. Др. Здравко Антонић
Проф. Др Никола Б. Поповић

Лектор
Др Бранко Савић

Превод на енглески
Стоја Пејић

Графичка припрема
Љубиша Чворовић

Коректура
Аутор

Тираж 1000

Штампање завршено 1998.

Штампа
"Графос интернационал", Панчево

Др Ранко Пејић

СРБИ НА ОЗРЕНУ И ВОЗУЋИ
ЖИВОТ И СТРАДАЊА

Благослов издавачкој кући "МИРОСЛАВ"
од монаха Василија
из манастира Хиландар:

"Нека ти је благословена десница
и њено оштро перо које
доноси радост срцу
и никад да не затаји
као Обилићев мач".

Отац Василије

ИСПРАВКЕ

СТРАНА	ПАСУС	РЕД	СТОЈИ	ТРЕБА
17.	2.	2.	вијајете(загради)	вилајете
17.	3.	6.	Татшница	Таташница
19.	2.	17.	Шливићи	Шљивићи
23.	1.	30.	Ретар	Петар
24	4.	3.	13.	17.
26.	4.	8.	трђави	тврђави
29.	2.	17.	чифтликсахбији	чифтлуксхабији
48.	3.	3.	усплова	услова
73.	1.	4.	Вугарски	Бугарски
101.	1.	36.	који	коју
109.	1.	9.	обњишта	огњишта
112.	2.	26.	сријељан	стријељан
112.	2.	28.	Ковстањшек	Констањшек
113.	2.	16.	сријељали	стријељали
115.	1.	7.	просторијама	просторима
137.	2.	32.	Ковачевић	Марковић
147.	1.	9.	житеља	житеље
159.	1.	22.	онемогућили	онемогућити
162.	4.	33.	сењанска	сеоњанска
163.	1.	9.	боравачки	боровачки
221.	2.	11.	Поповић	Попић
233.	1.	12.	Хулић	Хукић
264.	табела	8.	33	333

ПРЕДГОВОР

Овај рад представља покушај да се на основу објављених, али исто тако у много већој мјери необјављених, односно недовољно познатих историјских чињеница експлицира историјат српских села средњег тока ријеке Криваје и озренских подгорина која су раније чинила општину Возућа. У ствари, предмет истраживања у овом раду јесте историја рубних српских села завидовићке (Предражић, Возућа, Хрге, Свињашница и Гостовић), бановићке (Лозна, Жељова и Трештеница) и лукавичке општине (Ораховица, Јарушке, Бабице, Горња и Доња Бријесница), која су, с мањим изузецима, још од времена турске управе па све до 1958. године чинили јединствено територијално-управно подручје.

Пошто на подручју некадашње општине Возућа нису обављена никаква археолошка и научна истраживања, осим нешто из етнологије, нити има објављених научних радова, а зна се за обиље значајних, али, на жалост, и веома трагичних историјских догађаја, требало је за ово дјело исчитати готово све до сада објављене научне радове из историје српског народа, прегледати огромну архивску грађу, прочитати већи број текстова из штампе и узети изјаве од активних учесника догађаја. Ова монографија је до сада једино дјело из историје возућко-озренског краја које може бити и основа за даља научна истраживања и комплетирање историје овог вишевјековног српског простора, којег су, на жалост, муслимани, уз помоћ НАТО-пакта, у овом последњем грађанском рату (1992-1995) окупирали, све Србе протјерали и сва села попалили.

Да би се сагледао континуитет људског живљења на овим просторима у књизи је укратко приказана праисторија, стари и средњи вијек, те доба турске и нешто опширније аустро-угарске владавине, затим, период између два свјетска рата, Други свјетски рат и посљератну обнову и изградњу села.

Праисторија и историја старог и средњег вијека возућко-озренског простора, иначе још увијек прекривени "велом" тајни, приказани су, већином, на основу сачуваних легенди, остатака материјалне културе, топографских назива и историјских података који су у неким научним радовима само узгред поменути.

Из времена турске владавине, нарочито за касније период, објављено је више научних радова у којима се налази понешто података и за озренско-возућко подручје, па је прошлост овог доба у књизи нешто опширније приказано. У овом поглављу је кроз народна предања, историјат манастира Возућица, отварање прве школе у Возући и на основу података из научних радова укратко приказан привредни, културно-просвјетни и вјерски живот подозренско-возућких Срба.

Период аустро-угарске управе је, захваљујући мноштву архивске грађе и бројнијим научним радовима, знатно опширније и детаљније обрађен. У посебним одјељцима приказан је привредни, културно-просвјетни и вјерски живот Срба на озренско-возућком подручју. Наведени су власници трговачких, занатских, угоститељских и других услужних дјелатности те изградња кривајске жељезничке пруге, отварање народне основне школе у Гарима, освештење цркве у Васићима и оснивање културно-просвјетних удружења и друштава.

У поглављу које се односи на преиод између два свјетска рата приказан је привредни, политички и културно-просвјетни живот српског народа на подозренско-возућком подручју. Детаљније је описано оснивање и рад општине Хрге, односно од 1932. године Возућа, те изборима за народне посланике, оснивање политичких странака и рад културно-просвјетних друштава и организација.

Поглавље "Други свјетски рат", који је централни дио рада и главни предмет истраживања овог рада, садржи 14 међусобно повезаних поднаслова. У овом дијелу књиге описана су прва убиства и депортовања у логоре смрти истакнутијих српских интелектуалаца и угледних привредника. Као одговор на терор и масовне усташке злочине описан је почетак народног отпора на озренском подручју, формирање и борбено дјеловање Озренског устаничког одреда. Највише простора у овом дјелу књиге дато је трагичним догађајима из прве половине 1942. године. На основу потресних казивања бројних свједока усташких злочина, који су своје званичне изјаве дали Земаљској комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, описани су у овом поглављу готово сви злочини које су у двадесетак српских села починиле хрватске и муслиманске легије. Детаљно је описано геноцидно понашање злочиначке Француетићеве црне легије и локалне муслиманске милиције и то од њихова доласка у Предражић и Возућу и њихов рушилачки поход на Лозну и Свињашницу док их нису зауставили озренски устаници на Поцјелову. У оквиру овог поглавља приказан је начин прикупљања и отпремања возућких Срба у хрватске логоре смрти. Поред описа спаљивања српских села и масакра њихових житеља, наведена су и имена идеолога и непосредних извршиоца ових масовних злочина над српским народом.

У посебном одјељку описане су борбе на Поцјелову између српских устаника и хрватско-муслиманских војних формација. Укратко је описан и тежак живот избјеглица из кривајске долине у озренским селима. Подјела у Озренском устаничком одреду приказана је на основу архивске грађе објективно и непристрасно. Објективно су приказани

узроци и посљедице подјеле. Укратко су описани и политички ставови, поступци и војне акције партизанске и четничке команде. Потписивање примирја између њемачко-хрватске војне команде и Штаба четничког Озренског одреда окарактерисано је као изнуђено и једини спас за озренски српски народ и могућност повратка на вјековна огњишта.

На основу извјештаја партизанске и четничке команде описани су односи и борбе на озренском подручју током 1943, 1944 и 1945. године. Укратко је описано ослобођење возућког подручја, Завидовића и Лукавца.

У поглављу које се односи на посљератни период описан је терор комунистичких власти, хапшење, суђење и ликвидација антикомуниста и оних Срба који су крај рата дочекали у четничким редовима. Укратко је приказан живот српског народа под новом партизанском власти (порези, откупи и обавезе добровољног рада), успостављање народних одбора и дјеловање политичких и хуманитарних организација.

На крају текста дат је списак 1950 невиних жртава рата из 28 српских села завидовићке, бановићке и лукавачке општине. Из списка се види да је у исто толико муслиманских села било само 103 жртве рата, углавном погинулих у партизанским акцијама. Подаци о жртвама геноцида од стране хрватске и муслиманске војске, узети из књиге: Савезни завод за статистику: Жртве рата 1941-1945. године.

Списак жртава рата у Возућој, Лозној и Свињашници, разврстан по засеоцима, добио сам од пуковника Милорада (Миће) Керезовића и новинара Ненада Цвјетковића, због чега им се најискреније захваљујем. Ненаду Цвјетковићу се захваљујем на уступљеној географској карти озренског подручја и бројним фотографијама. За помоћ при прикупљању грађе за ову књигу и подршку у раду посебну захвалност одајем својој породици: супрузи Јефи, синовима Драгану и Синиши и снахама Милки и Ирени. За помоћ и подршку топло се захваљујем рецезентима проф. др. Здравку Антонићу и проф. др. Николи Поповићу и штампару Драгану Божановићу. Захвалност дугујем и "Удружењу Срба из БиХ у Србији, Озренско-требавска регија, Београд", које је материјално помогло објављивање ове књиге.

СТАРИНЕ И ЛЕГЕНДЕ

Пошто никаква значајнија археолошка нити етнографска научна истраживања на подручју бивше возућке општине, као ни цијеле кривајске долине, још нису вршена, праисторија овог краја је остала готово непозната. Само понеки задржани топографски назив и случајно нађен примјерак каменог оруђа упућују на помисао да су на овом подручју живјели и праисторијски људи. Сусједно насеље и рјечица Турија су назив добили баш по праисторијској и одавно изумрлој крупној животињи тур, која је прачовјеку била омиљена и веома корисна ловачка мета. У Лукама код Стога случајно нађене двије камене лопте су вјероватно служиле за уситњавање зрневља и справљање брашна. Имајући у виду да погодних пећина за обитовање људи на овом подручју нема, а земљиште је већином било мочварно и шумовито, изгледа да је прачовјек овамо залазио само у току лова и сакупљања природних плодова. Трајније насељавање људи на овим просторима, вјероватно, почиње тек појавом земљорадње. Без археолошких истраживања ова теза остаје само претпоставка.

Из периода историје старог вијека на овом подручју су пронађени малобројни остаци материјалне културе, задржани стари географски називи и од заборава сачувано понеко народно предање. На основу ових, скоро јединих, историјских извора може се са сигурношћу тврдити да је на овим просторима човјек, привремено или стално, обитовао још од праисторијског доба. Од материјалних историјских извора, који, такође, указују на континуитет људског живљења на овом подручју, најбројнији су стари надгробни споменици. Од осталих остатака материјалне културе нађени су и примјерци оруђа, оружја и накита. Задржало се и доста топонима који означавају имена старих људских насеља. Али легенди и народних предања из далеке прошлости је веома мало сачувано.

Надгробних споменика, нарочито оних из најстарије историјске епохе, на возућком подручју је релативно мало. На постојећим споменицима нема натписа нити ознака везаних за старе народе па је њихово датирање отежано и још није утврђено. Тешко је одредити и којем народу ови споменици припадају. Такав недатиран надгробни споменик се налази на брду Кочарин у Возућој. То мјесто мјештани

називају Биљег. Име је добило по једном вјешто исклесаном тамнозеленом каменом стубу око којег је гомила камења, па се од њега види само дио који је дуг око 60 центиметара. На једној страни овог стуба је невјешто исклесан полумјесец, а на другој мали мач уоквирен између два мања лука. Дио стуба на којем је исклесан мач затрпан је у гомили камења.[1]

Стећак из Возуће

У селу Боровци, тачније у засеоку Црквина (Лозна), још се налази један већи невјешто исклесан надгробни споменик на којем се, такође, назире полумјесец. Овај камени споменик, који, такође, није датиран нити као материјални остатак евидентиран, има облик неправилног квадра и већ је одавно обрастао густом маховином. Прича се да је оваквих споменика у овом засеоку било знатно више, али су их мјештани уградили у темеље својих кућа. Копајући темељ за кућу, један мјештанин је ископао људски костур који је био релативно добро очуван и у односу на савремене људе, нешто већи, а кости крупније. На основу ових споменика и костура може се претпоставити да је старо људско насеље било на брду изнад засеока, гдје је сада православно боровачко гробље, а мртви су сахрањивани на локалитету данашње Црквине. Касније су локалитети гробља и насеља замјењени. Приликом просјецања трасе за сеоски пут мјештани су на више мјеста ископали комаде шљаке. Ови остаци од истопљене руде потврђују народно предање које каже да је овде био старогрчки, односно раноримски рудник. Наиме, у Лозној се још прича да су овдје некада давно живјели Грци, које народ назива Каури. Легенда каже да је Грке из ових крајева отјерала јака и дуга зима која је, наводно, непрекидно трајала пуних седам година. И старогрчки писац Ксенофонт пише да је због јаке хладноће грчки војни поход на Балкан морао бити обустављен.

О касноримском рударству у овом засеоку свједочи и један једва видљив калдрмисан путељак који мјештани називају римски друм. Овим путељком, који повезује Црквину са главним путом Цадом на Поцјелову, вјероватно је превожена руда и метални производи.

[1]) Филиповић Др Миленко: Манастир Возућа у Босни, Скопље, 1940. стр 5/6

Сличан надгробни споменик, али мањих димензија и неправилнијег облика налази се у Кестену (Лозна) на њиви званој Селиште. Мјештани причају да је ту раније било српско село и да су се његови становници, они који су примили ислам, одселили и нешто јужније формирали данашњу Сеону. Дио Селишта је власништво једног муслимана, што ову причу донекле и потврђује. И сам назив Селиште је довољан доказ да је ту некада било сеоско насеље. У Лозној, тачније у засеоку Подборик, налази се и једна Црквина. Копајући темељ за породичну кућу, један мјештанин је откопао давно затрпане темеље некадашње цркве, по којој је овај локалитет и добио име. Мада су темељи ове цркве данас у муслиманском насељу, назив Црквина је задржан. Недалеко од овог црквишта је мјесто звано Греб, на којем се одржава православни вјерски збор и обавља љетна молитва. Локалитета са називом црквине или црквишта има не само у српским него и у муслиманским насељима. У селу Стог, такође, има мјесто звано Црквина, односно, како неки кажу, Црквиште. По причању мјештана ту је и раније била нека црква. Неки, пак, кажу да је то био хан, то јест преноћиште за оне вјернике који су издалека долазили у манастир Возућица. О овим црквинама, којих има на цјелом возућком подручју, народна предања нису сачувана или, можда, нису ни постојала. Само на основу назива и остатака темеља може се претпоставити да потичу из ранохришћанског периода. Називе им је, вјероватно, дао досељени словенски народ. Тек би археолошка истраживања могла ову тврдњу демантовати или научно верификовати.

У односу на бројне топониме нађено је на возућком подручју знатно мање оруђа, оружја и накита. На брду Главица код села Каменица (Стог) нађене су двије бакарне наруквице. У хршким Лукама, такође у Стогу, мјештани су нашли украсне наруквице и бојно копље, израђене од бронзе. Ови предмети се, као вриједни археолошки експонати, налазе у сарајевском Земаљском музеју. Пронађени стари предмети указују на чињеницу да је овај крај био насељен и у метално доба. У околини Возуће су нађене двије камене лопте, обима од 210 сантиметара, које су, вјероватно, војним посадама служиле за одбрамбено оружје.[2]

Од разних топографских назива, који означавају имена насеља, најбројније су "градине". Ријеч "градина" је словенски назив за стара илирска утврђења која су Римљани порушили и опустошили. Локалитет са именом градина имају Возућа, Лозна, Стог, Жељова, Трештеница и друга насеља. Градине у Возућој, Жељовој и Трештеници су само назив за већ одавно дрвећем и другим растињем покривена купаста узвишења. Материјални остаци ових градина и народна предања нису сачувани, што значи да су, као људска насеља, давно порушене и већ забораву препуштене. На ложњанској Градини се налази православно гробље, које је, вјероватно, настало на рушевинама илирског утврђења. Најстарији надгробни споменик на овом гробљу потиче из средине 18. вијека што значи да је континуитет људског живљења на овој Градини био прекидан. Од порушених илирских утврђења досељени Словени, тачније Срби, обновили су и војним посадама населили само Градине на Стогу

[2]) Филиповић Др Миленко: Манастир Возућа у Босни, Скопље, 1940. стр 7

и у Туловићима. Приликом турских освајања и ове Градине су коначно порушене.

О животу старих Илира, градитеља ових градина, понешто сазнајемо само из дјела старогрчких и римских писаца и историчара. На простору сјеверне и сјевероисточне Босне, дакле и на возућком подручју, живјело је прије досељавања словенских племена моћно илирско племе Десидијати. Нешто података о животу Десидијата оставио нам је и "отац историје" Херодот. Он нам саопштава да се ово племе састојало из 103 братства. Даље нам прича да су од јечма и ражи справљали некакво пиће, слично данашњем пиву. За мушкарце је речено да су се вољели опијати. Десидијатке су често своје пијане мужеве кући доводиле. Код овог племена жене су у породици имале главну улогу, што указује на остатке матријархата. Док су са лакоћом тјерале стоку, Десидијатке су на једном рамену носиле бреме дрва, а на другом своје мало дијете. Дјевојке су у љубави имале доста слободе. Могле су дјецу имати и прије удаје. Око 219. године прије нове ере ово илирско племе Римљани су војнички покорили, а његову територију укључили у провинцију Далмацију. Против римске власти Десидијати су 9. године нове ере дигли оружани устанак и око 20 година Римљанима пружали отпор. Тек кад је на превару ухваћен њихов вођа Батон, који је имао око 20.000 пјешака и 9.000 коњаника, устанак је угашен. Тада су њихова утврђења (градине) порушене. Дио становништва је одведен у ропство, а остало се временом потпуно романизовало и са историјске сцене нестало.[3]

[3]) Јиричек - Радоњић: Историја Срба, Књига I, Beograd, 1979. str. 10-18

КРИВАЈСКА ДОЛИНА У СРЕДЊЕМ ВИЈЕКУ

У склопу сеоба Словена на Балканско полуострво простор између ријека Криваје и Спрече населила су српска племена. Области које су Срби запосјели називале су се жупе. На челу жупе стајао је племенски вођа, који се касније назива и жупан. Пошто су биле политички и војнички слабо организоване, жупе су у почетку досељавања улазиле у састав и признавале власт Византије, а касније и друге тренутно доминирајуће државе. Велики простор између Саве, Врбаса, острва Брача и Скадарског језера, дакле, и кривајска, односно спречанска долина, јесте од 4. до 12. стољећа улазио у састав прве српске државе Рашке (Србије).[4] У другој половини 12. и до средине 13. стољећа сјевероисточна Босна је, укључивши и кривајску долину, чинила жупу Соли (Тузла) која је улазила у састав Кулинове босанске државе.[5] Од 1282. до 1321. године простор између Саве, Врбаса, нешто јужније од манастира Папраћа, до Поцјелова (по неким до Спрече) и извора ријеке Усоре био је од угарског краља дарован посјед свргнутог српског краља Стефана Драгутина. Тада је цијела долина Криваје остала у саставу босанске државе, односно жупе Усора. Од обнављања и процвата босанске средњовјековне српске државе па све до пада под турску власт кривајска долина је била у саставу жупе Усора и Соли, односно под влашћу босанских владара.[6]

О постојању и обитовању Срба на овом простору у средњем вијеку и о њиховом економском, културном и вјерском животу свједоче многобројни надгробни споменици, топографски називи, по неко народно предање и веома оскудни материјални, односно писани историјски извори.

Средњовјековни надгробни споменици (стећци) могу се видјети на цијелом озренско-возућком простору. Народ ове стећке назива грчким или каурским мраморима. На Пустом Пољу у засеоку Маричићи у Возућој било је, како мјештани кажу, каурско гробље на којем су

[4]) Благојевић Др Милош: Историјске карте; Српске земље од IX до XII вијека, Геокарта, Београд, 1995.

[5]) Исто: Српске земље у другој половини XII и првој половини XIII вијека.

[6]) Исто: Србија од 1282. до 1321. године.

аустро-угарске власти око 1890. године изградиле жандармеријску станицу. Мјесто звано Мрамор има у Свињашници, Лозној (Кестену) и у Горњој Бријесници. На свим мрaморима се од давнина одржавају љетне молитве, што значи да су, заиста, некада била, вјероватно, православна гробља. На Поцјелову, тачније на локалитету Здјела, има 12 по величини различитих стећака који потичу из краја 14. и почетка 15. вијека. У односу на већину, три стећка су знатно већих димензија и уметнички боље обликовани. Ови стећци имају и постоље које је израђено из једног каменог блока. Њихова монументалност и естетски изглед лијепо се уклапају у амбијент и свједоче о различитом социјалном статусу покојника. Изгледа да су они подигнути веома значајним личностима. Пошто ни један стећак нема натписа нити посебних знакова, тешко је одредити којем времену и народу припадају. Људску знатижељу побуђује питање одакле су и како ови стећци допремљени на ово узвишење, јер у широкој околини нема нигде каменолома где би могли бити исклесани. Без научног истраживања ово питање остаје без одговора. У близини ових стећака на локалитету званом Мрамор налази се један знатно већи и вјероватно старији надгробни споменик. Зуб времена је учинио да овај стећак (мрамор) донекле измјени ранији изглед. Не зна се када је и коме подигнут. За сада му је једина историјска вриједност што се ту сваке године (на Покрижак) традиционално одржавају љетне молитве и што мјештани причају да је то каурско гробље.

Једини средњовјековни надгробни споменик на којем је исписан текст о покојнику налази се у Бановићи Селу. Са овог стећка професор Ћиро Трухелка је прочитао текст који гласи: "Асе (овдје) лежи Божићко Бановић, на земљи својој на племенитој Драмешини. А поставише (споменик) Ободан, Прибац и Бране са братијом". Текст је написан једном варијантом ћирилице, што значи да је покојник био православне вјере. Из овог текста закључујемо да је феудалац Божићко Бановић био господар жупе Драмешин (Драметин) и да су му се потчињавали околни земљопосједници. Изгледа да Божићко потиче из бановског рода. Нема сумње да су данашњи Бановићи име добили, управо, по овом српском великашу. И данашње муслиманско село Прибитковићи су, највероватније, име добили по феудалцу Прибцу, чије се име на поменутом стећку налази. Данашњи Репник се, по властелину Брану, у средњем вијеку називао Бранетина. Средњевјековни називи за села Ивовићи (Гривице) и Иванково (Бучик) асоцирају на чисто српска насеља. Још један, знатно мањи, стећак, на коме пише: "Стојан Утоловић, господар", налази се у Ђурђевику. Има мишљења да су данашњи Туловићи име добили по презимену овог властелина. На основу ових стећака, а нарочито натписа на њима, није тешко закључити да је средњовјековну жупу Соли већином насељавало српско становништво.

Осим надгробних споменика и многобројни топографски називи свједоче да је на возућком подручју у средњем вијеку било српских насеља и војних утврђења. Локалитети са именом град или караула, којих има и на ширем возућком подручју, су у раном средњем вијеку били

само објекти. У њима су сједиле сталне војне посаде које су контролисале путеве и ширу околину. Мјеста која се називају селиште, кућаре, кућерине и кућиште, такође, означавају имена несталих људских насеља. Назив Стан или Станови значи катунско сточарско сезонско боравиште. У околини Возуће има мјесто које се зове Гашин Стан. То је, вјероватно, била дрвена колиба неког Гаше који је ту боравио док је у планини чувао сеоску стоку. Недалеко од манастира Возућица је место звано Крстац. Прича се да је ту неки калуђер изгубио крст и тако доби име Крстац. У Возућој и Лозној има мјесто које се зове Збјегови. Ту се српско становништво склањало од напада и терора турских зулумћара. Име мјеста Бојиште је, вјероватно, везано за неки војни окршај. Локалитет Хајдучка Лука је име добио по хајдучкој дружини која се ту окупљала и растајала. Дједино брдо је, можда, назив добило по поглавару богумилске цркве босанске који се звао дјед. У Жељовој има једно мјесто које се зове Несрећа. Народно предање каже да су се ту једном жеталице посвађале и срповима исјекле и по том догађају ово брдо, одавно шумом покривено, доби име Несрећа. На подручју Возуће има локалитет који се зове Велика и Мала Царина. Царине су у старом и средњем вијеку биле обавезне даће (порези) на робу у унутрашњем промету које су убирали владари, али и феудалци и црква.Често су царине имале значење пристојби, млатарине, лучке таксе, цестарине или осигурање за превоз и пратњу робе.[7]

Сјеверозападно од Возуће је брдо Стог које гордо доминира над цијелом околином. На једном од његових висова је порушено утврђење које народ зове Град или Градац. По народном предању то је био град цара Константина (непознат) и царице Јелене (можда се мисли на Јелену Грубу). Међу мјештанима кружи и прича да је то био град Марије Терезије. Ова легенда у науци нема упориште, јер је ова царица живјела у 18. вијеку, а поменути град је средњовјековно утврђење или осматрачница са које се контролисала долина Криваје. Легенда даље каже да је, бјежећи од прогонитеља, царица Јелена у дубок вијер Криваје (Балукану) бацила златни стан (разбој). Уморивши се од дугог путовања, на брду изнад Завидовића је, наводно, клекнула да се одмори и то се мјесто назва Клек. За цара Константина се каже да је у току путовања умро. Са својим огромним благом (златом) сахрањен је у данашњем засеоку Божићи (Свињашница). Заиста, ту се на мањој чистини налази повеће купасто узвишење које одудара од свог амбијента. Кажу да је то царев гроб. Неки знатижељници су покушавали да ово узвишење крамповима раскопају и дођу до скривеног злата. Предање каже да је царица Јелена на Озрену заробљена и погубљена на мјесту које по њој доби име Краљица. Мјештани још тврде да се на овом Граду могу видјети једна врста голубова који су, изгледа, били писмоноше. Можда је овај Град био и поштанска станица на путу од краљевске престонице Бобовац до долине Криваје и Спрече. На једној коси испод Града налази се локалитет звани Пазариште, што значи предграђе. У близини је и Каурско Гувно, што нас упућује на средњевјековни назив. Према

[7]) Општа енциклопедија, ЈАЗУ, Загреб, 1977. стр 22.

народном предању Град на Стогу и брдо Кабловац су били повезани мостом који је направљен од животињске коже. Преко овог моста пас Гаров је преносио пошту. Једном са моста пас падне и угине. За мјесто где је Гаров пао каже се да је добило име Гаре. Путем којим је ишла легендарна краљица Јелена, вјероватно је путовао и краљ Твртко I. Наиме, он је у селу Ливаде имао љетну резиденцију, гдје је долазио на одмор. Ту је недавно пронађено једно веома лијепо израђено камено корито из којег се краљ умивао. О рушењу Града на Стогу, чији се остаци зидина још виде, нема никаквих података нити предања. Претпоставити је да су га порушили Турци Османлије. Усмено народно предање је сачувано само за турско освајање туловићке Градине. Још се прича да је туловићку Градину турска војска дуго опсиједала и безуспјешно покушавала освојити. Онда им пође за руком да заробе неку бабу. Она им је, у замену за живот, одала тајну како могу тврђаву најлакше освојити. Наиме, баба их је насавјетовала да три дана коња ждријепца хране јечмом, али да му не дају да пије воду. Четвртог дана да коња проводају около градине и гдје копитом по земљи загребе да ту копају. Турци тако и учине. Обилазећи око тврђаве коњ, заиста, на једном мјесту копитом загребе по земљи. Ту Турци откопају и пресјеку водоводну цијев и тако Градина остане без воде за пиће. Вода је до туловићке Градине кроз цијеви од зовина дрвета доведена са Бан-Дола (данашња Врана). Оставши без воде становништво Градине се мораде предати Турцима на милост. Предање даље каже да су турске власти наредиле да се Градина потпуно поруши, а становништво пресели и одведе у робље. Камене блокове са туловићке Градине покорено становништво је морало ланчано с руке на руку пренијети и изградити тузланску тврђаву. Ова легенда би могла имати и неку научну основу. Наиме, у једном турском документу из 1755. године се каже да је за градњу тузланске Тврђаве шеријатски суд разрезао посебан порез. Султановим бујурулдијом босански валија је становништву цијелог тузланског кадилука (судска област) разрезао порез како следи: Татарица (Живинице) 15.420, Бановићи 11.550, Трештеница 4.650, Прибитковићи 9.140, Пурачић 4.000 и Туловићи 4.320 гроша. За изградњу тузланске тврђаве цемат (општина) Бановићи је био дужан довести у Тузлу 6.000 кола камена. Вјероватно је овај камен одвезен са раније порушене туловићке Градине.[8]

[8]) Хоџић Шабан: Стари турски документи са тузланског подручија, Чланци и грађа, Тузла, 1957. године.

РОБОВАЊЕ ПОД ТУРЦИМА

После смрти краља Твртка I 1391. године феудална босанска држава фактички се потпуно распала. Раније вјерни краљеви вазали, Хрватинићи у западној, Косаче у јужној и Павловићи у источној Босни, одвојили су своје посједовне области и у њима самостално владали. Под влашћу босанских краљева остала је само централна Босна са градовима Бобовац, Високи и Краљева Сутјеска. У домену краљевске власти задржане су још кривајска и спречанска долина. Кад је 1463. године Босна пала под турску власт, њен већи дио укључен је у смедеревски санџак. Подручје на којем су краће вријеме владали босански краљеви, у које спада и долина ријеке Криваје, сматран је као обновљено босанско краљевство и названо вилајет "Краљева земља". Од 1469. године вилајет "Краљева земља" обухватао је подручје Босне до Врандука, а од 1458. до Маглаја. Крајем 15. вијека "Краљева земља" не спомиње се у турским документима што значи да је тада ликвидирана и са кривајском долином укључена у османски феудални систем.[9]

У управно-територијалном погледу Османско царство дијелило се на беглербеглуке или ејалете (вијајете), санџаке (заставе), нахије (срезове) и џемате (сеоске и градске општине). Судске области су називане кадилуци који се нису увијек поклапали са границама санџака и нахија. Оснивањем Зворничког санџака око 1480. године на простору бившег босанског краљевства извршена је нова територијална подјела. Зворнички санџак је имао 10 нахија на подручју данашње Србије и 23 на простору Босне и Херцеговине. У састав Босанског пашалука, који је основан 1580. године, улазили су Босански, са сједиштем у Бања Луци, Херцеговачки, са центром у Фочи, Зворнички и други санџаци.

По овој територијалној подели шире возућко подручје улазило је у састав Босанског санџака и нахије Маглај. Мањи део возућке територије остао је у оквиру Зворничког санџака и нахије Драметин (Бановићи). Граница између Босанског и Зворничког санџака, односно нахија Маглај и Драметин ишла је од ушћа рјечице Рибнице у Кривају, затим брдом Татшница на Трипића Вис, а одатле на Пријевор и ријеком Туријом до ушћа у Спречу.

[9]) Шабанацовић Хазим: Босански пашалук, Научно друштво, Сарајево, 1959. стр. 119.

Приликом детаљног пописа становништва Смедеревског санџака у једном документу помиње се и село Драметин, насељено царским Власима, које лежи у близини Дрвене Солане (Тузла), у кадилуку Сребрница са свега 33 куће.[10]

По попису становништва из 1512. године Зворнички санџак сачињавале су 33 нахије и 8 кадилука. У истом документу помиње се нахија Драметин са 14 села: Ивовићи (Гривице), Турија, Татарица (Живинице), Бранетовићи (Репник), Копривица (Вишћа), Подгорје, Предражић, Кечево, Годојевићи, Раденовићи (Радина), Трештеница, Ђурђевик, Братојевићи и Драметин. У 103 села из других нахија било је досељених Влаха.[11]

Наиме, приликом турских освајања наших земаља хришћанско становништво измицало је преко Саве у Славонију. Пошто је Османско царство било изразито аграрна земља, на напуштене посједе довођено је с планина Херцеговине и Црне Горе сточарско становништво, које су називали Власима. У почетку су новодосељени Власи уживали извјесне султанове повластице и били под његовом директном заштитом па су називани "царски Власи". Иначе, у Османском царству Власи су били повлаштен слој хришћанског становништва. Они су султану, на име пореза, давали само филурију (дукат или овна). До насељавања Влаха и на озренско-возућком подручју говорило се икавски (сино, млико).[12]

До 1525. године број влашког становништва у нахији Драметин знатно се повећао. По попису из 1533. године нахија Драметин имала је 539 кућа, пореских обвезника, са 106 муџереда (одраслих неожењених мушкараца), од чега је 87 муслиманских кућа и 11 муџереда. Тада је у нахији Драметин уписан и један број војника који су чували путеве и помагали у рударској производњи. Влаха је тада евидентирано у још 103 села.

Изгледа да су Власи до 1548. године изгубили султанове повластице, јер тада нису ни евидентирани. Дио Влаха је апсорбован у кметове, остатак се покренуо на сјевер према нахијама Јесенице, Смолућа и Сокол (Грачаница). Те године евидентиране су исте нахије, али се број кућа повећао на 624 са 34 муџереда. Повећан је и број муслиманског становништва са 16 на 19 одсто.

Током 1474. године на подручје нахије Маглај населили су се Власи Бањани (Херцеговци). Дио досељених Бањана кретао се уз Дрињачу и насељавао простор између Спрече и Криваје. Власи из Црне Горе, називани Рудињани, насељавали су се на подручје Теочака и вјероватно, Маглаја.[13]

Од 1476. године Власи нахије Драметин помјерају се према сјеверу и врше притисак на стратегијске пунктове Маглај-Добој-Тешањ. Изгледа да су то били они Власи који су на заповјед турских власти ликвидирали остатак босанске државе. Од тада су Власи насељавали и

[10]) Ханџић Адем: Тузла и њена околина у XVI вијеку, "Свјетлост", Сарајево, 1978. стр 97-110
[11]) Исто
[12]) Исто
[13]) Исто

чували подручје краљевских градова. У Закону маглајских Влаха из 1489. године пише: "Власи нахије града Маглај, то су Власи који су раније дошли с вана и дају пристојбе по влашком обичају, а приход од њих уписан је на санџак-бега (управника санџака). Они спадају у скупину Влаха Краљева земља и хас (највећи посјед) су мирливе (санџака) Босна. Њихов закон је ово: Они дају од сваке куће годишње једну филурију (дукат) и овцу с јагњетом или протувриједност од 15 акчи (сребрен турски новац). На сваких 50 домаћинстава они дају два овна или као протувриједност 60 акчи. Тих 50 кућа дају још једну чергу (шатор) или као протувриједност тога 120 акчи. Све то дају сваке године на Ђурђевдан. Кад буде војни поход, сваких 10 кућа даје по једног коњаника који под оружјем учествује у походу. Пошто служба буде извршена, они су отпуштени и слободни од свих намета. Неожењени мушкарци све до женидбе ништа не дају".[14]

Међу маглајским Власима било је 11 домаћинстава ослобођено свих пореских давања. У нахији Маглај Влаха је било у 16 џемата (општина) са 397 домаћинстава и 53 муџереда. Тада се помиње и велики број бјегунаца. То су били Власи Бањани. Њих је било у 13 џемата са укупно 397 домаћинстава и 120 мицереда. Међу овим Власима наводи се и 31 домаћинство које је, наводно, негдје побјегло. Прије 1485. године број влашких домаћинстава у нахији Маглај износио је око осам стотина. Осим Влаха Бањана, маглајску нахију, нарочито долину Криваје, населили су и Власи Рудињани. Отуда и потиче назив Рудине, или Рудењак. Сви Власи били су православне вјероисповјести. Имали су и своје свештенике: Бањани неког Вилана, а Рудињани попа Влаха. Маглајска нахија тада је предњачила у свињогојству и производњи шљива[15]. За узгој свиња, вјероватно, је везан и назив села Свињашница, као и њиве Свињчине у Возућој и Свињаре у Ђокановићима (Лозна) и Жељови. Да је на возућком подручју тада гајена и винова лозна доказ су називи Виноградина и Виноградиште у Возућој, као и засеок Виноград у Лозној. Успомену на гајење воћа сачували су називи Шливићи, Туњик (дуње) и засеок Вишњици у Лозној.

Послије стабилизовања турске власти подручје Возуће и Лозне предсављало је пограничнн џемат (општину) маглајске нахије. Нахија Маглај први пут се помиње 1489. године. Име тврђаве Маглај јавља се тек 1503. године и то у уговору између султана Бајазита II и угарско-хрватског краља Владислава II. Тада је град био под турском влашћу.[16]

Планина Озрен са насељима на њему и његовим подгоринама, чинило је посебну нахију. Нахија Озрен помиње се само од 1516 до 1574. године. У овој нахији помињу се села: Бријесница, Придјел и Остружњица. Касније је нахија Озрен укључена у маглајску нахију.[17]

И након што је основан Босански пашалук 1580. године, српска села, Трештеница, Жељова, Предражић, Врачевац и Капетаново Брдо

[14]) Кануни и канун-наме за Босански, Хрчки и Зворнички санџак, Оријентални институт, Сарајево, 1957. стр. 14.
[15]) Ханџић Адем: Наведено дјело, стр. 239/240
[16]) Крешевљаковић Хамдија: Капетаније у Босни и Херцеговини, Сарајево, 1957. стр.172.
[17]) Шабановић Хазим: наведено дјело, стр.150.

остали су у Зворничком санџаку и нахији Драметин. Возуђа, Лозна, Свињашница, Хрге и Бријесница задржани су у Босанском санџаку и нахији Маглај. Већ тада Власи обје ове нахије били су изгубили султанове повластице и претворени у кметове. Умјесто раније филурије од тада су, на име пореза султану, морали плаћати харач, кулук и данак у крви (давање дјечака у турску војску). Као кметови морали су спахији (замљопосједнику) давати девети дио својих производа и два дана радити (кулучити) на његовом имању. Постојали су и додатни порези на стоку, вино, воденице, те свадбарине и други намети. Харач или џизија био је порез који су давали одрасли мушкарци немуслимани, а који, по правилу, нису учествовали у одбрани земље па то дају као знак лојалности и покорности. Тиме су, наводно, стицали слободу вјере и право на заштиту живота и иметка.[18]

О животу српског народа озренско-возуђког подручја из овог релативно мирног периода турске владавине, немамо готово никаквих података. Зна се сигурно да је у то вријеме изграђен манастир Возуђа. У Лозној се још прича о неком спахији Ченгији. Легенда каже да је он са своје три сестре живио у од дрвета изграђеном дворцу на Лазинама (Лозна). Био је господар пространог подручја. Једног дана, док је Ченгија службено боравио код паше у Сарајеву, хајдуци из Озрена напали су и запалили његов дворац. Прича се да је ага осјетио мирис свог изгорје- лог жита и масти. Наводно је одмах потрчао назад у Лозну, али је пао и умро. Мјесто гдје је сахрањен, наводно се назива Ченгић-Вила. Ченгијине сестре побјегле су у један шумарак и одатле позивале у помоћ. По томе се то мјесто и назива Викаљ. Касније су се Ченгијине сестре поудале. Најстарија се удала за Смаил-агу из Маглаја, средња за агу из Турије, а најмлађа за намјесника џемата Гаре. Тако су српска села Лозна, Свињашница и Бријесница постала тимар (најмањи посјед) Смаилагића из Маглаја. Ове аге су се, по охолости, дубоко урезале у памћење мјештана Лозне и Свињашнице.

У опширном попису санџака Босна из 1604. године нахију Озрен са баштинама (наследна имања - очевине) и кућама чинила су села:

1. БУКОВИЦА са 37 кућа (све Срби) баштина је Мирчете, а у посједу игумана калуђера манастира Св. Николе.
2. ВЕЛИКА ЈАДРИНА баштина је кнеза Петра сина Страхиње,
3. МАЛА ЈАДРИНА - МИЋУНОВО ПОЉЕ имала је 35 српских кућа,
4. ГОРЊА БРИЈЕСНИЦА је имала 31 кућу и носиоце баштина: Вукман, Вукосав, Радојица Радулов, Радман Радоњин, Војин Вукојев, Војин Радишин, Радован Драмешин, Станиша Богданов, Радешин, Павле Радоњин, Димитрије Радојчин, Петар и Радоња, Радивоје Вукманов, Ново Мартинов, Вукашин Петров и син Дамјан, Радоња, Радман Николин, Дане Богданов, Алекса Радманов, Вукша, Никола Војич, Павао Павичић, Ђурашин и син му Грубач, Иванко Радулов, Грубач Радоњин, Радован Богданов, Дамјан Радинов, Вукосав Раденков, Милета Радојчин, Вукодраг Радељин, Стјепан Херцог и Јакша Радоњин.

[18]) Хаџибеговић Хамид: Џизија или харач, Прилози за оријенталну филологију (ПОФ),

5. ДОЊА БРИЈЕСНИЦА 29 кућа (све Срби) и баштиници: кнез села Јован Радманов, Петар Димитријев, Петар Миладинов, Рајко Јованов, Вукашин Иванов и син му Вукосав, Тонко и син му Војин, Звонко Радаков, Радул, Вукшин, Радивоје Милованов, Миливоје, Вук Милошев, Илија Радојчин, Вукадин Ристић, Петар Штрбић, Павле Радић, Северин Миладинов, Радован Владин, Бранислав, Никола Јованов, Гргур Ристић, Јован Мастинов, Вукша Ристић, Владислав, Ратко Милутинов, Радован Тодоров, Вукашин у посједу Петка, Милко Миланов, Лалош Иванов, Дракула Иванов, Огњен Милков и Радман Хераков,
6. СЕЛО СВИЊАШНИЦА (звано ПОЋЕКОВО) је у нахији Маглај и има 17 кућа баштенике: Милко у посједу Мехмед Хоџе, Перван Ђорђев, Војин у посједу Османа сина Абдулаха, Петар Ковач, Вук Стјепанов, Петко Радивојев, Петар Богданов, Димитрије Петков, Јанош Иванов, кнез Радован у поседу кнеза Русимира Иванова ослобођени пореза,
7. СЕЛО СЈЕНОВЕ (ГАРЕ) у нахији Маглај са 20 кућа и баштиницима: Алија Сулејманов, Вујица дао Гвоздену Раткову, Радован, Радосав Матић, Милета Николин, Радман Милутинов, Иван Радков, Вукодраг Иванов, Дејан Радосавов, Драгиша Дејанов, Војин Вранешев (кнез) Тодор, Вукашин, Звонко Ранков, Радосав у посједу сина му Ахмеда, Вукша Ђуричић, Радул Иванишев, Драгоје Радулов, Војин Радоњин, Херак и син му Радоје, Илија Јованов и Милутин Павлов,
8. СЕЛО ХРГЕ у нахији Маглај има 41 кућу и баштине: Звонко, Бранко Радунов, Павле Радоњин, Ђорђе Божидаров, Пир Алија, Дамјан Радованов, Ајдин Божидаров, Малкоч, Комлен, Вујица, Марко, Радин, Драгоја, Ђорђе, Радојица, Радован, Јоле, Радул, Никола, Димитрије, Радосав, Вранеш, Петко, Обрад, Предраг, Аврам, Војин Драгић, Огњен, Радивоје и други,
9. МАХАЛА (заселак) ВОЗУЋА И НАГРАДЕ у нахији Маглај имала је 21 кућу и власнике посједа: Петар, Радак, Ђуро и син му Вукосав, Павле Милотин, Милош и син му Малиша, Дојчин Радманов, Јован Божићков, Милосав Милованов, Дамјан Звонушин, Драгоје (у посједу Вујице Паунова), Радован Блажев, Димитрија Радинов, Вукашин (у посједу Рајића), Марко Милутинов, Радован и син му Вранеш, Вранеша и син му Паун, Жарко у посједу Радоње Малишина, Вукашин у посједу Радосава и Рајица Радованов. Уз попис баштиника још се каже: "Пошто је ћуприја на ријеци Крива Ријека срушена па је саобраћај отежан, те је народ Возуће добио царску наредбу да мост поправи и одржава. У накнаду за то ослобођени су черехора, каракулука и аваризи дивизије (пореза)."
10. СЕЛО ПРИЛУКУ, ТОПЛИЦЕ и КУЧИЦЕ имали су 31 кућу и толико баштеника. За кнеза села наведено је само име оца Радивоје и сина му Радка и да су ослобођени ресумата (пореза). Остали баштеници су: Огњен, Вук, Стјепан, Војин, Драгиша, Филип, Драгојло, Гргур, Војин Сладојев, Ратин Радосавов, Вукодраг Која-

динов, Живан, Радоња, Радојица у посједу Војина Рајице, Покрајча, Павле Милошев, Костадин, Петар Радивојев, Вукадин у посједу Несух Увјесова, Остоја Радосавов, Грујица Иванов, Лука Звонојев, Звонко Којадинов, Милета Гргуров, Војин Радивојев, Радоња Вукманов, Богдан Радивојев и Мирчета Николин станују у Боровици.

11. Махала ГРАБОВИЦА је 1604. године имала 5 кућа са баштиницима: кнез Храна у посједу сина му Војина, Вукмир, Никола, Владко, Војин и Никола Милутинов.
12. Село ЗАВИДОВИЋИ је имало 6 кућа са посједима муслимана.
13. Земин (земља) манастира Гостовић је била у посједу калуђера са још 10 диванија у нахији Маглај. Приходи са манастирске земље у житарицама и воденици је 100 акчи.
14. Нахија Требетин (Драмешин) је тада имала села: Комчићи, Домислићи, Крашевићи, Сивина, Покоштица, Грабови, Козила и мерзе Јаков Дол и Птичије Поље.
15. Село Жепче је било џемат (општина) кнеза Новице и Јована (можда легендарног Клисура). У нахији Маглај помињу се још села: Брусница, Мићурићи, Липово Присоје, Љесковица, Бистрица, Мрачај и др. Између села Свињашница и Горња Бријесница тад је избио спор око границе. Бријесница је била задужена на име пореза 4000 акчи.[18-а]

[18-а]) Опширни попис санџака Босна из 1604. године, ББА, ТД, № 477(177) за нахију Озрен стр. 1248-1261 и Маглај стр. 1752-1806. Документа сам добио од академика др. проф. Милана Васића нашто му се најтоплије захваљујем.

СВЈЕДОЧАНСТВА СРПСКОГ ПОСТОЈАЊА

Један од најстаријих споменика материјалне и духовне култруре, који свједочи о више од хиљаду година постојања Срба на цијелом озренском простору, јесте и возућка црква, бивши манастир Возућица. О постанку манастира Возућица нема поузданих података. Не зна се тачно ко га је, када и с којим циљем подигао. Зна се само да је подигнут у дивном зеленилу борове шуме и у близини главног пута, званог Друм, који је из централне Босне и Вареша ишао преко Коњуха и Возуће према долинама Спрече и Саве. Диван амбијент у којем је манастир сграђен, потпуно је одговарао манастирском начину живота. Бистра рјечица Возућица, поред које је подигнут истоимени манастир, састоји се од два главна потока: Љесковца, који настаје од врела испод шумовите планине Чаушевац, и Плавушнице или Клисац, који извире испод брда Царина. Под косом, званом Столовиш, саставци су потока. На лијевој обали Љесковца, под косама Свињчине и Кућерине, а мало даље од саставака, јесте данашња возућка срква. Својим величанственим зеленилом борове шуме цркву окружују брда Жедни Врх, Дједово Брдо, Крвавац, Кочарин и Колин. У близини цркве је и извор хладне воде који се зове Калуђерица, што упућује на закључак да су у манастиру живјеле и калуђерице. Зна се и то да су манастирска имања била доста велика. Изгледа да су тадашња возућка села Баре, Бучје, Гај, Јелав, Јеличићи (Попово Село), Калајиши, Кочарин, Поље, Сјенокос и Цвијановићи била манастирски посјед. Прича се да је неки добар косац Грујица косио манастирске ливаде које су се протезале од Возућице до ријеке Криваје. Манастирски посјед, на којим је узгајана квалитетна винова лоза, јесу Виноградиште код цркве и Виногради изнад села Калајиши. Легенда каже да су, приликом напуштања манастира, калуђери просули велику количину вина, па је рјечица Возућица дуго текла потпуно црвена.[19]

Манастир Возућица је имао мању улогу духовног центра. У писаним документима се први пут помиње 1617. године. Тада је неки калуђер Ретар, при храму Светог Николе, а који се зове Возућица, преписао књигу Љествицу, коју је нашао у манастиру Папраћа, а донио ју је папраћки игуман Лонгин. Настојитељ те књиге био је игуман Висарион.

[19]) Филиповић С. Миленко: Манастир Возућа у Босни, Скопље, 1940. стр. 4 и 5.

Тај рукопис се, вјероватно, још чува у манастиру Житомислићи. У карловачкој патријаршиској библиотеци се налази један молитвеник, печитко уређена књижица, коју је написао возућки игуман Захарије у селу Детлак 1628. године.[20] Послије те године манстир Возућица се у документима уопште не помиње. У једном анонимном извјештају из 1716. године неки аустријски ухода помиње три планине: Озрен, Возућу и Гостовић. По њему само Озрен има манастир.[21]

Некако у исто вријеме настао је и манастир Удрим (Гостовић). Име овог манастира и мјеста Гостовић само је једном записано у Бечинском поменику, и то као село код варошице Жепче.[22]

По народном предању манастир Возућица ја задужбина српске владарске куће Немањића. Везивање овог манастира за династију Немањића, вјероватно, потиче од једне пјесме Вука Караџића који ју је чуо и забиљежио од слијепог гуслара Филипа Вишњића. У тој пјесми се каже како Милош у Латинима (Млетачкој) с поносом кличе:

"Да видите наше манастире,
Наших славних цара задужбине.
Да видите Папраћу велику,
Виш' Зворника Спречи на извору.
Под високом гором Бороговом
Задужбину Вукана жупана...
И Возућу крај воде Криваје,
Озрен цркву на сред Босне славне
И Гомељу на граници Сувој,
Моштаницу у Крајини љутој.[23]

Имајући у виду да је Возућица, као и други босанско-херцеговачки манастири, смјештен недалеко од старог друма, вјеровати је да су га подигли почетком 13. вијека чувари тог важног пута. Наиме, кретање друмовима, нарочито богатим трговцима и представницима власти, за вријеме турске владавине није било нимало сигурно. Главну опасност за путнике представљали су хајдуци и други разбојници. Да би путовање друмовима учинили безбједним, турске власти су на опасним мјестима, као што су клисуре, шуме и котлине, постављале војничке страже. Ти чувари друмова називали су се дербенџије (дербен-клисура). У почетку су дербенџије били хришћани, а касније само муслимани.

И самоуки писац из Хрга Василије Стакић је сматрао да је пјесма, у којој се говори о немањићким манастирима, само плод пјесникове маште, јер Немањићи нису у овим крајевима никада владали. У једном свом чланку, који је објављен 1883. године, Стакић пише да је народно предање о постанку манастира Возућице без научне основе. И он претпоставља да су манастире Возућицу и Удрим подигли крајем 16. или

[20]) Филиповић Др Миленко: Манастир Возућа у Босни, Скопље, 1940. стр. 10
[21]) Исто, стр. 11.
[22]) Годишњица Николе Чупића, Бр. II, Београд, 1878. стр. 258.
[23]) Исто, стр. 225.

почетком 17. вијека чувари друмова. Ову претпоставку поткрепљује чињеница да је тек након обнављања Пећке патријаршије Србима било омогућено да обнављају старе и подижу нове богомоље.[24]

Пошто по тада важећим турским законима хришћани нису смјели градити нове, него само обнављати старе и порушене богомоље, могуће је да су и манастири Возућица и Удрим постојали и раније, а у 17. стољећу су, можда, само обновљени. За градњу манастира Удрим народно предање каже да су мјештани упорно молили босанског пашу да им дозволи изградити једну богомољу. Да би градитеље одвратио од намјере, а закон не прекршио, паша се послужи лукавством. Дозволи градњу манастира, али не на четвероуглом, већ троуглом темељу. Да би

Манастир "Свете Тројице" у Возућици

паши доскочили, сељаци се досјете и манастир почну градити уз једну стијену. Тако озидају манастир на троуглом темељу, а четврти зид је била стијена. Оваквом градњом Удрим је био јединствена грађевина.

На закључак да су манастире Возућицу и Удрим подигли чувари друмова, указује и легенда о неком војводи Клисур-Јовану. Народно предање каже да је Јован Клисур био хришћански спахија и старјешина дербенџија, а уједно и цијелог краја од Криваје до Жепча. Прича се да је Клисур сваке године ишао султану у Стамбол (Истамбул). Даље се прича да је Јован једном срео неку младу и лијепу Херцеговку и њом оженио свог братића. Народ је ову женидбу сматрао за велико зло. Свештеници су тај брак проклели и прорекли пропаст овог краја. И заиста, прво је дошла јака поплава, а затим аустро-турски ратови и напуштање манастира. Не знамо одакле толика одбојност према Херцеговцима.

[24]) Шематизам православне митрополије и Архидијацезе Дабро-босанске за 1883. годину, Сарајево, стр. 5, 7, и 134.

Изгледа да је масовно досељавање Херцеговаца угрожавало и манастирске интересе, па отуда и непријатељски став према дошљацима. За војводу Клисура се на крају каже да је, због судјеловања у аустропољској офанзиви на Босну, односно из страха од турске освете, око 1690. године побјегао са Еугеном Савојским. Тада су, изгледа, побјегли возућки и гостовићки свештеници.

Као што се не зна када су подигнути, поузданих података нема ни када су манастири Возућица и Удрим напуштени и порушени. Бјекство возућких калуђера народно предање везује за дјеловање неког хајдука Дели-Митра, који је, наводно, хајдуковао на простору између Вареша и Возуће. Једном Митрови хајдуци пресретну турске трговце, поубијају их и заробе товар чохе. То платно продају калуђерима манастира Озрен. Купљену чоху озренски калуђери однесу у Маглај кројачу да им сашије одијела. Међутим, кројач је, наводно по некаквом печату, препознао поријекло тканине и то одмах пријавио турским властима. Озренске калуђере Турци похапсе и ставе у маглајски затвор. Кад су за овај догађај дознали возућки калуђери, уплаше се и закључе да ће их Турци за напад на трговце оптужити и погубити. Зато неког Рајицу пошаљу у Маглај да извиди шта Турци намеравају озренским калуђерима учинити. Рајица оде у Маглај, али умјесто праве информације, он ријеши да се калуђерима освети за неку земљу коју су му раније отели. Вративши се у Возућу, Рајица измисли причу како Турци намјеравају озренске калуђере повјешати у суботу, а возућке у недељу. У ову причу возућки калуђери повјерују и, страхујући од турске освете, ријеше да побјегну. Одмах почну спремати најпотребније и највредније ствари и у току ноћи побјегну братство манастира Удрим. Одатле се упуте у Обудовац, а затим оду у Сријем. Прича се да су калуђери недалеко од манастира закопали златни стан (разбој). Зато се, наводно, то мјесто и назива Столовиш. Један фрањевац из Вареша је причао да су калуђери ту закопали огромно манастирско благо. За једног калуђера се прича да је хтио од дасака направити крила и одлјетјети, али је пао на пањ и погинуо. На пању је остао његов свештенички крстић па се то мјесто назива Крст.

Кад су возућки калуђери дознали да их је Рајица преварио, ријеше да га прокуну. Цијели дан и ноћ су читали молитве и Рајицу проклињали. У народу се дуго причало да су Татаревићи уклети и због тога сиромашни. За Рајицина оца се причало да је био добар јахач, па су га због тога прозвали Татарин, а његове потомке Татаревићи (Благојевићи).[25]

Највјероватније је да су манастири Возућица и Удрим напуштени у вријеме аустријско-турских ратова. Већ у првом Великом бечком рату, који је трајао од 1683 до 1690. године, турска војска је поражена и протјерана са Балканског полуострва. Изгледа да је српски народ аустријску војску помагао и сматрао је као ослободиоца. Године 1687. је принц Еуген Савојски са својом војском опсјео град Маглај који му се без отпора предао. Вјероватно је у том нападу учествовао и војвода Јован Клисур. Тада је у маглајској тврђави затечено 200 војника, два бега и пет турских ага.[26] За вријеме ове трогодишње окупације у нахији Маглај, што значи и на

[25]) Филиповић Миленко, Наведено дело, стр. 7.
[26]) Крешевљаковић Хамдија, наведено дело, стр. 172.

возућком простору, су настале многе промјене. Одбацивало се све што је подсјећало на омрзнуту турску власт. Многа мјеста су промијенила називе. Као успомена на српске банове нахија Драметин се од тада назива Бановићи. Ова, ако се може рећи, слобода трајала је исувише кратко. Миром у Сремским Карловцима 1690. године Турској су враћени раније освојени простори јужније од Дања, изнад Винковаца до Чазме. Многи Срби, нарочито они који су помагали или учествовали у аустријској војсци, нису смјели, а ни хтјели поново потпасти под турску власт. Велике колоне српског становништва из Босне и Херцеговине је напустило родна огњишта и са аустријском војском прешло преко Саве и населило се на подручју Баније, Лике и Славоније. Тада је и подручје Возуће прилично опустјело. Зато су турске власти на ове просторе насељавали беземљаше из планинских предјела Херцеговине и Црне Горе.

Не знамо да ли су Турци, након поновог успостављања своје власти, манастире Возућицу и Удрим намјерно порушили или је то "зуб" времена учинио. Зна се само да су након одласка калуђера манастири брзо пропадали и од њих остали само порушени зидови. Прича се да је неки чувар свиња Мишо Предраг видио кад је с возућког манастира пало кубе. Према прорачуну Василија Стакића то се могло десити између 1730 и 1749. године. Иако је манастир пропадао и неко вријеме био без свештеника, српски народ из околних села се, не прекидајући дугу традицију, ту и даље окупљао. Вјерске молитве, крштења, вјенчања, причешће и други обреди обављани су под једним грабом који је ту између зидина израстао. Једно вријеме су вјерске обреде обављали свештеници из околних цркава.

Да су манастири Возућица и Удрим напуштени 1690. године, указује и податак да је Црквено-православна општина у Сарајеву већ 1691. године послала попу Милићу од Возуће неке "утвари" (ствари). Изгледа да је ова црквена општина настојала да манастир Возућицу очува. Зато је попу и послала потребне црквене ствари. Не зна се да ли су манастирски инвентар однијели калуђери или су га Турци опљачкали. Слање црквених ствари значи да је тада постојао манастир, али не и калуђери. О манастиру, који добива улогу цркве, бринуо се поменути Милић.[27]

Послије Милића у Возућој се помиње поп Цвјетко из Љесковице. Њега је наследио поп Петар из Врбање. С Петром је дошао и брат му Миље, којем је у посјед додијељено село које се, наводно, по њему и назива Миљевићи. Од рода Миљевића води и огранак Стакићи који су након харања куге прешли у Хрге (Васовине). Поп Петар је службовао још у Сижју и Кртови. Путовање између ових села износило је осам сати хода. Попа Петра је наследио Благоје Ђурић. Он је 1774. године оставио један запис у којем се каже: "Петар однесе Литургију у Гостовић". Поп Ђурић је био родом из села Параваца јафте (општине) Смрдиш. Благоја је наследио поп Данило, који је остао у успомени као вјешт у сликању.

[27]) Василије Стакић: Манастир Возућа, Дабро-босански источник за годину 1889. и 1891. стр. 105-114 и 385-559.

Вјероватно је он и украсио манастирске зидове... Године 1800. запопио се Возућанин Симо Аничић. Тада су на подручју Возуће неки Турци сјекли и сплавом низ Кривају одвозили дрво чамовину. По томе су, наводно, добили презиме Чамџић. Једном ове дрвосјече дођу поповој кући и нареде попадији да им донесе погачу и овчијег сира. Пошто се добро почасте, Турци затраже од попадије да с њима пође у кревет. Попадија се храбро опирала и некако мужу дојавила. Поп се тада налазио у цркви. Дознавши за насртај на част његове породице, окупи неколико мјештана и заједнички напаснике протјерају. Прича се да је Симо једном Турчину, док је прескакао ограду, из пушке погодио на леђима торбу у којој је била од попадије узета погача. Пушчано зрно погача задржи и тако Турчину живот спаси. Због овог сукоба Аничић је, из страха од турске освете, 1810. године побјегао у Обудовац. Послије одласка попа Анчића у Возућој су поповали Павле и касније син му Јефто, који се нарочито истакао приликом обнављања возућке цркве. Јефто је рођен 1819. године. За ђакона га је рукоположио сарајевски митрополит Игњатије 1849. године[28].

Послије 1690. године и Возућа је прилично опустјела. Као изразито феудална држава турским властима и земљопосједницима су били потребни кметови да им посједе обрађују, па су у опустјела села доводили нове становнике. У готово опустјелу Доњу Госовицу, у Рибницу и Осјечане досељени су муслимани из тузланских села. Остатак Срба из ових села је пресељен у Возућу[29]. Доња Госовица је било чисто српско село, али послије велике сеобе 1690. године готово напуштена па су ту досељени муслимани. Последњи је род Симића из Госовице пресељен у село Баре. И православни род Кочаринци, који су прије сеобе живјели на Капетанову Брду, пресељени су у Возућу. Родови Савић и Цвијановић су у Возућој живјели и за вријеме боравка калуђера. Послије 1690. године и Предрази су постали муслиманско насеље. Међутим, овдје је, као и на цијелом озренском подручју, од 1700. године опака заразна болест куга у три маха харала. У Предразима су кугу преживјеле само двије муслиманске породице. Њих је ага пресељо, а у ово село поново довео Србе. Преци данашњих возућких Павловића, Спасојевића и Благојевића су тада досељени из Херцеговине. Крстићи у Жељовој су старином Павловићи из Пиве. За род Спасојевића неки кажу да су побјегли из спаљеног Крушевца. Зато их, наводно и зову "Спрже". У Возућу су дошли из Брчког. По другим Спасојевићи су старином Риманићи из Црне Горе. У Возућки крај су стигли из села Никшић. Познати род Настасићи су у Возућу дошли из Жупање. Од Васојевића, који су родом из Кистања у Книнској крајини, воде поријекло данашњи гостовићки род Дабића. Један од три брата Васојевића Васиљ се одселио у Озрен и по њему Васиљевци добише назив[30].

Напуштена манастирска имања, која су обухватила већи комплекс земљишта и винограде, приграбио је спахија Сафер Паша из

[28]) Василије Стакић: Манастир Возућа, Дабро-босански источник за годину 1889. и 1891. стр. 225.

[29]) Јеремић Ристо: Поријекло становништва тузланске области, Гласник Географског друштва, Београд, 1922. бр. 7-8, стр. 151.

[30]) Исто, стр. 390

Црне Ријеке. Касније је ова имања откупио Осман паша Градашчевић, отац познатог Хусеин-Капетана. Године 1871. имања су постала својином сарајевских ага Софтића и Ћоморе.[31]

Насељавање муслимана на босанско-херцеговачко и озренско-возућко подручје интензивирано је послије Трећег аустро-турског рата и потписивања Београдског мира 1739. године. По овом миру граница између Аустрије и Турске успостављена је Дунавом, Савом и Уном. Са простора, које је Турска у овом рату изгубила, у Босну прелазе муслимани, већином претставници цивилне и војне власти и они који нису хтјели остати под аустријском власти. Досељеници из Славоније и Книнске крајине се, углавном, насељавају у градове и тако повећавају број градског муслиманског становништва. Повећање муслиманског, у већини непроизводног и привилегованог становништва, за хришћане је значило и ново пореско оптерећење. Положај хришћана је погоршан и због анархије која је од тада Отоманску империју увелико захватила. Ислужени јањичари и локални властодршци су од хришћана отимали и оне земљишне парцеле на које су имали царску тапију (даровницу). Насилно одузета парцела је постајала власништвом читлуксахибије (новог власника). Чифчија (кмет) је отету му парцелу морао и даље обрађивати и чифтликсахибији давати дио производа. Да би избјегли чифтлучење и стекли личну имовинску сигурност, многи хришћани су прелазили на исламску вјероисповјест. Тако су чифчије Вуковина, Осјечана, Госовице, Рибнице, Бановића, Сеоне и других села доста рано прешли на ислам. И хришћани који су долазили из Херцеговине, прихватали су, у многим случајевима, уз посјед и исламску вјеру. Данашњи муслимански род Лапандићи су из Херцеговине дошли са српским презименом Лопандићи. Стари Авдија Циловић је често причао да памти када је у њиховој кући горјело кандило. Муслимани који се презивају Ковачевић, Делић, Икановић, Блажевић и друге породице, задржали су српска презимена.

Поред чифтлучења и повећања давања спахијама, хришћанима је знатно увећан и државни порез. За 1750. годину је, на име љетне аконтације, на становништво тузланског кадилука (судске области) извршен разрез земљарине како следи: Рибница 2.799, Гривице 3.829, Прибитковићи 7.260, Осјечани 3.829, Госовица 4.085, Бановићи 5.478, Подгорје 3.157, Јарушке 902, Пурачић 1.936 и Трештеница 3.300 гроша. Због повећања свих врста пореза и турских насиља многи одважнији Срби су се одметали у хајдуке и зулумћарима се светили. Зато је босански валија упутио тузланском кадији службено писмо у којем му наређује да, док шума не озелени, крене са оружницима у бунтовничка бановићка и озренска села, похвата бунтовнике и покажњава их.[32]

У циљу одбране граница турске власти су у пограничним мјестима, али и у унутрашњости градиле војна утврђења-капетаније. Довоз материјала и помоћни радови на тврђавама падали су на терет хришћана. Приликом изградње тузланске тврђаве 1755. године на

[31]) Стакић Василије: наведено дело, стр. 26.
[32]) Хоџић Шабан: Стари турски документи, Чланци и грађа, Тузла, 1957. стр. 84

становништво овог кадилука је разрезан посебан порез. На име овог пореза Бановићи су морали уплатити 11.550, Прибитковићи 9.140, Трештеница 4.650, Јарушке 6.140 и Подгорје 600 гроша. Због овог додатног пореза побунила су се села цемата Бановића, Ђурђевика и долине Спрече. Осим новчаног доприноса села цемата Бановићи су морали у Тузлу довести 6.000 кола камена.[33] По народном предању камени блокови су с руке на руку у Тузлу пренесени са туловићке тврђаве.

Због самовоље локалних спахија и зулума представника турске власти, који су настављени и током 19. стољећа, српски народ се често дизао на протесне буне и оружане устанке. Да би обезбиједио ред и мир у држави и ослабио моћ босанског беговата (ага, бегова, капетана и ајана), султан је кроз разне реформе покушавао да за своју политику придобије и хришћане. Зато је 1848. године укинуо омрзнути кулук (обавезу два дана у седмици радити на имању спахије), а кметовима увео давање трећине производа. Хришћанима је тада први пут дато право грађанства, те слобода кретања, приватне иницијативе, трговине, штампе, вјероисповјести и културно-просвјетне дјелатности. Захваљујући овим реформама босанско-херцеговачки Срби се први почињу бавити трговином, занатством и разним предузетништвом. Оснивају и своје конфесионалне школе, граде цркве и друге културно-просвјетне установе. Тако настаје "српска чаршија" (грађанство) и интелигенција која је била главни покретач буђења националне свијести и вођа народно-ослободилачког покрета.

Ни ове реформе босански беговат није прихватио него се и даље самостално и према кметовима охоло понашао. Да би скршио моћ босанског беговата и вратио свој пољуљани углед, султан је 1852. године у Босну послао свог оданог и способног сераскера (војсковођу) Омер-пашу (Михајла) Латаса који је с јаком војском угушио отпор феудалаца, учврстио централну султанову власт и омогућио провођење реформи. У оквиру бројних реформи извршена је и нова административно-територијална подјела Босне и Херцеговине. Први пут су успостављени окрузи, срезови и сеоске, односно градске општине. Српска села озренско-возућког простора од тада су улазила у састав округа Зворник, и срезова (котарева) Доња Тузла и Маглај, Српске Јарушке, Бабице, Трештеница, Подгорје (Жељова), Предражић и Врачевац су у тузланском срезу и општини (цемату) Бановићи. Села Хрге, Лозна, Сеона, Карачић, Свињашница и Вуковине су остали у маглајском котару и општини Гаре. Возућа, Миљевићи, Гостовић и Прилук су били у истом срезу, али у општини Криваја. Горња и Доња Бријесница, Ораховица, Васиљевци, Тумаре и Брусница су била села маглајског среза и општине Ораховица турска.[34]

Кметовски односи у Босни и Херцеговини су, донекле регулисани тек 1859. године. Тада је на договору између босанског

[33]) Хоџић Шабан: Стари турски документи, Чланци и грађа, Тузла, 1957. стр. 47

[34]) Статистика мјеста и пучанства у Босни и Херцеговини од 1880. године, Сарајево, 1881. стр. 81, 91 и 92.

беговата и њихових кметова султан објавио чувену Саферску наредбу. По овој наредби кметовима је коначно кулук укинут, а уведена давања трећине житарица и половине сијена и воћа. Наредбом је било предвиђено да спахије трећину од кмета може узимати тек ако му обезбједи неопходан земљораднички инвентар: кућу, шталу, волове и плут. Међутим, ни ова султанова уредба није доследно поштована, па су буне и устанци хришћана настављени. Од ступања ове уредбе на снагу феудалцима није било у интересу да држе велике земљишне посједе, јер су их морали сами обрађивати или надничарима плаћати. Већу корист су имали од више кметова, јер су добијали и више производа (трећине). Зато су спахије настојале да имају што више кметова. На своје посједе су позивали и доводили одметнуте хајдуке и бездмљаше из других крајева. Својим кметовима ага је гарантовао сигурност и заштиту живота. Од тада су многи ислужени хајдуци и бездмљаши из Херцеговине и Црне Горе долазили и на озренско-возућко подручје. И данас готово свака породица сматра да поријекло води из ових покрајина. Сиже прича о досељавању ових породица су готово идентичне. Прича се да је, наводно, њихов даљи предак убио свог агу и морао овамо побјећи. Неке од оваквих прича имају и историјску подлогу. Заиста се тада много бездмљаша у ове крајеве доселило. Да би добили веће обрадиве површине досељеници су крчили шуме и друго некорисно растиње. Тада настају и многа људска насеља.

Једна од истинитих прича о досељавању односи се и на породицу Никић из Жељове. Наиме, прича се да је неки Нико Стијепић по Херцеговини дуго хајдуковао и Турцима зла наносио. Кад Нико доживи старост, ријеши да се повуче у миран живот. Са супругом и сином досели се у озренско село Маличиће (Бријесница). За његов долазак убрзо сазнају и турске власти у Турији. Знајући Нику као озлоглашеног хајдука, науме да га ухапсе. Али хајдук ту намјеру осујети и пресели се под Поцјелово у село Боровце (Тодиће). Међутим, Турци су му били на трагу, па ни ту није могао дуже остати. Одатле побјегне и насели се испод планине Вране у данашње село Жељову. Крчећи шуму и стварајући потребно обрадиво тло, Нико је дуже вријеме живио у миру, али доста сиромашно. За Никин боравак турске власти ипак, дознају. Једног дана Никину кућу турски аскери опколе и позову га де се преда, јер нема могућности да побјегне. Схвативши безизлазну ситуацију, Нико им обећа да ће се предати само под условом да га не вежу, јер такво понижење не би могао поднијети. Турци му то и обећају, па тако с њима и крене. Приликом саслушавања у Турији кадија (судија) га је питао колико је турских глава посјекао. Не размишљајући Нико одговори да је бројао до стотине, али за даље не зна. Онда га кадија упита да ли би, ако је јунак као што каже, могао са Озрена донијети каурску (хришћанску) главу. Нико одговори да ће то без потешкоћа учинити. Одмах крене према Озрену. На путу сретне неког Циганина, одсјече му главу и донесе је пред кадију. Кажу кад је глава пала пред кадијине ноге, он се уплаши и са столице падне. За овај "подухват" Нику је кадија похвалио и рекао му да су његови аскери често у Озрен ишли, али ни једну главу нису

могли донијети. Повјеривши у Никино јунаштво, кадија му предложи да буде његов сеиз (слуга-пратилац). Нико је, мада нерадо, морао и на то пристати. Једне ноћи кадија је посјетио неку удовицу. Док се он у кући забављао, Нико је пред вратима стажарио. У једном моменту у Ники се "пробудило" хајдучко срце, ускочи у собу и на кревету одсијече кадијину главу. У току исте ноћи одатле побјегне и стигне у Жељову. У своју кућу се није ни враћао. Само је у воденици од сина узео мало брашна, опростили се и заувијек нестао, алу су Никићи остали.

Примјера охолости и бахатог понашања представника турске власти према покорним хришћанима има доста и на озренско-возућком подручју. Прича се да је приликом боравка код својих кметова у Свињашници ага из Ливада увијек захтјевао да га један тјелесно развијенији мушкарац назад кући донесе. Носач је морао обући сукнен гуњ са стране прорезаним џеповима у које би јахач стављао ноге. Уз пут би зулумћар носача бичем тукао, псовкама вријеђао и приморавао да брже иде. То понижење Свињашчани нису могли подносити па ријеше да се те напасти некако ослободе. Кад је омрзнути ага поново у село дошао и по обичају, затражио да га један снажнији сељак кући у Ливаде однесе, сељани позову хајдука Ристу Настасића и замоле га да то он учини. Хајдук понуду прихвати, упрти агу на леђа и крене. Кад су од села мало одмакли, Ристо свог јахача збаци на земљу, прислони му нож на грло и нареди му да се улоге промијене. Из страха за живот ага без поговора упрти хајдука и крене. Сав у зноју и потпуно исцрпљен донесе га близу своје куће. Од тог времена ага није ни помишљао да га Србин носа. Тако су се Свињашчани рјешили још једне напасти и понижења.

Турску охолост осјетила је и добро упамтила и гостовићка породица Јовић. Прича се да је у Гостовићу живио неки дунђер Спасоје који је по селима градио дрвене куће. Једном Спасојевој кући дођу два Турчина. Његовој супрузи наређе да им отвори подрум у којем су била бурад пуна ракије. Домаћица то мораде и учинити. Кабадахије ножем пробуше бурад и ракија у млазевима потекне. Они сједну на праг и из веће посуде почну пити. Спасоје се тада затекао у другом селу. Кад за то дозна, напусти посао и крену кући. На прагу угледа већ пијане Турке. Нечујно им приђе иза леђа и брадвином поодсјеца главе. Свјестан турске освете, у току ноћи спреми најнужније ствари и побјегне у данашњу Жељову. Ага из Црњева га прими као свог новог кмета и обећа му заштиту. Тако настаде фамилија Јовићи коју Жељовчани још називају и Спасојевићи.

Примјере тежње ага за придобијање кметова и провођења Саферске наредбе има на цијелом озренско-возућком простору. То потврђује и примјер неког Ђуре, који је с братом живио негдје у долини црногорске ријеке Пиве. Једном старији брат оде на пијацу, вјероватно у Никшић и својој жени купи опанке. Ђуриној супрузи то не буде по вољи, па се мужу пожали да је и она без обуће, а дјевер јој није купио. Ујутро Ђуро упита брата зашто и снахи није опанке купио. Брат се правдао да није имао новаца и да ће јој купити када други пут на пијацу оде. Ђуро му у бијесу одговори да им неће више ништа куповати. У току ноћи спреме

најнужније ствари и раном зором петочлана породица крене у непознато. Након дугог и напорног пута стигну у подножје Коњуха, односно данашњу Жељову. Одлуче се да код једног шумског извора направе колибу (дрвену кућицу), искрче шуме и ту живот наставе. Дуго времена Ђуро је са својом породицом дању крчио, а ноћу исечено растиње спаљивао и тако обрадиво тло стварао. Ускоро их је посјетио и ага из Црњева. Ђуру је упозорио да је то агинска земља и да ако хоће ту остати, мора бити кмет и давати трећину својих производа. Агине услове Ђуро је прихватио па наставио да крчи. У том послу прошло је пет година, а обећану трећину уопште није давао. Зато ага против Ђуре поднесе суду тужбу. Убрзо их кадија из Турије позове на судску расправу. Тачно на православни Божић Ђуро стигне у судницу, сједне поред фуруне (земљане пећи) и угреје се. У отвору (баци) фуруне је лежао и "прео" добро угојен кадијин мачак. Ђуро га помилова и полугласно рече: "Хеј благо теби, мацане!" На кадијино питање зашто му је благо, Ђуро одговори: "Јер му не суди турски кадија Хандалић". На то кадија уопште није реаговао, него је агу упитао зашто је Ђуру тужио и шта од њега тражи. Ага је објашњавао да му пет година није давао обећану трећину. Затражио је да му то надокнади или да се са земље одсели. На питање зашто своју обавезу није испуњавао, Ђуро се правдао да је са супругом и петоро дјеце сваки дан крчио, а искрчено ноћу спаљивао и опет су се тешком муком прехрањивали. Онда кадија упита агу колику дневницу плаћа једном надничару. Добивши одговор да дневница и плус храна за тај дан износи пет форинти, кадија пресуди да ага Ђури, његовој супрузи и дјеци, за пет протеклих година исплати по дуплу дневницу од по пет форинти, јер су радили и дању и ноћу. Ага на то упозори да цијело његово имање толико не вриједи и да толику суму новца не би могао исплатити. Кадија дода да је пресуда у интересу аге јер не мора Ђуриној породици платити храну. Пошто ага није могао своју обавезу испунити, није ни Ђуру са посједа отјерао. Тако правда побиједи, а у Жељовој настаде фамилија Ђурићи.

Из наредног примјера се јасно види да је земљопосједник имао право не само земљишни посед одузети, поклонити и продати, већ се мијешао у породични и приватни живот својих кметова. Наиме, маглајски ага је уловици из Кестена Миљи Блажановој наредио да се уда за неког Стеву из Крчевина. Као разлог за то навео је да ће заједнички више земље обрађивати, а он трећине добивати. Миља пристане и у Крчевине доведе кћерку и два сина. За њену осамнаестогодишњу кћер Милицу дозна и Нико Пејић из Доње Бријеснице. Пошто је "крађа" и отмица дјевојака тада била честа појава, Нико науми да мимо удварања, излива љубави и пристанка, Милицу за себе и силом одведе. Једне зиме, тачно уочи Савиндана Милица отјера козе за Бријег да брсте младе букове гранчице. Први пут је обукла бијелу сукнену хаљину (као дуги капут) наводно да види како ће сутрадан на збору код цркве у Хргама изгледати. Док су козе брстиле Милица је "увјежбавала" коло и загледавала се у своју хаљину. Дјевојачку "заузетост" око себе и непажњу Нико знаде искористити. Са још два друга нечујно приђоше Милици иза леђа, а да не би могла звати у помоћ, на уста јој ставе марамицу и између себе одведу. Кад су навече козе саме кући дошле, брат Перо је пошао сестру да тражи. По траговима троје људи, који су отишли

према Поцјелову, знао је којим су правцем Милицу отмичари одвели.Одмах оде неком хајдуку Милку Демоњићу и замоли га да му сестру врати и за то му понуди једну јуницу. Хајдук пристане и пратећи трагове стигну у близину Турије. Из страха да га жандарми не ухапсе, врати се не обављена посла. Неколико мјесеци након отмице Милица дође брату у госте и исприча све што се догодило. Пошто није отишла својом вољом, брат јој предложи да се не враћа из Крчевина. Милица то одбије, јер је све готово, а напустити мужа била је велика срамота. Ускоро у Крчевине дође и маглајски ага. Он је ту имао кућу за одмор и коначиште, шталу за коња и амбар за прикупљање трећине. Дознавши да се Милица удала, упитао је за име "зета". С обзиром на то да му је требало кметова, поручи Ники да дође у Крчевине и буде субаша, односно да надгледа прикупљање и процјену трећине. Нико пристане и са супрутом се досели. Ага му поклони кућу, шталу, амбар и неколико оближњих њива. Тако настаде и разви се бројна фамилија Пејић. Као субаша Нико је настојао да ага што мање прихода добије. Сељаке је наговарао да приликом жетве једну кладњу (стог) у шуму сакрију и послије процјене је овршу. При берби кукуруза савјетовао је да се најплоднији дио остави необран. Кажу да је ага процјењивао помоћу луле, то јест како се њему чинило и прохтјело. Зато су кметови настојали да му на сваки начин доскоче. Заштићујући кметове, Нико је постао угледан и поштован домаћин. Вјероватно су по његовој доброти Пејићи добили надимак "Мекоње".

На возућком, као и на другим просторима, у прошлом вијеку је и поред веома строгих аустријских закона, било и трагичних догађаја. Једна безазлена комшијска свађа у вези са међом у Ораховици српској завршила се убиством. Ево како је тај догађај јавности објаснила тадашња штампа. Ујутру око девет сати 22. марта 1887.године посвађале су се комшије из Ораховице Петар Цвијановић и Симо Савичић. Свађа је почела око једног плота, наводно због Петрове ограде којом је Симо заградио своју њиву. У једном моменту Симо је изгубио разум и покушао да коцем удари Петра у главу. Овај га предухитри и будаком Симу у плећа удари. Од болова Симо запомаже и у помоћ позове брата Манојла и оца Захарију. Обојица су на место препирке одмах дотрчали. Истовремено је дотрчао и Петров отац Ристо Цвијановић. Мјесто гдје се сукоб одиграо налази се 300 корака удаљено од Цвијановића куће. Чим су позвани стигли, свађа између ове двије странке је још жучније настављена. У афекту бијеса Манојло Савичић је коцем по потиљку ударио Петра Цвијановића, који се од ударца одмах на земљу срушио. Током прве ноћи након свађе Петар је од задобијених рана преминуо. У овом сукобу је његов отац добио ударац у главу и остао тешко повријеђен, али му је живот био ван опасности. И Захарија је лакше повређен. Учесници у овом сукобу су убрзо похапшени и стављени под судску истрагу[35]. Кривицу за ово убиство на суђењу је преузео на себе и био осуђен Манојлов тешко болесни и умно поремећени брат, који је у тузланском затвору и умро.

[35]) Сарајевски лист, број 40 од 08.04.1887.

ИЗГРАДЊА ЦРКВЕ У ВОЗУЋИ И ВАСОВИНАМА

Пошто хришћанима за вријеме турске управе није било дозвољено да граде нове вјерске објекте, српски народ возућке парохије је одлучио да на темељима порушеног манастира изгради једну скромнију православну цркву. У обнови возућке цркве учествовали су становници села Возућа, Вуковине, Миљевићи и Хрге. Главни покретачи ове акције су прота Серафијан Марковић и поп Јефто Поповић. Од сеоских домаћина највише су се истакли у изградњи цркве: Марко Ристанић, Марко Стакић, Митро Пашалић и Паво Настасић. На име добровољног прилога они су од народа прикупили у готову новцу 50.000 гроша. У дане вјерских празника организоване су акције доношења камених блокова. Прича се да је камен (миљуша) на леђима донесен из засеока Ђурићи у Лозној. Запамћено је име неке бабе Миље, која је била једна од најактивнијих градитеља. Главни градитељ био је, у своје вријеме познати неимар, Јосиф (Јоco) Максимовић из села Буковице код Маглаја. Он се служио раније манастирском основом и изгледом манастирске цркве у Озрену. Судећи по изгледу данашње цркве, која се веома лијепо презентује у амбијенту зеленила, Јосиф је посао успјешно обавио. Он је био мајстор познат по изради кубета на црквама. По истој основи је 1879. године изградио лијепу нову цркву у селу Липље код Теслића. Градња возућке цркве је завршена 1859. године. Освештао ју је епископ Висарион тек 1865. године. Црква је прво била покривена храстовом, а 1884. године лучевом (боровом) даском. Том приликом је изнад црквених врата, а између припрате и наоса, уграђена умјетнички исклесана камена плоча на којој је исписано: "Препокори се ова света православна црква, бивши манастир Возућа, трудом православног народа ове црквене општине; настојањем управитеља Ристе Стакића, свештенства и другијех чланова Црквеног одбора". Године 1894. возућка црква је добила звоно и покривена лимом. По записима проте Серафијана Марковића возућки свештеници су богослужење обављали још у Гостовићу и Жепчу. Захваљујући доброј боровој шуми, Возућани су помагали градњу православних цркава и у другим мјестима. Сачувана је једна молба свештеника из Обудовца у којој возућког попа моле да им,

као и до тада, пошаље неопходну дрвену грађу. Молбу је потписао поп Никола Јовановић, унук бившег возућког свештеника Симе Аничића, који је због турске освете побјегао у Обудовац.[36] На боравак попова у Возући подсећају нас нека имена локалитета као што су Јечмениште, Попова Лука, Крст и друга.

У близини цркве, која је била посвећена Светом Николи, налази се возућко гробље. Прича се да гробова има около цркве, али и по цијелој Луци. Свештеник Ристо Стакић је под црквеним звоником открио један веома стар гроб. Чим је дошао у додир са ваздухом, леш се потпуно распао. Глава покојника је била окренута према улазу у цркву, односно ка истоку. Сматра се да је то био гроб неког ктитора (заштитника) или тјелесно снажног игумана.

Сваки род возућке парохије је код ове цркве имао своју колибу. То је, у ствари, дрвена кућица (брвнара), у којој су власници, кад дођу цркви, обједовали и склањали се од невремена. Најближе до цркве била је колиба настојитеља Митра Пашалића. Иза ње су се редале колибе Тодора Ђокића, те породица Павловић, Благојевић, Поповић и других Возућана. Према записима Миленка Филиповића било је 1938. године с обје стране цркве 55 колиба.

По устаљеном обичају, кад се дође цркви, торбе се оставе у колибе па се онда иде на богослужење. Колибе су се највише користиле ноћу уочи Васкрса и Велике и Мале Госпојине. Тада су се током цијеле ноћи на ражњу пекли бравци. Обично је било 10 до 20 ражњева. Колибе су биле заједничка својина једног рода. Мада су неке родовске заједнице (задруге) већ биле подијељене, колибе су остајале заједничка својина. Било је случајева да одијељено домаћинство направи себи нову колибу. Задруга којом је управљао Митар Пашалић бројала је, на примјер, 15 домаћинстава. Једино је Ђорђе Пашалић направио себи посебну колибу. Остали чланови задруге су се служили постојећом. Таквих колиба је било око манастира Озрен и код цркве у Гостовићу.[37]

Све до 1879. године хршка парохија није имала ни један црквено-вјерски објекат. Идеју за оснивање цркве на гробљу у Васовинама дао је мјештанин Недо Божић-Ристанић. Наиме, кад му је син јединац умро од оспица, Недо је наумио да на синовљевом гробу изгради неку капелицу. Од те намјере одврати га брат Никола, којем су у исто вријеме и од исте болести умрла два сина. Иначе је тада од оспица умрло доста дјеце, јер се за лијечење није знало нити је лијекова било. Браћа Недо и Никола Божић се договоре те заједнички, али и уз помоћ остале бројне родбине, изграде у близини гробља на Николиној њиви малу капелицу, која је имала облик цркве. Дужина ове капеле је износила 10,5, ширина код пјевнице 6 и висина 3,5 метара. У почетку је ова црквица служила само као капела на гробљу. У њој су се мртвима читала опела и служиле зимске молитве. Пошто у парохији Хрге није било цркве, православни народ је већином посећивао цркву у Возућој или, ако им је било ближе, у Озрену или Пурачићу. По жељи народа хршке парохије, мјештани су

[36]) Филиповић Миленко, наведено дјело, стр. 25.
[37]) Исто, стр. 26.

капелицу мало преправили и набавили оно што је за цркву најпотребније. Када је преправка капелице била завршена, свештеник Ристо Стакић је замолио господина митрополита да, приликом освештења иконостаса Озренске цркве, освешта и црквицу у Васовинама. Митрополит је ову молбу услишио, овој цркви освештени антиминс додијелио. Благословио је и допустио да се на дан Св. Архангела 1894. године освећени антиминс може положити и служити пред свако литургијско богослужење. Приликом освештења ове цркве био је тмуран и прохладан јесењи дан. Због тога је и оно мало народа дошло доста касно. Око осам сати изјутра пречасни господин надзиритељ Јелић је обавио јутарњу молитву. Послије јутрањке освештење је, уз помоћ свештеника Ристе Стакића, обавио неки Требник. Након освештења надзиритељ је народ подучавао о дужностима према мајци цркви и позвао да се на богослужење што чешће долази. Код цркве у Васовинама тога дана је био приређен и заједнички ручак којем су, осим свештеника, присуствовали господа: мјесни учитељ Јован Димовић, оснивач цркве Никола Ристанић, који је тада живио у Пурачићу, те жандармеријски вахмајстор Гутеша и још неколико угледнијих сеоских домаћина. Гутеша се, наводно, доста залагао да се ова црква освешта и дао јој је вриједан прилог. Због хладноће теферич (весеље) није дуго трајао. Народ се убрзо разишао кућама. Као прилог за цркву у Васовинама прикупљено је од народа само 71 форинта.[38]

[38]) Босанско-херцеговачки источник, Свеска I, Година IX, Сарајево, 1895. стр. 27.

ИЗ ТРАДИЦИОНАЛНО-ВЈЕРСКОГ ЖИВОТА

На подручју јужног дијела маглајског среза српска села су била распоређена у три православне парохије: Возућа, Хрге и Маглај. Међутим, мора се имати на уму да границе парохија и срезова, односно општина, нису се увијек поклапале. Нека се парохија могла налазити на два среза или чак на три општине. Према подацима Дабро-босанске митрополије из 1883. године возућка парохија је обухватала села: Возућу, Миљевиће, Гостовић српски, Љесковицу, Ловницу-Зимјан, Кућице, Пејиће, Прилуг, Прилук и Вукмановиће. Возућка парохија је имала цркву која је парохијални храм Св.Тројице. Парох је тада био Јефто Поповић, а капелан Павле Поповић. Те 1883.године возућка парохија је имала 238 домаћинстава и 1894 становника. Тада се родило 47 мушке и 54 женске дјеце. Умрло је 15 мушких и 12 женских житеља, а вјенчало се 14 брачних парова. У погледу кућа и броја житеља Возућа је сама имала 67 домаћинстава и 498 становника, Миљевићи 35 и 287, Гостовић српски 30 и 219, Прилук 30 и 240, Љесковица 26 и 140, Прилуг 20 и 232, Кућице 9 и 60, Вукомановићи 19 и 114 и Ловница-Зимјан 4 и 40 житеља.[39]

Те године је, по наредби сарајевског митрополита, сваки парох дабро-босанске дијацезе пописао у својој парохији и доставио списак презимена домаћина и имена његове крсне славе. Према овим записима тада су у возућкој парохији славили:

Светог Василију: Ћирковић;

Симеундан: Стојановић, Ристић, Николић, Зекић, Ђурић, Лукић, Митровић и Никић;

Лазареву суботу: Мишић;

Илијиндан: Илић, Петровић, Божић и Којић;

Митровдан: Станковић, Трипић, Цвјетковић, Гајић, Јелисић, Павловић, Ђурић, Јовановић, Благојевић, Савић, Панић, Јовић, Игњић и Тривковић;

Ђурђиц: Поповић, Благојевић, Ђокић, Пашалић, Ђурић, Станковић, Савић, Мишановић, Ристић, Јовић и Росић.

Никољдан: Савић, Ристић, Васић, Божићи, Лазић, Тодоровић, Пејић,

[39]) Шематизам... за 1883, 1884 и 1885. годину, стр. 12.

Јовић, Живковић, Симић, Глигорић, Петровић, Гаврић, Бијелић, Марковић, Јовановић, Митровић, Ђурић, Матичић, Цетић, Асентић, Савковић, Јелисић, Ђокић, Цвјетковић, Томић, Никић, Марић, Недић, Николић, Панић, Лукић, Стојановић, Гајић, Мишановић, Благојевић, Јанковић, Стефановић, Малушић, Миловановић, Максимовић, Игњатовић, Малић, Станковић, Радић, Којић и Трифковић;
Светог Игњатију: Тодић, Милошевић, Живковић, Божић, Станковић, Благојевић, Пејић и Илић;
Светог Архангела Стефана: Николић, Лазаревић, Јовановић, Јанковић, Перушић, Пејић, Ђокић, Ђурић, Илић и Ристић.

У истом извештају се каже да је Ђорђе Марковић из маглајског среза учио о свом трошку богословију у Рељеву, али је због недостатка средстава морао напустити. Црква у Возући лежи поред истоимене рјечице која се под планином Папратњом улијева у Кривају. У Возући живе православни Срби са веома мало мухамеданаца.[40]

Маглајску парохију су, осим града Маглаја, чинила села: Тумаре, Вуковине, Хрге, Свињашница, Лозна, Ораховица српска и Бријесница Доња. Парохијске цркве тада није било. Протопрезвитер у Маглају је био Серафијан Марковић. Те 1883/4.године се у маглајској парохији родило 37 мушке и 33 женске дјеце. Умрло је 17 женских и 10 мушких особа, вјенчано 15 брачних парова. Цијела маглајска парохија тада је имала 311 домаћинстава и 2.470 становника. У граду Маглају православних домова било је 23 и 98 житеља, у Тумарма 34 и 261, у Вуковинама 15 и 145, у Хргама 55 и 513, у Свињашници 20 и 142, у Лозној 53 и 502, у Ораховици српској 21 и 210 и у Бријесници Доњој 90 и 599 житеља. Домаћини ове парохије су тада славили следеће крсне славе:
Симеундан: Пејић;
Лазареву суботу: Мацаревић;
Ђурђевдан: Врачевић;
Петровдан: Демоњић и Блажановић;
Митровдан: Ложњак;
Ђурђиц: Николић, Прокопић, Станковић, Трипуновић, Мијатовић, Петковић, Јосиповић (Кабларевић), Зекић, Бабичкић, Грабовичкић, Јовановић, Ивановић, Стефановић, Блажанић, Матичић и Савић;
Врачеве: Васић;
Светог Николу: Пантелић, Стакић, Марковић, Божић, Стојић, Тодоровић, Госпавић, Крцалић, Николић, Смиљић, Ђокановићи, Блашковић, Јерковић, Петровић, Пејић, Росић, Тодић, и Ђурић;
Стјепандан: Пејановић, Благојевић, Мићановић, Секулић, Крсмановић и Тубин.[41]

У исто вријеме православна парохија Хрге је обухватала следећа села: Бријесница Горња, Карачић, Јошавац, Долац, Васовине, Жепче, Бистрицу и Желећу. У 1883. години хршка парохија је имала 158 домаћинстава са 1.028 вјерника. Тада се родило 33 мушке и 37 женске дјеце. Умрло је 20 мушких и 9 женских парохијана, а вјенчано 11 брачних

[40]) Шематизам... за 1883, 1884 и 1885. годину, стр. 133.
[41]) Исто, стр. 134.

парова. Хршка парохија није тада имала цркву већ само капелу која још није била црквом проглашена. Парох је у то вријеме био Ристо Стакић. Од бројних крсних слава домаћини ове парохије су славили:
Јованђдан: Лучић и Мијатовић;
Часне вериге: Ђуреиновић;
Симеундан: Петровић;
Лазареву суботу: Арсић, Благојевић, Мркоњић, Кикић и Станковић;
Ђурђевдан: Бељић, Радић, Ђурић, Питић, Савић, Дујић, Благојевић, Смиљанић, Јовановић, Лазић, Кикић, Лукић и Цвјетковић;
Петровдан: Пецић и Савић;
Светог Илију: Николићи;
Малу Госпојину: Ђурић, Лазић, Савић и Петковић;
Митровдан: Ранђић;
Крстовдан: Марковић, Лукић, Максимовић, Томић и Лазаревић;
Михољдан: Симунићи;
Ђурђиц: Смиљанић и Југовић;
Никољдан: Јовић, Миљановић, Николић, Савић, Недић, Бјелић, Лукић, Ковачевић, Милић, Ненић, Перић, Смиљанић, Мијатовић, Марјановић, Арсић, Бојић, Бајић, Тодоровић, Петровић, Вуковић, Стакић, Качавенда, Јовановић, Ђурић, Крижевић, Новаковић и Ђошановић;
Светог Игњатију: Тришић, Максимовић, Момчићевић, Станковић, Симић, Бороjевић и Благојевић;
Сверог Архангела Стефана: Петровић, Макрић, Недић, Ђурић, Цвијановић, Стевановић, Ерић, Никић, Илић, Божић, Станић и Јовић[42].

Из овог пописа се јасно види да су тада под поменутим презименима постојало једно домаћинство из којег су настале многе породице. Тадашња домаћинства су била прилично бројна. Једно домаћинство је у просјеку имало 8 до 11 чланова. Постојале су и много бројније породице које су називане задруге. У подозренским селима се дуго задржао обичај да се браћа тек у дубокој старости подијеле. Старјешина задруге је необично поштован.

У жељи да се дуга и богата православна традиција отргне од заборава, Зворничко-тузланска епархија је 1911. године свештеницима у Возућој, Хргама, Тумарама, Осјечанима и Тузли упутила једну анкету у коју је сваки на својој епархији био дужан уписати најкарактеристичније народне обичаје. Према анкети, коју је испунио возућки парох Ђорђе Лазаревић, у Возућој је био обичај да се приликом рађања дјеце, обично, позову двије или три жене које су породиљи као неки савјет. Те жене помажу породиљи да се лакше и безболније породи. Свака од њих обавезно за новорођенче донесе најпотребније хаљинице, а за породиљу "поштење", то јест флашу љуће ракије. Чим се породи, породиљу одмах нуде да што више пије ракију, јер ће се, тобоже, брже опоравити. Већ други дан по породу почињу долазити на бабине остале комшинице. Свака од њих обавезно доноси разна јела и разумије се, "поштење". Породиљу свака нуди, готово нагони, да окуси сваког јела и наравно, попије ракије.

[42]) Шематизам... за 1883, 1884 и 1885. годину, стр. 135. и 136.

У анкети, коју је попунио хршки парох Гавго Гаврић пише да је и у Хргама обичај да породиљи одмах након порода долазе на "бабине" њене комшинице и доносе јој разног јела и пића. Препорочују јој да што више ракије пије, јер, наводно, пиће снагу даје и брже опоравља. Према испуњеној анкети у Тумарама је био обичај да се жене умивају водом којом је дијете крштено, јер се веровало да доприноси бољем здрављу. Хршки свештеник је још записао да приликом крштења дјеце у Хргама нема лоших обичаја, осим претјеране употребе алкохола. Али кад је у питању одгајање дјеце навео је многе мане и погрешке. Сматра да се о хигијени не води довољно рачуна. Дјеца су се одгајала у нечистоћи па су већином тјелесно закржљала. За болеснике не траже лијечнике нити какве народне медикаменте него прибегавају сујеверном гатању и бајању.

У погледу сахрањивања умрлих у Возућој је био обичај да се приликом погреба комшије сазивају на "укоп" и саучешће. Једни мртвога купају и опремају, а други иду да копају раку. Када мртвога закопају, сви укопници иду на подушје. Овом приликом сваки носи своје "поштење", то јест боцу пића. Ако су мрсни дани, укућани по жељи покојника закољу вола, крмка или другог мушког брава. Ако је умрло женско чељаде, онда се закоље брав женског пола. Сви укопници, обично око 20, сједну на прочеље и сви заједно једу за упокој души умрлога. Сваки укопник мора пред собом имати боцу ракије и упаљену свијећу. За укоп се обично потроши 40 до 60 литара ракије.

У хршкој парохији тада је био обичај да умрлога сахране одмах по смрти не чекајући да се охлади. Свештеника не позивају на сахрану већ седам дана касније да на гробу обави опијело. Када се укопници са гробља врате, за упокој души умрлога се приређује богата гозба. Мртве, па макар умрли и у цвијету младости, сродници не жале дуго. Умирање је била честа појава, а вјеровало се да бог узима најбоље.

У Возућој је био обичај да се "поштење" доноси и на задушнице умрлога. За задушнице се домаћин још више потроши. Обично се потроши 200 до 300 килограма меса и преко 100 литара ракије. Знало се десити да неки узваник попије преко мјере, па и запјева. У Хргама су сродници умрлога након 40 дана или године, а по некад и седмице доносили цркви и народу дијелили кољиво (панаију). Веома ријетко су код цркве приређиване гозбе. Али обичај је био да свештеник у току задушне хефте (седмице) посети све грађане своје парохије. Том приликом из сваке куће се на гробље донесе кољиво (прекадња) и читуља из које се уз парастос читају и имена раније умрлих. Послије обављеног парастоса на гробљу се приређује богата гозба. Сваки присутни једе и пије оно што је донио. То зову задушне молитве.

У погледу крсних слава обичаји су толико различити да за њихово презентирање треба много и простора и времена. Једино ћемо напоменути да је у Хргама био обичај када нека породица изумре, њену крсну славу преузима онај који запосједа њену земљу. За славу се припреми прекадња, крсница и крсна свијећа. Позове се одређен број људи, запале свијеће и преломи крсни колач.

У Возућој је постојао завјет да цијело село један дан у седмици ништа не ради. То је био сваки Уторак од Велике недеље, па све до пред Петров-дан, то јест док не падне први сноп стрни. Вјеровали су да то чине због града и поплаве. Исти обичај је био и у Лозној, али само за засеоке Крчевине, Кестен и Ђуриће. Наиме, причало се да су једног уторка у Поцјелову копачи окопавали кукуруз. Одједном се небо наоблачило, почела да пада јака киша и све што су окопали, поплава однесе. Зато се мјештани завјетују да ни један уторак до Петрова дана ништа о земљи не раде. Могли су само оплијевати стрв и чистити ливаде. У Хргама никаквог завјета није било. Зато се из Лозне и Возуће ишло у ова села на такозвани зајам. Тако овај завјет није много коштао. Васкрс и Божић су били породични празници о којим су се породице само угошћавале. Ни други и трећи дан Божића, а нити Васкрса хршки народ није цркву посјећивао. Ове дане скоро и не светкују. Такође нису светковали ни празнике цар Константин и царица Јелена, али славе мученике што их црква није обавезала. У погледу свадбе, просидбе и вјенчања обичаји су били доста различити. У свим селима је био обичај да се дјевојка испроси, дарује и послије свадбе обави мирење. За просидбу су, обично, узимани људи "причалице" који су знали младожењу добро нахвалити и дјевојку убиједити. Као зарука даван је новац, прстен или дукати.[43]

Сачуваних записа о животу православног народа ових парохија је веома мало. И веома оскудних писаних трагова оставили су, углавном, свештеници. Али многи њихови извештаји, као важни писани извори, нису сачувани нити у гласилима објављивани. Највише драгоцјених података са возућког простора оставио је тежак Василије Стакић. Он је у часопису Дабро-босански источник у три наставка објавио обимније дјело о манастиру и цркви у Возућој.[44] Осим тога Василије је са Ђорђем Марковићем, такође из Хрга (Васовине), прикупљао и у часопису Босанска вила објављивао народне приче и епске пјесме.[45]

Од свештеника који су богослужили у Возућој и Хргама, изгледа да су се најдуже задржали Јефто Поповић и Ристо Стакић. Не знам када су и гдје свештеничку школу завршили, али се зна да је Ристо био и учитељ у Хргама и Жепчу. Не знамо тачно ни за њихове директне наследнике. Тек 1908. године Зворничко-тузлански митрополит је обавјестио окружне власти у Доњој Тузли да је апсолвент Рељевске богословије Петар Ковачевић, родом из српске Грапске, рукоположен у чин ђакона и презвитера. Уједно је именован администратором парохије Хрге и катихетом основне школе у Гарима. Истовремено је администратирања и катихизирања разријешен дотадашњи свештеник и катихета Стеван Васиљевић.[46] Као парох у Хргама и катихета у Гарима

[43]) Филиповић Миленко: Народни живот Срба у сјевероисточној Босни, Дабро-босански источник, 1912. Сарајево, према једној анкети

[44]) Дабро-босански источник, Сарајево, 1889 и 1891, Свеска III, стр. 391

[45]) Босанска Вила, Сарајево, 1887. стр. 90. и 268.

[46]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска влада за БиХ, президијална грађа, документ бр. 9664/1909

Ковачевић се помиње и 1910. године. У исто време је свештеник возућке парохије био Никола Гојић, а у Тумарама Стеван Васиљевић.[47]

Године 1912. председник Црквене општине у Хргама био је тежак Василије Стакић, а парох и катихета Гавро Гаврић. Исте године се као парох и преседник црквене општине Возућа помиње Ђорђе Лазаревић, а у Тумарама Ристо Бабуновић.[48] О поријеклу, раду и одласку свештеника Гојића, Гаврића и Лазаревића готово ништа засада не знамо. Некако су нечујно дошли и не оставивши никакве трагове, отишли.

Први свјетски рат је и за српско становништво возућког подручја имао тешке последице. Окривљујући га за сарајевски атентат, а уз подстрекивање аустро-угарских власти, муслимански екстремисти су српски народ физички нападали и његову имовину пљачкали. Бројне српске продавнице су током рата потпуно опљачкане и уништене. Знатан број српских младића је мобилисан у аустро-угарску војску и упућиван на источни или италијански фронт. Многи од ових младића су на фронтовима погинули или у неком заробљеништву помрли. Свих имена мобилисаних и погинулих младића са возућког подручја засада немамо. Зна се да је већ 1914. године, као таоц, на Бишињи код Дервенте погинуо Возућанин Ђорђе Петровић, свршени ђак манастирске школе. Из овог рата се нису вратили ни крчевски младићи Владимир Пејић и Милован Тодоровић. Међу мобилисаним српским младићима који су на источном фронту дезертирали на руску страну било је и Возућана. Од свих дезертера је у Одеси формирана већа војна јединица и као добровољачка бригада упућена у помоћ Србији на солунски фронт. Од овох добровољаца са возућког подручја су рат преживјели и кућама се вратили Маркан Пејић и Недељко Тодоровић из Крчевина, Јанко Демоњић из Бороваца, Ђоко Пејановић из Пејановића, Недељко Тешановић са Равни, Обрен Петровић из Сјенокоса и многи други за које тренутно немамо података. Својим добровољцима краљ Петар је додијелио пензију или им је даровао парцеле државне земље. Солунски добровољци са солунског фронта су се већином одлучивали за земљишне парцеле. Супруга Маркана Пејића, симпатична и душевно добра бака Јефимија (Пима) често је свог мужа прекоравала што није прихватио пензију, а не неплодну земљу, коју је она морала с муком обрађивати. Маркан је често причао да су га приликом дезертирања у Русији смјестили код једне породице која је била веома религиозна. Домаћица се сваког дана иконама клањала и молила за заштиту своја два сина који су се борили у редовима руске армије. Међутим, кад су се синови као побједници вратили кући, све су иконе побацали и мајци објаснили да бога више нема. Од туге и страха мајка је убрзо умрла. Затим је причао да су Руси овршену пшеницу у купама остављали преко зиме на отвореном пољу. Кад падне киша, горњи слој пшенице проклије и около створи јаку кору која штити од даљег продора воде. У прољеће би сјекиром просјекли ту заштитну кору и добивали свјежу и неоштећену пшеницу.

[47]) Bosnische Bote (Календар) за 1910. годину, стр. 191

[48]) Календар "Просвјете" за преступну 1912. годину, стр. 321/322.

Положај српског народа, нарочито пред крај рата, додатно су отежавале аустро-угарске војне јединице и неке комите из Црне Горе. Пролазећи кроз села, они су од сељака отимали не само храну и одјећу већ стоку и друге вредније ствари. Ипак, капитулацију аустро-угарске војске, формирање народних вијећа и одлуке о уједињењу са Србијом и Црном Гором српски народ возућког подручја је са одушевљењем примио. Сматрајући да је кметству и агама дошао крај, у многим селима су сељаци самовољно узурпирали неке парцеле земље и агама отказивали послушност. Стање у маглајском срезу одмах по завршетку рата срески начелник је 16. 11. 1918. године овако описао: "Вијест о преузимању власти од стране Народног вијећа код становништва је изазвало одушевљење. Враћајући се са фронтова војска у овим крајевима пљачка, напада оружанике и пуцањем из оружја угрожава живот мирног становништва. Сељаци купују од војске оружје. Народ се наоружава. Чопори комита и распуштене војске се креће по селима. За одржавање реда и мира формирана је народна гарда. У селима се пале беговски чардаци као Едхембега у Стријежевици и Узеирбега у Пакленици. Чардаци се спаљују и у околини Добоја. Муслимани су потиштени, а католици се још не истичу".[49]

У оквиру формирања нових органа власти у Завидовићима је 3. 11. 1918. године конституисан Одбор народног вијећа, који је имао задатак да преузме локалну власт, осигура ред и мир и ради на уједињењу југословенских народа. За предјседника Одбора је изабран православни свештеник Никодим Плавшић, за чланове: Ђуро Пенавић, Иван Тометиновић, Симеун Арсеновић, Никола Тодоровић, Филип Бобан, Фрањо Шефер, трговац Димитрије Станковић, Алекса Божић, Иво Драгичевић и Атиф Прњић[50]. Одавна жеља и тежња српског народа да се уједини, коначно је остварена. Почиње живот у новој Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Ово уједињење и српски народ кривајске долине је дуго очекивао ратник и рањеник на Пијави (Италија) Јован Савић је често причао да му је отац говорио да се Срби морају усмјеравати према истоку, јер је Београд престоница свих српских земаља.

[49]) Архив БиХ, Сарајево, Фонд: Народно вијеће СХС, Президијал, документ бр. 13573/1 од 16.11.1918.

[50]) Исто, документ бр. 257689/1

ЖИВОТ ПОД АУСТРО-УГАРСКОМ УПРАВОМ

Чланом 25 Берлинског уговора из 1878. године велике силе су Аустро-Угарској дале мандат да Босну и Херцеговину привремено окупира и наводно, заведе ред и мир, јер то слаба турска власт није била у стању учинити. За босанско-херцеговачко становништво ова одлука је значила не само крај вјековне Османске и почетак владавине Хабсбуршке царске династије, већ и радикалне промјене у готово свим сферама људског живота и рада. Најизраженије промјене су извршене у организацији политичке управе, правног система, привреде, просвјете, културе и у другим областима друштвеног и вјерског живота. Ове реформе, које су битно утицале и на промјену у начину живота и рада становништва кривајске долине, праћене су разним потресима и наилазиле на отпор српског народа. Ипак је Аустро-Угарска у Босни и Херцеговини владала пуних 40 година. У народу је остала у успомени као јака правна држава.

Одмах по уласку аусто-угарске војске и угишивања слабог отпора у Босни и Херцеговини је успостављена војна управа. Међутим, задржани су и неки симболи и институције турске управе. Све до анексије 1908. године на јавним зградама су се вијориле турске заставе. У платном промету је важио и турски новац. Признаван је султанов суверенитет, а у молитвама се његово име обавезно помињало. У циљу учвршћења власти, ликвидације анархије и обезбјеђења грађанске послушности Бечки двор је у Босну и Херцеговину довео јаке војне и полицијске снаге. С тим у вези су прво изграђиване многе војне касарне и многобројне жандармеријске станице. До 1892. године жандармеријске станице су , између осталих, успостављене и у Возући (Маричићи), Кривају и Пурачићу. Док је војска имала задатак да спречава сваки отпор и одржава успостављени поредак, жандармерија је будно и дисциплиновано пратила да се владини закони, наредбе и уредбе доследно и на вријеме извршавају.

Послије угушивања херцеговачког устанка, који је избио због регрутовања босанско-херцеговачких младића у аустро-угарску војску, у Босни и Херцеговини је, умјесто војне, успостављена цивилна управа. Врховни поглавар Босне и Херцеговине од 1883 до 1903. године био је заједнички министар финансија Бењамин Калај, који је разним

средствима настојао да ове покрајине трајно укључи у састав Хабсбуршке монархије. Да би то остварио, покушавао је створити неку "босанску" нацију и увести "босански" језик. Калајеву политику у Босни и Херцеговини проводили су цивилни адлатус (помоћник), Земаљска влада и локалне државне институције. Увођењем цивилне управе створен је јак и гломазан чиновнички апарат чије је издржавање падало на терет покореног становништва.

У погледу административно-територијалног уређења и даље је

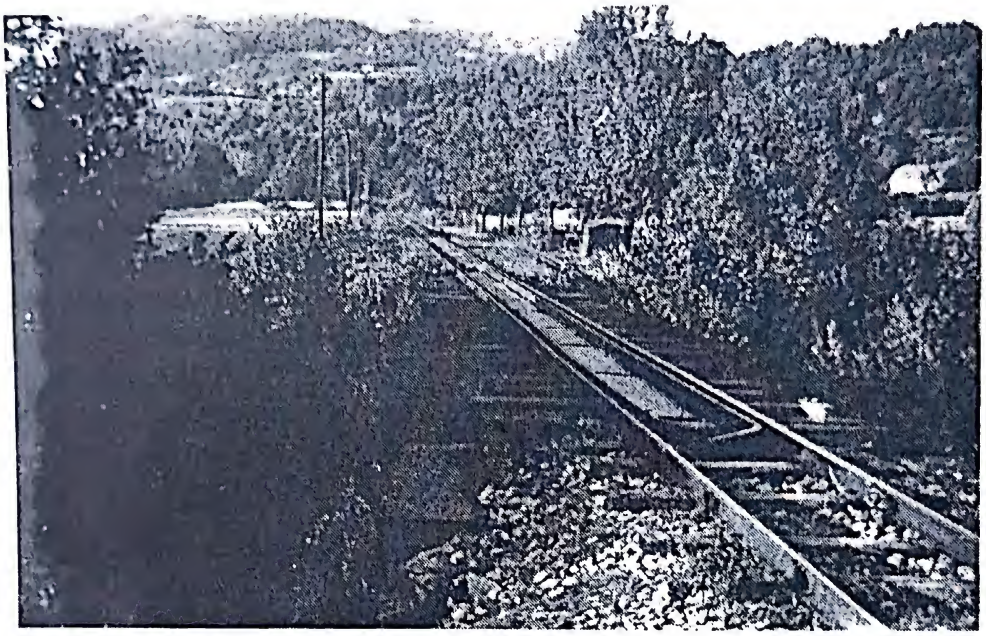

Жељезничка пруга 1902-1971.

задржана подјела на округе, срезове и општине (цемате). Озренско подручје и дио кривајске долине су и даље остали у саставу зворничког (касније тузланског) округа и срезова Маглај и Доња Тузла. Села јужног дијела маглајског среза су била укључена у сеоске општине Гаре, Криваје и Ораховица турска. Српска села су, као своје представнике у локалној самоуправи, бирала кнеза, а муслиманска муктара. Сеоске општине су, обично, имале начелника и писара. Начелници су били посредници између сеоских кнезова и среских власти. Одлуке виших државних органа они су на терену директно спроводили. Начелници општина и командири жандармеријских станица су, углавном, били странци, који су, као династији потпуно одани људи, државну политику доследно и без поговора спроводили. На ове положаје су постављани декретом Земаљске владе и по одобрењу врховног поглавара.

До успостављања цивилне управе 1883. године општину Гаре су чинила села: Чиновићи, Гаре, Хрге, Хајдеровићи, Јунузовићи, Карачић, Лозна, Перовићи, Сеона, Свињашница и Вуковине.[51] Не зна се тачно гдје је било сједиште ове сеоске општине, али се може претпоставити да је, с обзиром на близину жандармеријске станице у Маричићима, било негдје у Вуковинама. Иначе, Вуковине се од тог времена помињу као катастарска општина.

[51]) Статистика мјеста и пучанства у БиХ за 1880. Сарајево, 1881. страна 81.

У састав цемата (општине) Криваја тада су улазила села: Бајвати, Гостовић српски, Гостовић турски, Криваја, Махоје, Миљевићи, Мустајбашићи, Прилук и Возуђа[52]. Поузданих података нема ни за сједиште ове општине. Пошто се тада, а и дуго времена касније, насеље данашњег централног дијела Возуће називало Криваја, вјероватно је ту негдје било и сједиште истоимене општине. И данас неки стари људи из околних возућких села не кажу да иду у Возућу, већ на Кривају.

Општину Ораховица сачињавала су села: Бријесница Доња, Бријесница Горња, Брусница, Ђуровина, Ораховица српска, Ораховица турска, Тумаре и Васиљевци.[53] Не знамо ни гдје је било сједиште ове општине. С обзиром на то да су скоро све општине називане по муслиманским селима, вјероватно је у њима било и сједиште.
Села Госовица, Јарушке, Осјечани, Подгорје српско (Жељова), Предражић, Рибница и Трештеница улазиле су у састав општине Бановићи и среза Доња Тузла. Зна се да је сједиште ове сеоске општине било у бившој српској жупи, а касније у нахији, Драметин (Бановићи Село).

Завидовићи су те 1880. године са 67 домаћинстава и 545 становника (403 муслимана и 142 католика) били сеоска општина среза жепачког[54]. Завидовићима се тада називало само насеље са лијеве обале Босне. Срби су тада насељавали само десну обалу ове ријеке. Зато је приликом пописа становништва рубрика под "православни" остала празна. Иако су Завидовићи названи по имену српског феудалца Завиде (често име у средњем вијеку) Срби тада у њему нису евидентирани. Изгледа да су Завидовићки Срби раније примили ислам или су се, што је вјероватније, пред турском најездом одселили у пречанске крајеве.

Према попису становништва из 1880. године у општини Гаре Срби су чинили 39,06, муслимани 60 и католици 0,37 одсто. У општини Криваја тада је по националном саставу становништва однос био следећи: Срби 50,71, муслимани 49,29 одсто. Са 88,66 одсто у општини Ораховица Срби су чинили апсолутну већину. Проценат од 11,34 одсто отпадао је на муслимане. У Горњој Бријесници је тад по рубриком "остали" уписана три становника, које је тамошњии народ називао Бугарима. Мада су турске власти настојале да у свим општинама муслимани чине већину, у неким је то било немогуће извести. Поставља се питање откуда у Јунузовићима 7, а у Перовићима 8 католика. Вјероватно су то били учитељи, односно чиновници и жандарми.

Након успостављања цивилне управе извршене су извјесне корекције и у административно-територијалном уређењу. Умјесто Зворничког успостављен је Тузлански округ у чији је састав улазио и маглајски срез. Неки цемати су укинути, а успостављене катастарске општине које нису биле политичко-управне већ само земљишно-пореске установе. На челу катастарских оппштина су стајали сеоски кнезови. Они су били као неки посредници између среских пореских уреда и

[52]) Статистика мјеста и пучанства у БиХ за 1880. Сарајево, 1881. страна 92.
[53]) Исто, стр. 94.
[54]) Исто, стр. 43.

пореских обвезника. У корист ага и бегова су процењивали љетину и одређивали висину третине (трећине). Као џемати и даље су остали само Бановићи, Рибница и Турија, дакле, села са већинским муслиманским живљем. По попису становништва из 1885. године села Подгорје српско (Жељова) је са 22 кметовска домаћинства и 111 житеља остало у џемату Бановићи. Српска села Јарушке, Трештеница и Бабице су, као катастарске општине, задржана у џемату Турија. Џемат Рибница је, осим муслиманских Осјечана и Госовице, обухватао и српска села Предражић, Врачевац и Капетаново Брдо.[55]

Те 1885. године у маглајском срезу је евидентирано осам општинских уреда и 63 катастарске општине. Тада је маглајски срез обухватао простор од 82.723 хектара на којем је живјело 3.557 домаћинстава са 23.148 становника. По сполном обиљежју мушки су чинили 53, а женске 47 одсто. Неожењених је било 55,84, ожењених и удатих 39,51, обудовљених 4,78 и разведених 0,087 одсто. По вјерском опредељењу православни су чинили 53,77, муслимани 39,20, католици 6,85, Јевреји 0,17 и остали 0,8 одсто. Те године су пописивачи у Предражићу евидентирали 4, у Возућу 3, у Доцу једног, у Лозној 5, у Карачићу два и у Перовићима 7 католика.[56] То су, углавном, били жандарми, шумари, учитељи и други државни чиновници. По овом попису је евидентан већи проценат житеља мушког пола. То је, углавном, последица боље исхране и посвећивања веће пажње дјеци мушког спола, јер су мушки третирани као настављачи породичне лозе, наследници имања и крсне славе. Из приложене табеле се види да је за пет година број становника маглајског среза повећан за око 9 одсто.

Из социјалне структуре становништва маглајског среза се види да је огромна већина, нарочито српског живља, било у кметовском положају. Иако је један од усплова за окупацију Босне и Херцеговине био да Аустро-Угарска ријеши и аграрно питање, она то, међутим, за 40 година владавине није успјела или није хтјела ријешити. Додуше, донесен је неки закон по коме су се кметови могли од ага откупити. Кмет који се успио откупити, постајао је слободан тежак и стицао право гласа. Од обавеза тежак је давао само државни порез. Земљопосједника (ага и бегова) је тада у маглајском срезу било 89 или 0.38% слободних сељака 6,42% и кметова 19,62 одсто. Преко 67,71 одсто српских домаћинстава се налазило у кметовском положају. Остало су чинили беземљаши, надничари и сезонски радници. У Возућој је тада евидентирано 12, а у Свињашници два надничара. Само је у Гарима било 14, а у Ораховици турској четири земљопосједника (аге). По два свештеника тада су уписана само у Возућој и Хргама.[57]

По попису становништва из 1895. године у маглајском срезу се, осим 63 катастарске општине, поново помињу и џемати. Тада је маглајски срез имао 25.028 становника. Од тога је православних било 12.967

[55]) Ortschafts-Bevölkerung-Statistik von Bosne i Hercegovine (Статистичка мјеста и пучанства) од маја 1885. године стр. 118

[56]) Исто стр. LXVI

[57]) Главни резултати пописа житељства БиХ од 24.10.1895. Сарајево, 1986. странице 336-338

или 51,81%, муслимана 10.213 или 40,81% и католика 1.806 или 7 одсто. За десет година православних се повећало за 519 или 4,15%, муслимана за 1.040 или 5,69% и католика за 612 или 11 одсто.[58] У Возућој и Лозној ранији католици тада нису евидентирани. Можда су се уписали под именом друге конфесије или на другом мјесту. Пошто су три године раније, приликом пописа ученика за новоосновану школу у Лозној, у овом селу евидентирано седам католичких породица, тешко је повјеровати да су се за тако кратко вријеме одселили. Али, питање је одакле толики број католика уписаних у Гарима. Вјероватно су то радници бечког предузимача Шлезингера, који је на Кабловцу отворио шумско радилиште сјече дуге за каце.

Катастарску општину Возућа тада су чинили засеоци: Баре, Цвијановићи, Гај, Ђурићи, Јелав, Јеличићи, Кочарин, Калајши, Подбучје, Поље и Сјенокос. Вуковине су сачињавали Луг, Митровићи, Пециловине и Под-Прњаком.

У катастарску општину Миљевићи улазили су још Хаџићи, Предрази и Трнићи.

Општина Хрге су тада обухватале села Каменицу, Медиће, Хрге, Свињашницу, Турчиновиће, Васиће и Васовине.

Лозну су, као катастарску општину, чинили Борик, Боровци, Градина, Јабука, Кестен, Коса, Крчевине и Репиште. Под именом Јабука тада се звало мање насеље које се налазило изнад Кестена до брда Рудењак. Репиште су, уствари, данашњи Ђурићи. Изгледа да Пејановићи и Ложњаковићи тада нису ни постојали.

Општину Свињашница су чинили Малован, Паљеник, Сјенокос, Трстика и Туњик. Трстика је, вјероватно данашњи Лазендићи. Цурићи и Божићи се, уопште, не помињу. Муслиманска Свињашница је била у општини Хајдеровићи.

Ораховица српска је обухватала села: Брдо, Лозну и Савичиће. Данашњи Оштрић се нидје не помиње.

Бријесницу Горњу су чинили засеоци: Бјелићи, Крешталица, Матићи, Перићи, Развала, Рјечица, Ријека и Вукадиново Брдо. У овој катастарској општини се не помињу данашњи Ненићи нити Чеваљуша.

Бријесница Доња је обухватила засеоке: Баштина, Богдани, Цвјетићи, Ђурићи, Илићи, Љушићи, Новаци, Пашино Брдо, Пивићи, Рујнице, Савићи, Селишта, Шамићи, Тубићи, Варешевине и Врбак. Тумаре су, као катастарску општину, још чинили Ћеранић и Њиве. Засеоци Дедићи, Грабовица, Мрђени, Петковићи, Луг и Трипићи су чинили општину Гостовић. Гаре су тада у свом саставу имале засеоке: Брдо, Буквићи, Делићи, Дураковићи, Шиктари и Забрдо. У оквиру општине Криваја били су Брашљевина, Исмићи, Крајинићи, Луг, Мемићи, Подволујак и Сојкићи. Српска села Волујак и Жијоке су били у саставу општине Махоје. Засеоци Делићи, Калемпече, Мрахоровићи, Прибитковићи, Ријека и Виноград су чинили општину Сеона. Од

[58]) Главни резултати пописа житељства БиХ од 24.10.1895. Сарајево, 1986. страница 195.

набројаних српских села тада су само Возуђа и Хрге имали парохијални уред и по једну православну цркву.[59]

У осам цемата, који су чинили сеоску политичку општину Пурачић, убрајани су Бановићи, Рибница и Турија. Српска села Јарушке и Трештеница су улазили у састав цемата Турија. Катастарску општину Јарушке су чинили још и засеоци Дебељак, Гаврићи, Семићи, Стике, Сулејмановићи и Софрићи. Општини Трештеница припадали су засеоци Боровац, Церик, Голићи, Хамзићи, Кршевац, Милићи, Обојковина, Селимовићи и Вијенац. Цемат Рибница су још чинили Ћатићи, Чизме, Дризгуље, Фазлићи, Хасићи, Капетаново Брдо, Мрган, Мујићи, Омеровићи, Слатки Поток и Врачевац. Те 1895. године Жељова се, као једино српско село у општини Подгорје, помиње под тим именом први пут[59].

Последњи попис босанско-херцеговачког становништва аустро-угарске власти су обавиле 10. октоба 1910. године. Из овог пописа се види да је за петнаест година број становника кривајске и гостовићке долине повећан просјечно за 10 до 20 одсто. Нешто мало је измијењена и национална структура становништва. Пада у очи чињеница да је тада на возуђком подручју евидентирано више католика. Није са свим јасно одкуд шест католика у Возуђи, седам у Вуковинама, три у Миљевићима и 14 у Хргама. Вјероватно су то били жандарми, лугари, чиновници шумске управе и других државних институција. Два евидентирана католика у Гарима су, вјероватно, учитељи Марко Шујица и његова супруга. Питање је гдје су у раније попису евидентираних пет каолика у Лозној и 49 у Гарима. Занимљиво је да су тада у Бановићима евидентирана три и у Гривицама два православца. Није јасно зашто су у Бановићима и Гривицама Срби поменути тек 1910. године, јер у једном аустријском списку носиоца грунта из 1890. године, који се налази у бановићком катастру, налазе се имена домаћинстава Павловић и Вукмировић, а из Гривица и бројна породица Симић. Не знамо тачно када су се и гдје ови Срби одселили. Вјероватно су то учиноли у току Првог свјетског рата. Као успомена на ове српске породице у Бановићи селу се и данас једна њива назива Вукмировача.

[59]) Главни резултати пописа житељства БиХ од 24.10.1895. Сарајево, 1986. странице 48, 222 и 296.

Статистика мјеста и пучанства у Босни и Херцеговини, Сарајево 1880. године, стр. 81 и 91/92.

Редни број	Општина	МЈЕСТО	КУЋА	ДОМАЋИНА	УКУПНО-СТАНОВ.	СРБА	МУСЛИМАНА	ХРВАТА
1.	ГАРЕ	Чиновићи	64	76	461	-	461	-
2.		Гаре	37	50	273	-	273	-
3.		Хрге	57	57	517	517	-	-
4.		Јунузовићи	62	67	424	-	417	7
5.		Хајдеровићи	79	79	498	-	498	-
6.		Карачић	35	36	260	260	-	-
7.		Лозна	52	52	493	493	-	-
8.		Перовићи	67	78	395	-	387	8
9.		Сеона	64	67	371	-	371	-
10.		Свињашница	21	22	145	145	-	-
11.		Вуковине	16	16	137	137	-	-
1.	КРИВАЈА	Бајвати	52	66	309	-	309	-
2.		Гостовић српски	31	31	235	235	-	-
3.		Гостовић турски	25	29	236	-	236	-
4.		Криваја	33	36	223	-	223	-
5.		Махоје	29	29	150	-	150	-
6.		Миљевићи	35	36	285	285	-	-
7.		Мустајбашићи	63	65	380	-	380	-
8.		Прилук	30	30	297	297	-	-
9.		Возуђа	72	69	518	518	-	-
1.	ОРАХОВИЦА ТУРСКА	Бријесница Доња	97	97	594	594	-	-
2.		Бријесница Горња	42	42	279	279	-	остали 3
3.		Брусница	29	29	181	181	-	-
4.		Ђуровина	23	23	99	6	93	-
5.		Ораховица српска	18	18	146	146	-	-
6.		Ораховица турска	28	28	139	-	139	-
7.		Тумаре	36	36	207	207	-	-
8.		Васиљевци	47	47	400	400	-	-
1.	БАНОВИЋИ	Бабице	62	63	326	51	275	-
2.		Јарушке	28	27	179	71	108	-
3.		Подгорје	52	60	358	141	217	-
4.		Предражић	12	14	90	90	-	-
5.		Рибница	66	65	380	73	307	-
6.		Трештеница	87	87	445	97	348	-
7.		Госовица	16	20	75	-	75	-
8.		Осјечани	54	55	362	-	330	32 остали
9.		Бановићи	76	73	381	-	381	-

Ortschafts-Bevolkerungs-Statistik Von Bosne i Hercegovine
(Статистика мјеста и житеља БиХ) од маја 1885. године, Сарајево, 1885

Ред. број.	МЈЕСТО	КУЋА	СТАНОВА	УКУУПНО СТАНОВНИКА	СРБА	МУСЛИМАНА	КАТОЛИКА	ТЕЖАКА	КМЕТОВА
1.	Возуђа	76	74	580	575	2	3	-	191
2.	Вуковине	19	21	173	173	-	-	8	36
3.	Лозна	57	57	593	588	-	5	-	166
4.	Хрг	61	63	558	558	-	-	-	151
5.	Свињашница	23	23	167	167	-	-	-	45
6.	Сеона	64	61	376	-	376	-	78	24
7.	Подгорје	59	63	329	117	212	-	77	22
8.	Рибница	66	65	404	85	319	-	109	6
9.	Предражић	20	20	105	101	-	4	2	34
10.	Бабице	68	63	318	-	318	-	73	31
11.	Јарушке	60	59	367	90	277	-	77	32
12.	Трештеница	93	90	477	114	363	-	92	32
13.	Гостовић срп.	30	34	266	266	-	-	-	91
14.	Гостовић тур.	28	41	262	-	262	-	31	35
15.	Долац	27	27	264	264	-	-	-	59
16.	Гаре	48	48	302	-	302	-	59	-
17.	Миљевићи	38	40	324	323	-	-	-	109
18.	Госовица	18	18	88	-	88	-	26	-
19.	Осјечани	58	54	331	-	331	-	81	-
20.	Кривања	38	38	256	-	256	-	77	-
21.	Бријесница Г.	45	45	309	309	-	-	-	201
22.	Бријесница Д.	87	87	592	592	-	-	-	427
23.	Тумаре	38	38	237	237	-	-	-	216
24.	Ораховица срп	25	25	174	174	-	-	-	139

Напомена: У саставу Подгорја је била и Жељова

Главни резултати пописа житељства Босне и Херцеговине од 22. 04. 1895. Сарајево, 1896, странице: 282, 486, 296.

Ред. број.	МЈЕСТО	КУЋА	СТАНОВА	УКУУПНО СТАНОВНИКА	СРБА	МУСЛИМАНА	КАТОЛИКА	ОСТАЛИХ
1.	Возуђа	97	85	678	666	12	-	-
2.	Лозна	69	65	546	539	7	-	-
3.	Хрге	89	80	575	565	10	-	-
4.	Вуковине	25	24	161	158	3	-	-
5.	Миљевићи	52	47	342	317	25	-	-
6.	Свињашница	25	24	155	155	-	-	-
7.	Бријесница Доња	109	102	595	595	-	-	-
8.	Бријесница Горња	52	47	311	311	-	-	-
9.	Гаре	71	65	373	-	325	49	-
10.	Гостовић српски	44	43	346	346	-	-	-
11.	Гостовић турски	54	46	314	-	314	-	-
12.	Ораховица српска	40	33	249	249	-	-	-
13.	Орахивица турска	38	34	201	-	201	-	-
14.	Хајдеровићи	128	120	635	-	629	6	-
15.	Карачић	38	33	312	312	-	-	-
16.	Криваја	65	53	321	27	294	-	-
17.	Махоје	46	39	203	47	153	3	-
18.	Милино Село	37	34	207	207	-	-	-
19.	Сеона	81	70	423	-	423	-	-
20.	Смрдић	133	131	910	865	45	-	-
21.	Тумаре	50	50	303	303	-	-	-
22.	Јарушке	71	64	375	88	287	-	-
23.	Трештеница	79	89	453	103	350	-	-
24.	Рибница	59	61	334	70	264	-	-
25.	Предражић	22	21	133	127	-	6	-
26.	Подгорје	67	67	358	116	242	-	-
27.	Завидовићи	113	115	628	-	372	256	-
28.	Маглај као срез	4465	3996	25028	12967	10213	1806	90

Главни резултати пописа жительства Босне и Херцеговине од 22.04. 1895. Сарајево, 1896, странице: 296, 486 и 282/283.

Ред. Бр.	МЈЕСТО	УКУПНО СТАНОВНИКА	ТЕЖАЦИ Поро-дице	Чла-нови	КМЕТОВИ Поро-дице	Чла-нови	ПОЛУ-КМЕТОВИ Пор.	Чл.	Баве се земљо-радњом	Оста-ла заним.
1.	Возуђа	678	1	3	77	509	5	61	667	11
2.	Лозна	539	-	-	61	439	4	41	545	1
3.	Вуковине	161	8	28	8	47	4	18	158	3
4.	Миљевићи	342	2	9	40	242	3	34	34	-
5.	Свињашница	155	-	-	24	131	-	-	155	-
6.	Бријесница Доња	595	9	67	84	391	7	37	595	-
7.	Бријесница Горња	311	3	18	41	228	3	18	311	-
8.	Гаре	374	18	75	17	92	6	40	367	7
9.	Гостовић српски	346	-	-	39	267	3	36	346	-
10.	Гостовић турски	314	29	168	6	23	11	67	314	-
11.	Хрге	575	3	23	25	282	20	183	568	7
12.	Ораховица српска	249	6	42	22	127	6	46	249	-
13.	Ораховица турска	201	34	165	-	-	-	-	201	-
14.	Хајдеровићи	635	83	358	27	121	-	-	589	46
15.	Карачић	312	-	-	31	245	2	34	312	-
16.	Криваја	321	-	-	53	268	-	-	321	-
17.	Махоје	203	26	90	11	71	-	-	198	5
18.	Милино село срп.	207	4	13	26	126	4	34	207	-
19.	Сеона	423	67	333	2	19	1	1	423	-
20.	Смрдиљ	910	13	106	114	636	3	27	908	2
21.	Тумаре	303	1	6	50	246	-	-	303	-
22.	Јарушке	375	54	255	9	53	4	36	371	4
23.	Трештеница	453	47	290	14	75	-	-	453	-
24.	Рибница	334	44	217	5	18	3	9	296	38
25.	Предражић	133	4	15	3	34	-	-	133	-
26.	Подгорје (Жељова)	358	64	257	3	20	1	10	355	3
27.	Завидовићи	628	87	478	6	30	8	17	625	21
28.	Срез Маглај	25028	1261	6078	1894	10507	462	2961	23968	1060

Резултати пописа житељства у Босни и Херцеговини од 10. 10. 1910. Стр. 49/50

Ред. Бр.	МЈЕСТО	КУЋЕ Настањене	КУЋЕ Ненастањене	УКУПНО СТАНОВНИКА	СРБА	МУСЛИМАНА	КАТОЛИКА
1.	Возућа	110	2	817	808	3	6
2.	Вуковине	47	-	276	255	12	7
3.	Лозна	86	2	634	634	-	-
4.	Хрге	109	8	793	756	23	14
5.	Свињашница	24	-	195	195	-	-
6.	Сеона	97	7	486	21	465	-
7.	Ораховица срп.	44	-	304	304	-	-
8.	Миљевићи	52	-	422	418	1	3
9.	Трештеница срп.	22	-	122	122	-	-
10.	Трештеница тур.	89	2	431	-	431	-
11.	Бријесница Д.	124	4	695	695	-	-
12.	Бријесница Г.	52	-	374	374	-	-
13.	Гаре	75	-	388	11	375	2
14.	Тумаре	58	-	361	361	-	-
15.	Карачић	49	-	377	377	-	-
16.	Гостовић срп.	52	1	381	381	-	-
17.	Јарушке срп.	18	-	105	103	2	-
18.	Волујак	3	-	23	23	-	-
19.	Жељова	24	-	135	135	-	-
20.	Бановићи	110	2	492	3	489	-
21.	Гривице	97	5	445	2	443	-
22.	Хаџићи	10	-	52	-	52	-
23.	Хајдеровићи	125	9	756	5	744	7
24.	Јунузовићи	102	1	515	-	509	-
25.	Госовица	48	2	263	85	178	-
26.	Предражић	34	4	181	179	-	2
27.	Рибница	82	1	513	116	273	22
28.	Пољице срп.	19	2	90	90	-	-
29.	Пурачић	267	31	1270	129	1011	32
30.	Завидовић Д.	135	-	768	15	460	292
31.	Завидовић Г.	450	-	2250	356	61	1549
32.	Чардак	29	1	228	228	-	-
33.	Кућице	24	1	132	106	26	-
34.	Митровићи	19	-	212	212	-	-
35.	Тук	35	4	105	44	32	20

Резултати пописа марве у БиХ од јануара 1895. Сарајево, 1896, стр. 190-192 и 282.

Ред. Бр.	МЈЕСТО	ПОСЈЕД-НИКА	КОЊА	ГОВЕДА	КОЗА	ОВАЦА	СВИЊА	ПЧЕ-ЛАРА	КОШ-НИЦА
1.	Возуђа	139	93	680	518	566	530	27	137
2.	Вуковине	22	27	183	134	93	158	7	11
3.	Хрге	105	74	511	595	1007	1151	15	55
4.	Лозна	66	43	423	557	593	825	15	26
5.	Миљевићи	55	41	349	287	159	448	8	40
6.	Свињашница	21	13	166	237	138	302	2	2
7.	Тумаре	49	3	171	277	205	205	10	18
8.	Бријесница Доња	97	31	561	537	517	360	20	35
9.	Бријесница Горња	57	22	205	309	630	360	13	19
10.	Гаре	33	20	444	157	168	193	4	11
11.	Гостовић српски	29	27	293	525	393	607	9	22
12.	Гостовић турски	43	31	266	367	270	-	10	25
13.	Ђуровина	20	12	126	-	-	6	4	16
14.	Карачић	32	22	208	325	640	494	12	21
15.	Криваја	53	33	306	158	107	84	20	69
16.	Милино Село	32	37	316	101	99	114	10	14
17.	Ораховица српска	43	40	238	301	438	395	6	15
18.	Ораховица турска	38	23	203	75	104	-	5	19
19.	Сеона	66	42	377	132	268	45	10	44
20.	Подгорје (Жељова)	110	58	445	417	260	134	4	6
21.	Јарушке	62	57	382	424	456	106	5	38
22.	Трештеница	82	67	553	252	381	113	8	62
23.	Предражић	21	3	183	283	289	-	7	44
24.	Завидовићи	106	84	580	164	321	97	26	70
25.	Вукомановићи	15	15	103	131	195	195	3	3
26.	Прилук	22	29	197	421	596	340	15	41
27.	Митровићи	10	9	130	296	273	161	5	11
28.	Кућице	21	12	131	92	40	97	7	20
29.	Грабовица	5	6	46	7	2	14	2	5
30.	Чардак	28	17	163	333	37	30	6	12
31.	Рибница	50	56	336	307	75	29	6	46
32.	Љесковице	44	23	266	186	85	302	12	23
33.	Бабице	78	27	316	151	115	49	7	57
34.	Репник	112	60	546	139	176	2	10	48

ПРИВРЕДНИ УСПОН ВОЗУЋКОГ КРАЈА

У привредном погледу маглајски срез је за вријеме турске и аустро-угарске управе важио као индустријски неразвијен босански регион. Преко деведесет пет од стотину становника овог среза се бавило земљорадњом и екстезивним сточарством. Највише су узгајани пшеница и кукуруз, који су били главни артикал за људску исхрану. Земља је обрађивана доста примитивно. За орање је употребљавано дрвено рало са жељезним раоником. Мотика је било главно ратарско оруђе. За запрегу су кориштени волови или коњи. Из приложене табеле се види да су од стоке највише узгајане овце, козе и свиње. За исхрану оваца и коза углавном су кориштени заједнички сеоски пашњаци (тратине) и шумарци. Преко зиме су овце и козе тјеране у шуму да једу вресину и борове четине. Свиње су без чобана највише времена проводиле у шумама, гдје су тражиле жир и вадиле коријење. За клање одређене свиње одвајале би се од крда послије Велике Госпојине и у свињцима су интензивно товљене. Клање угојених свиња (рањеника) би се, обично, обављало "уз оно пет дана", то јест пред божићне покладе.

У првој декади окупације није било у маглајском срезу ни једне индустријске фирме. Године 1895. је у овом срезу пописано само 18 ракијских казана, 63 воденице, 7 кречана, 4 каменолома, једна циглана и два кисељака.[60]

Послије аустр-угарске окупације дошло је до либерализације приватне иницијативе, што је довело до отварања низа приватних предузећа и успона привреде уопште. Приватно предузетништво и успон привреде се осјетио и у возућком региону. На цијелом подручју се отварају трговачке, угоститељске и занатске радње и друге услужне делатности.

Од свих делатности највише је било запослено у трговини. Трговином и обрадом стакла тада се бавило само четири маглајска трговца. Пет маглајских Срба и шест завидовићких Јевреја се бавило продајом жестоких пића. Трговину дрветом и ћумуром (дрвеним угљеном) тада су обављала два Србина и један муслиман из Пурачића и два Јевреја из Завидовића. За трговину стоком и живином били су

[60]) Попис мјеста и житељства за 1885. Додатна табела стр. 126/7

овлаштени: пет муслимана из Маглаја, Мехо Џаницић из Гара, Омер Хаџић и Јово Симић из Возуће, Митар Крсмановић из Лозне, Пашан Мујић из Вуковина, два муслимана из Осјечана, један из Ивовића (Гривице), Милован Петровић из Пурачића, Ибрахим Оџечкић и Анто Терзић из Завидовића.[61]

Трговине мјешовитом робом тада су имали: Симеун Арсеновић у Мустајбашићима, Ратко Бабуновић, Нећо Ћокић, Благоје Петровић и Васиљ Стакић у Хргама, Мујага Друдић у Гарима, Раде Мркаљевић у Возућој, Сулејман Рахмановић и Мустафа Полић у Сеони, Живко Јелисић, Емин Кудумовић, Мујо Мујарић и Живан Стефановић у Рибници, Емин Зукић у Трештеници, Омер Трахо и Халил Табаковић у Бановићима, Пашо Делић у Прибитковићима, Андрија Божић у Чардаку, Димитрије Гроздић у Љесковицама и 24 Јевреја у Завидовићима.[62]

Трговине дуваном тада је имало пет трговаца у Маглају, Нећо Ћокић, Благоје Петровић и Васиљ Стакић у Хргама, Лазо Петровић у Свињашници, Раде Мркаљевић у Возућој, Асим Мујарић у Кривају, Лука Јовановић у Гостовићу и други продавачи с мјешовитом робом. Трговине брашном и манифактурним производима на возућком подручју тада није било. Трговац шпецерајском робом у маглајском срезу је био само Панто Благојевић из Возуће.[63]

Од занатских радњи пекаре хљеба су имали Нико и Благоје Петровић из Хрга, Петар Сарафијановић и Симеун Арсеновић на Туку, Хасан Бошњаковић у Трештеници, Бајро Делић у Репнику, Осман Хусић у Бановићима и Хамид Селимовић у Рибници. Месаре и продавнице меса имали су Сајло Божановић из Возуће, Паво Демоњић из Лозне (Боровци), Нико Петровић из Хрга, Стево Радановић у Туку и Тодор Којић у гостовићкој Каменици. Чешљаре вуне су биле само 4 у Завидовићима и по једна у Маглају и Пурачићу. Каце и бачве су израђивали Перо Ћирковић и Нико Илић из Гостовића, Нико Петковић из Карачића, Марко, Недо и Васкрсија Маљановић из Бријеснице. Својим фијакером путнике и намернике су, наравно за новац, превозили Живко и Лазар Благојевић из Возуће, Јефто Јелић из Вуковина, Дујко Илић из Миљевића, Милан Стакић из Хрга, Авдо Мујагић и Асим Мујкић из Ораховице.[64]

Путнике намјернике и љубитеље кафанског живота у своје гостионе су тада примали и угошћавали: Раде Мркаљевић из Возуће, Благоје Петровић и Ђорђе Протић (Марковић) из Хрга, Емин Кудумовић и Мушо Мостарлић из Рибнице, Андрија Божић из Чардака и 30 приватних угоститеља из Завидовића. Поправком и израдом кожних опанака (обуће) бавио се само Милан Дугоња у Возући.[65]

Као кафеције те 1895. године регистровани су: Панто Благојевић, Тривун Марковић и Раде Мркаљевић из Возуће, Благоје Божић, Благоје

[61]) Adressenjahrbuch für Gesamte Volkwirtschaft Bosnies und Der Hercegovina Für Das Jahr 1911. стр. 8, 18, 37 и 40.
[62]) Исто, стр. 40, 86/87.
[63]) Исто, стр. 109.
[64]) Исто, стр. 227 и 250.
[65]) Исто

и Нико Петровић из Хрга, Лука Јовановић из Гостовића, Бришо Крцалић из Гари, Абид Крајиновић из Криваје, Стево Бирач, Авдија Дервишевић и Емин Кудумовић из Рибнице, Мујо Бошњаковић и Ибрахим Мујић из Трештенице, Мехо Дураковић из Бановића, Ибрахим Гарић из Подгорја, Лазо Гавриловић из Бабица, Зећир Газанкић из Јарушака, Андрија Божић из Чардака, Благоје Божић из гостовићке Каменице и 15 у Завидовићима. Производњом угљена бавила се фирма Бетрибелеитунг Форстервалтуг из Возуће (Мали Стог) и Б.Миливоје из Миљевића (Криваја).[66]

Главни разлог због којег је Аустро-Угарска од давнина тежила и на крају окупирала Босну и Херцеговину јесте експлоатација наших природних ресурса: шума, руда и јефтине радне снаге. Зато су убрзо након окупације све веће шуме одузете од приватника и проглашене државном својином. Тада је у Босни и Херцеговини први пут уведена институција чувара (шумара). Сјечу грађевинског или огревног дрвета од онда су сељацима одобравали надлежни државни чиновници. Ради експлоатације и заштите шума у кривајској долини успостављено је у Возућој шумско управитељство. Овом шумском управом је, уз помоћ три њемачка чиновника и Србина Радована Новаковића, руководио Рудолф Рахман.[67]

Експропријацију и државно газдовање шумама босански сељаци су с негодовањем и извјесним отпором примили. И поред строгих казни ова законска одредба није доследно поштована. Са сјечом недозначеног дрвећа сељаци су, по старом обичају, наставили, па су судске казне постале редовна појава. Сусрети шумокрадица са чуварима су се и трагично завршавали. Такав трагичан епилог се догодио и у селу Горња Бријесница. Наиме, Блажо Ковачевић је, као и обично, отишао у оближњу шуму, посјекао одговарајући бор и почео да израђује даске за кућни под. У међувремену је наишао мјесни лугар. На питање зашто је посјекао недозначено дрво, дрвосјеча се правдао да су то без дозволе и до сада чинили. Шумар га је упозорио на прекршај и рекао да ће направити судску пријаву. Док је шумар сједио на пању и испуњавао пријавни лист, Блажо му је кришом пришао иза леђа, јако замахнуо и брадвином му одсјекао главу. Затим је мртвог шумара одвукао у један поток и покрио боровим гранама. Шумар се није уопште јављао, те су његови претпостављени алармирали жандармерију и покренута је истрага. Истражитељи су утврдили да је шумар последњи пут виђен у Бријесници. Међутим, мјештани нису знали или нису хтјели жандармима о том случају ништа поуздано рећи. Зато су сви житељи овог села одведени у маглајски затвор. Ту су свакодневно испитивани. Да би од њих изнудили признање мучили су их на разне начине. И поред чак и тјелесних казни, инспектори нису могли ништа сазнати о шумару. Онда је из Сарајева стигао главни криминалистички инспектор. Он се интересовао на који је начин истрага вођена и које су све затворенике батинама тукли. Добивши одговор да су тукли само мушкарце и жене,

[66]) Adressenjahrbuch für Gesamte Volkwirtschaft Bosnies und Der Hercegovina Für Das Jahr 1911. стр. 302
[67]) Исто, стр. 26

инспектор је наредио да се батинају и дјеца. Кад су на саслушање привели и почели батинати Блажиног сина, дјечак је под ударцима молио да га не туку и рекао да је видио кад је његов отац неког чику однио у поток и сакрио у грање. Жандарми одмах крену и на означеном мјесту заиста пронађу леш. Убица је осуђен на вишегодишњу робију. Међутим, у току издржавања казне у Маглају, учинио је још један прекршај (код чесме ошамарио неко циганче), па је по тадашњем закону осуђен на смрт и погубљен.

Прво шумско радилиште на возућком подручју основао је бечки трговац дрветом Шлезингер. Он је на радилиште Кабловац-Лозна из околине Сиња довео 280 радника који су му сјекли и израђивали дугу за израду каца и буради. Сјечење одговарајућих храстова обављено је на цијелом подручју Кабловца и Лозне. За смјештај ових радника направљена је барака у данашњем засеоку Пејановићи. Недалеко је подигнуто и складиште алата и живежних намирница, па се то мјесто и данас зове Стари Магазин. Ови сењски радници су у наш крај први донели такозвану узбрдну жагу (тестеру). Наиме, до тада су у овим подозренским селима тренице добиване тако што се посјечени трупац клиновима по средини располови па се онда од једне полутице истеше по једна даска. На тај начин је за израду пода чак само једне куће требало посећи много борова. Резање узбрдном жагом постало је много економичније, јер се из једног трупца могло добити много више дасака. Успомена на ове израђиваче дуге је и њива звана Каце.

Пошто "здравих" и за израду дуге погодних храстова на подручју Кабловца и Лозне није било довољно, сјекачи су веома мало зарађивали. Од много посјечених храстова само је њих неколико одговарало за дугу. Незадовољни овим радилиштем радници су 2.маја 1890.године обуставили рад и ступили у штрајк. Чим су радници објавили да неће радити док им се не обезбједи боља шума, заступник Шлезингерове фирме је путем курира обавјестио жандармеријску станицу у Возући. На вијест о штрајку у Лозну су одмах упућене двије жандармеријске патроле. На дан 4.маја 1890.године жандарм Ђука Вранеш је по куриру послао исцрпан извештај. Из овог извештаја се види да су 280 радника не само немирни, него су се увелико и побунили. Многи су посао напустили и већ се налазе у Лозној код главног магацина.

По примитку овог извештаја у Лозну се упутио и командир жандармеријске станице Возућа Кајтен Смолек. Стигавши у Лозну, Смолек је ту затекао још седам жандарма из станице Пурачић. Он је окупљене раднике питао за узроке побуне. Рекли су му да их је преварио предузимач Шлезингер, јер им је дао посао у сасвим другој шуми (Кабловац-Лозна) гдје су храстови тако рђави, па нису могли ништа зарадити, а не, како су се погодили, у Озрену и Краљици. На то је командир штрајкаче упозорио да се морају вратити на посао, а он је обећао да ће им у тој невољи помоћи. За четири дана се очекивао и долазак предузимача да се с њим уреди све што буде потребно. Међутим, све је било узалуд. Радници се ни под којим условима нису хтјели вратити на посао. На поновно упозорење и претње законским

санкцијама пред раднике су иступили њихови предрадници и повикали: "Чујте људи! Нека се нико не усуди на посао кренути! Доста нас је Шлезингер варао. Сада то чине и жандарми. Ако хоће, они могу у нас да пуцају и да неколико побију, али зато и ми имамо будаке и друго оруђе".[68]

Пошто су предрадници одбили да из групе радника иступе, жандарми су их насилно одстранили. Са ових осам предводника из групе је одстрањено још 18 радника који су покушали да хапшење својих другова спријече. Жандарми су то схватили као побуну, па су и њих похапсили. Након хапшења ових 27 радника, код осталих је отпор попустио, али се на посао нису хтјели вратити. Сви су изјавили да ће ићи за својим ухапшеним предрадницима. На то су их жандарми упозорили да не смију мјесто напуштати, него се морају на посао вратити и чекати док не стигне предузимач или до одлуке котарског уреда. Обећано им је да ће одлука брзо стићи и за њих бити повољна. Овим претњама је подлегло и обећало да ће на посао да се врати само 80 радника, док њих 173 није ни под којим условима хтјело у Лозној остати, него су се за жандармима и ухапшенима предрадницима упутили према среском уреду.

Ухапшени предрадници су, као зачетници побуне, предати среском уреду у Маглају на даљи поступак. Остале раднике је срески суд ставио под полицијски надзор. На крају овог извештаја се каже да је у Маглај стигао и предузимач Шлезингер. Он је са својим радницима поново склопио пословни уговор и дао им посао у Озрену и Краљици.[69]

О овом штрајку је обавјештен и шеф Босанског уреда у Бечу. У свом извјештају шеф Земаљске владе у Сарајеву је навео да су 280 радника из Сиња, који су код фирме Шлезингер у шумском радилишту Кабловац-Лозна сјекли дугу за бачве, напустили посао и ступили у штрајк. Из Возуће, Пурачића и Грачанице у Лозну су одмах упућене жандармеријске патроле, које су зачетнике побуне похапсиле и предале среском суду на даљи поступак. Пошто Земаљској влади, осим жандармеријских извештаја, није стигла званична пријава, није се могло утврдити да ли је обустава рада у вези са радничким демонстрацијама које су у свијету припремане за прославу Првог маја, или су само праведни захтјеви радника против њихових послодаваца. Земаљска влада је среском Уреду у Маглају наредила да обави опсежну истрагу и утврди да ли се против преступника може предузети судски казнени поступак. Ако се утврди да су ове радничке демонстрације проузроковане под утицајем агитације из вана, или су намјерно исцениране баш на 2.мај, наређено је да се поједини зачетници побуне, без обзира на исход против њих поведеног судског казненог и полицијског поступка, протјерају из Босне и Херцеговине. Ако буде потребно могли су се и стражарно преко земаљске границе пребацити. Среском Уреду је још наређено да утврди и писмено извјести како су се у овом догађају жандарми понашали. На

[68]) Војислав Богичевић: Грађа о почецима радничког покрета у Босни и Херцеговини од 1878. до 1905. године , Сарајево, 1951. стр. 376-380, документи бр 114-1919.
[69]) Исто, документ бр. 31511/I

крају извештаја је речено да поступак предузимача Шлезингера и његовог замјеника заслужује да се поведе истрага и да се на њих обрати посебна пажња, јер су њихови радници већ два пута испољавали незадовољство. Примивши извјештај, Босански биро у Бечу је, у очекивању резултата истраге, наредио да се одговорним за овај штрајк учини трговац дрветом Шлезингер. Требало му је дати на знање да уговор о сјечи храстова мора досљедно поштовати:[70] Тако је овај штрајк, на задовољство и штрајкаша и државних власти, окончан без тешких последица. Властима је било важна да штрајк није избио из политичких побуда.

Приликом одласка из Лозне у Озрен синьске дрвосјече су мјештанима остављали своје тестере, брадвине и друге алатке, а од њих добивали сланину, сир и друге живежне намирнице. Послије одласка ових радника могли су се по Лозној још дуго времена видјети исјечени храстови трупци, који нису одговарали за израду дуге.

Крупне промјене, не само у начину живота, већ и у социјалној структури становништва кривајске и гостовићке долине, настале су након изградње жељезничких ускотрачних пруга и оснивања завидовићких пилана. Од тада су се многи способнији мушкарци, обично млађи брат, подозренских и гостовићких села, осим сезонског рада на шумским радилиштима, запошљавају и у пиланама или, што је још атрактивније, и на жељезницама. Тако неки земљорадници одлазе из села у град и постају индустријски радници. Пошто је у Возућој од раније постојала основна школа, писменији људи су одлазили у индустријска предузећа и постајали писари, надзорници и други чиновници. Неки од њих су настављали школовање у другим градовима. Тако је створена домаћа интелигенција која ће постати главни носилац свих политичких и културно-просвјетних манифестација. На возућком подручју је било и доста сезонских радника који никада нису прекидали везу са својим селом.

Послије оснивања двије парне пилане и изградње жељезничких пруга долином Босне, Гостовића и Криваје, Завидовићи се од малог сеоског мјеста убрзаним темпом претварају у модерно индустријско урбано насеље. Још, на примјер, 1895. године један професор сарајевске Учитељске школе је, као вођа ђачке екскурзије по Босни, у свој извјештај записао да су возом пролазили кроз мала пристаништа Глобарицу и Завидовиће. Дакле, тада Завидовићи нису били ни права жељежничка станица, а само пет година касније ће постати важан центар дрвне индустрије.

Прву завидовићку пилану основала је, с капиталом од два и по милиона круна, 1898. године "Грегресенова шумска индустрија" дионичког друштва Завидовићи. Ово предузеће је преузело и дотадашње шумске послове фирме "Грегерсен и синови" из Будимпеште. Пилана овог шумског предузећа је имала шест гатера, десет циркулара и пет других стројева. Годишње је могла прерадити 70.000 кубних метара

[70]) Војислав Богичевић: Грађа о почецима радничког покрета у Босни и Херцеговини од 1878. до 1905. године , Сарајево, 1951. стр. 376-380, документи бр 31511/I

јеловине и 30.000 буковине. По уговору, који је склопљен на двадесет година, ова фирма је имала право да из подручја Гостовић планине довлачи потребно дрво у количини од 60.000 кубних метара четинара и 23.000 кубних метара лишћара. Погон пилане је парни. За довоз трупаца из шуме предузеће је имало 70 километара властите жељезничке пруге. При пуном капацитету пилана у Завидовићима је запошљавала 800 до 1.000 радника.[71]

Другу по реду, али прву по капацитету производње, пилану у Завидовићима основали су, с капиталом и инвестицијама од шест милиона златних круна, странци Мориц (Моритз) Аjзлер (Еисслер) и Лонис Ортлиб (Лоуис Ортлиеб). Касније им је као сувласник, приступио и Фриц Регенштрајф (Фритз Регенстреиф). За сјечу потребног дрвета овом предузећу је на тридесет година додијељено уговорено шумско подручје које се протезало кроз шест срезова. По уговору фирма је, за 52.000 круна годишње, имала право експлоатације 135 километара шумске жељезнице која је ишла из Завидовића па све до под Сребреницу. Узето као пилана ово предузеће је у Босни тада било највеће. Са својих 26 најмодернијих шведских брзих гатера на једном мјесту био је јединствен случај у Европи. Пилана је имала веома повољан географски положај, јер је сав довоз облог дрвета био сконцентрисан на једном мјесту, то јест на главној жељезничкој прузи Брод-Сарајево у Завидовићима. За покретање 21 гатера за резање трупаца и пет за цијепање дрвета пилана је имала две парне машине. При пуном раду, кад су све пиле у погону, могле за дан да израде око 800 кубних метара дрвета или годишње 240.000 метара кубних резане грађе. За то јој је потребно око 400.000 кубних метара облог дрвета. Резану грађу је извозила у Италију, Египат, Африку, Јужну Америку, Енглеску, Француску и на Блиски исток.[72]

Послије пуштања у промет кривајске и гостовићке жељезнице и отварања двију парних пилана повећава се у Завидовићима и број српског становништва (види табелу бр.5). Већ 1910. године завидовићки Срби су имали своју православну цркву, културно-просвјетно друштво "Просвјета", чији је предсједник Пододбора био трговац Симеун Арсеновић, па и огранке постојећих српских политичких странака.[73]

У почетку првог свјетског рата српска штампа, часописи и друга гласила нису уопште излазила. Забрањен је био и рад српских конфесионалних школа. Српске продавнице, занатске радње и друге услужне делатности су готово уништене и више се нису могле опоравити. Тако је привредни успон и возућког краја у току рата не само успорен него и прекинут. Наступило је сиромаштво које се у новој држави настојало превазићи.

---

[71]) Јосо Лактош и др Ацо Деспић: Индустрија Босне и Херцеговине, Загреб, 1924. Наклада југословенског LLoyda, стр. 34.

[72]) Исто, стр. 19-21.

[73]) Календар "Просвјете" за преступну1912. годину, стр. 268.

ПРВА ШКОЛА У ВОЗУЋОЈ

Познато је да школство и културно просвјећивање код босанско-херцеговачких Срба има дугу традицију. Још од средине 17. вијека Срби су, поред индивидуалног описмењавања, имали и по неку манастирску школу која је искључиво служила за потребе цркве и свештенства. Организација и квалитет наставе у овим школама су у почетку били на доста ниском нивоу. Полазници су у њима добивали само основе из писмености и поуке из православља. Настава се темељила на националној и конфесионалној основи. Највише су се учили: часловци, месецослављи, псалтијари, житија и свештена историја.[74]

Тек од друге половине 19. вијека српске школе су добро организоване установе. У њима се, поред религиозних, проучавају и световни предмети који су највише служили националној буржоазији за потребе трговине.[75] "Српској чаршији" није одговарао манастирски тип образовања па су, уз њену новчану потпору, набављани школски уџбеници и довођени стручни учитељи из Србије, Војводине и Далмације. Од 1872. године српске конфесионалне школе су радиле по наставном плану и програму који је прописао Црквено-школски Савјет у Сремским Карловцима за подручје карловачке митрополије.[76] За вријеме турске управе отворено је у Босни и Херцеговини 56 српских конфесионалних школа са 75 учитеља и 3.523 ученика. Хрвати су тада имали 54 своје школе, а муслимани 499 мектеба.[77]

Прву српску основну школу на маглајском срезу отворио је у својој кући у Хргама 1851. године Серафијан Стакић. Према записима Ђорђа Марковића, такође из Хрга, Стакић је тада учио 30 ђака за чије су школовање плаћали родитељи. Због недостатка стручних учитеља, уџбеника и потребних учила, настава је и у овој школи била скромног квалитета. У почетку се учило без званично прописаних наставних планова и програма и без државне контроле. Ђаци су учили да читају,

[74]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Заједничко министарство финансија, Президијална грађа, документ бр. 8741/1880.

[75]) Војислав Богичевић: Развитак основних школа у Босни и Херцеговини од 1463. до 1918. године, Сарајево, 1965. стр. 14.

[76]) Школски гласник, Сарајево, Год. VI 1889. стр. 47.

[77]) Војислав Богичевић: наведено дјело, стр. 148.

пишу, понешто из природе и пољопривреде, те српске историје и географије.

Године 1858. је уз обновљену манастирску цркву у Возућици направљена и помоћна зграда (ћелија) у коју је смјештена из Хрга пренесена основна школа. Од тада су дјецу, углавном, свештеници подучавали. Први учитељ школе у Возућој био је тежак Благоје Пашалић. За њега једни кажу да је школу завршио у Тузли, а други да се школовао код чувеног Хаџи Петка Јагодића, попа из Врањака који се 1858. године истакао у требавској буни. Тек 1873. године у возућку школу је дошао стручни учитељ Стеван Васиљевић, по неким родом из Тумара, а по другим из Шикуља код Тузле. За њега се каже да је "неке школе свршио у Београду." Од 47 тада уписаних ђака Васиљевић је седам учио бесплатно, а остали су му годишње плаћали по дукат. У једном службеном извјештају Земаљске владе за Босну и Херцеговину каже се да је источно-православна црквена општина Хрге своју конфесионалну основну школу из манастирске цркве у Возућици пренијела у Хрге (Васовине) и ту наставила рад. Међутим, Др Миленко С. Филиповић наводи да је то учињено школске 1885/83. године. Могуће је да се то учињено школске 1885. године, јер је приликом пописа становништва тада у Возућој евидентиран један учитељ и два свештеника.

Пред босанско-херцеговачки устанак 1875. године у Возућу је за

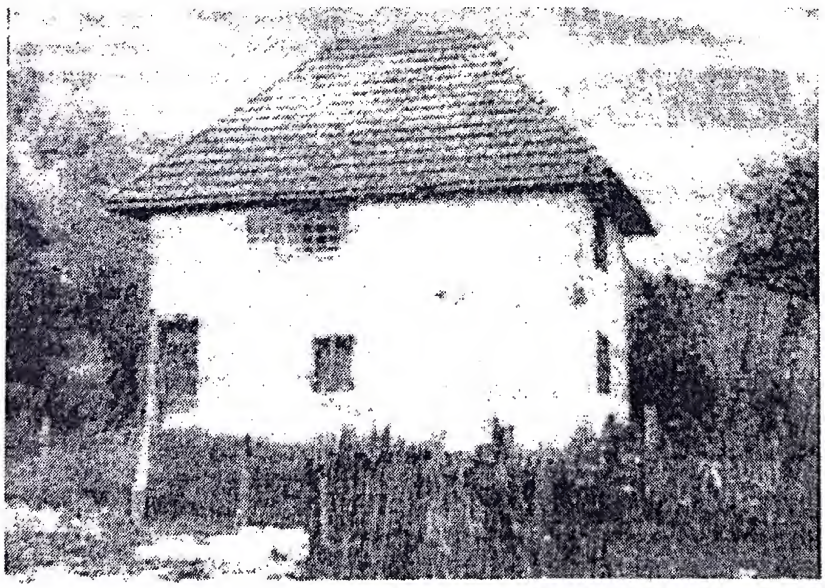

Прва школа у Возућој

учитеља дошао Трифун Ненић, свршени ђак Пелагићеве богословије у Бања Луци. У току аустро-угарске окупације 1878. године настава у овој школи је, на краће вријеме била прекинута. Већ следеће 1879. године је за учитеља у овој школи поново дошао Стеван Васиљевић. Међутим он се већ 1881. године запопио и као свештеник намјештење добио у Пурачићу. Те године је за учитеља возућке школе постављен Благоје Пашалић. Он је дјецу учио само пола године и, пошто није имао потребне квалификације, школа је поново затворена.

Школске 1882/83. године у возућку школу је дошао учитељ из Србије Радивоје Васић. Професор Филиповић је записао да је за вријеме његовог учитељовања школа из Возуће пренесена у Хрге (Васовине). Пошто и учитељ Васић није имао потребна документа, а није посједовао ни дозволу за рад, среске власти су у њега посумњале па је из Возуће протјеран и отишао у Вареш. Иначе, долазак учитеља и набавку уџбеника из Србије, аустро-угарске власти су настојале спријечити. Послије одласка учитеља Васића за учитеља школе у Хргама постављен је поп Василије Стакић. Али, ни он није имао потребне квалификације, па су му власти забраниле рад у школи. Због недостатка учитеља школа у Хргама је поново затворена. У ствари, аустроугарске власти су намјеравале отворити државну комуналну основну школу коју би похађала и дјеца из других конфесија. Зато су рад српске конфесионалне школе намјерно ометале.

Тек 1886. године у хршку школу је дошао учитељ Јефто Поповић, који је учитељску школу завршио у Београду. Следеће 1887. године у ову школу је за учитеља дошао из Глине Љубомир Бороjевић. По неким казивањима он је у Хргама остао до 1893. године.[78]

У поменутом извјештају се још каже да је, углавном, због недостатака учитељских сила настава у хршкој школи била доста примитивна. Због веома мале плате учитељи су у ову школу нерадо долазили. Док је у државним основним школама учитељева годишња плата износила око 500, у Хргама је учитељ примао само 150 до 200 флорина. Земаљска влада је претпостављене извјестила да је школа у Хргама отворена само за онај дио становништва који је био заинтересован да своју дјецу школује. Већина родитеља је, умјесто у новцу, за своју дјецу учитељу плаћала у натури. Касније је учитељима хршке школе годишња плата повећана на 300 флорина. Овај износ је био разрезан на становнике хршке црквене општине. И оволико повећана плата је била недовољна да се учитељ обезбиједи. Међутим, овај износ је било тешко прикупити, јер власти нису хтјеле помоћи. Било је мјештана који су се жалили да је допринос неправилно разрезан. Кризу у хршкој, као и у другим српским школама, власти су намјерно и потајно потстрекивале. Циљ им је био да све конфесионалне установе ликвидирају, а умјесто њих да се формирају комуналне школе које би држава финансирала, али преко својих служби и контролисала. С циљем да Србе не иритира и држи их као лојалне грађане, аустро-угарске власти су неким српским школама давале и државне субвенције. С ликвидацијом конфесионалних школа су наступале опрезно и лукаво. Тако је на захтјев хршке црквене општине конфесионалној школи у Хргама из државних прихода дата извјесна помоћ. Добивши нешто субвенција, хршка црквена општина је затражила од Земаљске владе да се њеној школи додијели и један оспособљен учитељ. Пошто је за учитеља понудила годишњу плату од само 300 флорина, овом захтјеву није удовољено, јер, наводно, понуђени износ не би могао задовољити ни минималне учитељеве потребе. Следеће 1887. године црквена

[78]) Миленко С. Филиповић: Манастир Возућа у Босни, Скопље 1940. стр. 103.

општина Хрге је, понудивши сада плату од 500 флорина, бесплатан стан, дрво за огрев и школски врт, поново затражила од Земаљске владе да јој се додјели један стручан учитељ. Ову молбу је Земаљска влада узела у разматрање, али је истовремено црквеној општини понудила да се, умјесто конфесионалне, у Хргама отвори комунална основна школа коју би похађала и дјеца друге вјероисповјести. При том је још обећала да ће комунална школа имати статус народне основне школе у којој би наставу изводили стручни и од државних власти, а на приједлог хршке црквене општине, верификовани наставници. Надзор над радом будуће школе, као и исплата учитељских плата, били би под непосредном контролом среских власти у Маглају. На захтјев хршке црквене општине Земаљска влада је за школу у Хргама одредила годишњу субвенцију у износу од 8.500 флорина. Субвенција се односила само на плате учитељу и за набавку најпотребнијих наставних средстава. Влада је на ову субвенцију пристала само под условом да се учитељу обезбиједи плата од 500 флорина и да се од мјесног пореског уреда тромјесечно прибави потребно бериво (живежне намирнице, дрво за огрев и школски врт). Ове услове је црквена општина прихватила, па је школом у Хргама и даље самостално управљала.[79]

Те 1887. године српска школа у Хргама је била смијештена у кући Ђорђа Марковића, који је уједно био и њен учитељ. Међутим, он није имао потребне квалификације, па није ни могао бити учитељ. Зато ни државна субвенција за хршку школу, коју је Земаљска влада обећала, није никада у цјелости реализована. Наиме, у Шематизму православне Митрополије се на једном мјесту каже да је питомац Источно-православне богословије у Рељеву Ђорђе Марковић из Хрга, срез Маглај, о свом трошку похађао други разред, али је школске 1884/85. године школовање напустио.[80] Из овог записа се види да Марковић није богословску школу завршио, па није имао право дјецу подучавати. Зато је 1888. године за учитеља хршке школе дошао из Глине Љубомир Бојевић. Те школске 1888/89. године школу у Хргама је похађало 16 ученика и само једна ученица. Тада је у хршкој парохији и мјесту Жепче имало комуналну, умјесто раније српске, основне школе у којој је учитељ тада био Ристо Стакић.[81]

Радом српске школе у Хргама аустро-угарске власти никако нису биле задовољне. И даље су настојале да је ликвидирају и на повољнијем мјесту отворе комуналну основну школу. У извјештају за 1889. годину Земаљска влада је претпостављене у Бечу упозорила да је школски локалитет у Хргама потпуно неповољан, а за издржавање школе мјесно становништво је одвише сиромашно. За Ђорђа Марковића се каже да је своју кућу, коју је намијенио за школу, бесплатно уступио, али је већ 31. октобра 1889. године од окружних власти у Тузли затражио да му се, на име закупине и адаптације школског објекта, исплаћује одређена субвенција. Надлежно министарство у Бечу је упозорено да терет

[79]) АБХС, ЗМФ През. документ бр. 11.292/1893.
[80]) Шематизам свих српских области БиХ за 1884, 1885 и 1886. стр. 9. и 12.
[81]) Босанско-херцеговачки источник, Год. IV, Сарајево, 1890. стр. 122. и 208.

издржавања школе у Хргама хршко становништво не може поднијети. Зато је Земаљска влада посебном уредбом од 24.12. 1889. године Ђорђу Марковићу, на име закупине за уступљену кућу, одредила годишњу субвенцију од 200 флорина. Ипак се наглашава да су и ове субвенције недовољне и да могу подмирити само најнужније потребе школе. Власти су тврдиле да се ни додатна средства не могу прикупити, јер је хршки народ сиромашан, а и симпатије за ову школу су се, наводно, охладиле. Због тога је претпостављено да би и посјећивање наставе било сасвим слабо. Земаљска влада је сматрала да ни смјештај школе у изнајмљеној кући није одговарајући, јер је "зграда у незамисливо лошем стању, а средства за адаптацију је немогуће пронаћи".[82]

Пошто хршка црквена општина није имала средстава за издржавање своје школе, поново је Земаљску владу писмено замолила да јој одобри годишњу субвенцију од 600 флорина. Уз образложење да школа нема одговарајућу зграду нити стручног учитеља, овој молби није удовољено. Власти су субвенцију условљавале само отварањем комуналне основне школе.

Када је 1893. године отишао и учитељ Боројевић, Земаљска влада је и раније одобрену субвенцију хршкој школи обуставила. Црквеној општини је предложено да се у Хргама отвори општа народна основна школа, коју би похађала и дјеца из околних села. Хршка црквена општина је била принуђена да овај приједлог прихвати. Одмах је окружним и среским властима наређено да предузму све потребне мјере да се овај договор што прије и реализује. И тада се приступило раду на отварању прве комуналне основне школе. Надлежно министарство у Бечу је обавијештено да су у вези са отварањем комуналне основне школе у Хргама постигнути позитивни резултати. Једино је остало да се за нову школу одреди и повољнија локација. За изградњу комуналне школе требало је пронаћи такву локацију да буде подједнако удаљена од свих околних села. Планирано је уписати и знатно више дјеце. По мишљењу Земаљске владе, а вјероватно на основу приједлога среских власти у Маглају, најприкладније мјесто за изградњу нове школе сматрано је насеље ЛОЗНА. За ово село је речено да се налази у централном дијелу ширег региона. Као аргумент за отварање комуналне школе у Лозној наведено је да овај завод могу посјећивати и дјеца, не само из српских села Миљевића, Ораховице српске, Карачића, Вуковина, Хрга, Возуће, Свињашнице и Лозне, која су чинила подручје хршке источно-православне основне школе, већ и ђаци из Горње Бријеснице, Гари, Сеоне и Ораховице турске. Позивајући се на попис становништва из 1885. године, речено је да у селима, која гравитирају будућој школи у Лозној, тренутно живи 5.008 становника, од чега је 3.159 Срба, 1.832 муслимана и 17 католика. Имајући у виду број становника и доста подједнаку удаљеност села, среске власти су сматрале да би и френквенција ученика у Лозној била велика. У једном извјештају окружних власти се каже да је црквена општина Хрге спремна своју конфесионалну основну школу одмах затворити. Хршка црквена

[82]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Земаљска влада за БиХ, документ бр. 9785/89

општина је била дужна све заступнике поменутих села учинити обавезним да сву за школовање дораслу младеж упућује на наставу у новоотворену основну школу у Лозној. Предвиђено је да се за школу у Лозној изнајми кућа власника из Хрга Ђорђа Марковића. У случају да та кућа буде одговарала основним педагошким и хигијенским захтјевима, одобрила би се, на име закупнине, годишња субвенција у износу око 100 флорина. Кућа, намијењена за школу у Лозној, имала је простор од 48,48 квадратних метара. Планирано је да се од три постојеће собе и кухиње направи једна учионица, просторија за повремено преноћење дјеце из удаљених села (у случају олује и снијега), те мањи кабинет за муслиманску вјерску наставу и стан за учитеља. У прилогу овог плана дато је образложење да за школу треба обезбједити један грунт од девет дунума обрадиве земље за школски врт и за учитељеве потребе. Покриће осталих трошкова за одржавање ове школе поменута села су била дужна годишње прикупити суму од 210 флорина. Овај износ би био разрезан на 664 домаћинстава, с тим што би се од плаћања изузеле само најсиромашније породице. Од горњег износа би се 60 флорина издвојило за годишњу плату подворника, а остало за одржавање и чишћење школске зграде и за друге потребе школе. Осим овог поменута села су имала обавезу да учитељу обезбједе потребну количину огревног дрвета. Подмирење трошкова за остале потребе наставе и хонорар за једног православног и једног муслиманског вјероучитеља, те годишња закупина за школску зграду у износу од 100 флорина, подмиривали би се из државних земаљских прихода.[83]

У извјештају о политичкој ситуацији на маглајском срезу за 1893. годину окружни предстојник из Тузле је Земаљску владу обавјестио да народна основна школа тренутно постоји само у граду Маглају и да је раније конфесионална школа била у Хргама. За владу је то био довољан аргуменат да како сама каже: "Смјело, најпонизније и оправдано затражи од Високог министарства одобрење пројекта за отварање народне основне школе у Лозној". Влада је тврдила да су услови за школу у Лозној веома повољни и да је становништво томе наклоњено. Зато је захтјев за отварање овог наставног завода и за годишњу субвенцију од 200 флорина, као и за затварање конфесионалне основне школе у Хргама, сматрала потпуно оправданим. У закључку свог извјештаја Земаљска влада је предложила: 1. да се умјесто источно-православне у Хргама отвори народна основна школа у Лозној; 2. да се у Лозној постави стручно оспособљен учитељ и да се закупина за школску зграду обезбједи из државних прихода; 3. да се, с обзиром на тромјесечне исплате у новцу и положај самог мјеста, школа у Лозној сврста у трећу категорију; 4. да се учитељу годишња плата од 500 и посебан додатак на село од 50 флорина исплаћује из земаљских средстава; 5. да се за мјесец октобар, новембар, и децембар 1893. године из укупног износа издвоји 137 гулдена и 50 круна; 6. да се издатак од 100 флорина, намијењених за закупнину школске зграде за поменута три

[83]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Земаљска влада за БиХ, документ бр. 11292/29.X1893.

мјесеца, одвоји 250 гулдена; 7. да се хонорар за по једног православног и муслиманског вјероучитеља ове школе исплаћује по наредби Заједничког министарства финансија од 5. маја 1893. године. Дакле, већи дио трошкова за школу у Лозној обезбеђивало би се из државних прихода. За учитеља је постављен Хавел Ловрентије Михајловић, који је раније био предвиђен за школу у Хргама. За овог учитеља се у извјештају каже да је православне вјероисповјети и да је његово намјештење по жељи српског становништва које има мајоритет о коме се мора водити рачуна. Намјештај за школу у Лозној је требало пренијети из Хрга. У случају да се адаптација школске зграде не заврши у току године, Земаљска влада је намјеравала тај посао повјерити преко распуста једном техничком органу који би то обавио о трошку власника куће Ђорђа Марковића.[84]

На основу наредбе министра Калаја од 2. 10. 1893. године требало је основну школу из Хрга премијестити у Лозну. Годишња плата за учитеља Хавела у износу од 550 флорина и закупнина за школску зграду подмиривали би се из земаљских прихода. У извјештају од 18. 1. 1894. године шеф Земаљске владе Апел наводи да је министарском наредбом одобрено да се умјесто конфесионалне у Хргама, отвори народна основна школа у Лозној. Позивајући се на министарску наредбу од 5. 12. 1893. године Апел је извијестио надлежне да су одобрени новчани износи од 100 флорина за православне и муслиманске вијероучитеље. Остале трошкове, који износе 210 флорина, подмиривало би мјесно становништво. Окружним властима у Тузли наређено је да предузму све што је потребно да настава у Лозној почне на вријеме.

Међутим, изгледа да је учитељ Хавел учио дјецу само до зимског распуста, али не знамо да ли у Лозној или Хргама. У вези с тим обавјештене су окружне власти у Тузли да је учитељ Хавел промијенио мјесто боравка и налази се у Факете Торонто (Канада), гдје је, изгледа, добио и намјештење.[85] Зато је у мају 1894. године министарство у Бечу наредило да се умјесто Хавела у Лозној постави помоћни учитељ основне школе у Маглају Јован Димовић, родом из Дугог Поља. Димовић је тада унапређен у привременог, а октобра 1895. године у учитеља у дефинитивном својству.[85-a]

Пошто изнајмљена кућа није на вријеме адаптирана, министарство је сматрало да по питању отварања основне школе у Лозној нису окружне власти у Тузли посветиле довољно пажње. Зато је, као додатно објашњење, затражио да се наведу конкретне чињенице зашто нису реализоване министарске наредбе. За одустајање од отварања школе у Лозној, срески предстојник у Маглају је, као разлоге, навео да власник куће није био спреман издвојити властита средства за адаптацију зграде. Окружни предстојник је сматрао да понуђена кућа није одговарала за потребе школе нити је било довољно новца за њену

[84]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Земаљска влада за БиХ, документ бр. 5243/1893.

[85]) АБХС, ЗМФ, обично, док. бр. 12.606/1894.

[85-a]) Службени додатак школског вјесника 1894. стр. 1 и 22.

адаптацију. По прорачуну техничког лица, требало је за адаптацију издвојити најмање 850 флорина. Међиутим, власник куће Ђорђе Марковић није имао или није хтио дати тај новац. И окружни лијечник је установио да кућа намијењена за школу у Лозној не задовољава ни основне хигијенске захтјеве.

Наведени недостатци на изнајмљеној кући и недолазак поменутог учитеља, за среске власти су били довољни разлози да потраже другу локацију и нову школску зграду. Од неколико понуда и приједлога окружне власти су проценили да се повољна локација и кућа погодна за школу налази на 2,5 километара удаљености од села Гаре. Катастарску скицу локалитета и план куће окружне власти су 26. 10. 1894. године доставиле надлежном министарству у Беч. У прилогу ове скице дато је и образложење да кућа, предвиђена за школу, није баш у центру села, али мјесто има такав положај да би френквеција ученика била, доста велика као у Лозној. Осим тога, уз кућу се налазило и 10 дунума обрадивог земљишта које би се могло дати за школски врт и учитељу за башту. У близини куће се налазио и јак извор воде за пиће.

Кућа у Гарима намијењена за школу имала је стан за учитеља од 40 квадратних метара и по једну већу и мању учионицу за редовну и вјерску наставу. Власнику куће је, на име закупнине и трошкова адаптације, одређен годишњи паушал у износу од 180 флорина. Школски намјештај (пет неупотребљивих ђачких клупа, један сто и двије полице за књиге) и најнужнија наставна средства за школу у Гарима пренесени су из Хрга. Среске власти су одмах наручиле за ову школу још 28 склопних клупа повратног система, један сто и три столице. За набавку неопходнох школског намјештаја, слике цара Фрање Јосифа, школске зидне табле, ормана и других учила, окружне власти у Тузли обезбједиле су 300 флорина. Мјесно становништво је било дужно обезбједити подворнику годишњу плату од 60 флорина, једну собу за преноћење ученика из удаљених села када су временске непогоде и 40 просторних метара огревног дрвета за учитеља и школске учионице. Годишња плата за учитеља остала је иста као у Лозној (550 флорина).

На основу овог образложења, приложене скице и пристанка мјесног становништва, надлежно министарство је октобра 1894. године одобрило да се школа из Лозне пресели у село Гаре (близу Вуковина). Истог мјесеца је из лозне стигао и учитељ Јован Димовић па је нову школску 1894/95. годину почео у школи Гаре-Вуковине. Учитељ Димовић је 21.XI 1895. године присуствовао освештењу цркве (капеле) у Васићима. Августа 1896. године Димовић је премештен у Кожухе, а за учитеља у Гаре дошао је из Зворника Љубомир Мирковић. Он је фебруара 1897. године унапријеђен у дефинитивног учитеља. Учитељ вјеронауке за ученике православне вјероисповијести је поп из Хрга Стеван Василијевић, а за муслиманску хоџа из Гара Ђулага Ђерзић. За њега се каже да је марљив и веома амбициозан млад човјек. Међутим, хоџи је годишњи хонорар од 100 флорина био исувише мали, па је одбио да се у наставни процес укључи. Пошто за повећање хонорара није било законске могућности, хоџа је, након дужег убјеђивања, понуду ипак

прихватио. Тако је школске 1894/95. године Народна основна школа у Гарима званично отворена. Према извјештеју окружних власти тада је у ову школу уписано 85 ученика од чега је 54 православне, а 31 исламске вјероисповјести.[86]

Први учитељ школе у Вуковинама је, дакле, био Јован Димовић. Не знамо до којег се времена у овој школи задржао, али се зна да је 21. 11. 1895. године присуствовао освештењу цркве (капеле) у Васићима. У "Шематизму свих српских области" из 1902. године у Гарима (Вуковинама) се помиње учитељ Данило Савић.[87] Пет година касније управитељ народне основне школе у Маглају је тражио од Земаљске владе да се, због сукоба са окружним инспектором и среским предстојником, маглајски учитељ Марко Шујица замијени учитељем из Гари Данилом Савићем.[88] Ученица ове школе Зорка Стакић, рођена Петровић, са одушевљењем је у својој 92. години живота причала о свом учитељу Марку Шујици. Тих година се један ученик из Миљевића утопио у ријеци Кривају. За школску 1908/09. годину Народна основна школа у Гарима је набавила 18 ћириличних и само двије латиничне читанке и Руковођ за наставу језика у другом разреду.[89] Исте године је митрополит зворничко-тузлански извијестио окружне власти да је апсолвент Петар Ковачевић из Српске Грапске рукоположен у чин ђакона и презвитера и да је именован администратором парохије Хрге и катихетом основне школе у Гарима. Уједно је свештеник Стеван Васиљевић ових дужности разријешен.[90] Изгледа да је учитељ Шујица у Гарима остао све до 1914. године, када је школа пренесена код возућке жељезничке станице.

Од друштвених установа и организација на возућком подручју је постојало и дјеловало српско културно-просвјетно друштво "Просвјета" које је 1902. године основано у Сарајеву. Осим издавачке дјелатности ово друштво је у многим српским насељима стварало и талентоване ученике и студенте, "Просвјета" је много учинила на стварању српске интелигенције, која је била главни организатор и носилац српских друштвених и културно-просвјетних дјелатности. У многим мјестима по Босни и Херцеговини, нарочито гдје су Срби у већини, стварани су пододбори друштва "Просвјета". Пододбор "Просвјета" основан је у Возућој 30. новембра 1907. године. Први предсједник "Просвјетиног" пододбора био је Ђорђе Лазаревић. У ревизиони одбор изабрани су Ђуко и Милко Илић, за њихове замјенике Паво Поповић и Ђорђија Пашалић.[91]

У Хргама је Пододбор "Просвјете" основан 15. новембра 1911. године. За предсједника Пододбора изабран је Ђорђе Марковић, за секретара из Васића Гавро Гаврић и за благајника Василије Стакић. У ревициони одбор изабрани су угледни трговац Благоје Петровић и Милан Савичић, а за њихове замјенике Јован Петровић и Ђорђе Божић.[92]

[86]) АБХС, ЗМФ, обично, док. бр. 12606/18.I 1894.
[87]) Шематизам свих српских области БиХ, Сарајево, 1. X 1909.
[88]) АБХС, ЗМФ, През. ш-87-559/13. X 1909.
[89]) АБХС, ЗМФ, обично, ш-87-559/13. X 1909.
[90]) АБХС, ЗМФ, През. док. бр. 9664/1909.
[91]) Календар "Просвјете" за преступну 1912. год. стр. 262.
[92]) Исто, стр. 265

У мањим насељима су, умјесто пододбора, постављани повјереници "Просвјете". Повјереник за засеок Бучје изабран је тежак Милко Савић, за Баре, такође тежак, Исаило Симић, за Врачевац лугар Стојан Зец, за Добој учитељ Светислав Вугарски, за Пакленицу тежак Лука Шарчевић, за Жепче свештеник Никола Николајевић, за Завидовиће трговац Симеун Арсеновић, за Јелав тежак Милан Пашалићић, за Калајише Милан Станић, за Маглај Стјепан Божановић, за Миљевиће тежак Јово Јовић, за Предражић тежак Паво Илић, за Тумаре свештеник Ристо Бабуновић и за Пурачић трговац Светозар Станковић.[93]

У циљу унапређења културног и просвјетног рада друштво "Просвјета" је у многим мјестима отворило добро опремљене читаонице. Међу добро опремљеним читаоцама биле су оне у Маглају, Хргама и Тешњу. У Хргама је предсједник српске читаонице био свештеник Гавро Гаврић, а секретар Сајло Гинић. Хршка читаоница је имала 60 чланова и инвентар у вриједности 2000 круна. Српска читаоница у Маглају, чији је предсједник био Коста Петровић, а секретар учитељ Данило Савић, имала је 43 члана.[94]

У Хргама је постојало и дјеловало Српско антиалкохоличарско друштво, чији је предсједник био Сајло Божић, а секретар Јован Петровић. Друштво је имало 31 члана антиалкохоличара. Српско антиалкохоличарско друштво је 1912. године основано и у Возућој, али предсједник и секретар још нису били изабрани до штампања календара "Просвјете". Године 1911. у Возућој је у току било оснивање Српске земљорадничке задруге. Изгледа да су наредни ратови онемогућили оснивање и рад ове задруге.[95]

[93]) Календар "Просвјете" за преступну 1912. год. стр. 266, 267, 268, 269 и 271.
[94]) Исто, стр. 263.
[95]) Исто, стр. 282 и 307.

ХРШКА И ВОЗУЋКА ОПШТИНА ИЗМЕЂУ ДВА СВЈЕТСКА РАТА

ХРГЕ ПОСТАЈУ СЕОСКА ОПШТИНА

Побједа сила Антанте у првом свјетском рату и распад Аустро-угарске монархије омогућили су јужнословенским народима да се, не само ослободе вишевјековне туђинске власти, већ и уједине у заједничку југословенску државу. Пошто су у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца ушли народи са различитим традицијама и државном организацијом, требало је, нарочито у земљама које су биле под аустро-угарском власти, ранију државну управу реорганизовати и створити јединствен југословенски политички и друштвено-економски систем. У прве три године након уједињења у јужнословенским земљама је, ипак задржана ранија територијално-управна подјела. Од 1923 до 1929. године Босна и

Освештање цркве у Стогу

Херцеговина су биле југословенска Покрајина са покрајинском владом у Сарајеву. Умјесто ранијих округа успостављене су жупанијске области са великим жупанима на челу. Ранији цемати и катастарске општине су у новој држави укинути. Од ранијих територијално-управних јединица задржани су срезови, среске испоставе и знатно мањи број општина. Озренско-возућко подручје је тада улазило у састав Жупанијске области Тузла и среза Маглај. Од ранијих катастарских општина на јужном и источном дијелу маглајског среза формиране су нове општине Хрге, Мустајбашићи и Васиљевци. Новоформирану општину Хрге, са сједиштем у Стогу, чинила су села: Возућа, Лозна, Вуковине, Гаре, Миљевићи, Хрге, Сеона, Свињашница, Ораховица српска, Ораховица

турска, Кривања и Бајвати. У састав општине Мустајбашићи, чије је сједиште Тук, улазила су села: Долац, Гостовић српски, Гостовић турски, Рујница, Јунузовићи, Чиновићи, Хајдеровићи и Перовићи. Општину Васиљевци са сједиштем на Пањику, чинила су села: Мичијевићи, Ступари, Тумаре, Милино Село српско, Милино Село турско, Бријесница Доња, Бријесница Горња, Карачић, Буковица Доња, Буковица Горња и Васиљевци. У задржаној општини Бановићи остала су села: Гривице, Милићи, Подгорје, Прибитковићи, Репник, Туловићи, Жељова, Госовица, Осјечани, Предражић и Рибница. Српска села Бабице, Јарушке, Стике и Трештеница су улазила у састав општине Пурачић.[96] Села ових општина су у нову југословенску државу ушла са следећим бројем и вјерским саставом становништва:[97]

Ред, бр.	МЈЕСТО	Укупно станов.	Правос-лавних	Муслиманских	Католика	Осталих
1.	Возуђа	740	732	-	7	1
2.	Вуковине	289	265	15	9	-
3.	Гаре	359	8	346	5	-
4.	Миљевићи	421	367	54	-	-
5.	Хрге	752	730	3	5	14
6.	Лозна	622	608	14	-	-
7.	Свињашница	175	175	-	-	-
8.	Сеона	452	18	434	-	-
9.	Ораховица српска	303	303	-	-	-
10.	Ораховица турска	251	-	251	-	-
11.	Кривања	325	23	302	-	-
12.	Махоје	179	63	116	-	-
13.	Бајвати	397	-	338	9	-
14.	Долац	242	242	-	-	-
15.	Гостовић српски	368	368	-	-	-
16.	Гостовић турски	331	-	331	-	-
17.	Тумаре	338	338	-	-	-
18	Бријесница Доња	601	601	-	-	-
19.	Бријесница Горња	356	356	-	-	-
20.	Карачић	315	315	-	-	-
21.	Милино Село српско	248	248	-	-	-
22.	Милино Село турско	329	18	311	-	-
23.	Мустајбашићи	556	33	512	8	3
24.	Перовићи	448	9	439	-	-
25.	Бановићи	1977	127	1850	-	-
26.	Пурачић	2751	99	2640	11	1
27.	Рибница	1232	370	854	8	-
28.	Турија	1732	301	1431	-	-
29.	Пољице	2365	86	2279	-	-

[96]) Народно јединство, службени орган земаљске владе за БиХ, Сарајево, број 72 од 30.VI 1928. године, стр. 11 и 12.

[97]) Дефинитивни резултати пописа становништва од 31.I 1921. Сарајево, 1932, стр. 210, 238 и 244.

Приликом пописа становништва 1921. године у Гарима и Вуковинама је евидентиран по један, а у Возући два њемачка држављанина. У Хргама је тада уписано 14 житеља који су се изјаснили да не припадају ни једној конфесији. Не знамо ко су ови безвјерници. Свих 370 у Рибници уписаних православаца су житељи Предражића и Врачевца. Бановићких 127 православаца су становници Жељове. Евидентирани православци у општини Турија су из Јарушака и Трештенице. Два православца, вјероватно учитељи, евидентирани су и у Хајдеровићима, а 9 у Перовићима. У Завидовићима је, осим 945 католика и 479 муслимана, евидентирано 118 Срба, 110 Јевреја, 46 евангелиста и 40 грко-католика.[98]

Главна политичка активност 1919 и 1920. године се и на озренско-возућком простору одвијала у знаку избора сеоских кнезова, општинских, односно среских одборника и народних посланика. Током 1919. године у свим селима су изабрани сеоски кнезови, који су служили као веза између житеља дотичног села и општинских органа власти. За начелника новоформиране општине Хрге изабран је Јован Петровић. На изборима народних посланика за Уставотворну скупштину, који су одржани у децембру 1920. године, на бирачком мјесту Гаре гласало је 481, у Сеони 559, Хајдеровићима 551 и Кривају 500 бирача. Са 408 гласова у Сеони и 386 у Гарима на овим бирачким мјестима побиједио је кандидат странке Савеза тежака. У Кривају је са 242 и Хајдеровићима са 471 глас побиједио кандидат са листе Југословенске муслиманске организације. Народна радикална странка је на ова четири бирачка мјеста добила само 16 гласова. Кандидат са комунистичке листе је у Хајдеровићима добио 52, а у Кривају 43 гласа.[99]

На изборима народних посланика Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, који су одржани марта 1923. године у Босни и Херцеговини су своје кандидатске листе истакло 11 политичких странака. На бирачком мјесту Гаре је од 462 бирача Земљорадничка странка добила 352, представник муслимана Спахо 81 и радикали 303, Мехмед Спахо 179 и кандидат Земљорадничке странке 81 глас. У Милином Селу је Земљорадничка странка добила 88, а Народна радикална 50 гласова. Радикали су тада у Хајдеровићима од 519 гласача добили 542 гласа. За тузланску жупанијску област на тим изборима су за посланике изабрани Абдулах Буковица и Александар Станојевић.[100]

Следећи избори народних посланика за скупштину Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца одржани су фебруара 1925. године. На овим изборима у српским селима је тријумфовала Народна радикална странка, а у муслиманским Југословенска муслиманска организација. На бирачком мјесту Гаре радикали су од 488 гласача добили 410 гласова. Носилац листе Радикалне странке за тузлански округ био је адвокат из Стога Бранко Стакић. За радикала Стакића у Сеони је од 663 гласача

[98]) Дефинитивни резултати пописа становништва од 31.И 1921. Сарајево, 1932, стр. 245.
[99]) Статистички преглед избора народних посланика за Уставотворну скупштину Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд 1921.
[100]) Статистика избора народних посланика Краљевине СХС, Београд, 1924. стр. 84

гласало 469 бирача. Радикали су у Кривају добили 200, у Рибници 15 и Хајдеровићима 6 гласова. Ипак су на овим гласачким мјестима побиједили кандидати Спахине странке.[101]

На изборима народних посланика скупштине Краљевине СХС, који су одржани 1. 09. 1921. године, на бирачком мјесту Возуђа је од 689 уписаних бирача на изборе изашло 524 гласача. Радикална странка је добила 344, Земљорадничка 70, Спахина 97, Социјал-демократска 9, Самостална демократска два и Српска један глас. Од 401 гласача из Горње Бријеснице за Радикалну је гласало 367, за Земљорадничку 21, за Социјал-демократску три и за Спахину странку три бирача. У Кривају је од 381 бирача за радикале гласало 108, за Спаху 237 и Земљорадничку странку 28 гласача.[102]

[101]) Статистика избора народних посланика Краљевине СХС, Београд, 1926. стр. 152.

[102]) Статистика избора народних посланика Краљевине СХС, Београд, 1928. стр. 106.

СЈЕДИШТЕ ОПШТИНЕ ПРЕЛАЗИ У ВОЗУЋУ

После проглашења Краљевине Југославије и подјеле југословенске државне територије на девет бановина 1929. године, подручје општине Хрге је ушло у састав Дринске бановине и први пут издвојено из маглајског и прикључено жепачком срезу, тачније постало је једна од три општине среске испоставе Завидовићи. Дринска бановина је тада обухватала 29.577 километара квадратних или 11 одсто укупне државне територије. Ову бановину су чинили четири окружна инспектората, 40 срезова, четири среске испоставе, четири самоуправна града и 522 општине. Главно мјесто Дринске бановине је било Сарајево, а први бан Велимир Поповић. По попису становништва из 1931. године Дринска бановина је имала 261.388 домаћинстава и 1.354.000 становника. Православци су у овој бановини чинили 61,19, муслимани 19,60, римо-католици 16,92 и осталих 2,29 одсто.

Срез Жепче је, осим једне среске испоставе, обухватао шест општина са 72 насеља и 27.509 становника. Православци су у овом срезу чинили 14,50, римо-католици 46,50 и муслимани 36 одсто. На подручју жепачког среза тада је било само десет основних школа, шест народних библиотека, десет џамија, три православне и четири католичке цркве, те 13 удружења и задругара.

Среска испостава Завидовићи, чији је први начелник био Славко Кошутић, имала је у надлежности три општине: Завидовићи, Мустајбашићи и Хрге. Градска општина Завидовићи је обухватала 14 насеља са 509 домаћинстава и 6.140 становника.

Општину Хрге, са сједиштем још увјек у Стогу, чинило је 13 насеља са 1000 домаћинстава и 4.650 становника. Од привредних, просвјетних и вјерских установа на подручју хршке општине постојали су: Шумска управа у Возући, двије народне основне школе (Стог и Возућа), двије православне цркве и десет џамија.[103] Народна основна школа у Стогу је отворена 1928. године. На приједлог Просвјетног одјељења тузланске области од 7.марта 1927. године одлучено је да се народне основне школе отворе у Турији, Смолући, Хргама, Бочињи,

[103]) Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. III 1931. Књиге I, II и III, Београд, 1938. стр. 35 и 44.

Какмужу и Пањику.[104] Учитељица основне школе у Стогу дуго је била Вукосава Гузина која је 1938.године унапређена у дванаесто положајну групу.[105]

Много раније успостављене парохије Хрге и Возућа су дјеловале и у периоду између два свјетска рата. Возућку парохију је дуго водио свештеник Јован Зечевић (1895-1942), који је за пароха рукоположен 1922. године. Сједиште свештеника хршке парохије је до 1928. године било у Вуковинама. Парохија је била посвећена Покрову Свете Богородице. Парох хршке парохије је дуго био прото Јован Гузина. Рођен је 1883, а за свештеника рукоположен 1908.године. Православна црква у Завидовићима је, као храм Светог Саве, освештана 1912. године.[106] Православна црква у Стогу је изграђена и као храм Светог Великомученика Георгија освештана 1928. године. Тада је сједиште хршке парохије пренето у ову цркву.[107]

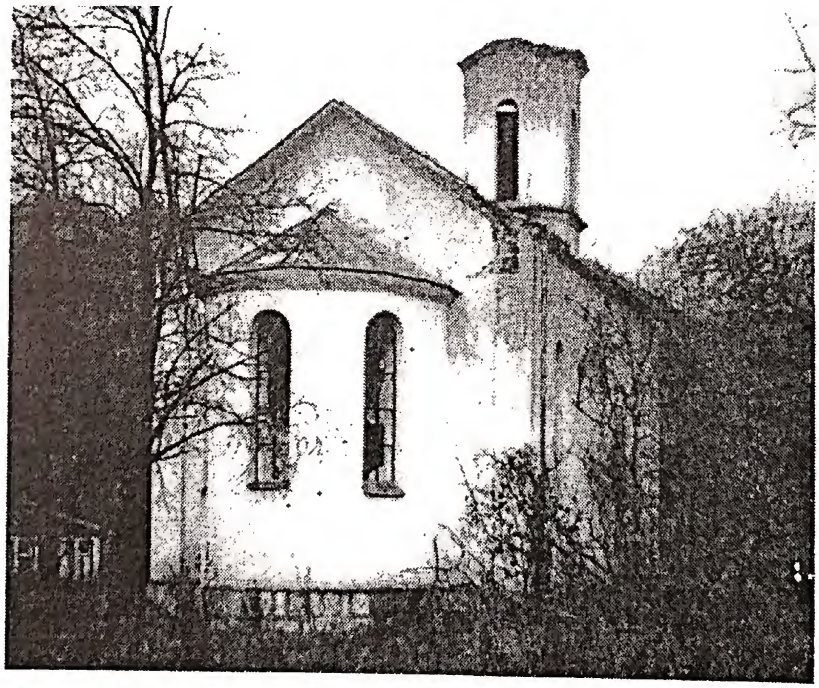

Црква у Стогу

На изборима посланика за југословенску народну скупштину који су одржани 8. новембра 1931. године, своју кандидатуру за жепачки срез тада су истакли Стакић, Дервишић и Шумић. На гласачком месту Хрге Стакић је од 534 гласача добио 510 гласова. Од 651 уписаног у Возући је на изборе изашло 599 гласача. Стакић је на том бирачком мјесту добио 549, Дервишић 50 и Шумић без иједног гласа.[108] С обзиром на то да су у жепачком срезу преовладавали католици, изборну трку је добио Шумић, а Стакић и овог пута није успио.

[104]) Просветни гласник, Београд, 1927. године, стр. 8/9.
[105]) Просветни гласник, Београд, 1938. године, стр. 386.
[106]) Шематизам источноправославне српске патријаршије по подацима из 1924. године, Сремски Карловци, 1924. стр. 172 и 177.
[107]) Календар цркве за 1996. годину, стр. 120.
[108]) Дефинитивни резултати пописа становништва од 31.III 1931. Књиге I, II и III, Београд, 1938. стр. 35 и 44.

На општинским изборима, који су такође одржани 1931. године, за начелника општине Хрге кандидовали су се ранији предсједник Јован Петровић и трговац из Гари Мустафа Ђерзић. У предизборној агитацији Ђерзић је своје потенцијалне гласаче "куповао" за пакло дувана и на тај начин успио добити нешто више гласова. Пошто је званично изабран, Ђерзић је 1932. године сједиште општине прењео из Стога у Возућу, тачније у своју кућу. Као имућан трговац и промућуран политичар Ђерзић је успијевао да мјесто председника општине Возућа задржи за себе и након проведених избора 1935 и 1938. године.

По попису становништва из 1931. године општина Хрге је имала 5.064 становника, 852 куће и 841 домаћинство. Од овог броја 3.579 су били православци, 19 католици и 1.466 муслимани. Од 3892 становника општине Бановићи 640 су били Срби, 3.229 муслимани и 18 католици. Општина Завидовићи је тада имала 6.379 становника од чега је 1.889 православних, 1.995 католика и 2.075 муслимана, 180 евангелиста, 93 грко-католика и 147 Јевреја. На изборима посланика за Народну скупштину Краљевине Југославије, који су одржани 5.маја 1935.године, у Возућој је од 764 уписана бирача на изборе изашло 624 гласача. На бирачком мјесту Хрге је од 676 уписаних бирача гласало само 482 гласача. За адвоката Бранка Стакића, који се налазио на листи радикала Божидара Ж. Максимовића, у Возућој је гласало 106, у Хргама 351, у Хајдеровићима 6, у Глобарици 4, у Гостовићу српском 6 и у Завидовићима један бирач. Бирачи српског Гостовића су тада својих 351 гласова дали Куленовићу, а 151 неком Налићу који се декларисао као Србин. За посланика жепачког среза тада је изабран адвокат Џафер Куленовић.[109]

Политичка активност становника општине Хрге је између два свјетска рата била релативно слаба. Од политичких странака једино су активни били одбори Народне радикалне и Земљорадничке странке. Један од првака Земљорадничке странке постао је и Др. Бранко Стакић. Политички успон Др. Стакића почиње још од 1912. године, то јест након завршетка правног факултета и одбране у Бечу адвокатског испитног рада. Као дипломирани правник Стакић је 1. Новембра 1912. године постављен за приправничког аскуланта Окружног суда у Тузли.[110] На главној скупштини Академског друштва Срба агронома одржаној 1. новембра 1912. године у Београду Стакић је изабран за члана управног одбора и секретара овог Друштва. Тада је у Београду боравио као студент шумарства.[111] Већ 1916. године Бранко Стакић је судски пристав Окружног суда у Травнику.[112] Године 1920. адвокатски кандидат Бранко Стакић је одлуком Министарства унутрашњих дјела постављен за котарског (среског) предстојника другог разреда у Окружној области Тузла.[113]

[109]) Статистички преглед избора посланика за народну скупштину Краљевине Југославије, Београд, 1938, стр. 89 и 258.

[110]) Сарајевски лист, бр. 29 од 8. II 1912.

[111]) Сарајевски лист, бр. 251 од 8. XI 1912. стр.2.

[112]) Bosnischer Bote (Босански гласник) за 1916. год. стр. 103.

[113]) Народно јединство, бр. 113 од 23. I 1920. Год. VII

На суђењу учесницима у чувеној хусинској буни и убиству једног жандарма Бранко Стакић је тада био један од државних тужилаца. Касније је, вјероватно 1924. године, положио адвокатски испит и стекао титулу доктора права. Указом краља Александра од 29. јула 1926. године адвокат из Тузле Бранко Стакић је постављен за великог жупана Врбаске области у Бања Луци.[114] За вријеме вршења функције великог жупана Стакић је дошао у сукоб са Обласним одбором и Скупштином Врбаске области. Наиме, жупан Стакић је Обласни одбор оптуживао за многе неправилности, а нарочито за незаконито узимање новца из државне благајне. Ову оптужбу је, као исхитрену и незакониту, Обласни одбор одбио и против жупана Министарству унутрашњих дјела упутио жалбу. Жупанов извјештај о малверзацијама Обласног одбора није прихватила ни Скупштина Врбаске области. Државни савјет Краљевине СХС је жалбу Обласног одбора прихватио и рјешење великог жупана ван снаге ставио.[115] Због овог сукоба краљ Александар је својим указом од 14. јуна 1928. године великог жупана Бранка Стакића пензионисао. Министар правде је Стакића одмах поставио за адвоката у Босни и Херцеговини са сједиштем у Добоју.[116] До 1933. године Стакић је, као адвокат, службовао у Тузли. Те године је Адвокатска комора у Сарајеву објавила да је адвокат у Тузли Бранко Стакић најавио преношење сједишта своје адвокатске канцеларије у Завидовиће. Његову адвокатску канцеларију у Тузли преузео је мјештанин Душан Ђурић.[117] Као адвокат у Завидовићима Стакић је остао све до ратне 1941. године.

Народна ношња у Лозни

Од спортских организација у хршкој, односно возућкој општини је између два свјетска рата најактивније дјеловало Соколско друштво. У Возућој је активно дјеловала једна соколска чета, којом је командовао Душан Петровић. Ова чета је учествовала на соколском слету у Тузли и постигла веома запажене резултате.

Осјећајући се национално угроженим, нарочито након мучког убиства краља Александра, у Возућој је 1935. године основан Одбор

[114]) Народно јединство, бр. 89 од 4. VIII 1926.

[115]) Службени лист Врбаске области, бр. 11, Бања Лука, 1′. VII 1928.

[116]) Народно јединство бр. 87 од 4. VIII 1928.

[117]) Врбаске службене новине, бр. 109/1933 од 16. V 1933. стр. 3.

четничког удружења За краља и отаџбину. У службеном извјештају начелника среске испоставе Завидовићи између осталог пише и ово: "Националистички покрет, нарочито међу Србима, почео је послије 9. октобра 1934. године. У Возућој је трговац Божо Цетић основао четничко удружење, које не ужива добар углед". Уочи другог свјетског рата четничко удружење у Возући је бројало 8 чланова од чега је 5 сељака, двије занатлије и један из реда осталих Срба.[118]

[118]) Нусрет Шехић: Четништво у Босни и Херцеговини 1918-1941. Књига XLII, Сарајево, 1971. стр. 69 и 77.

ИЗ ПРИВРЕДНОГ ЖИВОТА

Привредни развој возућког краја, који је почео након изградње кривајске жељезничке пруге, у току првог свјетског рата је не само успорен, већ скоро потпуно заустављен. Због ограничене слободе кретања и немогућности снабдјевања робом широке потрошње већина раније отворених продавница није могло опстати. И многе занатске и угоститељске радње су током рата ликвидиране. Индустријска предузећа, којим су возућки радници били запослени, радила су са знатно смањеним капацитетима. Ратне реквизиције стоке и пљачкање од разних војних група и комита условиле су недостатак теглеће радне снаге и велике потешкоће у исхрани становништва. Ниво привредног развоја ширег возућког краја из периода аустро-угарске управе у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, односно Краљевини Југославије, није никада достигнут. Хршка општина је у југословенску државу ушла као изразито аграрно подручје. Главно занимање становништва хршке општине била је земљорадња и сточарство. Преовладавала је натурална привреда. Углавном се производило за властите потребе. Као предмет трговине углавном је служила ситна и крупна стока. Земљишне парцеле су обрађиване на доста примитиван начин. Многа домаћинства су свој посед обрађивала дрвеним ралом са жељезним плугом. Због плитког орања и приноси су били веома мали. Сиромашнија домаћинства су се својим приходима могла исхранити само до Ђурђев дана. Српска земљорадничка задруга, која је могла сељацима стручно помоћи, била је само у Возући.

Трговачких, занатских и угоститељских радњи је, у односу на претходни аустро-угарски период управе, на озренско-возућком подручју између два свјетска рата било знатно мањи број. Од угоститељских радњи само једну гостионицу имао је у Возући Панто Благојевић. Кафану су у то вријеме имали само Ђорђе Благојевић у Возући и Илија Мркаљевић у Вуковинама. Продавницу мјешовите робе тада су имали Ратко Бабуновић и Нико Петровић у Вуковинама, Живко Јелисић у Рибници, Станоје Николић у Хргама, Мустафа Мујкић и Трифун Савић у Ораховици и Васо Божичковић у Доњој Бријесници. Млинове (воденице) су тада имали у Возућој: Сајло (Сајфо) Благојевић, Јово Гаврић, Раде Мркаљевић, Трипун Пашалић, Марко Пејић и Јован Тодоровић, у

Хрга̀ма: Васкрсија Божић, Тодор Стојић, Ђорђе Марковић и Јефто Тодоровић, у Вуковинама: Паво Павловић и у Доњој Бријесници Васо Божичковић.[119]

Обућарске радње у Рибници су имали Милан Дугоњић, Коста Ђорђевић, Ненад Јелисић и Цвијетин Јелинчић. Ковачницу је у Ораховици имао Мустафа Херић и у Доњој Бријесници Антоније Никић. Од осталих занатлија постојали су само колари Митар Дугић и Васкрсија Никић у Бријесници и тесар Блажо Илић.[120]

Иако је подручје општине Хрге до 1929. године улазило у састав среза Маглај, у економском погледу овај је крај више гравитирао према Завидовићима. Већина радника са озренско-возућког подручја су били запослени на радилиштима Шумске управе Возућа, на кривајској жељезници и у завидовићким пиланама. Пилана фирме Aeisler (Аjзлер) и Ортлиеб (Ортлиб) у Завидовићима, у којој је било запослено и радника са озренско-возућког подручја, по завршетку првог свјетског рата је, као предузеће страних поданика, дошла под секвестар. Пошто су власници ове фирме, Осим Ортлиба, успјели доказати да су чехословачки, односно румунски држављани, секвестар је дигнут на 75 одсто и враћен власницима, док је оних 25 одсто Ортлибових, а по Сент-жерменском уговору, као добро и власништво непријатељских поданика припало држави. Ова фирма је 1925. године национализована и наставила рад под називом "Кривајa". Другу Завидовићку пилану Грегерсенову шумску индустрију преузело је дионичарко друштво "Нашичка" из Загреба.[121]

За вријеме велике економске кризе "Кривајa" је веома слабо пословала па је крајем 1930. године производњу у пилани и на шумским радилиштима до даљњег обуставила. Јавни саобраћај на кривајској жељезници није прекидан. Крајем 1932. године изабран је нови Управни одбор који је са енглеским повјереницима повео преговоре о обнови производње у свим погонима фирме Кривајa. Пошто договор није постигнут, рјешењем Банске управе од 19. септембра 1933. године постављен је Ликвидациони одбор, који је добио задатак да у року шест мјесеци изради биланс "Кривајe" и предложи мјере за њено оспособљавање. Ликвидациони одбор је установио да је "Кривајa" неликвидна и презадужена. Предсједник Ликвидационог одбора Милан Улмански је 24. марта 1934. године предложио да се пријави стечај. Службеним актом од 19. јула 1934. године са државним ерaром је раскинут уговор о сјечи дрвета. За стечајног управитеља "Кривајe" постављен је Др Бранко Стакић, а за његовог замјеника Др Авдо Салихбеговић.[122] Тако је "Кривајa" пуних седам година била под стечајем. Тада је Бранко Стакић отворио у Стогу своју пилану. Гатере и друга постројења је, вјероватно, купио из пропале "Кривајe". Била је то мања пилана, која је подмиривала само локалне потребе.

[119]) Адресар Краљевине СХС, Београд, 1928. стр. 15, 34, 51, 84 и 148.
[120]) Исто, стр. 96, 84 и 34
[121]) Јосо Лакатош и Ацо Деспић: Индустрија Босне и Херцеговине, Југословенски ЛОЈД, Загреб, 1924. стр. 34-38
[122]) Васо Ристић: Ликвидација "Кривајe", Босанске шумске индустрије, Сарајево, 1938. стр. 5-10.

Обнављање производње у бившој пилани фирме "Криваја" почело је тек 1937. године. Обновљена фирма је од тада па све до краја другог свјетског рата радила под називом "Шипад".[123]

Доста значајан догађај за житеље Возуће био је изградња моста преко ријеке Криваје. Мост је на мјесту гдје је и раније постојао 1937. године изградио о свом трошку Јово Мркаљевић.[124]

Експлоатација квалитетног мрког угља у бановићком басену почела је тек од 1936. године. Од тада је рудничка поља држава давала приватним капиталистима под веома повољним условима. Већ 1937. године у Ђурђевику су отворене рударске јаме "Суходоље" и "Фрелих". Следеће 1938. године инжињер из Београда Миодраг Стаменковић је откупио и отворио рудник Радин (Радина). Из овог рудника угаљ је до жељезничке станице у Оскови транспортован запрежним колима или самарицом. Исте године изграђена је од Оскове до рудника Радин крак ускотрачне жељезничке пруге. Крајем 1937. године капиталиста из Тузле Мурадбег Заимовић отворио је рудник Бегов Поток (Омазићи) и изградио крак пруге. Двије године касније изграђена је пруга Оскова-Радина-Литва. Тада је државни рудник Крека изградио крак пруге од Чубрића и отворио јаму Бановићи.

Те 1939. године капиталиста неки Калман отворио је рудник угља у Жељови. Иако су утврђене велике залихе квалитетног мрког угља, рудник је напуштен јер се већ осећао мирис рата.

Следеће 1940. године рудно поље на Лазинама у Сеоној закупили су акционари Карло Друшковић, Анте Камењашевић и сувласник фабрике шпирита у Тузли Александар Прека. Ово акционарско друштво почело је 1. септембра 1940. године градити ускотрачну пругу Стог-Лозна. На овој прузи дужине 14,5 километара подигнуто је 14 мостова. Градитељи ове пруге причају да се радило ручно и углавном крампама. Надница за предраднике износила је 40, а за раднике 30 динара. Стручњаци су били углавном руски инжењери.

Послије априлског рата радници православне вјероисповести су отпуштени. Јула 1941. године на ово градилиште дошли су Тошо Вујасиновић, Перо Докић и Јефто Благојевић. Они су раднике упозорили да ће ускоро почети устанак и предложили има да посао напусте. Локомотива са пар вагона успјела је стићи само до Прокопа. Изградња пруге и отварање рудника је, изгледа, заувјек прекинуто.

[123]) Југословенска пошта, бр. 2532, Сарајево, 27. IX 1937.

[124]) Југословенска пошта, бр. 2536, Сарајево, 1. X 1937.

ДРУГИ СВЈЕТСКИ РАТ

НЕЗАВИСНА ДРЖАВА ХРВАТСКА ПРИПРЕМА ГЕНОЦИД

Други свјетски рат је до сада био најразорнији и по многе народе најтрагичнији међудржавни оружани сукоб у којем су директно или индиректно учествовале 72 званично признате државе. Од почетка рата, то јест напада Њемачке на Пољску 1. 09. 1939. године, па до капитулације сила осовине, односно побједе антихитлеровске коалиције (2. 09. 1945.) било је мобилисано преко 110 милиона војника, не рачунајући ту и многе борце из више покрета отпора. У току овог грандиозног војног сукоба, чији су укупни трошкови износили 935 милијарди америчких долара, погинуло је или нестало више од 55 милиона људи, а број инвалида и разорених објеката није још тачно утврђен. У Југославији је овај рат почео нападом њемачке авијације (убрзо и копнене војске) на Београд 6. априла 1941. године. Од тада па све до коначног ослобођења 15. маја 1945. године српски народ је непрестано крварио, гинуо, страдао и пролазио пакао патњи, али је домаћим квинслизима пружао и оружани отпор. Само у кратком априлском рату погинуло је на стотине југословенских војника, а око 350.000 их је, углавном српске националности, одведено у нацистичке логоре или на принудни рад у Њемачку. У овом рату Југославија је изгубила 1,703.000 или 11 одсто од укупног предратног становништва. Директно у борби против окупатора и домаћих издајника погинуло је око 350.000 бораца а остали су, углавном Срби, Јевреји, Роми, нестали у усташким логорима смрти или су побијени на својим вјековним огњиштима.

Патње и страдања српског народа на подручју Босне и Херцеговине, Хрватске и Срема почињу одмах по проглашењу Независне Државе Хрватске (10. априла 1941.) у којој није било мјеста за Србе, Јевреје и Роме. Ова квинслишка државна творевина је настала на начелима и идеологији усташког покрета који је формиран још 1933. године. То је, у ствари, нацистичка идеологија заснована на сепаратистичким тенденцијама, национализму и мржњи према свему што је српско и југословенско. У усташким начелима и програмским циљевима се, између осталог, каже: "Хрвати имају врховничко право на цијелом свом повјесном подручју своју суверену државу успоставити и једини у њој свим државним пословима управљати. Своју државу, у којој

не смије одлучивати нико ко по кољену и крви није члан хрватскога народа, имаде право успоставити и силом оружја".[125] Оваква усташка идеологија је за већину Хрвата била привлачна и могла је, бар привремено, бити остварљива да око два милиона Срба у овој квислиншкој држави није одмах лишено основних људских, грађанских, националних и вјерских права. Срби су и у овој нацистичкој држави сматрани као реметилачки фактор и главна сметња у остваривању циљева и дуго жељене државе. Као основ за остварење циљева усташе су прихватиле Старчевићеву, односно Франкову идеју и тезу да једну трећину Срба треба побити, другу покатоличити, а остало протјерати или претворити у принудну радну снагу. За Јевреје и Роме је предвиђено потпуно уништење. Своје циљеве усташе су уз помоћ Њемачке, нажалост, у већој мјери и остариле. У реализацији геноцидних циљева усташе су примјењивале различите методе и поступке. Осим масовног стријељања, уморстава глађу и тешким физичким пословима, често су примјењивана масовна тровања гасом у гасним коморама, те клање ножем, убијање маљевима или жељезним предметима, спаљивање у кућама, одсјецање појединих делова тела, бацање у дубоке јаме и на друге гнусне начине. Путем радио-емисија и строго цензурисане штампе вршена је таква пропаганда да би јој позавидјели и највећи свјетски стручњаци у тој области. У свим медијима и јавним мјестима величан је поглавник, а усташка држава до крајности глорификована. Поданицима је обећавано економско благостање, демократија и правна заштита. Да би се то "благостање" уживало, требало је само поглавнику и усташкој држави бити потпуно лојалан и беспријекорно послушан.

У погледу административно-територијалног уређења Независна Држава Хрватска је била подељена на 22 велике жупе на чијем су челу, као нека врста посредника између централне власти у Загребу и одређеног броја котарева, стајали велики жупани. Велике жупе су се дјелиле на котареве (срезове), а ови на сеоске, односно градске општине. Неки срезови су имали и среске (котарске) испоставе, које су контролисале неколико општина. Териториј Босне и Херцеговине је био подјељен на четири велике жупе. Посавје са сједиштем великог жупана у Броду, Врхбосна у Сарајеву, Усора и Соли у Тузли и Лашва и Глаж у Травнику. Великој жупи Усора и Соли припадали су срезови: тузлански, кладањски, маглајски, градачачки, добојски, тешањски и теслићки. У састав велике жупе Лашва и Глаж улазили су: травнички, височки, жепачки и други срезови. Завидовићи су са околним селима чинили котарску испоставу среза жепачког. Осим градске у састав ове испоставе улазиле су сеоске општине Возућа и Мустајбашићи. Возућка општина обухватала је села: Возућа, Миљевићи, Хрге, Свињашница, Лозна, Ораховица, Карачић, Предражић, Рибница, Жељова и други засеоци.

По унутрашњо-политичком уређењу усташка држава је била строго централизована. Локалне власти су се потпуно потчињавале не само поглавнику већ и централној влади. Њихова се власт одвијала у

[125]) Бранко Петрановић и Момчило Зечевић: Југославија 1918-1984. Збирка докумената, "Рад", Београд, 1985. стр. 267-269.

примању и извршавању разних наредби и закона. Апарат усташке власти у Босни и Херцеговини формиран је од оданих и проусташки орјентисаних домаћих људи. У свим органима власти било је и људи сумњивог морала (убице, крадљивци, шверцери и други деликвенти). Главни идејни вођа и организатор усташког покрета у Босни и Херцеговини био је врхбосански надбискуп Др Иван Шарић. Као лични поглавникови повјереници за ову покрајину постављени су Божидар Брало и сарајевски професор Хакија Хаџић. Користећи се овлаштењима, која им је поглавник дао, они су позивали проусташки настројене људе и именовали их за чиновнике разних државних ресора или повјеренике области и срезова. Док су ови повјереници радили искључиво на преузимању цивилне власти, дотле је главни организатор усташке војске био злогласни усташа Јуре Францетић, творац по злу чувене "црне легије".

Главни идеолог усташког покрета у добојском срезу био је мјесни жупник Драгутин Камбер, који је тада посјетио Павелића и лично га упознао са приликама на овом подручју. У пропагирању мржње и извршавању злочина над српским и јеврејским народом сарадник му је био мјесни адвокат Омер Муфтић. Организатор усташких злочина и главни усташки идеолог у тузланском округу био је Драгутин Дујмушић, познат и угледан члан у илегалним усташким редовима и неуморни пропагатор нацистичких идеја. За травнички округ тај прљави посао обављао је фра Фрањо Удовић, активан организатор усташке војске и масовних покоља српског и јеврејског народа.[126]

При формирању цивилне полиције усташким властима су послужили дијелови жандармеријских одреда бивше Југославије, и то искључиво од Хрвата и муслимана који су се добровољно пријавили. Стављајући се на располагање усташким властима, они су постали језгро будућег хрватског Оружништва (жандармерије). Наредбом поглавника Павелића од 4. маја 1941. године формиране су четири оружничке пуковније: са сједиштем у Сарајеву, Загребу, Книну и Бања Луци. Остварењу усташке геноцидне политике оружници су дали велики "допринос". Користећи се ранијим познанствима и ауторитетом власти, они су успјевали многе Србе преварити и у логоре смрти отпремити или на лицу мјеста стријељати. Током рата је од домаћих људи, искључиво Хрвата и муслимана, а под командом њемачких официра, формирана помоћна милиција, која се од 1943. године почела називати и "зелени кадар". Припадници ове милиције су за свој рад примали плату, а за породицу добивали опскрбу у храни и одјећи.[127] То су, уствари биле сеоске, односно градске страже, које су највише користиле њемачкој војсци.

Током 1941. године на подручју централне и источне Босне формиране су бројне усташке и домобранске војне формације. Од свих

[126]) Антонић Др. Здравко: Устанак у источној и централној Босни, "Универзал", Тузла, 1983. стр. 64-73

[127]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, Кутија 237. Документи број: 55.762

усташких бојни по пљачки и убиствима српског живља највише се истицала Прва бојна 369. хрватске пјешачке пуковније, која се борила и на источном фронту. По броју злочина нису заостајале ни усташке бојне Јуре Францетића и Анте Вокића, које је народ назвао "црне легије".[128] Истим називом је српски народ прозвао и муслиманске злочиначке формације. Управо су ове "црне" хрватске и муслиманске легије нанијеле српском народу највише зла и патњи. Њихову злочиначку каму и охолост у пуној мјери је осјетио и српски народ кривајске долине и цијеле централне и источне Босне.

Редовна хрватска војска, која је настала регрутовањем или мобилизацијом по сили закона, звала се домобранство. На цијелом државном територију формирано је пет дивизијских подручја. Подручје централне и источне Босне је стављено под команду Заповједништва босанског. У његов састав је улазило тузланско, травничко и сарајевско попунидбено заповједништво.[129]

Реализација усташке идеје о "независној Хрватској" све до Дрине и масовног покатоличавања, односно протјеривања Срба из Босне и Херцеговине, почела је већ у мају 1941. године. Да би избјегли хапшења и депортовања у усташке логоре, многи појединци и цијеле српске породице упућивале су хрватским властима писмене захтјеве с "молбом" да им се омогући прелазак на римо-католичку вјероисповјест. Примјера "добровољног" преласка Срба на католичанство има доста. Србин Милан Терзић је, на примјер, упутио усташким властима у Бања Луци писмену молбу у којој је навео да он, његова супруга и двоје њихове дјеце желе вјеру добровољно промјенити.[130] Уствари, молбу је упутила његова супруга, и то у нади да ће мужа из затвора ослободити и избјећи да га депортују у логор смрти. Масовнији прелазак православних на католичанство било је у оним областима у којим је хрватско-муслимански терор био неподношљивији. Прелазак на католичанство је било узело толико маха да је забринуло и врховништво у Загребу, јер је реметило план о покатоличавању само трећине православаца. С тим у вези поглавник је објавио посебну наредбу којом је прелазак с једне на другу вјеру законски регулисан.[131]

Идеју протјеривања или исељавања, како се тада службено звало, српског живља из источне Босне, усташке власти су обилато користиле. Свакодневно застрашивање и хапшење појединаца или група Срба обављале су оружничке патроле или усташке постројбе. Ухапшени Срби или Јевреји су одвођени у општинске или среске центре, а одатле су специјалним транспортом отпремани у сабирне логоре. Протјеривање босанско-херцеговачких Срба у Србију и Црну Гору прво је извршено у пограничним срезовима. Касније се исељавање проширило и на унутрашњост. Прво су протјеривани они Срби за чију су имовину усташе биле заинтересоване. До 10. августа 1941. године у Србију је протјерано

[128]) Антонић: наведено дјело, стр. 72.
[129]) Исто, стр. 75.
[130]) Архив Музеја револуције, Сарајево, Фонд: Усташка грађа, документи број 1615/4262
[131]) Антонић: наведено дјело, стр. 84.

око 137.000 босанских Срба. Због усташког терора и пљачкања имовине многи су морали раније побјећи.[132]

Упоредо с протјеривањем српског живља усељавани су прогнаници из Словеније. С тим у вези је котарски предстојник у Жепчу наредио свим општинским и жупским уредима да сви усељени Словенци морају бити уредно пријављени. Било је предвиђено да сваки срез прими до 2.500 прогнаних Словенаца. Надлежно хрватско министарство је свим сресим властима наредило да се досељеници прво размјесте по селима, и то тако да свако српско домаћинство прими на стан и храну по једну словеначку породицу. Словенци су усељавани и у празне српске куће и оне које је тек требало испразнити. На један испражњен српски посјед насељавано је више словеначких породица.[133]

Прве усташке акције против српског народа испољаване су кроз свакодневно застрашивање, отпуштање с посла и хапшење интелектуалаца и угледнијих домаћина. Овакве поступке хрватске власти су оправдавале наводним страхом од народног устанка и оружаног отпора. С циљем да се сваки отпор усташкој власти у зачетку скрши и спријечи, уведена је потпуна информативна блокада. Од Срба су одузимани не само лично и ловачко оружје већ и радио-апарати. Путем разних измишљених оптужби припремано је преузимање српских и јеврејских радионица и друге личне имовине. Да Србима и Јеврејима нема мјеста ни опстанка у усташкој држави, видјело се већ 24. јуна 1941. године. Тада је успостављено министарство за понову (обнову) у чијем је ресору било исељавање и отпремање Срба и Јевреја у сабирне логоре смрти. Од тада је терор над Србима и Јеврејима не само појачан него и законски регулисан. Поглавниковом уредбом од 26 .јуна 1941. године обласним и мјесним органима власти је наређено да приликом прикупљања и отпремања Срба и Јевреја у сабирне логоре морају овом министарству пружити потребну помоћ. По овој уредби сваки је срез био дужан у свом сједишту или, ако је повољније, ван њега, успоставити Уред за исељавање Срба и Јевреја. На челу ових уреда стајали су по два влади повјерљива управна чиновника или "енергична усташка дужностника". Надзор над радом уреда за исељавање вршили су сресни начелници, који су морали сносити моралну и материјалну одговорност. Сваки уред за исељавање је имао свој одбор од три до пет политички афирмисаних чланова. За рад у одборима узимане су судије, професори, учитељи, порески и финансијски службеници и други интелектуалци. Стручне послове надзирали су лијечници, агрономи, ветеринари и економисти. Чување ухапшених обављали су редарственици, војни дужностници и усташке постројбе, а по потреби и редовна војска. У акцијама на хапшењу и отпремању у логоре морали су сарађивати општински и сресни начелници и њихови замјеници. Из страха да их свјетска јавност и војни савезници не осуде, овој уредби, као и другим законским актима, настојало се усташким злочиначким акцијама дати хуман карактер. Такву нељудску пропаганду Хрвати су имали од кога

[132]) Антонић: наведено дјело, стр. 75.
[133]) Архив Војноисторијског института, Београд, Фонд: НДХ, Кутија 170, бр. рег. 31/9-1

научити. И у поменутој поглавниковој уредби врви од "хуманих" фраза. Вјешто се прећуткује да су сабиралишта, управо, најнехуманији чин. Наравно, такви "хумани поступци" били су само флоскула, јер ни трунке хуманости за Србе и Јевреје у усташкој држави није било. За сабиралишта се, на примјер, каже да се морају тако припремати да буду погодни за прелазни период боравка људи и да ухапшени, како самци, тако и цијеле породице, могу у њима остати само неколико дана. Наређено је да се жене и дјеца смијештају одвојено од мушкараца. Предвиђало се, али не и чињено, да у сабиралишту буде расвјета (петролејка) и питка вода. Пушење и ложење ватре у сабиралишту је било строго забрањено. Чуварску службу су обављали искуснији жандарми. Исхрана ухапшених се обезбјеђивала из залиха заплијењене хране. У стилу ироније и крајњег цинизма за дјецу је било предвиђено свјеже млијеко, а за евентуалне болеснике исхрана према лијечничким упутима. Здраствену заштиту у сабиралишту су, наводно, обављали ухапшени или општински љекари, односно хуманитарне организације. Сламу за лежање требало је обезбиједити у довољној количини и мијењати је сваких десет дана. Ако су ово савезници и међународне организације и сматрале хуманим, да ли су се питали зашто сабиралишта постоје. За сабиралишта су узимани соколски домови, веће зграде, па и школе. Харшење "сумњивих" могло се обављати у свако доба ноћи, изузетно дању, али по могућности без велике буке и грубости. Хапшењу се приступало чим се добије писмени или телеграфски, односно телефонски налог од надлежног министарства. Сам чин хапшења увијек су пратили по два владина повјереника, који су записнички преузимали сву затечену имовину. Листа са пописом имовине достављана је надлежном министарству. Повјереници су сваком ухапшеном лицу саопштавали да са собом може понијети сву готовину у новцу, вриједносне папире, животно осигурање, мјенице, драгоцјености и друге вриједне ствари, односно 50 килограма најнужнијег пртљага (рубља, обуће, хране, постељине, прибор за јело). Ухапшеник се морао брзо спремити и за пола сата своју кућу напустити. При улазу у сабиралиште његов пртљаг је одузиман. Тако је усташама проналажење и преношење плијена знатно олакшано. У законски прописане формуларе читко су уписиване основне генералије сваког ухапшеног лица. Сва храна, која је затечена у кући ухапшеног, након детаљног пописа односила се у складишта сабиралишта или сједиште среза, односно уреда за исељавање. Након преузимања, врата на стану или куће ухапшеника су запечаћивана. Остали укућани или сусједи су упозоравани да за сваку промјену сносе моралну и материјалну одговорност. Ако од укућана није нико остао, онда се надзор и чување преостале имовине повјеравало сусједима или посебно повјерљивим лицима. Исти поступак је примјењиван и при преузимању покретне и непокретне имовине из српских и јеврејских радњи. Инвентар са српских сељачких посједа је повјераван ужем одбору "поштених и добрих сељака-господара". Отети српски посједи су уступани сиромашнијим мјесним сељацима католичке и муслиманске вјероисповјести. Затечени усјеви су били под надзором

сеоског пољара. Бригу о жетви водио је општински одбор. Чување куће и остатка имовине ухапшеног лица обављао је одбор или новоусељени људи. Крупна и ситна стока ухапшених лица чувала се и хранила у заједничким шталама. О здрављу и исхрани те стоке бринули су се срески ветеринари и агрономи. Млијеко и младунчад су продавани, а новац уплаћиван на рачун Министарства за обнову. Надзор над радом мјесних одбора обављали су државни чиновници или оружничке власти. Српске и јеврејске адвокатске канцеларије, апотеке, љекарске ординације и друге пословне просторије одузимане су и даване на чување повјерљивим особама. Управу над отетим предузећима или занатским радионицама преузимали су посебни одбори. На челу тог одбора био је стручњак из те области или један од најстаријих намјештеника фирме, наравно ако је Хрват. Ако је неко предузеће морало производњу обуставити, само су радници хрватске националности редовно примали плату. Управа над отетим посједима православне цркве повјеравана је неком Хрвату или затеченом особљу. Заплијењена храна са ових посједа је, наводно, требало да служи за исхрану људства у сабиралишту. У сабиралиштима су храну припремале ухапшене жене или женска добротворна друштва, односно домаћинске школе или војни кухари. Према прописаним таблицама, које су служиле само као маска, у сабиралишту је требало обезбиједити три дневна оброка. Истина је да није било ни једног. Да иронија буде још већа, за малу дјецу је предвиђено здраво млијеко, а за одрасле још и чај. Крајње лицемјерно, али за свјетску јавност хумано.

У поменутој поглавниковој наредби још је напоменуто да сва заплијењена имовина припада држави. За крађу и пљачкање отете српске и јеврејске имовине предвиђала се и смртна казна. Становништво је било упозорено да од Срба и Јевреја не смије ништа куповати нити као поклон примати. То се третирало као тежи прекршај. Ако је неко већ нешто купио или на поклон добио, а желио да избјегне казну, могао је то отето среској области присменим путем пријавити.[134]

При транспорту ухапшених лица у логоре смрти, сваки вагон су пратила три наоружана стражара. Ухапшене је вођа транспорта предавао заповједнику логора. Као са стоком примо-предаја је вршена на основу пописане листе. Трошкови за пријевоз и пратњу транспорта сносило је Равнатељство за понову. Дакле, организатор и извршитељ злочина, тачније геноцида над српским и јеврејским народом била је хрватска држава, односно хрватски и муслимански народ који је ову нацистичку творевину прихватио и свесрдно подржао.

Послије објављивања ове поглавникове уредбе узнемиреност и страх од усташког терора међу Србима и Јевреjима је знатно појачана. Препричавани су стравични усташки злочини и намјере хрватских власти да српско и јеврејско становништво уништи и протјера. Да би своју злочиначку намјеру лакше остварио, а свјетску јавност и савезнике обмануо, Павелић је 26. јуна 1941. године објавио законску уредбу у којој се каже и ово: "Поводом гласина да би 28. овог мјесеца имали у Хрватској уследити тобожњи прогони једног дијела пучанства, наређујем да ће сватко

[134]) Архив Војноисторијског института, Београд, Фонд: НДХ, Кутија 170, бр. рег. 31/9-1

тко такве гласине шири бити стављен пред пријеки суд". Овом уредбом поглавник није хтио страх код Срба отклонити већ намјераване злочине прикрити. Смртном казном је запријећено и сваком члану усташке организације или војне постројбе који над животом и имовином било којег поданика хрватске државе учини било какво насиље. Одговорност за било какве изгреде сносили су усташки дужностници и заповједници војни постројби. У овој уредби је свим усташким властима наређено да против четника и припадника југословенске војске, који се затекну под оружјем и у усташким или другим војним униформама, одмах употребе хладно или ватрено оружје. За Жидове је речено да шире лажне вијести "чиме узнемиравају мирно пучанство и отежавају снабдијевање, па се зато сматрају колективно одговорним". Дакле, одлука о њиховом потпуном уништењу је званично објелодањена. Убрзо је услиједило наређење да се сви Јевреји прикупе и "под ведрим небом држе у заточеништву". Иначе, сви противници усташке политике и идеологије и ако су већ били укључени у неку државну службу или војну формацију, упозорени су да се одмах повуку," јер ће на болан начин бити одстрањени". На крају уредбе грађанство је упозорено да се окани било какве усмене интервенције код државних власти, јер ће се такве притужбе, било личне или материјалне природе, сматрати као саботажа и подлијегаће прописима пријеког суда. Ако је неко, ипак, сматрао да су према њему законски прописи прекршени, могао се, али само писменим путем, жалити надлежним властима или директно предсједништву владе.[135] У ствари ово наређење је значило да се становништво нехрватске националности против терора усташких или војних постројби није имало право ни коме жалити. Терен за геноцид је већ био припремљен. И ако је нека писмена жалба упућена, оне нису узимане у разматрање нити се на њих одговарало, а поготово нису позитивно рјешаване. По овој поглавниковој уредби Срби, Јевреји и Роми су, што је јединствен случај у свијету, као поданици те државе остали потпуно правно незаштићени. Убиства, пљачкање имовине и терор над свим поданицима, па и Србима и Јевреjима, били су формално забрањени, а фактички законски регулисани и подстицани.

На основу поглавникових наредби и законских уредби Министарство жандармерије је 23. јула 1942. године војном повјеренику Јури Францетићу упутило окружницу у којој је позван да одмах приступи хапшењу свих Жидова и православаца који су познати као комунисти или се сумња да су наклоњени том покрету. Ухапшене комунисте католичке и исламске вјероисповјести је требало привремено у притвору задржати, а Србе и Јевреје одмах у сабирни логор Госпић отпремити.[136] У вези с овом службеном окружницом велики жупан Усоре и Соли Рагиб Чапљић је 2. августа свим среским начелницима наредио да се "у интересу јавне сигурности сви Жидови, покрштени или не и Срби, прешли на католичку вјеру или не, а који су затворени под сумњом да пропагирају комунизам, а против којих, иначе, не постоји никакав доказни материјал да се могу ставити под пријеки суд, отпреме у коцентрациони логор Госпић".[137]

[135]) Архив Војноисторијског института, Београд, Фонд: НДХ, Кутија 170, бр. рег. 2/12-6
[136]) Архив Војноисторијског института, Београд, Фонд: НДХ, Кутија 170, бр. рег. 1/1-2
[137]) Архив Војноисторијског института, Београд, Фонд: НДХ, Кутија 201, бр. рег. 27/22-1

Дакле, Срби и Јевреји су били криви и само што су живи. И само под сумњом су, али и без ње, сматрани прекршитељима закона и осуђени на смрт или на лицу мјеста или у логору, потпуно свеједно. Да иронија буде већа Срби се, као историјски државотворан и традиционално монархијски опредијељен народ, оптужује за симпатије према комунизму. Крајње лицјемерно је што се Србин оптужен за комунизам стављао под пријеки суд и одмах стријељан, а антикомунисти одвођени у логор у којем се под најстрашнијим мукама умирало. Дакле, за усташке власти Срби су били криви само зато што су Срби и православци. То је хрватској држави био довољан разлог да над српским народом изврши нечувен геноцид и етнички их очисти. Од хапшења и депортовања у логоре смрти нису биле поштеђене ни Српкиње које су раније биле удате за Хрвате или муслимане. Приликом одвођења таквих Српкиња дјеца су од њих одузимана и упућивана у сиротињске домове, у којим су покатоличавани и васпитавани у духу усташке идеологије и мржње према свему што је српско. На овакве честе и крајње нехумане поступке усташких власти реаговало је чак и њемачко посланство у Загребу. Оно је затражило да се овакви нехумани поступци одмах обуставе. На тај захтјев Равнатељство војних послова је колеге из Министарства унутрашњих послова само замолило да такве случајеве спречавају "како се дјеца не би од родитељске бриге одузимала и страном одгоју самовољно повјеравала".[138] Из овог примјера и из бројних архивских докумената јасно се види да су се усташе и наоружани муслимани просто утркивали ко ће Србима и Јевреjима наниjети више зла и боли. Позната су такмичења у спретности и брзини клања Срба. Као "реквизити" служили су мањеви, ножеви, тестере и друге алатке. Поглавникове уредбе, којим је насиље према свим поданицима било забрањено, биле су или вјешто прикривена пропаганда или их локалне власти нису уопште поштовале.

Масовно хапшење и депортовање Срба и Јевреја у концентрационе логоре почело је већ јула 1941. године. Хапшење је узело толико маха да је забрињавало чак и неке среске начелнике. Од надлежних власти у Загребу они су тражили да се хапшење и убиства одмах обуставе, јер би могло доћи до масовног народног устанка. Срески начелник из Рогатице је, на примјер, 13. јула у свом редовном извјештају навео да је до доласка усташа становништво овог краја било мирно и своје посједе несметано обрађивало, а "примјећивало се и добро расположење према хрватској држави". Међутим, доласком усташа, од којих неки нису ни војску служили, нити су знали оружјем руковати, српски живаљ се из својих кућа иселио и у шуме се склонио. У кућама није остао ни један мушкарац старији од десет година. Избјегли Срби нису никакво кривично дјело учинили, већ се из страха од усташких погрома не смију у кућама остати нити земљу обрађивати. Страх је још више појачан када је муслиманима оружје подијељено. Од тада су усташе и наоружани муслимани вршили по граду и селима безобзирну пљачку имовине, нарочито оних породица чији су чланови већ били ухапшени.

[138]) Архив Војноисторијског института, Београд, Фонд: НДХ, Кутија 203, бр. рег. 31/1-1

Поред пријетњи стријељањем, пљачкаши су претресали куће и одузимали не само новац и злато већ и друге драгоцјености. Српски живаљ је толико осиромашио да је било и оних који по петнаест дана нису ништа јели. Неки су се хранили травом или младим листом. Страхујући од побуне српског народа, који се у већини мјеста склонио у шуме, срески начелници су захтјевали да се усташка злодјела одмах обуставе, "како би се спријечио устанак којег ни војска не би била у стању угушити."[139]

У пљачкању и терорисању српског становништва источне и централне Босне често су учествовале и групе самозваних усташа из редова муслиманског народа. Међу њима су се налазили крадљивци стоке, шверцери дуваном, ликвиранти илегалне продаје оружја и други криминалци. Такве групице су одлазиле у српска села и по кућама, углавном богатијих домаћина, претраживале и односиле новац, злато, порцелан и друге вриједне ствари. Претрес српских кућа су вршили под изговором тражења оружја. Том приликом су пљачкали постељину, одјећу, обућу, живежне и друге намирнице. Приликом претреса укућане су батинали и оружјем пријетили. Једног дјечака су везали за дрво, пиштољ му прислањали на слијепоочницу и пуцали му изнад главе. Због оваквих огавних поступака страх се јавио и код дијела муслиманског живља. Да би усташки терор спријечили и пљачкање српског живља онемогућили, неки срески начелници су се жалили и помоћ тражили од њемачких официра. Срески начелник из Сребренице је, на примјер, претпостављене у Сарајеву извијестио да су, упркос поглавниковој уредби, усташе долазиле у српска села, те на ливадама и њивама хапсили и без икаквог повода сељаке тукли и приморавали их да кажу гдје се четници налазе. Тражили су да предају оружје, које уопште не посједују. Од тада је шиканирање и пљачкање српског живља у овом, а и у другим котаревима, вршено свакодневно.[140]

Усташке државне власти нису биле искрене ни према муслиманима и нису их сматрали равноправним народом. Ову констатацију потврђује извјештај једног котарског предстојника из децембра 1941. године у којем се, између осталог, каже и ово: "Оснутак Независне државе Хрватске муслимани су дочекали с великим одушевљењем и то су дјелом доказали. Ова чињеница је од нарочите важности за утврђивање хрватског карактера Босне и Херцеговине, јер 920 тисућа муслимана, колико је њихов број износио крајем 1940. године, давали су овим покрајинама потпуно хрватски карактер. Али, нажалост, овој чињеници од стране разних фактора није посвећивана потребна пажња и није хрватско осјећање муслимана његовано и развијано тако да употпуности послужи хрватским народним и државним интересима. Интенције поглавника и оца науке о домовини Анте Старчевића од многих нису правилно схваћени и извјесни мегаломански елементи почели су, умјесто хрватске, проводити

[139]) Архив Војноисторијског института, Београд, Фонд: НДХ, Кутија 180, бр. рег. 25/1-2
[140]) Архив Војноисторијског института, Београд, Фонд: НДХ, Кутија 180, бр. рег. 24/1-1 и 40/1-1

католичку политику. У првим данима изграђивања младе хрватске државе у областима Босне и Херцеговине дошли су, углавном, до изражаја млађи, еруптивнији и имплусивнији елементи, који су дјелимично били настројени претјераним испољавањем хрватске народне мисли и неодољивом мржњом против свега што није хрватско. Уз хрватско народно осјећање код неких је дјелимично преовладавао католички дух и мржња према свему што није католичко. По хрватску ствар ови задњи су били много опаснији. Осим тога, од првих дана је била убачена несретна парола: "Србе на врбе", која је одмах изазвала реакције, јер су Срби остали потпуно наоружани, док су католици и муслимани у многим крајевима послушали наређење њемачких и италијанских војних власти и своје оружје, углавном, предали. Срби су почели реаговати и дизати се против којекаквих усташких поступака. Муслимани су упозоравали да то не може на добро завршити. Поред тога, појединии органи власти су чинили страховите грешке и са својим, често злочиначким поступком, упропастили многе крајеве. Тако је једна несрећа рађала другу. И кад је почело страдање од злочиначких акција српских партизанских и четничких банди, било је са свим природно да се сви Хрвати, без разлике на вјеру, нађу на једној страни и чврсто збију своје редове. Али, нажалост, неки елементи, прожети католичким духом, почели су међу муслимане уносити немир и забуну. Против муслимана су пјеване разне погрдне пјесме и вријеђане њихове највеће светиње. Једна од бројних увредљивих пјесама је : " Нема крста од три прста, нити вјере што ..... пере". Котарски предстојник из Купреса је, на примјер, јавио да се и муслимани морају крстити. Овакви поступци су, нарочито код муслиманске омладине, почели изазвати оштре реакције. Због тих реакција они се називају комунистима и почињу се терорисати. Зато они бјеже у шуме и прикључују се устаницима. Због лоших поступака према муслиманима и њиховим добротворним друштвима долази до захлађења односа између припадника католичке и исламске вјероисповјести. Неповољно је утицала и пропаганда која се проводила кроз школске књиге и листове. У њима све врви од хришћанских вјерских штива. Незадовољство изазива и то што у источној Босни на водећим управним мјестима нема ни једног муслимана. У Управном одбору градске апровизације је, на примјер, један муслиман и пет Хрвата. Усташе и други државни органи су од сиротиње одузимали храну који купује и набавља са стране. Сва недјела треба да одмах престану, јер је муслиманима и Хрватима ова држава светиња коју мора сватко чувати," а ко је руши, тај је државни непријатељ и народни злочинац. Зато се хитно треба приступити уређењу братских односа између муслимана и католика, као носиоца хрватске државне мисли."[141]

Облаци се гомилају и усташка олуја се спрема и на српски народ кривајске долина. Послије усташког урагана остаће згаришта и пуста села. Геноцид је и ту планиран.

[141]) Архив Војноисторијског института, Београд, Фонд: НДХ, Кутија 310, бр. рег. 24/4-1

ПОЧЕТАК СТРАДАЊА ВОЗУЋКИХ СРБА

Вихор Другог свјетског рата је пуном снагом заковитлао и српски народ кривајске долине. У овом страшном ратном вихору око 1.300 Срба возућког подручја је нестало, многи су тешки инвалиди остали, а душевне ране уцвијељених породица никада нису зарасле. На ширем возућком простору рат је имао катастрофалне последице. Око трећине становника је поубијано, готово сва села попаљена и сва имовина опљачкана. Страдања српског народа на возућком подручју почело је нападом Њемачке на Југославију. У кратком Априлском рату 14 југословенских војника са возућког подручја је заробљено и одведено у њемачке логоре. Прве возућке жртве овог рата били су редовни војници Милован Марковић, Будимир Стакић, Бранко Његомировић и Урош Никић. Али, масовно страдање српског живља кривајске долине, које се претворило у нечувени геноцид, почело је убрзо по проглашењу Независне државе Хрватске и успостављања усташке власти у Завидовићима. По устројству ове сателитске државе Завидовићи су остали испостава среза жепачког. У саставу ове испоставе остале су и све предратне сеоске општине. Возућку општину су, као и прије рата, чинили Миљевићи, Вуковине, Возућа, Лозна, Хрге, Свињашница, Ораховица, Предражић, Жељова и околна муслиманска села (Гаре, Кривача, Сеона, Рибница и друга). За предсједника општине Возућа постављен је трговац из Гари Мустафа Ђерзић. У Кривачи и Возући су задржане раније жандармеријске станице, односно оружничке постаје. Задржани су и раније изабрани сеоски кнезови, који су, као и предсједник општине, били само посредници између свог народа и усташких власти у Завидовићима. За кривајску долину Завидовићи су били центар усташке цивилне и војне власти. У њему је пропагирана усташка идеологија и прављени планови за уништење српског народа. Готово сва зла и усташке војне акције на српски живаљ полазили су из овог града. Од почетка до краја рата Завидовићи су били озлоглашено мјесто страдања, мучења и депортовања Срба и Јевреја у хрватске логоре смрти. Они су били и примамљива мета четничких и партизанских напада.

Главни идеолог и организатор усташке власти у Завидовићима био је мјесни жупник Владислав Буљан. Он је, иако само вјерски службеник, имао личну гарду помоћу које је организовао власт и остваривао усташке идеолошке и политичке циљеве. Завидовићке усташе су преузеле не само војну већ и цивилну власт. На њихов позив је, као испомоћ, из Загреба стигло шест униформисаних усташа који су помагали при организовању градске и општинске управе. За управитеља среске испоставе Завидовићи усташе су поставиле Кућан Милоша. Убрзо је њега замјенио Смаил Куленовић, а овога Едхем Сикирић. Начелник и замјеник градске општине били су ранији хрватски намјештеници фирме "Нашичка". Референт за Србе и Јевреје био је ранији жандарм Анте Драгичевић. По његовом наређењу је велики број Срба, Јевреја и Рома ликвидиран и депортован у хрватске логоре смрти. Главни извршилац скоро свих злочина учињених на подручју завидовићке испоставе био је ранији шофер код "Нашичке" Михајло Шћибин, звани Лонго. Усташки повјереник за српске и јеврејске радње био је завидовићки бријач Ивица Шифнер. По његовом наређењу су све српске и јеврејске трговачке и занатске радње опљачкане и без икакве надокнаде конфисковане. Тада је у Завидовићима формиран усташки Табор у којем су се по злочинима над недужним грађанима српске националности истицали Петар Рајтенбах, Милан Кесер, Василиј Петрашин, Лучић Иво, гостионичар Драгутин Штитић, тројица браће Бобан и други. Они су уједно били и лична гарда жупника Буљана, духовног иницијатора свих усташких злочина, не само над српским већ и јеврејским народом ове испоставе.

Пошто је у завидовићким фирмама "Нашичка" и "Шипад" било запослено доста страних, углавном, стручних радника, у самом граду је дјеловала јака "пета колона", коју су већином чинили намјештеници њемачке националности. Они су и у Завидовићима основали злогласну нацистичку организацију "Културбунд" (Културни савез). Чланови овог савеза су одмах наоружани. Служили су као веза између њемачке војске и усташких власти.[142]

Успостављање усташке власти и долазак њемачке војске, вође завидовићких хрватских и муслиманских политичких странака и организација су с одушевљењем поздравили и на располагање се њима ставили. Вођство најбројније Хрватске сељачке странке и Југословенске муслиманске организације су одмах исказали пуну лојалност и усташким властима понудили своју помоћ. Њемачкој војсци је у Завидовићима приређен срдачан дочек. Хрватско и муслиманско грађанство је њемачким војницима дијелило колаче, вино, ракију, чоколаде и друге ђаконије. Војно способни чланови хрватских и муслиманских странака и организација су се наоружали и ставили под усташку команду.[143]

Подручје завидовићке испоставе је улазило у састав и под контролу Четврте оружничке пуковније. Жандармеријске станице ове

[142]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, Кутија 237, док. бр. 35.407, 55.762 и 55.760

[143]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, Кутија 237, документ број. 55.760

постаје су у почетку рата имале малобројну посаду. Зато су при хапшењу Срба и Јевреја ангажоване наоружане усташе или мобилисани домобрани. У Завидовићима је уредовао само један и то за полицијску службу неспособан жандарм. Због страха од нереда и од напада озренских устаника, управитељ испоставе је од среских власти у Жепчу затражио да се у Завидовићима, као једном од најјачих индустријских мјеста и граду од 2.000 становника, успостави државна полиција од бар 20 редарственика.[144] Овом захтјеву је убрзо удовољено. Већ у мају 1941. године завидовићка оружничка постаја је имала 14 оружника и два домобрана. У исто вријеме оружничка постаја у Кривају је имала два, а у Возућој осам оружника. Међутим, ни овај број није био довољан, па је затражено да се оружничка постаја у Завидовићима појача са још шест, Кривају са 8 и Возућа са 12 оружника.[145] Жандарми су, нажалост, активно учествовали у многим злочиначким усташким акцијама и српском народу наносили много зла. Користећи се ранијим познанствима и ауторитетом власти они су успјели многе Србе преварити и у логоре смрти отпремити. Због тога су жандармеријске станице постали први објекти напада српских устаника. У неким мјестима су, као у Стогу, биле стациониране и домобранске посаде. За разлику од оружника домобрани су према српском народу били нешто толерантнији, али то не значи да нису српски народ нападали и убијали. За озренске устанике домобрани су били омиљена мета, јер су се од њих оружјем и опремом снабдјевали.

Поред оружника и усташких, односно домобранских оружаних формација, у Завидовићима су скоро током цијелог рата биле стациониране и јаке њемачке војне снаге. Као стална посада у граду налазио се само батаљон њемачке војске. Краће вријеме у Завидовићима се задржавала и дјеловала њемачка "Плава дивизија", састављена углавном од Загораца и по злу чувена "Вражија дивизија", у чији су састав улазили добровољци или мобилисани Хрвати и муслимани. Из расположивих докумената се може видјети да су ове њемачке војске српски народ терорисале и насилнички се понашале. Ипак, у односу на хрватску и муслиманску војску, оне су биле знатно умјереније. Дешавало се чак да су њемачки официри своје повјерљиве људе, углавном домаће из "Принц Еуген" дивизије, убацивали у хрватске војне редове и тако контролисали понашање усташких и домобранских јединица.[146]

Од редовне хрватске војске на подручју завидовићке испоставе била је стационирана 15. домобранска пјешачка пуковнија. Њен заповједник Стипковић је касније постао командант једне Францетићеве усташке бојне од које је наводно и ликвидиран. Други командант ове пуковније неки Копач је погинуо у борби са српским устаницима. Извјесно вријеме је у Завидовићима била стационирана 7. сарајевска пуковнија и Жељезничка бојна. У тада формиран усташки Табор

[144]) Архив Војно-историјског института Београд, Фонд НДХ, Кутија 74, број документа 1/11-6

[145]) Архив Војно-историјског института Београд, Фонд НДХ, Кутија 180, број документа 58/5-2

[146]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, Кутија 237, док. бр. 55.760

укључивана је униформисана мушка и женска "хрватска младеж". По потреби у војне сврхе је ангажовано и Ватрогасно друштво. Тада је формирана и једна војна јединица која се звала "Хрватски јунаци". Све хрватске војне јединице су дјеловале под називом "Кривајски здруг".[147] Све ове војне формације српски народ је по злу упамтио. Сваки њихов долазак у српско село значио је убијање, пљачкање и хапшење недужних становника.

Да би у војној организацији и пљачкању српског народа Хрватима били равноправни и муслимани су се почели наоружавати и војнички организовати. Још прије избијања устанка у источној Босни, тузлански жупан Рагиб Чапљић је, уз помоћ неких муслиманских првака, формирао такозвану "муслиманску добровољачку легију", којој је српски народ додао још назив "црна" и потпуно је индентификовао са Францетићевом усташком бојном. Крајем септембра 1941. године Чапљић је у Пурачићу одржао већи збор на којем је све муслимане позвао да против устаника и Срба, уопште, пођу у свети рат. Ово хушкање и харангирање против српског народа код већине муслимана је наишло на јак одјек. Прихваћена је и његова честа изрека да "ако хоћеш птицу ухватити, мораш јој прво гнијездо разрушити". То је, у ствари, био јавни позив муслиманима на убијање Срба и спаљивање њихових домова. На његову иницијативу је од раније познат усташа тузлански трговац Мехмед Хаџиефендић формирао у Пурачићу муслиманску легију. Затим је већем броју муслимана из Деветака, Турије, Бановића, Пољица и других муслиманских села подијелио оружје. Циљ је био окупити и против Срба усмјерити и оне муслимане који усташку идеологију и братоубилачки рат нису прихватили.[148] Ова идеја је, нажалост, имала добар успјех.

До краја 1941. године муслиманске легије у народу познатије као Хаџиефендићеве, формиране су и на подручју општина Лукавац, Бановићи и Возућа. Један вод по злу чувене луковачке легије, која је српском народу у Трештеници, Јарушкама, Ораховици и Бабицама нанијела много зла, био је стациониран у Доњим Јарушкама (Грич). Команда бановићке муслиманске легије, која је, такође, тада формирана, била је смјештена у згради управе рудника. Још у јуну из овог рудника су сви Срби били с посла отпуштени. Упитавши управника за своју даљу судбину, он им је рекао да иду у шуме. Многи рудари су тако и поступили. Командант Хаџиефендићеве легије за Рибницу био је озлоглашени усташа Заим Капетановић Капетанче, а за Осјечане Хазим Херић, познатији као Мајчин. У Сеони је муслиманском легијом командовао и на српски народ водио злочинац Осман Камберовић. У Пашиним Конацима легију су формирали Хасан и Салко Мујкић. У састав ових легија, које су касније назване добровољачка милиција, улазили су искључиво домаћи муслимани. Имале су задатак да убијају, хапсе и пљачкају околни српски народ. Формиране су по одобрењу

[147]) Архив Војно-историјског института Београд, Фонд НДХ, Кутија 74, бр. док. 1/11-6

[148]) Вујасиновић Тодор: Озренски партизански одред, Београд, 1978. године, треће издање стр. 113. и 114.

усташких власти. Усташама, домобранима и њемачкој војсци су служиле као истурене јединице према четницима и партизанима.[149] Своје акције муслиманске легије су, углавном, усмјеравале на незаштићена српска села. У убијању српске нејачи, пљачкању и паљењу кућа нису имали премца.

Примјери принудног покатоличавања православаца често су се дешавали и на простору завидовићке испоставе. Тај нехуман и "прљав" посао већином је обављао жупник Буљан. Пристанак православаца на промјену вјере он је на разне начине изнуђивао. Прво је наређивао да се угледнији грађанин ухапси и у затвор доведе. Онда би неко од чланова породице долазио жупнику и молио га да код усташких власти интервенише и приволи их да ухапшеног пусте на слободу. Жупник се прво правдао да то није лако учинити. Онда би рекао да је једини услов под којим би код власти интервенисао јесте да ухапшени и његови укућани пристану на промјену вјере. Убјеђивао је да се само преласком на католичку вјеру може опстати и голи живот спасити. Чим добије пристанак, приступало би се покрштавању.[150] Не зна се тачно колико је православаца прешло на католичку вјеру, јер је то био привремен чин и никога није обавезивао. Због шиканирања и сталних пријетњи стријељањем неке Српкиње су се морале удавати за припаднике других конфесија. Тако су, уз промјену вјере, мијењале и националност.

Крајем јуна 1941. године и у Завидовићима је формиран Уред за исељавање. По оснивању овог уреда управитељ испоставе је усташким властима предложио да се сви Срби из Гостовића, Чардака, Хрга, Возуће и Предражића протјерају или у логор депортују.[151] Ову срамну идеју озренски устаници, а можда и њемачки официри су донекле онемогућили. Послије оснивања Уреда за исељавање Срби и Јевреји су свакодневно хапшени и на разне начине малтретирани. Још у мају локалне усташке власти су ухапсиле 135 завидовићких Јевреја. Уз стално батинање и мучењем глађу приморавали их да из Босне ваде пијесак и да обављају друге тешке и "прљаве" физичке послове. Касније је ухапшено и у затвор притворено 15 угледнијих завидовићких Срба, углавном "Шипадових" чиновника. Ухапшени Срби су, као таоци, десетак дана држани у затвору, а онда су условно ослобођени. Приликом напуштања затвора упозорени су да ће, ако усташким властима не буду потпуно лојални, бити поново ухапшени па чак и стријељани. Долазак пазарним даном на пијацу и кретање градским улицама послије 14 сати Србима и Јевреjима је од тада било строго забрањено. Прекршитељи ове забране су одмах хапшени и затварани, а неки су на лицу мјеста стријељани.[152]

[149]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, Кутија 227, документ број 55611

[150]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, Кутија 227, документ број 56612

[151]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, Кутија 237, документ број 55762

[152]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, Кутија 237, документ број 55760

Дискриминацију и терор завидовићке усташе су проводиле и према радницима српске националности. Од 1.700 запослених у пиланама "Нашичка" и "Шипад", те у руднику угља Сеона и на изградњи жељезничке пруге Стог-Лозна већ у првим мјесецима рата преко 70 одсто су чинили радници исламске и католичке вјероисповјести. Запослени Срби, нарочито чиновници, већином су отпуштени, а многи су ухапшени и у логоре смрти депортовани. У оцјени политичке ситуације за мај 1941. године управитељ је службено објавио да на подручју завидовићке испоставе нема особа против којих би постојала сумња да проповједају комунизам, нити је запажено растурање забрањене комунистичке литературе. За раднике исламске и католичке вјероисповјести је рекао да су пропаст Југославије и проглашење Независне државе Хрватске с одушевљењем дочекали и срдачно поздравили. За Србе је речено да су се, као мањина, повукли у себе и своје незадовољство не испољавају јавно. Код српског живља је примјетио потиштеност и забринутост. За јединог православног свештеника, који је тада опслуживао 6.790 вјерника, речено је да се из јавног живота повукао и посветио се, искључиво, вјерским пословима па усташким властима ни у чему није био сумњив. Ипак је и овај свештеник убрзо ухапшен и без повратка у логор депортован. За српске интелектуалце је речено да су, као и сељаци, још увијек били под дојмом своје трагедије па су, као такви, тек успостављеној усташкој власти подложни и покорни. У погледу безбједоносне ситуације у истом извјештају је наглашено да четнички покрет још није нигдје примијећен нити су се десиле теже криминалне радње. За око 150 завидовићких Јевреја управитељ је рекао да је у њиховим рукама била готово сва трговина и да су "у провођењу својих експлоататорских дјела онемогућени". Овдашње пучанство се, наводно, ослободило паразита ове врсте. Примјећивао је да се на лицу сваког Жидова одражава бескрајна потиштеност и очај, али су према локалним властима подложни и покорни. Није примијећен никакав "подземни" рад против постојећег режима. У вези са исхраном упозорено је да од 21.816 становника ове испоставе чак 80 одсто у ово доба године купује кукуруз, који је за већину био главна храна. Пошто је кукуруз купован у Славонији и довожен пругом преко моста који је порушен, и тиме превоз знатно отежан, надлежно министарство је замољено да се за ову испоставу обезбиједи мјесечно бар 20 вагона овог прехрамбеног артикла.[153]

Након оснивања одбора за исељавање живот и опстанак Срба и Јевреја у Завидовићима је постао немогућ. Масовно хапшење и затварање група људи, углавном српских и јеврејских интелектуалаца и успјешних подузетника, постала је свакодневна појава. На удару усташких злочиначких порива прво су се нашли чланови четничких организација, соколских удружења културно-просвјетних друштава и други интелектуалци. Групе ухапшених Срба и Јевреја су прво држане и мучене у затвору испоставе, а онда отпремане у неки концентрациони

[153]) Архив Војно-историјског института Београд, Фонд НДХ, Кутија 204, бр. док. 3/3-2

логор. О мучењу и садистичком иживљавању над ухапшеним причала је супруга тадашњег управитеља испоставе да су током цијеле ноћи из затвора допирали ужасни и стравични крици батињаних и мучених затвореника. Командир затвора се често хвалио да је затворенике приморавао да једу свој измет. По одласку кући он је затвореницима наређивао да до његовог повратка ујутро кибла (клозетска писуда) мора бити празна. Да би избјегли још страшније муке и батине, затвореници су измет стављали у џепове или рукаве своје одјеће. Приликом хапшења обавезно су вршене и преметачине кућа и станова. Том приликом су највредније ствари односили и за себе задржавали. Мада су неки ухапшени Срби на лицу мјеста стријељани, масовнија убиства у самом граду нису забиљежена. По неком неписаном усташком правилу осуђене на смрт су, обично, стријељали ван града или на подручју сусједне општине. По наређењу таборника из Маглаја на периферији Завидовића су стријељани браћа Димитрије и Светозар Симић. На обали ријеке Босне, такође ван града, повјереник Драгичевић је лично стријељао једног дјечака, вјероватно Милоша Благојевића из Лозне. Од хапшења и малтретирања нису биле поштеђене ни српске и јеврејске дјевојке. Њих су усташе и чувари затвора током ноћи изводили из затворске ћелије и над њима се садистички иживљавали и у правом смислу оргијали. Знало се само за силовање једне Јеврејке и Српкиње, али усташке власти на то нису уопште реаговале нити су чиновника на одговорност позивале. Институција жалбе је значила саботажу и за усташе довољан разлог за хапшење и затварање.

Из затвора завидовићке испоставе затвореници су возом отпремани у Сарајево, а одатле преко Саве у неки концентрациони логор. Од одласка из затвора ухапшеним Србима и Јеврејима се сви трагови почињу губити. О њиховој судбини није се никада ништа сазнало. Неки несретници су током транспортовања побијени, па до логора смрти ни стизали. Можда су, ипак имали више "среће", јер би их у логору чекала лаганија и много страшнија смрт. Један од ријетко преживјелих логораша Мусафија је лично гледао кад су пратиоци транспорта на мосту између два Брода једну групу Срба и Јевреја ножевима измасакрирали, а њихова мртва тијела у Саву побацили. Често се дешавало да су пратиоци воза, наводно да би се забавили, понеког из транспорта масакрирали и кроз прозор вагона на пругу избацивали. За једну групу ухапшених Срба, углавном "Шипадових" чиновника, поуздано се зна да су стигли у логор "Даница" у Копривици, али се одатле ни један није вратио. Почетком августа је сва јеврејска младеж до 30 година похапшена и у логор Јасеновац депортована. До краја 1941. године последњи завидовићки Јеврејин је ухапшен и у логор смрти отпремљен. Многи одведени Јевреји нису до логора ни стизали, него су током путовања поубијани и у ријеку Саву побацани. Од 155 завидовићких Јевреја само су њих четворица успијели усташки геноцид преживјети и слободу дочекати и испричати ову трагедију.[154]

[154]) Архив Босне и Херцерговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, Кутија 237, документ број 35907 и 55762

Послије хапшења и у логор одвођења групе Јевреја и "Шипадових" чиновника, радници православне вјероисповјести су знали да им је у Завидовићима живот у опасности. Страх од репресалија и неповјерење у усташке власти су појачани. Тајно се препричавало о некаквим списковима људи које усташке власти намјеравају похапсити и у логор депортовати. Из страха од хапшења, али и по наговору комунистичких агитатора, скоро сви Срби су посао напустили. Неки радници су тајно одлазили у Гостовић или друга српска села у којим је одбрана и заштита родних обњишта већ била организована. Дио завидовићких Срба је одлазио у озренска села и укључивао се у устанички одред. Са Србима су посао напуштали и устаницима се прикључивали и по неки радник, углавном комуниста, муслиманске и хрватске народности. Послије пуча у Озренском одреду они су, већином као политички комесари, остајали у партизанским редовима.

Одлазак пиланских радника усташку власт у Завидовићима је с разлогом забрињавао. Стаховали су од могућности диверзије, али много више од општег народног устанка. Свјесни своје насилничке и омражене политике, усташе нису имале повјерење ни у сопствени народ. Свака слободно изражена мисао или неаплаудирање актуелној власти означавано је као чин издаје и непријатељства према усташкој држави. Из страха од диверзије и устаничких напада општинском поглаварству је 25. јула наређено да помоћу добро наоружаних стражa обезбиједе чување жељезничке пруге, водопропуста, мостова, поштанских и осталих значајних објеката. Заповједницима војних посада управитељ среске испоставе је наредио да током и ноћи и дана све градске објекте редовно обилазе. Оружницима је наређено да све иоле сумњиве особе, нарочито код којих се пронађе неки разарајући материјал, одмах похапсе и у логор отпреме. Да би спријечили одлазак, грађана из Завидовића, излазак из града послије 21 час је био строго забрањен. На улазима у град постављене су добро наоружане страже. Кретање по граду, али само до 21 час, дозвољавано је само грађанима хрватске и муслиманске народности. Сва излазна мјеста су у назначено вријеме морала бити затворена. Тако је излазак из града у току ноћи био немогућ. За непридржавање ове наредбе предвиђене су и примјењиване строге казне. Прекршиоци су извођени пред пријеки суд или на лицу мјеста стријељани.[155] И поред пријетњи и јаког обезбјеђења изласци из града и разне диверзије су постале честа појава.

У току хапшења и затварања завидовићких Срба и Јевреја, "лов на људске главе" усташе су истовремено организовале и у околним Српским селима. Прије одласка у села усташки повјереник за Србе и Јевреје је састављао спискове угледнох људи које је предвидео ухапсити и у логор смрти отпремити. И по селима су прво хапшени државни чиновници (учитељи, шумари, матичари), православни свештеници, трговци, солунски добровољци, чланови соколских и четничких удружења. Примивши наређење и списак Срба означених за "одстрел", усташке или оружничке патроле су одлазиле у српка села и захваљујући

[155]) Архив Војно-историјског института Београд, Фонд НДХ, Кутија 204, бр. док. 3/3-2

ранијем познанству или традиционалном ауторитету униформе, свој злочиначки задатак доста лако и успјешно извршавале. Да би одзив позваних Срба био што бољи, а тиме и хапшење олакшано, патроле су се служиле не само пријетњама већ лукавством и преваром. Мушкарцима који су позивани да се пријаве општинским властима, даване су гаранције да ће се, након провјере личних исправа, безбједно кући вратити. Не слутећи превару позвани су, како је то одувијек био ред и грађанска дужност, уредно и на вријеме одазивали. Али, умјесто провјере докумената, одмах су хапшени и у затвор среске испоставе одвођени. На такав подмукао и злочиначки начин је током љета у Возућој ухапшено 35 угледних мјештана и касније поубијано у усташком логору. О првим возућким невиним жртвама један од свједока каже: "Тачно 13. јуна 1941. године у Возућу је возом из Завидовића стигла група од шест усташа. Према донесеном списку одмах су позвали писара Шумске управе Богољуба Марковића, лугара Јову Бакића и скретничара Душана Стакића, званог "Бугарин". Чим су се позвани појавили, били су ухапшени и везани према Олову одведени. Сазнали смо да су их све тројицу у близини жељезничке станице Царева Ћуприја, из само усташама познатих разлога, стријељали. Међу егзекуторима овог злочина препознали смо само тежака из Јелашака Дрено Фрању, који се послије рата налазио на слободи код своје куће.[156]

Ни ово безразложно убиство три угледна сугрђанина возућким Србима, изгледа, није била довољна опомена да се усташама не може на ријеч вјеровати нити им се смије жив у руке предавати. Јер, само седам дана касније усташе су у Возућој још масовније злочине на исти начин починиле. Према званичном казивању свједока вођа усташко-оружничке патроле, која је, такође, дошла из Завидовића, носио је списак са именима 22 (по неким изјавама 32) у народу цијењена мушкарца, чије су личне исправе, наводно, хтјели провјерити. С тим у вези су свим са списка упућени позиви на којима је писало да се морају одмах у општину пријавити. Не сумњајући у лаж, сви су се позвани уредно и на вријеме одазвали. Али, умјесто провјере података сви су похапшени и у блиндираним вагонима у завидовићки затвор одведени. О хапшењу групе Миљевићана свједок Љубо Јовић каже: негдје 13. јуна у Миљевиће је дошло шест наоружаних усташа. Читали су неки списак и питали за Јовић Сретка, Ђурић Васкрсију, Јовић Саву, Лукић Јову и Савић Данила. Сви тражени су били запослени у Шумској управи Возућа. Вођа патроле ми је наредио да све поменуте позовем и упутим у Возућу да дадну неку изјаву. Једног момка сам одмах послао да их о томе обавијести. Не слутећи на превару, сви позвани су у Возућу отишли. Одмах су били похапшени и возом у Завидовиће одведени". Свједок Љепосава Јовић дадаје: "Тог јунског дана мој муж Саво је отишао у Возућу да се пријави општинским властима. Међутим, ухапшен је и са осталим комшијама у Завидовиће одведен. Од неких Завидовићана сам касније дознала да су их усташе наоружали и такве по градским улицама водали. Присутним

[156]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, Кутија 237, док. број 55766 и 55768

грађанима су говорили да су их, као одметнике, по шумама похватали".[157] Товарећи своје оружје на леђа ухапшених Возућана и приказујући их као бандите, које су, мада добро наоружане, доста лако похватали, усташе су имале за циљ да распирују мржњу према Србима и оправдају своје безразложне злочине.

Након десетак дана боравка у затвору, наравно, уз малтретирање и мучење глађу и жеђу, Возућани су, са раније ухапшеним Србима и Јеврејима, прво одвезени у Сарајево, а одатле је иста композиција воза упућена према Добоју. О даљој судбини ових несрећника знају само њихови џелати, који су их поубијали у неком логору или, можда, у току путовања. Зна се само да ни један није жив дочекао слободу. Једини траг, који упућује на закључак да су неки до логора стигли, оставиле су три поштанске дописнице путем којих се Срето Јовић два пута јављао породици из Копривнице и једном из Загреба. На једној дописници је написао да се од одведених Возућана с њим у копривничком логору "Даница" налазе још: свештеник Јован Зечевић, Бошко Цетић, Васкрсија Ђурић, Данко Савић, Саво Јовић, Јово Лукић, Саво и Сајло Пашалић, Васкрсија Митровић, Димитрије Панић, Ђокан Дабић, Милош Благојевић, Милован Смиљић, Остоја Ристић и Славко Божић. Изгледа да је ова група Возућана из Копривице пребачена у логор Госпић гдје су касније и ликвидирани. За остале страдалнике није се никада ништа сазнало, јер се ни један није кући вратио. О судбини несталих Срба знају само оне усташе који су их побили и трагове својих злочина замаскирали. Међу овим одведеним Возућанима били су угледни трговци, чиновници, чланови разних организација и стари ратници. Свештеник Јован Зечевић је, на примјер, био активни члан покрета "Млада Босна".[158]

Хапшењем и одвођењем угледних сугрђана, возућки народ је потпуно изгубио повјерење у хрватску власт и државу. Из страха од хапшења и пљачкања нека домаћинства су вредније ствари по шуми сакривала или у земљу закопавала. Одрасли мушкарци су од тада ноћи проводили у шумама. Опрез и стална будност су постали једини спас и опстанак. О том страху један од свједока каже: "Кад смо видјели да су усташе отјерале наших 25 угледних комшија и кад смо од предсједника општине и команданта возућке регије чули да под усташком влашћу за Србе, ако не пријећу на католичку или исламску вјеру, нема спаса, ми, за оружје способни мушкарци, побјегли смо у шуме и почели се наоружавати."[159]

Баук смрти, у лику усташко-оружничких патрола, по возућким селима је и даље стално кружио. Острвљени оружници су, крстарећи по српским селима, затечене мушкарце хапсили, куће претресали и вредније

[157]) Архив БиХ, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, Кут. 237, док. број 47826, 47831, 47835 и 53848

[158]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, Кутија 237, документ број 55768

[159]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, Кутија 237, документ број 55766

ствари односили. Приликом хапшења службеника из Миљевића Славка Божића, усташка патрола, коју је предводио злочинац Фрањо Гавран, прво је по кући његовог оца Сајла испретурала кућни намјештај и однијела не само вриједније ствари већ и неке школске књиге. Почетком новембра 1941. године и други Сајлов син, иначе пословођа у продавници обуће "Бата" у Добоју, Милош ухапшен је и касније у неком логору убијен. О судбини својих синова Сајло се код усташких власти дуго, али безуспјешно распитивао. Децембра исте године у Миљевићима је и Давид Божић без разлога ухапшен и недалеко од куће убијен. На овог старца усташе су натоварили канту пуну карбида и приморавали га да је што даље носи. Пошто је од изнемоглости на земљу пао, усташа му је у потиљак испалио метак. Истог мјесеца су оружници постаје Криваја, без икаквог повода, ухапсили тежака из Подволујака Васкрсију Кењића. Оптуживши га да је неке четнике преко Криваје чамцем превозио, Васкрсију су без повратка отпремили у Зеницу. Од тада се о њему није ништа сазнало сигурно је само да га ни жива ни мртва нису кући вратили.[160]

Као уветрира за масовно страдање српског народа на подручју Лозне била су убиства недужних младића Симе и Милоша Благојевића. Када је кобног дана у засеок Косу дошла усташка патрола, Симо се, као и обично, налазио код своје куће. Усташе су га, без разлога, ухапсиле и везаног према Стогу повеле. Недалеко од куће усташа из Перовића Рамо Лишић је, без икаквог објашњења, овог младића на путу стријељао. Стасити момак Милош Благојевић је, у жељи да набави неопходне живежне намирнице, крајем јула 1941. године отишао у Завидовиће и усташама сам пао у руке. На пијаци је ухапшен и вјероватно, на обали Босне сријељан. Распитујући се за несталог сина, отац Ђуро је дознао да је Милоша ухапсио повјереник Драгичевић, а стријељао усташа Ковстањшек. Да једна нестрађа производи другу потврдило се и у случају поменутог Ђуре Благојевића. Наиме, неколико дана након синовљеве смрти, пред његовом кућом се одмарала једна десетина бораца Озренског одреда. На њихову стражу је легија из Сеона изненада запуцала. У овом окршају је из митраљеза једног легионара смртно погођена Ђурина кћерка Анђа.[161] Тако је за само неколико дана Ђуро изгубио двоје одрасле дјеце.

У септембру 1941. године ухапшен је и без повратка у усташки логор одведен тежак из подборика Михајло Крсмановић. О овом злочину Михајлова супруга Аница каже:"Не сјећам се тачно датума. Али знам да је било нешто иза Велике Госпојине. Тада је нашој кући дошла усташка патрола од 10 до 12 људи од којих сам препознала само комшију из Сеоне Ефендић Ибрахима. Мог мужа су, без објашњења, ухапсили и везаног према Завидовићима одвели. Од тада за њега нисам ништа чула. Наглашавам да је Ибрахим још код своје куће на слободи, иако је мога мужа недужног у смрт послао и предходно га потпуно опљачкао."[162]

[160]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, Кутија 237, документ број 55781

[161]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, Кутија 237, документ број 55776

[162]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, Кутија 237, документ број 4778-25/46

Послије ових безразложних убистава српски народ Лозне је према хрватским и муслиманским лажима о вјерској и националној толеранцији постао опрезнији и неповерљивији.

У лов на српске главе завидовићке усташе су одлазиле и у села гостовићке долине. Већ јуна 1941. године у Гостовић је стигла једна усташка патрола коју је предводио озлоглашени усташа Михајло Шћибин. Угледне домаћине Јанковић Михајла и Милошевић Луку патрола је ухапсила и у Завидовиће одвела. О судбини ове двојице Гостовићана зна се само да су у неком логору убијени, јер се ни један није кући вратио. Додуше, једном су се из Јасеновца породицама дописницом јављали. Августа исте године једна усташка патрола, коју је предводио Анте Драгичевић, стигла је и у гостовићки засеок Петковиће. Прво су дошли на сеоско гувно гдје су Момковић Лука и син му Андрија обављали вршидбу. Вођа патроле им је наредио да посао прекину и изађу ван гувна. Чим су отац и син то учинили, усташе су их без објашњења хладнокрвно сријељали. Послије убиства ових недужних Срба, голгота Гостовићана није престала. Тада је цијели Гостовић страховито опљачкан. Живежне намирнице, постељину, одјећу и друге вриједне ствари усташе су данима односиле. Готово сву српску стоку су отјерали.[163] Српском становништву је једино остало да се од крволока оружјем брани.

Окружена муслиманским селима српска Трештеница је, нарочито након оснивања Хаџиефендићеве легије, за усташке злочиначке нападе постала веома погодна мета. Намјеру да српску Трештеницу желе етнички очистити, усташке власти из Лукавца су наговијестиле убиством угледног домаћина Јове Михајловића. Овог поштеног тежака муслимански легионари су у новембру 1941. године без икаквог повода убили на родном прагу. Међу злочинцима мјештани су препознали усташу из Пољица Хукић Хусеина.[164] Послије овог свирепог злочина Трештеничани су свој однос према муслиманској легији знатно измијенили. Њихов долазак више нису код кућа чекали. Ипак, људску катастрофу ни Трештеница није успјела избјећи.

Патолошку "жеђ" за убијањем недужних Срба, коју су посједовали хрватски и муслимански екстремисти, осјетила су и друга подозренска села. Септембра 1941. године усташки таборник из Пурачића Хабибија Дедић је пљачкашки поход организовао и на српско Милино Село. Сазнавши за усташки напад, житељи овог села су пребјегли у сусједна озренска насеља. У селу су усташе затекле и на родном прагу стријељале недужног старца Врачевић Мирка, који није успио или није хтио напустити своју кућу. Већину кућа легионари су тада потпуно опљачкали и на крају запалили. Непосредни извршилац овог гнусног злочина је усташа из Кладња Јусуф Јусуфбеговић.[165]

[163]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, Кутија 237, документ број 55769

[164]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, Кутија 227, документ број 56613

[165]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, Кутија 227, документ број 56611

Децембра исте године један вод муслиманске легије је дошао у српско село Мосоровац. Пошто су све куће у селу опљачкали и попалили, четворицу браће Марјановић су ухапсили и у српским Бабицама их бездушно постријељали. Њихова мртва тијела су животиње разносиле и никада нису сахрањена нити им је споменик подигнут. Егзекутори ових, за муслимански народ, срамних злочина су Нурага Семић из Јарушака, Аго Субашић и Салих Алић из турских Бабица.[166] Ова убиства су била само почетак каснијих масовнијих злочина.

[166]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, Кутија 227, документ број 56611

ПОЧЕТАК НАРОДНОГ ОТПОРА

Усташки терор и геноцидну политику квислиншке хрватске власти српски народ кривајске долине је убрзо осјетио. Честа хапшења, безразложна убиства, отпуштање с посла, те забрана одласка у град и трговачке радње, Србима су, нарочито војним обвезницима, били довољан разлог да буду опрезни и да се пред наиласком било какве оружане формације склањају у шуме. Сазнавши за почетак народног отпора на другим угроженим српским просторијама, у Возући, Лозној, Свињашници и другим подозренским селима се почело "шушкати" о припремама за дизање устанке и у Озрену. За организацију и командовање устанком Главни штаб народноослободилачких одреда је именовао предратног чиновника и комунисту са Требаве Тодора (Тошу) Вујасиновића. Његови најближи сарадници, а често и он лично, су, у циљу агитације за устанак, боравили и у селима кривајске долине. Као главни агитатор и организатор устанка у подозренским селима одређен је несвршени геометар из Брадића Петар Докић. Позивајући на устанак против окупатора и хрватско-муслиманских издајничких војних формација, агитатори су српском народу обећавали, не само брзу и сигурну побједу већ праведну радничко-сељачку државу и свијетлу будућност. Међутим, позиви на устанак су међу народом кривајске долине различито схваћени и коментарисани. Једни су, углавном реалнији људи, сматрали да је устанак преурањен и да нема изгледа на успијех. Они су знали да је српски народ остао без државе и савезника и да нема оружје, муницију, магацине резервне хране, одјеће и друге логистике. Насупрот томе Хрватска је потпуно милитаризована, њене оружане снаге су добро опремљене, а има и помоћ од Њемачке и Италије. Због оваквих ставова, које је заступао и адвокат и народни посланик из Стога Др. Бранко Стакић, агитација за устанак није имала значајнији успјех. За неуспјех агитатора у селима кривајске долине Тошо је оптуживао др. Стакића. Приписивао му је да сарађује са окупатором и домаћим издајницима, нарочито с предсједником возућке општине Ђерзићем. И поред наведених аргумената многи одважнији Срби из подозренских села су се одазивали на позив и добровољно ступали у устаничке одреде.

Припреме за устанак су обављене кроз окупљање бораца, прикупљање оружја, муниције, санитетског материјала, одјеће, резервне хране и средстава везе. Крајем јула 1941. године Тошо је са двојицом сарадника дошао на градилиште пруге Стог-Сеона и раднике упозорио на скорашњи устанак, те да морају посао напустити и отићи кућама. Уз прикривено гунђање муслимани су ову пријетњу прихватили, а Срби су још раније били отпуштени. Једног топлог августовског дана Тошо је на Поцјелову срео тежака из Крчевина Славка Пејића, који је пошао да бере пасуљ у Врелима и упитао га да ли познаје пут до Бановића. Добивши потврдан одговор, замолио је да га у то село и одведе. У току ноћи су без тешкоћа стигли у кућу неког трговца, који је управо слушао радио-вијести. На Тошино питање зашто слуша што Швабе лажу, домаћин се уплашио и радио-апарат без поговора предао. До сванућа су Тошо и Славко поново били на Поцјелову. Тако је Штаб Озренског устаничког одреда добио радио-апарат, односно једно од средстава за информисање.

Крајем августа 1941. године Озренски устанички одред је коначно формиран. Функцију политичког комесара Тошо је, као командант Одреда, повјерио Петру Докићу. У Озренски одред су ступили добровољци не само из озренских већ и подозренских села. Само из српских села кривајске долине је Одреду приступило око 80 добровољаца. Од ових бораца формирана је Возућка чета, чији је омиљени командат био шумски радник из Турчиновића Јефто Благојевић, којег су саборци, због ниског раста, из милоште звали Јефтић. У недостатку пушака и пиштоља борци су се наоружавали сјекирама, ножевима, вилама и другим погодним алаткама. Нешто мало оружја и муниције је остало од поражене југословенске војске. До веома потребног оружја и муниције углавном се долазило отимањем од непријатеља. Своје борбене и диверзантске акције озренски устаници су највише усмјеравали на долине Криваје, Босне и Спрече. Ту су рушили индустијска постројења, мостове и жељезничке пруге. Честа мета устаничких напада су била жандармеријске станице и непријатељски војни магацини. Из оваквих напада борци су се снабдевали оружјем, муницијом и другим ратним средствима. У устаничким акцијама је, наравно, било и жртава. Послије веома успјешног напада на Добој и Маглај, одакле су узели доста ратног материјала, устаници су према озренским селима успоставили јаку одбрамбену линију. Током септембра 1941. године Озренском устаничком одреду је приступила група хусинских рудара, које су Озренци звали Хусињани. У исто вријеме је, као политички активиста, из Тузле дошао Пашага Манџић, звани Мурат. Мада су учествовали у многим борбеним акцијама, Озренци су се према Мурату и Хусињанима односили са резервом и невјерицом. Било је и отворених сукоба. Основни циљ озренских устаника јесте борба против непријатеља и заштита српског народа и његових вјековних огњишта. Иако је међу озренским устаницима привидно владала слога и јединствен циљ, ипак се осјећала идеолошка подвојеност. Оно борци који су се сматрали четницима и носили четничка обиљежја у предаху борбе су се, обично, картали, играли "зује" и конзумурали алкохол.

Насупрот њима, комунисти и њихове присталице су у дубокој хладовини проучавали историју Бољшевичке партије и успјешно изведене Октобарске револуције. Комунисти су, дакле више пажње посвећивали идеолошко-политичком уздизању него борбеним акцијама. Они су се од почетка рата припремали за извршење револуције и преузимање власти. Касније су озренски борци причали да је и такав рад био један од разлога њихове побједе и доласка на власт. Из овога би слиједио закључак да се ни један сегмент у рату не смије занемарити. Поред војне дисциплине и наоружања и јасна идеолошка свијест је за побједу у сваком рату веома важан фактор.

У Озренски одред су, углавном као политички активисти, ступали и понеки Хрват и муслиман. Озренским устаницима се био прикључио и један радник из Завидовића, али се брзо поколебао и побјегао. Свој боравак на Озрену је морао пријавити мјесним усташким властима. На саслушању је овај дезертер дао следећу изјаву: "Тенденција побуњеника јесте проглашење комунистичког режима у цијелој земљи и успостављање њихове власти. Побуњеницима су свака пљачка и насиље били строго забрањени. Једино су смјели пљачкати државне установе. На ослобођеним подручјима одмах преузимају власт у своје руке. Међу њима влада строга дисциплина. Имају редовне и пријеке судове. Сматрам да би се већи дио радника вратио на посао, а сељаци на своја огњишта само ако би им се гарантовала слобода кретања и сигурност живота, односно кад би им се вратила опљачкана стока, живежне намирнице и друге вредније ствари. Због пљачки и усташког терора веома су револтирани. На цијелом фронту побуњеника има око 2.000. по висовима између Маглаја и Завидовића налази се још око 600 устаника. Располажу већим бројем митраљеза, машинских пушака и ручних бомби. Морал и расположење код побуњеника је на веома завидно високом нивоу. За слободу и комунистички режим одлучни су сви изгинути. Духовне вође побуњеника су студент Петар Докић и поштар Фадил Дадић, а врговни заповједник је Тодор Вујасиновић. Ови интелектуалци сваког дана, али и ноћу одржавају побуњеницима предавања о Бољшевичкој партији, а нарочито о положају сељака, јер их желе привући у своје редове".[167] Ова оцјена стања у Озренском одреду је, мада дата у посебним околностима и на основу личног запажања, доста тачна. Нетачно је само да су сви устаници били спремни за комунистички режим погинути. Није знао или је намјерно прећутао да национални састав устаничког Штаба и комунистичку идеологију већина устаника није прихватала. Њихов основни циљ је био заштита српске нејачи и одбрана вјековних огњишта које су хрватско-муслиманске оружане формације стално угрожавале. О будућем државном поретку није се званично расправљало већ је препуштено да то питање послије рата ријеши сам народ.

Своју борбену активност озренски устаници су у почетку највише усмјеравали на одбране тек успостављених одбрамбених положаја и

[167]) Архив Војно-историјског института Београд, Фонд НДХ, Кутија 152, Фасцикла 7, број документа 58/9-1

спречавање уласка на слободну територију било какве непријатељске оружане формације. Усташке власти су, напротив, настојале да помоћу своје жандермерије и војске контролишу цијели државни простор, што је доводило и до оружаних сукоба. Једна патрола жандармеријске станице Кривоја је 26. августа 1941. године кренула према Карачићу, да, наводно спријече долазак четника на кривајско подручје, али су се у шуми Дубраве сукобили са озренским устаницима. У овом борбеном окршају, који је трајао око 15 минута, један жандарм је тешко рањен, а остали су се повукли према станици. Са жандармима су учествовали и милиционери из Хајдеровића. Рањеног жандарма су сељаци пронашли и пренијели у завидовићку болницу.[168]

Прве борбене акције на подручју завидовићке среске испоставе извели су озренски устаници (усташке власти их називали побуњеници, комите и четници) 19. и 20.септембра 1941. године. О овој акцији управитељ испоставе је надлежне среске власти у Жепчу извјестио да су 50 побуњених четника, наоружаних војничким пушкама и једним митраљезом, ушли у села Рујницу и Казиће. Наводно су тражили једног мјештанина који је о њиховим акцијама обавјестио команданта града и жандармеријску постају у Кривоју. Становнике ових села четници су позвали да буду лојални и да о њиховим акцијама не обавјештавају органе усташких власти. У супротном запријећено им је да ће их све побити, а села им попалити. Управитељ је био обавјештен да су четници обучени у цивилна одјела. Само је један четник имао на глави шлем и комитску униформу, а на леђима носио пушкомитраљез. У истом извјештају се још каже да су истог дана четници у Олову извршили напад на посаду од 12 домобрана. У овом нападу један домобран је погинуо, а остали су заробљени. За стање у Завидовићима је речено да, као и у осталим подручјима, влада ред и мир. На спречавању комитских акција ангажоване су и војне снаге.[169]

Четири дана касније исти управитељ је надлежне известио да су у близини шумског радилишта Равна Гора четници на пругу ставили балван и зауставили воз. Жељезничко особље фирме "Нашичка" је заробљено, а локомотива са шест вагона сурвана у ријеку. Из фирминог магацина су однијели два килограма шећера, 10 пакетића дувана, сав машински материјал, један сандук динамита без каписли и десет метара штапина. Управитељ је дознао за 25, а државни лугар је у овој акцији видио чак стотину добро наоружаних четника који су били обучени у црна одјела и са шубарама на глави. Заробљено особље четници су прво испитивали, затим их упозорили да се припрема напад на Завидовиће и онда их пустили. Из саслушања четници су дознали колике су у Завидовићима војне снаге. Једино машиновођа није пуштен већ је, под оптужбом да је усташа, одведен у непознатом правцу.

[168]) Архив Војно-историјског института Београд, Фонд НДХ, Кутија 152, Фасцикла 7, број документа 29/12

[169]) Архив Војно-историјског института Београд, Фонд НДХ, Кутија 152, Фасцикла 7, број документа 86/11-2

Наредног дана у Гостовић је упућена једна оружничко-усташка патрола која је претпостављене извјестила да је на једном брду видјела 20, а на другом 30 четника који су од лугара одузели војничку и ловачку пушку.[170] Истог дана озренски устаници су извели напад на жељезничку станицу у Каменици. Усташке власти у Завидовићима наводе да је у овом нападу учествовало 60 добро наоружаних четника. Од двојице државних лугара су, наводно, одузели 6.000 куна, два карабина са муницијом, пет пари веша и једно шумарско одијело. Још су полупали телефонски апарат и из фирмине касе однијели 2.500 куна. Другог дана напад је поновљен. Тада је из магацина фирме "Нашичка" однесено 12 метара штапина, канта масти, мања количина сланине, тона брашна, 50 килограма шећера и 180 килограма динамита. Од војне команде у Добоју је затражено појачање "како би се приступило чишћењу терена на којима се повремено виђају покрети комита".[171] Иако у овој партизанској акцији није било људских жртава, она је била више него довољан разлог да се оптужи цијели српски народ и да се подвргне незапамћеном терору.

Извјештавајући команданта, један од актера и вођа ове акције каже: "Друже Тошо! Стигли смо до Гостовића и ушли у Каменицу. Ту смо нашли 12 сандука динамита, нешто санитетског материјала, један карабин, двије двоцјевке и 12 вреће брашна. Једног усташу смо ликвидирали, а локомотиву са вагонима у поток изврнули. Свугдје смо политички поступали. Изгледа да муслимани у селима немају оружје па у њихова насеља нисмо ни залазили. Извоз дрвета из ових крајева смо обуставили. Радници католичке и исламске вјероисповести су отишли кућама. Послије изведене акције вратили смо се у Возућу. Сада се налазимо у Васовинама. Становнике околних муслиманских села намјеравамо разоружати. Милош Купрес је путем курира из Миљевића позвао на преговоре пресједника возућке општине Мустафу Ђерзића. Српско становништво Возуће нас је увјеравало да ће Ђерзић доћи на преговоре и предати сво оружје које поседује. Међутим, он је јуче са Др. Стакићем отишао у Завидовиће и довео хрватску војску. На касарну у Возући нисмо ни ударили, јер је све што носи оружје побјегло. У Возућу је возом стигло 45 хрватских и исто толико муслимаснских војника. Осим аутоматског оружја имали су још по један пушкомитраљез и мањи топ. Сазнавши да нас намјеравају опколити, ми смо се повукли. Међутим, то обавјештење није било тачно. Села око Возуће нису паљена нити је становништво злостављано. Непријатељски топ је гађао само локацију на којој смо се ми налазили. На договор смо позвали командира јединице Одреда која је задужена за рушење Рујнице. Та акција ће још данас почети. Шаљемо вам шест сандука динамита, а за болницу пет килограма шећера, два пакла дувана и пар сапуна".[172] У потјери за партизанима, који су из гостовићке Каменице преко Воштана

[170]) Архив Војно-историјског института Београд, Фонд НДХ, Кутија 152, Фасцикла 7, број документа 53/11-2

[171]) Архив Војно-историјског института Београд, Фонд НДХ, Кутија 152, Фасцикла 7, број документа 54/11-1

[172]) Вујасиновић Тодор: Озренски партизански одред, Београд, 1978. Треће издање, стр. 178/190.

стигли у Возућу, хрватски бојовници су по Миљевићима и Васовинама из блиндираних вагона "сијали" смртоносне метке. Том приликом је један гостовићки борац погинуо, а било је и рањених цивила. За неуспјех ове акције Тошо је поново оптужио Бранка Стакића.

И поред усташких злочина озренски устаници су настојали да са муслиманским и хрватским становништвом из околних села живе у миру и слози. Често су њиховим представницима предлагали да се договоре о ненападању и избјегавању било каквих сукоба. С тим у вези је муслиманском живљу упућен један проглас у којем се апелује за мир и сарадњу. Командант Штаба првог батаљона Озренског одреда А. Митровић је 6.октобра 1941.године упутио један летак којег је борац из Карачића Васкрсија Никић уручио једном муслиману из Перовића, а овај га проследио заповједнику жандармеријске станице Криваја. У овом летку се, између осталог, каже: "Браћо муслимани! Наша српска четничка борба је праведна и не састоји се у пљачкању и убијању, као ни у паљењу кућа, него смо у одбрани голог живота српског народа. Ви добро знадете шта се радило са Србима, јер је међу вама било и таквих "кокошара", а не људи, који су Србе злостављали. Питамо се да ли би ви могли поднијети оно што је подносио српски народ. Наша борба је праведна, јер не убијамо по кућама голорук народ. Не убијамо ни војнике које заробимо. У то сте се могли често увјерити. Али убијамо и убијаћемо само добровољце, јер они иду добровољно да се против нас боре и да убијају српске жене, дјецу и старце. Зато не насједајте на лажи нашег заједничког непријатеља. Не полазите у борбу против нас. Докле год будете мирни грађани, ни длака вам с главе неће мањкати. Свима лопужама и бандитима, који иду добровољно да се боре против нас, онемогућићемо да то чине. Одбијајући да идете против нас, себи добро чините. Сви поштени муслимани нека не бјеже од својих кућа. Нека обрађују своју њетину, јер вам у противном пријети глад. С онима који иду у борбу против нас, ми ћемо се добро обрачунати. Сви међу вама познати зликовци, који су палили српске куће и убијали недужно становништво, кажњени су таквом строгошћу каквом може четничка рука да казни непријатеља. Препоручујемо свим поштеним муслиманима да се не плаше освете од стране нас, јер лажи које непријатељ међу вама шири да ми кољемо све што стигнемо, потпуно су неистините".[173] (Негдје на Озрену: 4. октобра 1941.)

Да су озренски устаници поступали онако како су у летку навели, има доста примјера. Заповједник оружничке постаје Криваја је, на примјер, обавјестио претпостављене да се заробљени домобран Јусуф Делић вратио из четничког заробљеништва. Наиме, тежак из Свињашнице Ристо Божановић је кривајске жандарме обавјестио да су 4. октобра 1941. године два наоружана четника његовој кући довели једног домобрана којег је одмах један мјештанин преузео и одвео у Перовиће. Оружници су одмах кренули и у селу домобрана лако пронашли. Домобран је изјавио да су га са још пет сабораца четници

[173]) Архив Војно-историјског института Београд, Фонд НДХ, Кутија 152, Фасцикла 7, број документа 33/7-1

у селу Трбук заробили, одмах разоружали и одвели на Озрен у четнички логор. У затвору је остао само два дана. Одатле је спроведен у Мичијевиће и предат тежаку Ратку Недићу. У овом селу је, обављајући тежачке послове, остао до 4.октобра. Тада га је послодавац спровео до четничког логора у Бријесници. Истог дана га је командир логора предао другим стражарима. Након два километра пријеђеног пута заробљеник је предат двојици непознатих младића православне вјероисповести, а они су га допратили до Ристине куће. Домобран је још изјавио да у Озрену има велики број четника и да у Мичијевићима и Бријесници располажу са доста лаких и тешких стројница, обичних пушака и стрељива (муниције), те два брдска топа, али их он није видио. Наводно је дознао да четници помоћ добивају из Хан-Пијеска. Видио је да су обучени у четничка одјела, а на шубарама им је, као знак, урезана мртвачка глава. Међу озренским четницима је видио официре и подофицире. Од неких четника је чуо да ће почети градити магацине за смјештај хране и остале војне опреме.[174] Из случаја овог домобрана се јасно види да су озренски устаници према заробљеницима поступали по међународним конвенцијама.

Почетком новембра 1941. године на озренско подручје су почеле стизати групе војника из других крајева. Заповједник жандармерије у Лукавцу обавјестио претпостављене да је група од 1500 одметника прешла са Коњуха и преко брда Вране стигла у српску Трештеницу. Одатле су кренули у правцу манастира Озрен. У овој групи је виша лица било обучено у униформе србијанских официра. Јахали су на коњима, а о појасу су носили сабље. Неколицина су носили стројнице, а остали пушке. Накнадним провјеравањем дознало се да је 400 до 500 наоружаних људи отишло у правцу Озрена.[175]

Од напада на војне и жандармеријске посаде у долини Криваје озренски устаници нису никако одустајали. Крајем новембра једна бројнија устаничка патрола је упућена на извиђање терена и да сазнају какво је обезбеђење жељезничке пруге Завидовић-Олово. Пролазећи кроз муслиманску Свињашницу, патрола је од мјештана захтјевала да предају оружје. Овај захтјев Тошо је назвао неопростивим испадом. Вођу патроле из Карачића Јову Марјановића је укорио што, приликом боравка у Стогу, није из зграде рудника Сеона узео радио-апарат, оружје и брашно, а однио само писаћи строј, фото-апарат, неколико одијела и друге неважне ствари. За Јову је још рекао да је касније постао прави четнички зликовац.[176] Ову Тошину изјаву би требало провјерити, јер су Јовини саборци одговорно тврдили да је био добар и поштен борац, али, наравно, друкчијих идеолошких погледа.

[174]) Архив Војно-историјског института Београд, Фонд НДХ, Кутија 143, Фасцикла 6, број документа 2/6-2

[175]) Архив Војно-историјског института Београд, Фонд НДХ, Кутија 143-а, Фасцикла 6, број документа 15/6-1

[176]) Архив Војно-историјског института Београд, Фонд НДХ, Кутија 170, Фасцикла 6, број документа 1/13 Цит. Вујасиновић, нав. дјело, стр. 12:169

Веома успјешну и корисну акцију озренски устаници су 6. децембра 1941. године извели на руднике угља Мушиће и Бановиће, по одобрењу команданта Одреда. Милош Купрес је са својом четом тад из Озрена преко Трештенице стигао у село Савиће. Ту их је илегалац Вељко Његомировић обавјестио да руднике обезбјеђују 42 домобрана. Након детаљно разрађеног плана ујутру између 3 и 4 сата извршен је муњевит напад. У овом кратком, али жестоком ватреном окршају, устаници су, уз једног тешко рањеног борца, домобране растерали и рудник Мушиће заузели. Заробили су 23 домобрана, једног официра и два рудничка коња. Из рудничког магацина устаници су заплијенили два сандука муниције, неколико пушака и већи број ручних бомби. Из зграде рудничке управе узели су радио-апарат, више пари рукавица, неколико радничких одијела и других потребних ствари. Заплијењене ствари су натоварили на коње, а оружје, наравно без затварача, носили су заробљени домобрани. Као водиче до српске Трештенице поведени су један столар и рударски инжењер. Они су сутрадан враћени и пред усташким властима изјавили да је напад на оба рудника извело 30 до 40 одметника. Наводно је сваки одметник носио по две пушке, које су од домобрана заробили. Неколико мјештана Мушића су изјавили да је напад добро организован и муњевито изведен.[177] За отпор и одбрану рудника домобрани нису имали ни времена нити довољно снаге. Овај успјешно изведен напад усташе су настојале прикрити и минимизирати. С циљем да врате пољуљани морал и углед домобранској војсци, званично су објавили да се у овом устаничком нападу домобрани нису уплашили нити су слаби борци, него су, због недовољне будности, само били изненађени. Ипак је упозорено да су код домобрана опрез и будност били већи не би се могло догодити да толики број наоружаних војника буде заробљен. За усташке власти је било најважније да се домобрани нису намјерно предали и да од страха нису побјегли. Пошто су сазнали да озренски устаници припремају нове акције, а то су потврђивале и честе детонације топовских граната, командир полицијске станице Живинице је од надлежних захтјевао да се у Бановиће, на извјесно вријеме, смјести једна до двије домобранске сатније. Још се упозорава да је бановићки простор за кретање побуњеника веома погодан. За одбрану и чување рудника Бановићи, Радина и Мушићи доведена је Трећа бојна 8.пуковније. Као резерва достављено је 500 пушака и више сандука муниције.[178]

У свом извјештају је командант 4 батаљона Озренског одреда Милош Поповић Ђурин о овој акцији записао: "Друже Тошо! Милош се из акције у Бановићима сретно вратио. Напад на руднике је успијешно изведен. Заплијењена су три коња, апотека, два сандука муниције и један пакет бомби. Са комплетном војничком опремом заробљена су 23 хрватска домобрана. Ратне заробљенике ћу саслушати, а на даљи поступак упутити у манастир Озрен. Мислим да њихову одјећу треба

[177]) Регионални архив Тузла, Фонд-НОБ-а 1941-1945. док. број 3210/60 од 13. XII 1941

[178]) Исто

замјенити и након дезинфекције обући наше борце. Њима ћемо дати наша одијела и пустити их кућама. Сматрам да још ове ноћи треба у Возућу послати људе да покупе сво ситно оружје, као и два пушкомитраљеза. Хитно ми јави да ли треба по оружје слати људе у Возућу.[179]

Следећу, такође, успјешну војну акцију озренски борци су извели 21. децембра 1941. године. Тога дана је у долини Криваје извршен успјешан напад на жандармеријске и домобранске посаде. Извештавајући надлежне о овој устаничкој акцији, управитељ среске испоставе Завидовићи је рекао да је "група од око 500 одметнутих четника јутрос у 5 сати напала оружничку војарну у Кривају. Борбе око ове постаје, коју су бранили четворица домобрана и исто толико жандарма, трајала је до 10 сати прије подне. Помоћу запаљивих бомби одметници су запалили не само жандармеријску и жељезничку постају већ и Шаћирову трговачку радњу. Заробљени оружници и домобрани су одведени у непознатом правцу. Села кривајске долине су стављена под контролу одметника". Сутрадан по нападу прибитковићки муктар (кнез) је надлежним у Пурачићу јавио да су оружничке постаје Прибитковићи, Возућа и Криваја заузели одметници.[180] Заробљене жандарме и домобране устаничка команда је рутински саслушала и након краћег задржавања све, осим освједочених злочинаца, пустила на слободу. Саслушање заробљених је обављено у Сјенокосу (Свињашница). Замјеник командира кривајске оружничке станице Хаџић је био притворен у један подрум, али га је, не знамо да ли самоиницијативно или по нечијој наредби, једна мјештанка ослободила.

Командант ове акције је Тоши одмах јавио да су напади на оружничке и домобранске постаје успијешно изведени. Возућа, Стог и Криваја су ослобођени. Заробљено је око стотину домобрана, неколико официра и подофицира. Ликвидирани су само они жандарми и усташе за које се доказало да су били ратни злочинци. Од усташа је заплијењено 295 грла крупне и 400 комада ситне стоке, коју су они раније отели од српских избјеглица из околине Олова.[181] Учесници у овој акцији су често причали да је та стока дуго по Поцјелову лутала и од глади скапавала. Изгледа да је бројка заробљених у овим акцијама, ипак, претјерана. Поводом ослобођења већег дијела Кривајске долине јављено је из Вареша у Сарајево да су 21. децембра 1941. године нападнуте оружничке постаје Криваја и Возућа. Њихове оружане снаге су се тада задесиле код Цареве Ћуприје и због дубоког снијега, који је и даље падао, нису могле интервенисати.[182]

Заповједник оружничке постаје Завидовићи је о овом догађају јавио да су четници "јутрос у 8 сати заузели и запалили жандармеријску

[179]) Т. Вујасиновић, наведено дјело, стр. 196.
[180]) Архив Војно-историјског института Београд, Фонд НДХ, Кутија 172 и 152, Фасцикла 7, број документа 38/10-1 и 35/23-1
[181]) Т. Вујасиновић, наведено дјело, стр. 126.
[182]) Архив Војно-историјског института Београд, Фонд НДХ, Кутија 142, Фасцикла 7, број документа 16/7-2

станицу Криваја. Судбина заробљених оружника је још увијек непозната. Војска која је тамо упућена да жандармима пружи помоћ, налази се код Ковача на положајима и с четницима води тешке борбе.[183] Другог дана је командат трећег домобранског збора јавио да су 20 четника у селу Чардак чекали да нападну воз који је саобраћао између Завидовића и Каменице. У возу је било 70 домобрана и 20 оружника. Приликом овог ватреног окршаја по усташким наводима погинуло је 9 четника и само један домобран и, као обично, један цивил. Напад је, наводно, успјешно одбијен и воз се неоштећен вратио у Завидовиће.[184]

Након ослобођења већег дијела кривајске долине устаници су формирали командна мјеста и најнужније цивилне органе власти. За одбрану слободне територије и одржавање унутрашњег реда и мира успостављена је полицијска служба. Организована је и радна обавеза за одржавање жељезничке пруге Криваја-Олово. Устаничке власти су имале и своја државна обиљежја (заставу, печат, грб). Ради нормалног функционисања живота и рада објављено је низ наредби, уредби и закона. За заштиту шума постављени су лугари. За становнике је уведен минимални ратни порез и обавеза чишћења жељезничке пруге.

Другог дана по ослобођењу кривајске долине у Возуђу је, са бригадом српских и оловских четника, стигао пуковник Драгослав Рачић. У циљу заштите становништва и одбране слободне територије јединице ове бригаде су распоређене на положаје који су се од Клупа (Возуђа) преко Поцјелова, Пашиних Конака, Ковача и Клека протезали до Гостовића. Пуковник Рачић је у Возуђој затекао и команданта Озренског устаничког одреда. Нажалост, између ове двије команде је ускоро дошло до неспоразума па и вербалних сукоба. Изгледа да је у питању била надлежност врховне команде или политички, односно идеолошки циљеви. У циљу да задржи врховну команду и комунистичку идеологију, Тошо је Рачићеве четнике оптуживао за насилничко понашање и пљачкање не само муслиманских већ и српских села. Као аргумент за ту своју тврдњу навео је да су четничка охолост и похлепа забрињавале и његовог политичког противника др.Стакића. Као последице ових политичких сукоба су страдања и патње српског народа кривајске долине.

И поред већ изражене нетрпељивости између партизана и четника устаничке борбене акције нису престајале. Последњег дана 1941. године заповједник завидовићке жандармерије је дознао да четници, послије заузимања Возуће, Стога и Криваје, у појединим селима у подручју завидовићке испоставе утврђују своје положаје. Главна четничка команда се налазила у основној школи села Чардак. Муктар села Боровнице му је јавио да се у Чардаку налази 300 наоружаних четника, а мања одјељења од по 80 људи се креће по околним селима. Десна обала ријеке Босне од Љесковице до Маглаја, укључујући и муслиманска

[183]) Архив Војно-историјског института Београд, Фонд НДХ, Кутија 142, Фасцикла 7, број документа 17/7-3

[184]) Архив Војно-историјског института Београд, Фонд НДХ, Кутија 142, Фасцикла 7, број документа 25/7-1

насеља, налазе се под контролом четника. Пљачкајући муслиманска села, четници се снабдевају живежним намирницама. Муктар још наводи да се проводи пропаганда како четници имају своју творницу оружја и да ће се, кад буде завршена, на устанак подићи становништво свих конфесија. За ове претње зна и њемачка команда у Завидовићима, али никакве акције није предузимала. Али, страхујући за даље устаничке успјехе, њемачка команда из Тузле је на слободну озренску територију покушавала извести више војних акција. Уочи Нове 1942. године заповједник тузланске жандармерије је јавио да се у Турији налази 13.домобранска сатнија и једна њемачка бојна. Оне су покушале да преко Милина Села и Ступара продру до Озрена, али су наишле на јак отпор устаника и морале се вратити на полазне положаје. Неуспјешан покрет према Озрену извела је 750. њемачка бојна, али се на конак морала вратити у Турију.[185]

Дакле, док је међу озренским устаницима владала слога и јединствен циљ непријатељ није имао шансе да их побједи и покори.

О почетку рата у Југославији и о припремама за устанак тада дјечак Милош (Стјепана) Ложњаковић је запамтио и записао: "Да је рат почео, убрзо се и у мом селу сазнало. У нашој кући је тада становао један од власника рудника угља Сеона Анте Камењашевић. Једне ноћи њега је посјетио Бего Мујагић и обавјестио га о почетку њемачког напада на Југославију. Видно расположен Бего је од Камењашевића затражио једну боцу пића и рекао да ће почетак рата с друштвом добро прославити. Добивши пиће, овај колаборациониста је на растанку рекао: "Биће пуна шака браде". То је наш подстанар протумачио као некакву пријетњу или можда корист. Све је то испричао мојим укућанима, упозоривши их да свим југословенским народима пријети велика несрећа. Ускоро су почели пристизати и раније мобилисани резервисти. Као учесници у овом кратком априлском рату причали су о слабом отпору југословенске војске и сталном неорганизованом повлачењу. За овај пораз војске оптуживали су више официре. Издаја више команде се свуда осјећала. Умјесто муниције војници су, на примјер, добивали сандуке сапуна. Приликом проласка кроз хрватска села на њих су пуцали и цивили. Пред одлазак Камењашевић је на наш предлог, као поклон за Васкрс, најсиромашнијим породицама купио и подијелио по десет килограма кукуруза. Неколико дана након капитулације Југославије у обилазак рудника дошао је и други власник Карло Друшковић. Још је носио униформу њемачког ратног ваздухопловства. Уз јело и пиће, којим га је мој отац частио, хвалио се како је први бацио бомбу на зграду југословенског парламента у Београду. Његове приче смо пажљиво, али са гњевом и болом у души, слушали и у себи га прекоравали.

Сазнавши за неславну капитулацију југословенске војске и слушајући приче старијих учесника овог априлског, али и предходног рата, српски живаљ је осјећао некакав страх и потиштеност. Причало се да из Хрватске већ долазе неки свештеници који православце и

[185]) Архив Војно-историјског института Београд, Фонд НДХ, Кутија 150, Фасцикла 3, број документа 63

муслимане преводе у католичку вјеру. Ускоро нам је свима било јасно да страх није без основа. Терористичка усташка власт се ускоро почела и код нас осјећати. Прво је објављена поглавникова наредба о предаји свих врста оружја. Трговцима у Сеони је строго забрањено да Србима било шта продају или да од њих нешто купују. Муслимански младићи су позивани на регрутацију или да се, као добровољци, пријављују у усташке постројбе. Прве вијести које су српски народ кривајске долине уплашиле и још више узбудиле, било је убиство наших комшија Симе и Милоша Благојевића и изненадно хапшење свештеника Јове Гузине и адвоката Бранка Стакића.

И поред сталног страха и предсказивања српске несреће, већ у првим мјесецима усташке владавине почело се "шушкати" о припремама Озренаца на устанак. Нисмо знали одакле те приче долазе, али смо их доживљавали са радошћу и као важан догађај. Међутим, било је и оних мјештана који су такве приче слушали с неповјерењем и с појачаном дозом страха. Мој дјед је често питао како ће се устаници борити без оружја, муниције резервне хране против државе која све то има у изобиљу, а још је и савезници потпомажу. Једног септембарског дана нама мјештанима Подборика је речено да чим падне ноћ изађемо на брдо Заград па ћемо чути гдје се и како борбе воде. Прихватили смо позив и заиста с брда смо чули учесталу пуцњаву, а из правца Добоја видјели неку јаку свјетлост. То је, у неку руку, било наше прво ватрено крштење.

Послије овог догађаја почело се причати о појављивању у цивилним и војним одијелима наоружаних људи. За неке мјештане то су биле комите, а за друге четници. Нисмо чули да су вршили било какво насиље или пљачке. Почетком јесени смо дознали да се устаничке борбе преносе из правца Добоја према Тузли. Такође смо дознали да је устанак у Озрену узео велики мах. И поједини младићи из Лозне су већ били у устаничким редовима. Насупрот њима бројни младићи из муслиманског села Сеона су се укључивали у домобранске или усташке војне формације. Нетрпељивост између српског живља Лозне и муслиманског у Сеони још се није наслућивала. Али акција наоружавања околних муслиманских села, која нису била под контролом устаника, завршена је још у рану јесен. Сазнали смо да је главни организатор наоружавања муслимана и командант муслиманске легије тузлански трговац Мухамед Хациефендић. Легионари су носили пушку, у војничкој торби муницију, а по неки и шлем. Виђали смо и оне у зеленим капутима скројеним од страних дека. Почетком јесени радови у руднику Сеона су потпуно обустављени. Радници су отишли својим кућама. Отишли су и власници, па је имовина рудника остала незаштићена и убрзо однесена. Негдје половином децембра 1941. године посјетио нас је један комшија из Сеоне и мог дједа замолио да му уступи коња како би из Пурачића донио товар купуса. Дјед му је молбу услишио. Међутим, када се с пијаце вратио, довео је и понудио свог остарјелог и скоро безживотног коња. Дјед је, наравно ту трампу одбио, али нашег коња, ипак, нисмо никада добили. То је био један од првих знакова да се муслимани осјећају

надмоћним и да се њихов однос према Србима мијења. Крајем 1941. године добили смо поруку да сви дођемо у кућу Ђоке Ложњаковића, јер ћемо ту чути веома важну вијест. Окупили смо се и чекали да нам се та вијест и саопшти. Кад смо од дугог чекања изгубили стрпљење, те почели да гунђамо и спремамо се кућама, на вратима се појавио комшија Митар Јерковић, за којег нисмо знали да се придружио озренским устаницима. Саопштио нам је да ће озренски борци у току ноћи ослободити Кривају, Стог и Возућу, те да ће потргати пругу и ово подручје ставити под своју власт.

Већ сутрадан смо сазнали да се жандармеријска станица и једна домобранска сатнија у Возући без отпора предала. Дио кривајске долине од Ковача до Цареве Ћуприје већ је био под контролом озренских устаника. Ускоро су као уведену обавезу, на чишћење пруге из мог засеока отишла два, а из Сеоне један човјек. Тих дана су устаници на Оштрићу успоставили и своје страже, јер је од наоружаних муслимана из околних села пријетила стална опасност. Да би спријечили изненадне муслиманске нападе, стражари су о сваком покрету наоружаних група извјештавали своју команду која је била смјештена у кући браће Софрић. Наша слобода је трајала до 31. јануара 1942. године. Било нам је лијепо, али одвише кратко.[186]

[186]) Рукопис: Милош Ложњаковић, необјављен

ЦРНА ЗИМА

Прва половина 1942. године је за српски народ кривајске долине био најтежи и најтрагичнији период у његовој дугој историји. Да једна несрећа никада не долази сама и овдје се, на жалост, у цјелини обистинило. Прво је стигла незапамћено хладна и сњеговита зима, а затим по веома дубоком снијегу и великој хладноћи дошла хрватска усташка легија која је са својим сателитима и "цвијећем" у долини Криваје извршила нечувен масакр и ово подручје од Срба фактички очистила. Свој крвави пир хрватско-муслиманска легија је у српским селима Предражићу, Врачевцу, Жељови, Возући, Свињашници, Лозној и Ораховици започела убијањем недужног српског живља, пљачкањем његове имовине и спаљивањем кућа. Маса српског живља, претежно жена, дјеце и изнемоглих стараца, односно сви који нису успјели или могли побјећи, на најгнуснији начин су на својим огњиштима поубијани и већином у кућама запаљени. Трагови усташких злочина могли су се видјети на многим мјестима. На путевима, сеоским сокацима, на обалама ријека и на другим мјестима лежали су несахрањени лешеви недужних српких жртава. Тијела свирепо убијених су животиње разносиле и, уз ширење неугодног мириса, постепено се распадала. Био је то страшан и жалостан призор који се хрватско-муслиманским легионарима чинио нормалним и од бога оправданим. Какав је то српски народ гријех учинио да буде тако сурово кажњен? Нема таквог гријеха због којег би један народ био осуђен, не само на егзодус већ и на потпуно уништење. Готово ниједан Србин кривајске долине који је легионаре дочекао на свом огњишту, није овај дивљачки масакр преживио. Врхунац патолошке мржње и геноцидне хрватске политике достигнут је одвођењем са возућког подручја у логоре смрти преко 400 по старосној доби најпродуктивнијих Срба. Њихова судбина је била позната само усташким властима, а возући народ само зна да се ни један није својој кући вратио. Ова зима је за српски народ кривајске долине, заиста, била црна и само по хрватско-муслиманским злочинима упамћена.

Хрватско-муслиманска војна акција у долини Криваје извршена је у склопу опште зимске непријатељске офанзиве на српски народ

источне Босне. У овој офанзиви, која је званично почела 15. јануара 1942. године, ангажоване су раније наоружане и у легије организоване муслиманске војне снаге које се од тада називају добровољачка милиција, а касније и "зелени кадар".

Припреме за ову крваву офанзиву усташка и њемачка команда су почеле још од ослобођења већег дијела кривајске долине и доласка на возућко подручје србијанских четника. Успјеси озренских устаника су завидовићке војне и цивилне власти забринуле и уплашиле. То се види из једног извјештаја у којем је надлежна команда у Сарајеву обавјештена да четници намјеравају у Завидовићима божићковати. Командант војних и оружаних снага у Завидовићима се жалио да располаже са таквим оружаним снагама које без помоћи са стране нису у стању одбранити запосједнуте положаје. Упозорио је да нема довољно артиљерије, а мобилисано људство је у већини старије од 40 године и за брзе маневре је неспособно. Зато је захтијевао да се у оквиру опште зимске офанзиве изврши и "чишћење", мисли етничко, простора кривајске долине. У истом извјештају се каже да су двије и по домобранске сатније већ првог дана 1942. године своје одбрамбене положаје успоставили на линији село Ставци-Каменице-Жепче.[187]

Политички и идеолишки сукоби између Штаба Озренског устаничког одреда и Команде србијанских четника су, на жалост и несрећу српског народа, настављени и почетком 1942. године. За један од разлога сукоба сазнајемо из извјештаја комаднира прве чете првог батаљона Бакотић Јован Бајкановића. Извјештавајући команданта Одреда, Бајкановић каже: "На дан 4. 01. 1942. године командант трећег батаљона Церске бригаде поручник Милун Миловић је људство мог првог вода, као и све своје борце, који су смјену добили од неког оловског батаљона, позвао да дођу код зграде Штаба у Пашине Конаке. Кад се људство окупило, Миловић им је саопштио да иду на одмор у Возућу. Моји борци на то нису пристали, већ су изјавили да морају ићи на положаје и да не потпадају под његову него команду Штаба Озренског одреда. Протест мојих бораца није уважен, јер су их намјеравали са собом одвести. Увидјевши ту намјеру политички комесар Милош Недић, који се највише противио, довикнуо је нашим борцима да сваки како зна и у било којем правцу побјегне. Кад је навече требало да буду на станици Криваја у воз укрцани, настојањем комесара моји борци Карачића, Свињашнице и других села су, осим мањих изузетака, успјели побјећи. Шест бораца је под пријетњом пиштољем силом разоружано и у вагоне укрцано, али су већ у Стогу из воза избачени."[188]

Сукоби између партизанске и четничке идеологије имали су за последицу слабљење организације и војне моћи. Наредне устаничке акције су се често завршавале скромним успјехом, а понекад чак и са тешким последицама. С циљем да се домогну потребног оружја и

[187]) Архив Војно-историјског института Београд, Фонд НДХ, Кутија 64, број регистра 38/2-4

[188]) Архив Војно-историјског института Београд, Фонд НОП-а, Кутија 1.708, број регистра 4/1-4

муниције устаници и Рачићеви четници су на усташко-домобранске положаје и почетком 1942. године извели низ, углавном, безуспијешних оружаних акција. О једној таквој устаничкој акцији командант Кривајског здруга извјештава претпостављену команду да су 6. 01. 1942. године четници покушали срушити мост на 4. километру пруге Завидовић-Олово, али су успјели освојити само неколико домобранских положаја. Међутим, у контранападу су ојачане усташко-домобранске снаге успјеле изгубљено вратити и четничке нападе одбити. Према овом извјештају један четник је заробљен, а тројица су погинула.[189] Само се зна да је код села Ставци погинуо Божидар Тодоровић из мачванске Црне Реке. Заробљен је борац из Каменице Славко Стојић, који је прије смрти прошао пакао патњи и садистичких иживљавања усташа. Њега су усташе прво измасакрирале, а затим кроз прозор воза избациле. О Славковој судбини његов спроводник је на саслушању изјавио: "Добио сам задатак да четника Славка Стојића спроведем у Сарајево на даљи поступак. Пошто у влаку није било мјеста за сједење, ушли смо у купе у којем се налазило шест усташа и један официр. Мада је заробљеник био везан, усташе су га одмах почеле испитивати и поново тући и то све док под ударцима није заниједмио. Прво су му поломили четири прста на десној руци, онда га ногама газили по грудима. На послетку су га тројица усташа подигла у вис, а поручник Стјепан Водопија му је нож зарио у грло и избацили га кроз прозор влака на пругу. "Другог дана је пратилац воза на прузи између Богов-хана и Жепче примјетио мртво тијело Славка Стојића. Не зна се да ли је, гдје и како Славко сахрањен, али се зна да његово тијело није пронађено. Одмах по заробљавању усташке власти у Завидовићима су Стојића, наравно под ударцима батином, испитивале да би жељене информације изнудиле. Одговарајући на једно од бројних питања, Стојић је рекао да су многи Срби из Возуће насилно мобилисани у четничке редове и упућени у правцу Рибнице, односно Олова и Кладња. На питање како се четници односе према несрпском становништву, одговорио је да српски, а поготово озренски четници нису хрватски ни муслимански живаљ уопште дирали. Напротив, чак су их у појединим ситуацијама и штитили.[190] Случај Славка Стојића је само један од бројних примјера усташких злочина и патолошке мржње према српском народу.

Под изговором одузимања оружја од српског становништва и разбијања устаничких снага, усташко-домобранске јединице су, уз благослов њемачке команде у Завидовићима, 8. и 9. јануара извеле опсежну акцију извиђања околног терена. Извиђачке акције су изведене до устаничких положаја у долини Криваје и Гостовића. Приликом извиђања гостовићког терена код српског села Кућице је дошло до сукоба између комбинованих домобранских сатнија и једне њемачке јединице с једне и устаника с друге стране. У том су окршају два њемачка

[189]) Архив Војно-историјског института Београд, Фонд НДХ, Кутија 150, број регистра 11/36

[190]) Архив Војно-историјског института Београд, Фонд НДХ, Кутија 54, број регистра 5/1.74

официра и три војника погинула. У исто вријеме се једна домобранска сатнија и мјесна муслиманска легија кретала у правцу села Скрозе-Витковићи-Мустајбашићи, али на устаничке положаје нису нападале. Командант ове операције је 11. јануара јавио да су четници поново покушали срушити мост на Криваји, али су одбијени. У овом нападу погинуо је борац из Хрга Ђоко Лукић. У истом извјештају се каже да је једна домобранска јединица упућена на извиђање терена у долини Криваје. Командант Кривајског здруга се жалио да су четници, у односу на домобранске снаге, били знатно надмоћнији, па су се хрватске јединице морале повући на полазне положаје. Наредног су дана српски устаници приморали усташко-домобранске снаге да напусте село Жишке и тако онемогуће даље нападе на њихове положаје код Ковача. У овом ватреном окршају погинули су један хрватски официр и четири домобрана. Неуспјех хрватских бојовника њихов командант је оправдавао тврдњом да Кривајски здруг у јачини од двије и по сатније није ни бројчано довољан, а није имао ни довољно артиљерије. За борбене задатке његове јединице, наводно, нису биле довољно покретљиве нити војнички обучаване. Зато је од надлежних у Сарајеву тражио појачање не само у људству већ и у наоружању.[191]

Једну од најопсежнијих, али нажалост неуспјешних, војних акција озренски устаници су 12. јануара извели на положаје муслиманских легија у Турији, Деветаку и Пурачићу. Припреме и ток ове устаничке операције најбоље се могу сагледати из наредбе њеног команданта Милоша Поповића Ђурина. У објашњењу разлога напада командант ове акције је, с циљем да четнике у народу "оцрни", а партизанима углед подигне, објаснио да су након појаве Церске бригаде многа мирна муслиманска села примила оружје и добили задатак да направе живи "зид" против устаничког надирања према Тузли. "Старо легло немира Пурачић, Деветак, а нарочито Турија из којих су 16 пута изведени напади на Борице и Милино Село, постали су организатори свих муслиманских побуна. Неки арнаут Саит Бафтић, командант муслиманске "црне" легије са гнијездом у Турији, позива нас да дођемо по оружје. Куцнуо је задњи час да се разулареној банди стане на врат и узвикне: Доста је!" Ђуринова наредба гласи:

"1. Да се од четвртог и ударног батаљона за ову операцију образују двије колоне. У лијеву колону, састављену од прве чете 4.батаљона и Озренске ударне чете са командиром Драгом Попићем, улази људство Брезика, Конопљишта и остатак Станишићеве чете.
У средњу колону, састављену од Озренске и друге чете истог батаљона, улази људство Карачића, Горње Бријеснице, Свињашнице, које се тренутно налази на завидовићком фронту, Лозне, Ораховице српске и Хусинска десетина.
2. Лијева колона ће нападати Деветак и Пурачић и кроз борбу избити на Пурачко Брдо. Средња колона напада Турију и осваја муслиманске положаје на Гричу и у српским Бабицама и ту

[191]) Архив Војно-историјског института Београд, Фонд НДХ, Кутија 64, број регистра 38/2-4

поставља своју предстражу. Десна колона треба да избије на положај Сватовац-Бабице.

3. Сакупљање аутоматског оружја и пет пушко-митраљеза за лијеву и једног тешког митраљеза за десну колону преузима Богдан Јовичић.
4. Сабирање муниције, бацача, топа и прангија преузима командир 2. чете 4. батаљона.
5. О организацији беспушкара бринуће се Радован Лукић.
6. Бригу о бомбама система Озрен преузима Милош Купрес.
7. Водник вода за везу, друг Перо, успоставиће телефонску линију Кртова-Бријесница-Стог-манастир Озрен. Ако се до почетка операције линије не успоставе, курирска веза се организује преко релејних станица и то од штаба у Кртови до штаба у Бријесници, те до команде Церске бригаде. Служба везе се у току борбе мора организовати унутар сваке јединице.
8. Рушење моста код Пурачића, кидање телефона и пруге до Петрова Села организује командир 2.чете 4.батаљона.
9. За исхрану људства лијеве колоне бринуће командир прве, а за средњу комесар друге чете. Контролу рада комесара и снабдијевање живежним намирницама вршиће командант батаљонске позадине.
10. Трубачи Петрова Села, Порјечине и Кртове да се, ради распореда, јаве команданту позадине.
11. Командант позадине ће на Пањику уредити батаљонску амбуланту, прибавити завојни материјал и за сваку колону направити по троја носила. Прије почетка борбе командир сваке јединице ће одредити носаче рањеника.
12. Командант позадине ће одредити мјесто и поступак сакупљања ратног плијена. Нарочиту пажњу посветити ракији. Одмах извршити мобилизацију волова са саоницама и коња.
13. Пријеки војни суд за сваку колону чини командант батаљона и командири чета. Све злочине, војне или цивилне природе, суд ће пресуђивати на лицу мјеста. Паљење кућа и сијена није дозвољено. Стријељање заробљених вршити само на основу одлуке војног суда.
14. Мјесто оперативног штаба за лијеву колону биће у Кртови, а за средњу у Бријесници.
15. Дан и час напада објавиће се благовремено. До самог почетка борци о нападу не смију ништа знати.
16. Командири чета ће израдити детаљан план напада и образложити га на засједању Штаба 9.јануара на Чимену. Уједно ће поднијети извјештај о извршеним припремама. Осим коморе, покрет мора бити у недјељу ујутро до 7 сати".[192]

Мада је ова акција детаљно испланирана и добро припремљена, завршена је неславно и са тешким последицама. Наиме, ноћу 11. на 12. јануар 1942. године је Купрес са својом четом стигао на домак Турије и направио план напада. Према раније договору знак за напад, ако

[192]) Архив Војно-историјског института Београд, Фонд НОП-а, Кутија 146, број регистра 4/1-4

устреба и војничку помоћ, требало је из правца Возуће да дадне Мурат (Пашага Манџић). Међутим, чекајући на уговорени сигнал и помоћ почело је свањивати. То су муслимански легионари искористили и по незаштићеним устаницима отворили рафалну и артиљеријску паљбу. Пошто заклоне уопште нису правили, а очекивани сигнал и помоћ за напад нису стигли, промрзли устаници су се по дубоком снијегу, уз непрестано гранатирање и уз велике људске губитке, морали повлачити. Међу погинулим је и командир чете Милош Купрес. За неуспјех ове операције озренски борци су пређутно оптуживали Мурата, који је раније отишао по помоћ у Возућу, али није стигао на вријеме. Сматрало се да је о нападу на Турију он муслимане обавијестио. Питање је како су легионари дознали и тако добро се припремили. Нетрпељивост бораца према Мурату и Хусињанима од тада је стално јачала.

О овом нападу командир оружничке постаје Пурачић је јавио: "Дана 12. сијечња 1942. године у 7 сати и 30 минута комунисти, њих око сто, напали су наше упориште у Турији. Напад је изведен из два правца: од Бријеснице и Церка с једне и Милина Села с друге стране. Намјера им је била да пресијеку везе између Турије и Пурачића. У борби је погинуло 19 комуниста. Међу погинулима је и њихов командир Милош Купрес. Код њега је нађен цијели план напада, који се у препису прилаже. Заплијењено је 12 разних пушака, двије лаке стројнице и 10 бомби. Три комуниста су заробљена. Наши губици су један мртав и два рањена. Предложио сам да се оружнички водник Саит Бафтић похвали и унаприједи. За све остале оружнике предлажем похвалу".[193]

За сваки неуспјешан напад на устаничке положаје усташе су се светиле грађанима српске националности који су остали под њиховом влашћу. Послије пораза код Ковача усташки бојовници су 23.јануара у Завидовићима извршиле детаљан претрес кућа и станова грађана православне вјере, али оружје, као и обично, нису пронашли. Једино је у кући Симеуна Арсеновића пронађена фотографија на којој су његов син и поглавник Павелић. Речено је да снимак потиче од прије годину дана и то из Италије. Уствари, фотографија потиче из времена заједничког служења војног рока.[194]

Истог мјесеца је према Гостовићу упућена једна казнена експедиција коју је предводио управитељ испоставе Смаил Куленовић. У селу Чардак вођене су оружане борбе. У сукобу са српским устаницима пет њемачких војника је погинуло. Мјештане Чардака управитељ је приморао да с пруге очисте снијег. Као одмазду за погинуле њемачке војнике од чистача пруге је издвојио и на њиховим гробовима стријељао 11 угледних домаћина из тог села. Остала 23, такође народу угледна домаћина, ухапшени су и одведени, у завидовићки затвор. Ту су, уз све муке, малтретирања и гладовања, задржани десет дана. Одатле су одведени у неки усташки логор смрти. О њиховој судбини се зна само да нису међу живима, јер се ни један није кући вратио.[195]

[193]) Архив Војно-историјског института Београд, Фонд НДХ, Кутија 146, бр. рег. 4/1-1
[194]) Архив Војно-историјског института Београд, Фонд НДХ, Кутија 78, бр. рег. 58/7-2
[195]) Архив Војно-историјског института Београд, Фонд НДХ, Кутија 157, бр. рег. 3/2

Пред почетак зимске офанзиве у источној Босни њемачка и хрватско-муслиманска војска су добиле упутство како се у борби морају понашати. Као непријатељске снаге означени су сви досељеници из Србије (Рачићеви четници), четници Драже Михајловића и мајора Јездимира Дангића, као и њихови сарадници, те комунисти, обавјештајци и све врсте јатака. Док је за хапшење Драже Михајловића расписана посебна награда, за Дангића је речено да је непријатељ за Хрвате, али не и за Њемце. По овом упутству комунисте је, након краћег саслушања требало одмах стријељати, а само у изузетним случајевима упутити их у команду дивизије. Наређено је да се на лицу мјеста стријељају сви учесници у борби и припадници обавјештајне службе. Заробљене ван борбе (српске цивиле) требало је разоружати и као носаче их употребити.[196]

У склопу ове зимске офанзиве њемачко-усташка команда је планирала и "чишћење" озренско-возућког терена. За то етничко "чишћење" од претпостављених су тражили и војну помоћ.

Напади на српска села која су била под контролом устаника, од тада су постали чешћи и опаснији. Припремајући се за акцију "чишћења" кривајске долине, настало је стање као затишје пред буру. Над главама српског живља објешен је "Дамаклов мач". Ускоро ће га хрватско-муслиманске легије на вратове многих Срба и свом силином спустити. Ускоро ће кривајском долином потећи недужна српска крв и многа села у "црно" завити.

Свој крвави пир у долини Криваје хрватско-муслиманске легије су почеле 27. јануара 1942. године. У склопу опште непријатељске офанзиве командант муслиманске легије Хаџиефендић је добио наређење да тог дана покрене оружане нападе на српска села која су под контролом озренских устаника. Према утврђеном плану требало је да напади на Возућу, Лозну и Свињашницу почну истовремено. Планирано је да у напад крену из Сеоне према Лозној, из Криваје ка Свињашници, из Прибитковића према Возући и из села Подгорје-Нурковићи преко Жељове, Капетанова Брда и Врачевца до Рибнице и ту се састану са Францетићевом "црном легијом".

Изгледа да су муслиманске легије постале нестрпљиве, па су планиране нападе на своје комшије Србе почеле чак десет дана раније од почетка друге етапе зимске офанзиве, познате као "Озрен 2". С обзиром на дубок снијег и велику хладноћу усташка команда је рачунала да ће озренске устанике до максимума исцрпити. Зато је, као циљ ове етапе офанзиве, планирано испресјецање слободне озренске територије и поново успостављање усташке власти.[197] Али без помоћи њемачке и хрватске војске муслиманске легије свој задатак нису могле извршити. Сазнавши за долазак "црне" легије и за њемачку војну и логистичку помоћ, раније наоружани муслимани из Рибнице, Подгорја, Сеоне и других околних села су се "охрабрили" и на своје комшије Србе се као

[196]) Архив Војно-историјског института Београд, Фонд НДХ, Кутија 76, бр. рег. 14/1-3

[197]) Архив Војно-историјског института Београд, Фонд НДХ, Кутија 78, бр. рег. 39/2-5, Кутија 54, бр.рег. 5/1-56, 5/1-70 и 5/1-67

лешинари свом силином обрушили. У свом крвавом походу многа српска села су попалили, затечене становнике, углавном, жене, дјецу и старце, поубијали и имовину опљачкали. С убијањем својих комшија Срба и спаљивањем њихових домова и пљачкањем преостале имовине хрватски оружници и муслиманска милиција су наставили и након одласка Францетићеве црне легије.

УСТАШКО ОРГИЈАЊЕ У ПРЕДРАЖИЋУ

Хрватско-муслиманска зимска офанзива у долини Криваје покренута је 27. јануара 1942. године масакром у незаштићеном српском селу Предражић. Тог дана је из Вареша преко Вијаке по дубоком снијегу стигло у Предражић око 700 француетићевих острвљених и српске крви жедних усташа, којима се одмах прикључила и муслиманска легија из Рибнице. Свој долазак усташе су најавиле шенлучењем, нацистичким пјесмама и дозивањем Срба најпогрднијим именима. "Тријумфалан" улазак у Предражић, у којем није било нити једног војника нити оружја, усташе су започеле убијањем на својим огњиштима затечених житеља, пљачкањем свег што је вриједело и спаљивањем домаћинских зграда. За само неколико часова на свиреп начин легионари су стријељали 23 Предражићана, углавном жене, дјецу и старце, односно оне који нису успјели или нису хтјели из своје куће побјећи. Тог дана се успио спасити само онај дио становника који је испред каме разуларених легионара побјегао у сусједно село. Нажалост већ другог дана њихово скровиште су комшије муслимани открили и о томе обавјестили усташе. Скровиште избјеглих Предражићана усташе су у Малој Рибници лако пронашле. Одатле су их повели и недалеко од села у једну шталу затворили. Около штале постављени су стражари који су у једном моменту по несрећницима из митраљеза отворили рафалну паљбу. Настао је ужасан врисак и вапаји за помоћ које ни од куда није било. Након краћег времена само су се чули последњи издисаји убијених и болно стењање рањених Предражићана. Сматрајући да су сви побијени, легионари су шталу запалили. Тада су за рањене или непогођене затворенике настале неописиве паклене муке. Неки су покушавали, али нису имали чиме, да сами себи живот одузму и муке прекрате. Тако је 38 недужних Предражићана у најстрашнијим мукама изгорјело. Из овог масакра се, као божји свједок, спасила, али са тешким тјелесним повредама, само деветнаестогодишња дјевојчица Милка Остојић. Ево шта о овом усташком оргијању, чудом преживјела Милка каже: "Када смо 28. јануара избјегли испред Француетићеве легије, а у нади да спасимо само голи живот, склонили смо се у село Врачевац код Мате Благојевића. Али већ у рано јутро другог дана усташе су нас пронашле и одвеле у једну шталу. Међу усташама сам препознала и

комшију Кудумовић Омера па сматрам да нас је он и проказао. Пошто су нас затворили, около штале су поставили неколико наоружаних усташа који су убрзо почели из митраљеза по нама рафално пуцати. Кад су се увјерили да су нас све поубијали, шталу су запалили и онда отишли. У овом масакру су убијени и изгорјели: Стојановић Љубица и њене кћерке Марица, Зорка и Драгица; Стојановић Стана и њена дјеца Јефа, Љепосава, Милосава, Јагода, Михољка и Милан; Остојић Милица и њена дјеца Милена, Савка, Јованка, Војна и Јелисавка, те дјед јој Саво, бака Јефа, стриц Љубан и стрина Крстина са своје троје дјеце Благоје, Стана и Милица, те Тода и њена дјеца Драгиња, Саво и Паво, Благојевић Аница и Зорка, Стевановић Стоја и син јој Момчило и Каравласи из Врачевца Перо Јовановић са сином и кћерком. Само неколико дана након овог гнусног злочина и спаљивања села усташе су ухапсиле и у непознатом правцу одвеле Остојић Перу и сина му Милана, те стрица Стеву и комшију Благојевић Ђуру. О њиховој судбини се никада није ништа сазнало. Зна се само да су побијени, али не и како и гдје".

О овом масакру и усташком оргијању 14 удовица из Предражића су, под заклетвом да ће говорити само истину, пред Земаљском комисијом за испитивање ратних злочина изјавиле: "На Светог Саву 1942. године наишле су кроз наше село Францетићева и Хаџиефендићева легија. Све што су у кућама затекли, односно што им је било на дохват руке, поубијали су, опљачкали и у кућама запалили. Спасио се само онај ко је успио побјећи. Након краћег оргијања по Предражићу, легије су, остављајући иза себе згариште спаљених кућа, лешеве по сокацима и потпуно опустошено село, отишле у Возућу. Неколико дана иза одласка усташа на згариште и спаљене домове вратиле су се само жене и дјеца, а мушкарци су остали у шумама. Послије повратка питале смо се шта да даље радимо. За савјет смо упитале усташу из Стипиног Хана Јозу Франића. Он нам је, као савјет, предложио да се својим кућама врате и мушкарци, затим да оду у Возућу и пријаве се општинским властима, јер ко је остао жив, нема се више чега плашити. По његовој препоруци су Саво, Ристо и Коста Ковачевић отишли у Возућу и лично се Францетићу обратили. Он их је савјетовао да се сви мушкарци од 12 до 60 година пријаве општинским властима и онда им се не може никакво зло догодити. Препоруке које су дали Францетић и Франић народ Предражића је сматрао искреним. Мушкарци су се из шума вратили. Окупили су се и не сумњајући на превару, добровољно се у Возућу упутили. Стигавши пред општинску зграду, одмах су ухапшени и у учионице возућке основне школе затворени. Након три дана проведених у затвору, усташе су их одвеле на жељезничку станицу, потрпали у сточне вагоне и возом преко Завидовића отпремили у Сарајево. Из овог транспорта се ни један није породици јављао нити се жив кући вратио. Не знамо у којем су логору и на који начин ликвидирани. Тог хладног 28.јануара из Предражића су отишла 83 мушкарца за које од тада нисмо ништа сазнали. Послије одвођења наших људи Францетић је све муслимане из околних села од 16 до 60 година старости наоружао и укључио у добровољачку милицију. Примивши оружје, наше комшије

муслимани су, као Хаџиефендићева милиција, односно за српски народ "црна легија", тражећи преостале Србе, по селима, али и по шумама, свакодневно крстарили. Код својих кућа затечене жене или дјецу су стријељали или ножевима клали, а затим их спаљивали. Прије стрељања неке Српкиње су и силоване". Свједокиње су приложиле један списак из којег се види који је становник Предражића стријељан, одведен у логор смрти, без трага нестао или жив у кући спаљен. Према овом списку живе спаљене су породице: Цетић Микајла, Остојић Саве и Стојаковић Драгице. Од ових породица се једино спасила поменута Милка Остојић. Своју тужну и жалосну причу свједокиње настављају: "Ове побијене породице су биле скривене у засеоку Мале Рибнице, али су их комшије муслимани проказали. Заједно са француетићевим легионарима муслимани су опколили зграду, у којој су ове породице биле затворене. Неколико легионара са упереним митраљезима су по њима запуцали, а затим зграду запалили и отишли. У запаљеној згради неки мушкарци су се сами убијали, а жене су, од неиздрживих болова и тешких мука, своје мужеве замољавале да им дају нож и да се саме или да их они закољу и патње им прекрате. Неке жене су резале своје вратове и то све дотле док нису у кому падале и потпуно изгорјеле. Једино је Милка са нарезаним вратом и до појаса крвава успјела побјећи у шуму. Тамо је осталим избјеглим комшијама испричала трагедију своје и осталих побијених породица. Убијање преосталих становника Предражића, клање, силовање и спаљивање кућа, наше комшије муслимани су, као сеоска милиција, наставили и послије одласка Француетићеве црне легије. Из страха од муслиманске милиције, преостале жене и дјеца су из Предражића морале побјећи у католичко село Јелашке. Ту нас је узео у заштиту мјесни жупник. Размјестио нас је по сеоским домаћинствима.

Негдје око Васкрса 1942. године смо сазнали да су муслимани престали Србе убијати. Након седам недеља проведених у избјеглиштву вратили смо се на своја згаришта. Од тада нас ни усташе, а нити муслиманска милиција није узнемиравала. Командант муслиманске милиције у Рибници био је Заим Капетановић, звани Капетанче, а у Осјечанима Хазим Херић, познатији као Мајчин. Напомињемо да су у масакру над Предражићанима учествовали и наоружани легионари из сусједних муслиманских села. Као водећи злочинци, боље рећи кољачи и паликуће, били су: Ћамил Виленковић и Реџо Кудумовић. Они су кућу Марковић Саве запалили, а њега одвели и, вјероватно, негдје убили. Суљо Мостралић је Јову Митровића из села одвео и негдје ликвидирао. Реџо Омеровић је четири Српкиње из Предражића прво опљачкао а затим их поубијао. Омер Мостралић је силовао и опљачкао Росу Стојановић. Муслимански милиционери из Госовице (Ибро Хоџић, Омерица Бајић, Мујица Селимовић, Омер Налић, Бегица и Осман Кичић и Мухарем Мостралић) малтретирали су чељад, отјерали стоку и запалили куће Марковић Савице и Данице. Сви милиционери су били добро наоружани и за нас су представљали страх и трепет. Тврдимо да није било злочиначког савјета усташе Пранића, не би толико наших мушкараца страдало.

Нијемаца, Италијана и четника у нашем мјесту није уопште било. Само су за вријеме шесте офанзиве наишле неке њемачке јединице, али нас нису малтретирале, већ само тражиле храну. Поново тврдимо да нас је највише унесрећила Француетићева легија и муслиманска милиција. Додајемо још да је Француетићеву легију у Предражић довео наш комшија из Стипина-Хана Ивица Пендић. Он је ушао у кућу и домаћицу Јованку Чанчаревић, која је усташе дочекала на свом прагу, из пушке са два метка ранио у десну руку и лијево раме. Јованка се онесвијестила и, пошто су сматрали да је мртва, оставили су је. Јованка је преживјела, али као тешки инвалид".[198]

Из случаја преживјеле Милке Остојић види се како су људске судбине чудне и различите. Њена судбина потврђује народно вјеровање да се на земљи не може ништа сакрити. Као да је нешто невидљиво хтјело да Милка остане жива и да као очевидац исприча трагедију несталих комшија, односно да се усташки злочини не прикрију. Поставља се питање какав је то и колики гријех српски живаљ Предражића, а и других мјеста, учинио, па да буде на тако монструозан начин кажњен. Није то никакав гријех већ накарадна државна политика и идеологија, која је код многих Хрвата и муслимана "пробудила" животињски убилачки нагон, потхрањивала људску похлепу и распиривала мржњу према свему што је српско. Опрост свих гријехова и тумачење католичке цркве, која се може сматрати и учитељима злочинаца, да је убиство непријатеља, овог пута Срба, богу угодно, усташе су буквално схватиле и практично проводиле. Још се поставља питање зашто овим недужним жртвама није подигнута спомен-плоча, са које би њихова имена следеће генерације опоминьала да нема вјере у непријатеља. Мада се овакви злочини не могу опростити, православље не тражи освету већ само да се не заборави и да се зна ко су џелати, а ко жртве.

Ове 292 невине српске жртве хрватско-муслиманске коалиције су застрашујућа цифра, иако можда није у потпуности тачна. Постоји могућност да су неке жртве два пута поменуте, или да није тачно име оца, година рођења и смрти, мјесто страдања или су из другог села. Те грешке су занемарљиве, јер је, нажалост, тачно да су Срби из Предражића, Врачевца, Јасиковца и Пријеске заиста побијени и да су џелати, у већини случајева, хрватска "црна" легија и муслиманска милиција из Рибнице и Осјечана. Од ове бројке жртава човјеку се "заврти" у глави, поготово ако се има у виду да је по попису становништва из 1921. године у Предражићу, укључивши Врачевац и Јасиковац, живјело 370 Срба. Ако томе додамо 60 људи као природни прираштај и житеље Присјеке, видјећемо да је око 60 одсто становника ових села поубијано. Зар то није егзактан примјер геноцида над српским народом који су хрватске власти планирале, а преко своје и муслиманске војске и реализовале. Додатан гњев код српског народа се јавља и при сазнању да су жртве мучене, клане, спаљиване и на разне монструозне

[198]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, Кутија 237, документ број 55782

начине убијане. Од куда право хрватским и муслиманским легионарима да бројне породице Чанчаревић и Радић готово затру. Од Чанчаревића је за кратко преживјела само тешко рањена Јованка, која је ову трагедију касније описивала. Од бројне породице Радић још је жив само Петар, као последњи изданак ове лозе. Презимена Чанчаревић у Предражићу више нема. Питање је какву су то кривицу имале беба Сара и њена мајка Милица Остојић па да њихов живот буде на монструозан начин прекинут. Оне су за легионаре биле предмет њиховог садистичког иживљавања. Јеномјесечну бебу један легионар је натакао на бајонет, дигао у вис и њом ковитло изнад своје главе. Видјевши тај призор, прорадио је мајчин инстинкт и, да заштити своје дијете, Милица је неустрашиво јурнула на убицу и с њим се "хрвала" све док је монструм није заклао и поред већ мртве кћеркице бацио. Сличну судбину је доживио и Васо Радић. Њега су на Врани (брдо изнад Бановића) заробили неки муслимани. Прво су га мучили (тукли, резали дијелове тијела, по прсима му гасили цигарете) и на крају га, као хришћанина, разапели на једну букву и оставили да полагано у мукама умире и да тијело животиње разносе. Оваквих примјера садистичког иживљавања има на претек, али би њихово набрајање ишло предалеко. На крају напоменимо да овим невиним жртвама споменик никада није подигнут. Нехуман је и неморалан чин што бар није обиљежено мјесто у Малим Рибницама гдје је у једној кући изгорјело 39 недужних Предражићана. За такав хуман посао никад није касно.

ВОЗУЋА ЈЕ КРВЉУ НАТОПЉЕНА

Из опустошеног и етнички очишћеног Предражића Францетић је на челу "црне" легије у раним јутарњим часовима 28. 01. 1941. године стигао у Возућу. У згради шумске управе смјестио је свој штаб и приступио планирању даљих геноцидних акција. У вези са возућким подручјем изгледа да се двоумио: на који начин и да ли уопште треба акцију етничког чишћења и на Возућу примијенити. Пошто на путу до Возуће на његову легију није испаљен ни један метак, нити се десио било какав напад, Францетић се, како је сам рекао, увјерио да су возућки Срби мирољубив народ. Вјероватно је зато и помишљао да предражићки модел геноцида и разарања на Возућу не примјењује. Да би разријешио ову дилему, сјео је у воз и отпутовао у Завидовиће. Хтио је да о својим намјерама и војним плановима консултује и завидовићке власти, а нарочито да се посавјетује и да чује мишљење мјесног жупника Буљана, иначе, у Завидовићима главног усташког идеолога и организатора. У међусобним разговорима жупник и представници хрватске власти су Францетића убјеђиввали да је војна акција "чишћења" преосталог дијела кривајске долине, не само пожељна, већ и непходна. За овакав сраман и нецивилизован поступак према српском народу наводили су измишљене и неаргументоване разлоге који су, ипак, на Францетића утицали да се за злочиначке акције опредијели. Као разлоге за сврсиходност "чишћења" возућког подручја, тврдили су да је Возућа била главно устаничко и четничко упориште и да су многи напади на Завидовиће далазили, управо, из тог правца. У ствари, једини је разлог за то да трупце за завидовићке пилане кривајска жељезница несметано довози и да се обезбиједе од евентуалних устаничких напада. На основу ових лажних аргумената Францетић је одлучио да усташки принцип обрачуна са Србима пимијени и на Возућу.

Вративши се у свој штаб, Францетић је већ испланирао како ће Возућу уништити и што више Срба у логоре смрти отпремити. У ту сврху је, а у маниру старих латинских варалица, саставио лукав и подмукао, а за возућки народ, паклен геноцидан план. Прво је јавно објавио да ће се свим Србима, који дођу у Возућу и пријаве се општинским властима, издати дозволе за слободно кретање, како би се, наводно, припремили

за наступајућу пролетну сјетву. Лукаво и подмукло, нема шта! Предсједнику општине је наредио да омах организује долазак у Возућу свих мушкараца српске националности од 16 до 60 година старости. И њему је, изгледа, обећао да ће се, након уручења усташких пропусница, сви добровољно пријављени безбедно вратити кућама.

Примивши Францетићево наређење предсједник је путем курира и жандарма свим сеоским кнезовима са возућке општине поручио да одмах све мушкарце свога села доведу у Возућу. У поруци је стајало да ће добити нове личне исправе и одмах се назад вратити. Безбједан повратак је, наводно, гарантовао Францетић лично.

Пошто је предсједник општине уживао извјестан углед и у српском народу, сеоски кнезови су, у већини случајева, његовим порукама повјеровали и по њима поступили. Окупљали су своје комшије и убјеђивали их да је одлазак по понуђене дозволе неопходно, а пријављивање властима је одувјек био ред и обавеза. Само је кнез из Хрга Милан Стевановић успио наговорити 90 комшија и одвести у Возућу, али их, на жалост, није, као ни самог себе, успио и вратити кући. Жељовачки кнез Лука Божић је успио само 15 мушкараца у Возућу одвести, али не и у Жељову вратити. Повјерење Срба у државне органе је плод њиховог менталитета и васпитања да се дата ријеч мора и поштовати. Народна пословица да се во веже за рогове, а човјек за ријеч, није настала случајно. На срећу било је и кнезова који, су ипак у Францетићева обећања посумњали и тиме своје комшије спасили од сигурне смрти. Кнез из Лозне је, на примјер, окупљене комшије, који су били спремни у Возућу кренути, успио наговорити да прво он сам оде и сазна шта усташе са Србима намјеравају учинити. Из страха од усташке одмазде и тежих последица, међу присутним је било и оних који су предлагали да се сви заједно оду пријавити. Одбивши тај предлог, Јово је упртио торбу и ужурбаним корацима упутио се према Возући. Комшијама је рекао да га ту чекају и, тек кад се врати, донијеће коначну одлуку. На улазу у Возућу, кнез је поред пута угледао леш стријељаног Србина из Турчиновића. Поред леша су стајала два стражара и из досаде из пушке гађали врану на дрвету. Упозоривши их да му могу угрозити живот, стражари су одговорили да за једног "крмка" и није нека велика штета. То је за разборитог и промућирног кнеза било довољно упозорење да усташким властима не може вјеровати. Дошавши пред улаз у зграду, у којој се налазила усташка команда, стражарима је објаснио да га Францетић лично очекује. У моменту уласка у просторију, Францетић је стајао поред прозора са погледом у правцу дворишта. Кад се Јово најавио и представио, Францетић се према њему окренуо и повишеним тоном упитао га гдје су му људи које је био дужан довести. Јово се правдао да за ту наредбу није знао, али је убједљиво рекао да ће до краја дана све људство довести. На то је Францетић нешто смиренијим тоном рекао да то не мора у току дана учинити, али сутрадан у рано јутро хоће да све одрасле мушкарце из Лозне види пред овом зградом. Ово наређење кнез је без поговора прихватио и затражио да му се, ради несметаног повратка, напише службена пропусница или дозвола за кретање. Док је

Францетић писао дозволу, кнеза је питао за број озренских устаника и колико имају тешке атриљерије. У жељи да га уплаши и одврати од напада на српски народ, Јово је број устаника, а нарочито артиљерије, неколико пута увећао. Примивши дозволу, која му је омогућила да пролази кроз усташке и муслиманске страже, Јово се несметано вратио у своје село. Окупљеним комшијама, који су га с нестрпљењем очекивали, кнез је објаснио да су Францетићеве намјере, не само нечасне, већ и злонамјерне, а по живот српског живља веома опасне и погубне. Упозорио је да се усташким властима не треба пријављивати, нити им у близину долазити. На крају је поручио: "Ко жели да живи, нека крене према Озрену, а ко хоће у смрт, нека одмах крене у Возућу". Захваљујући кнежевој оштроумности и искуству са непријатељском власти ни један Србин из Лозне није тада отишао у Возућу, нити је допортован у логор смрти.

Не слутећи превару и имајући повјерење у своје кнезове, многи одрасли мушкарци су пристали да с њима пођу у Возућу. Али, стигавши пред зграду општине, одмах су лишавани слободе и затварани у учионице возућке основне школе. На њихово питање шта хапшење има да значи, одговарано им је да ће, чим се сви позвани мушкарци окупе, добити дозволе за кретање и вратити се својим кућама. Међутим, од дозвола и повратка није било ништа. Уласком у школску учионицу, ухапшеним је остало само кајање и размишљање о својој наивности.

Видјевши да се нико из Возуће не враћа, појединн Срби су у Францетићево обећање посумњали и своје пријављивање до даљег одложили. То је утицало да одзив предвиђених возућких Срба за транспорт у логор смрти буде релативно слаб. Због тога је Францетић у акцију на прикупљање Срба укључио и жандарме. Захваљујући ранијим познанствима и свом оружју, они су тај нечастан посао успјешно обављали. По српским селима жандарми су свакодневно крстарили и људе убјеђивали да је одлазак у Возућу и пријављивање општинским властима у њихову корист. За сигурност живота пријављеним и они су лично гарантовали. Многи Срби су, нажалост, усташким лажима повјеровали и у Возућу у групама одлазили. Оне Србе које, ипак, нису успјели убиједити, жандарми су хапсили и насилно одводили. Непослушне и неодлучне Србе, жандарми су пред њиховим кућама или на путу убијали. И сви насилно одведени Срби су, са осталим, у школске учионице затварани. За само пет дана прикупљено је и затворено преко 450 људи.

За живот људи у овом сабиралишту услова уопште није било. Последње дане живота затвореници су проводили без хране, воде, грijања и било какве постељине. Осим тога свакодневно су батињани, понижавани и на разне начине малтретирани. Дешавало се да неки затвореник, као миљевићки кнез Јефто, буде још у сабиралишту убијен. Да ирониja буде већа, убијени у сабиралишту су имали више среће, јер прије смрти у неком хрватском логору нису морали пролазити пакао мука и патњи. Чувари овог сабиралишта су били муслимански легионари и хрватски оружаници. У шиканирању и вријеђању затвореника

муслимани су предњачили. И поред вријеђања на националној и вјерској основи и пријетњи нестанком Срба, затвореници су Францетићевим обећањима и даље вјеровали. Иако је сабиралиште чувало релативно мало стражара, на бијег из затвора већина затвореника није ни помишљала. Међу стражарима се налазило и хуманих људи, који су затвореницима дозвољавали да, приликом обављања физиолошких потреба, побјегну кроз намјерно направљен пролаз на клозету. На тај начин је око 30 затвореника успјело побјећи, а то је значило избјећи смрт у неком хрватском логору. Један од оних који су под окриљем ноћи успјели побећи из сабиралишта јесте тежак из Миљевића Илија Јовић. Он је на бијег наговарао и свог оца Јефту, али је овај одбио, јер га је, наводно, било стид од комшија. Међу оним који су побјегли и лагано умирање у неком логору избјегли јесте и петнаестогодишњи дјечак из Возуће Урош Павловић. О свом бјекству из "пакла" Урош је, између осталог, рекао и ово:"Било је то фебруара 1942. године. Побјегао сам из школе, у којој су затворени Срби чекали да буду транспортовани у Јасеновац. Размишљао сам како да намјењену ми смрт избјегнем, односно да из затвора побјегнем. Једног сам стражара замолио да ми дозволи одлазак кући по неке потребне ми ствари. Пошто сам имао 15 година, стражар је, вјероватно, из самилости или, можда, што је моја кућа била у близини затвора,у моју причу повјеровао и молбу ми услишио. Дочепавши се слободе, ја сам, умјесто повратка у затвор, кренуо према Озрену и истог дана стигао у Пањик. Иако сам био малодобан, примио ме је командант батаљона Васкрсија Мањошевић и дао ми пушку. Постао сам један од најмлађих бораца Озренског устаничког одреда. Оно што ми се најдубље урезало у сјећање и због чега сам поносан, јесте што сам на сахрани храброг и омиљеног команданта Богдана Јовичића учествовао са својом пушком у почасној паљби." На питање како је доспио у затвор Урош је одговорио:"Као и много старији од мене и ја сам у усташка обећања повјеровао. Кад су жандарми дошли да нас воде у затвор, рекли су да ће они који се добровољно пријаве, добити потпуну слободу кретања и сигурност живота, а ко се позиву не одазове, његова цијела породица ће бити побијена. У ствари, била је то наша православна наивност вјеровања и непријатељу на ријеч"[199]

Послије пет дана проведених без воде и хране у загушљивим и хладним учионицама, затвореници су под јаком оружаном пратњом спроведени на жељезничку станицу. Ту су их потрпали у раније припремљене сточне вагоне и возом преко Завидовића отпремили у Сарајево. Окупљеним члановима породице, који су са тугом и болом своје најмилије у смрт испраћали, речено је да сви мушкарци иду на рад у Њемачку и да ће се ускоро живи и здрави вратити. Мада су знали да је и то једна од бројних усташких лажи, та изјава је ожалошћеним остала једина утјеха и нада. Иако су многи затвореници знали да они одлазе на пут без повратка, само су Лазар Смиљић из Каменице и Бранко Јовановић из Хрга имали храбрости из воза искочити и живи слободу дочекали. О свом бјекству из усташког воза смрти Лазар Смиљић каже:

[199]) "Возућица" број 3 од 15.III 1993. страна 14

"Крајем јануара 1942. године добили смо ми сељани наређење да се јавимо општинским властима, које ће нам, наводно, дати дозволе за слободно кретање. Међутим, нас око 360 мушких глава је одмах затворено у школске учионице. Ту су нас без воде и хране држали 48 сати. Онда су нас потрпали у Г-вагоне и возом отпремили према Завидовићима. Ја сам из воза искочио и побјегао кући. Остали су одвезени у Сарајево, а одатле, како сам касније сазнао, у логор Јасеновац. Ни један се из логора није чак ни дописницом јављао нити се кући вратио. За вријеме боравка у сабиралишту један стражар ми је пришао и рекао да би нас Францетић одмах пустио на слободу само ако би то предсједник општине Берзић затражио. Нажалост Берзић то није хтио учинити, већ је своје комшије у смрт послао. Међу стражарима се налазио и неки сељак из Хаџића Ибро Хаџић. Он нас је у затвору највише тукао и малтретирао. Кундаком од пушке ударао је затворенике у леђа, псовао нам мајку и цркву српску и стално нам пријетио да нас не треба никуда водити, него ту на лицу мјеста поклати. Још се налази у Пурачићу на слободи и бави се шверцом".[200]

Бјегунац из воза Бранко Јовановић је додао:"Фебруара 1942. године усташе су наредиле да сви мушкарци возућке општине дођу у школу и наводно, приме објаве за слободно кретање. У школи се окупило 600 до 700 Срба. Цијели дан и ноћ смо провели без воде и хране. Школска зграда је била опкољена јаком и добро наоружаном стражом. Ипак, нас 30 до 40 затвореника је успјело стражарима непримјетно умаћи и тако се од сигурне смрти спасити. Сутрадан су сви затвореници возом отпремљени у Сарајево. На овај пут без повратка отишли су моје комшије и познаници (набраја 90 имена). У истој изјави Његомировић Милоша Крстина каже: "Моја познаница из Миљевића Илић Војина Деса ми је тврдила да је усташа из Вареша питао моју свекрву зашто плаче. Кад му је одговорила да је њен син одведен у логор и да се тамо смрзава, рекао је да га никада више неће видјети. Нажалост, тако је и било".[201]

Истог дана транспорт са возућким Србима је стигао у Сарајево. Међутим, чекајући да буду примљени и у неки логор смјештени, затвореници су три дана без воде и хране у загушљивим хладним вагонима провели на жељезничкој станици. На крају је вођи транспорта речено да довезено људство не може бити примљено у Сарајеву, јер је за Србе кривајске долине одређен логор Јасеновац. Од тада се за судбину овог транспорта није ништа знало. Према казивањима Родољуба Чолаковића транспорт од 400 Срба из источне Босне је, ипак, стигао у Јасеновац, али је због недостатка простора пред логором ликвидиран. Изгледа да је ово казивање тачно, јер се ни један од одведених возућких Срба није кући вратио нити се породици икада јављао. Остаје само тужна констатација да се са овим несретним возућким Србима судбина, заиста,

[200]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, Кутија 237, док.т број 35165 од 28. VII 1945.

[201]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, Кутија 237, документ број 47789

сурово поиграла. Иако би и у логору морали проћи праву голготу мука и патњи, ипак је постојала и мала вјероватноћа да неки и преживи и да као свједок те усташке злочине пред јавности објелодани. Пошто ни један логораш није преживио, детаљи овог гнусног усташког злочина су остали тајном обавијени. Једино хрватски бојовници, који су били свједоци и саучесници оваквог незапамћеног масакра, могли би, ако хоће, нешто о томе рећи. О својим злочинима усташе нису остављале писмене трагове. Ипак, овај, као и многи други хрватски злочини нису се могли сакрити нити се могу опростити, а поготово заборавити. Једино што се не смије на њихов ниво спуштати и светити се.

Један од случајних или намјерних сапутника у овом транспорту Мустафа Ђезић је касније званично изјавио: "Мислим да је то било 27. јануара 1942. године. Око пола нићи мојој кући у Гаре дошао је комшија из Вуковина Мркаљевић Раде Јово. Плакао је и вапио да га спасим. На моје питање шта се догодило, одговорио је да су усташе на челу са Францетићем стигли у Рибницу. Претходно су сва српска села попалили, а сво затечено становништво поубијали. Тврдио је да сутрадан стижу у Возућу. Предложио сам му да одмах бјежи из села и нека се, док опасност не прође, добро скрива. Захваљујући моме савјету, Јово је остао до данас жив. И заиста, сутрадан је Францетић са својим усташама освануо у Возући. Знајући за Францетићеве злочиначке намјере и схвативши да ће с паљењем кућа и убијањем недужних људи и овдје наставити, замолио сам га да Србе остави на миру и нагласио му да су и они нас штитили од Дангићевих и Рачићевих четника. На челу једне делегације, коју сам на брзину саставио, отишао сам у Францетићев штаб. У име делегације замолио сам га да по Возући, као мирном мјесту, не чини никаква убиства и не пролива недужну крв, јер је овдашњи народ миран и властима покоран. Након саопштења моје молбе Францетић се окренуо према свом официру и рекао му да се његова раније наредба повлачи и додао: "Не убијати! Не палити! Јер на нас није испаљен ни један метак, а оволико Срба овдје живи, што значи да је овај народ миран". У међувремену су усташе довеле групу од 30 Срба. Францетић је наредио једном официру да пође са мном и да похапшене Србе одмах пусти да иду кућама. Узгред је ухапшене упозорио да морају остати код својих кућа и да им се никакво зло не може десити. Тада су се сви ухапшени вратили кућама. То примирје је, међутим, трајало само два дана. Онда је Францетић возом отпутовао у Завидовиће. Ту се састао са усташким главешинама и представником католичке цркве. Знам да је усташки рад у Завидовићима диригован од стране мјесног жупника Буљана. Из Завидовића је Францетић свом замјенику, који је са 600 до 700 усташа остао у Возући, наредио да све моје ствари у магацину заплијени и пошаље их возом. То је одмах и учињено. Истог дана Францетић се у Возућу вратио. На моје питање зашто се све то дешава, одговорио је да ће са мном имати посебан разговор. Након овог сусрета срео сам комшиницу Зорку, жену Данила Павловића из Вуковина. Она ми је рекла да се кретала иза леђа Францетића и чула кад је рекао да се ја молим богу што се не крстим са три прста, иначе би ми бркове

почупао и убио ме. Кад сам дошао својој кући у Гаре, село је већ било блокирано. По муслиманским кућама усташе су тражиле скривене Србе. Тада се у мојој кући скривало 10 жена и 16 дјеце. Мени је наређено да се сви Срби у року од 24 сата морају вратити у своја села. Уз то им је упућена пријетња да се не смијем од куће удаљавати. Сазнао сам и за наређење жандармима да све одрасле мушкарце српске националности путем курира позову да дођу у Возућу и пријаве се штабу усташке команде. Пошто су ми усташке намјере биле потпуно јасне, покушао сам путем мојих курира житеља околних српских села на опасност упозорити и од сигурне смрти их спасити. С поруком да сви мушкарци одмах бјеже у шуму, а жене и дјеца да дођу у наше село у Вуковине, Васовине и Турчиновиће послао сам Анђу Ристић, Зорку Павловић, Вукицу Петровић, Десу Ђурић и моју кћер Фатиму.[202]

Негдје 5 или 6. Фебруара дознао сам да позвани Срби у Возућу увелико долазе. Сви који су се усташким властима пријавили, одмах су у школске учионице затварани. Тада су по мене дошла четворица усташа и одвели ме у њихову команду. Сутрадан су све у школи затворене Србе, мене, инжењера Салиха Ђерзића и једну муслиманку из Рибнице у затвореним вагонима транспортовали у Сарајево. У току путовања мени је у вагон дошао један од пратилаца воза и рекао ми да се из тузланског и жепачког среза одводи 342 Србина. Чим смо стигли у Сарајево, мене су одвели у команду једне усташке бојне. Срби су у затвореним вагонима остали на станици. Захваљујући интервенцији Мехмеда Спахе, ја сам остао жив. Каква је даља судбина похапшених Срба, није ми познато. Сигурно је само да су их усташе поубијале јер се ни један до данас није вратио".[203]

Ова Мустафина изјава не одговара потпуно правој истини. Преживјели Возућани су категорички тврдили да их је на пријављивање усташким властима, а то значи слање у сигурну смрт, он лично наговарао и јавно позивао. Овако сроченом изјавом Ђерзић је, као искусан политичар и преварант, настојао и на жалост, успио, своје злочиначко дјело прикрити и заслужену казну избјећи. Чак је успио да из рата изађе као велики патриота и огорчени антифашиста. Међутим, само се из Лазине изјаве види да у циљу заштите својих комшија Срба Мустафа није хтио ништа учинити.

Дошавши у Возућу, Францетић се журио да кривајску долину поново стави под хрватску власт. Прво су обновљене жандармеријске станице и поново успостављена хрватска општинска власт. Извјештавајући претпостављене о наводним успјесима хрватске и муслиманске војске и успостављању возућке и кривајске оружничке постаје, полицијски поручник Хаџић је навео да се у Возућој поставља седам, а у Криваји један оружаник и њему је придодато још 30 муслиманских милиционера. За заповједника возућке постаје постављен

[202]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, Кутија 237, документ број 47.785

[203]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, Кутија 237, документ број 47785

је ранији водник Фрањо Матић, а у кривајској разводник Шимић. На крају извјештаја се с одушевљењем истиче да је 31. јануара хрватска власт у долини Криваје поново успостављена. Даље "чишћење" терена се врши у правцу Озрена.[204]

С циљем што бржег и лакшег "чишћења" кривајске долине Францетић је, поред позивања Срба у свој штаб, у једном писму, у којем је фалсификовао потписе сеоских кнезова, српском народу поручио да, ако хоће избјећи хапшење и депортивање у логоре, на своје куће, као знак предаје и признавања хрватске власти, извјесе заставе или неко обојено платно. И овој Францетићевој поруци, тачније лицемјерној превари, која је, иначе, звучала убједљиво и логично, многи возућки Срби су повјеровали и по њој поступили. Истакнуте заставе на српским кућама су хрватским и муслиманским бојовницима послужиле као знак да у њима има Срба, који нису хтјели бјежати нити усташама отпор пружити. То је хрватским и муслиманским легионарима омогућавало да у српска села несметано улазе. Сваки долазак легионара или оружаника за затечено српско становништво је значила сигурну смрт, спаљивање кућа и пљачкање имовине.

Одвођење око 450 возућких Срба у јасеновачки логор усташко крваво оргијање у кривајској долини није престајало. Напротив, групе добро наоружаних жандарма и муслиманске милиције су, под изговором чишћења терена од одметника, терор над српским живљем још појачали. Сваки њихов одлазак у српско село значило је нестанак многих људи, кућа и имовине. Само је до 7. фебруара на ужем подручју Возуће убијено 62 њена становника. У ствари, толико је у само двије гробнице код Павловића воденице сахрањено. Бројни људски лешеви су се испред кућа или на сокацима распадали, или су их животиње разносиле. Зато је број тада убијених Возућана тешко тачно утврдити. Касније су посмртни остаци недужно убијених Возућана пренесени на возућко црквено земљиште и ту у заједничку спомен-костурницу по православном обичају сахрањени.

Опсежнију и још суровију акцију "чишћења" возућког терена хрватско-муслиманска легија и домобранске јединице су предузеле 8. фебруара 1942. године. У склопу ове усташке офанзиве, која је с мањим прекидима трајала до почетка љета, из правца Олова је, као заштитна снага Францетићевој и Хаџиефендићевој црној легији, дјеловала Трећа домобранска дивизија, а из Завидивића су наступале њемачке јединице. Захваљујући њемачкој војној и логистичкој помоћи, Францетићева црна легија је, уз помоћ муслиманске милиције, успјела приморати на повлачење према Озрену. Испред разуларених усташа и крволочне муслиманске милиције преостали дио возућког становништва је био приморан своје куће напуштати и, бјежати у шуме, од сигурне смрти се спашавати. По изузетно јакој хладноћи и дубоком снијегу групе изнемоглих Возућана су одлазиле у неприступачне планинске предјеле или на слободну територију. Збјегови су за њих тада били једини спас и

[204]) Архив Војно-историјског института Београд, Фонд НДХ, Кутија 144 број регистра 28/2-1

шанса за преживљавање. Избјегли Возућани који су кренули према Гостовићу, смјештени су у Машице или Каменицу. Мања група возућких Срба је спас потражила бјекством у Озрен. За многе, нажалост, спаса није било.

Са избјеглим возућким народом повлачиле су се и малобројне устаничке групе. У жељи да усташко-муслиманске нападе зауставе и свој голорук народ заштите, устаници су на Воштану, Жедном Врху, Папратњу, Бучју и Сјенокосу за кратко успоставили своје одбрамбене положаје. Међутим, у тешким борбама 14. и 16. фебруара многобројније и боље наоружане непријатељске снаге су отпор устаника успјеле сломити. У овим крвавим борбама 14 устаника је погинуло, а десетак их је теже рањено. Преживјели борци су се морали с положаја повући и избјеглицама се прикључити. Захваљујући отпору устаника, усташко надирање је, ипак, успорено. То је избјеглом живљу омогућило да испред кољача умакну и ову офанзиву некако преживе.

Живот у оба гостовићка збијега био је више него суров и готово неиздржљив. Нејач и тешки болесници су, без хране, топле одјеће и огрјева, од глади и смрзавања умирали, а многи су остајали доживотни инвалиди. Да би избјеглице нахранили и од сигурне смрти спасили, храбрији и одважнији мушкарци су по храну и одјећу одлазили у своја напуштена села. По непопаљеним зградама они су претраживали и толико потребне животне намирнице у Гостовић односили. Али, одлазак и у спаљена села био је веома ризичан и опасан. По снијегу остављени јасно видљиви трагови ноћних посјетилаца, усташама су омогућавали да поставе успјешне засједе. На тај начин су многи посјетиоци заробљени или на лицу мјеста ликвидирани. Заробљене Србе усташе су означавали као одметнике или четнике што је уједно значило и смртну осуду. Према казивању преживјелих спасити се од Францетићеве легије било је тешко, а од муслиманске милиције готово немогуће.

Пошто је успоставио хрватску власт, а у јасеновачки логор отпремио планирани број возућких Срба, Францетић је на челу своје црне легије негдје 9. Фебруара напустио Возућу и рушећи пред собом све што је српско офанзивно наступао према Озрену. Да би се усташким властима омогућило даље провођење геноцидне политике и обезбједио несметан рад кривајске жељезнице, у Возући, Стогу и Кривају су, осим оружника и муслиманске милиције остављени по један вод 5. домобранске сатније. Ове оружане формације су, а нарочито муслиманска милиција, која је у убијању Срба, пљачкању и паљењу кућа много предњачила, своје борбене акције изводиле само нападајући преостала и незаштићена српска села. У току ове усташке офанзиве, која је трајала до почетка љета 1942. године, српско село Шиктари је готово потпуно уништено. У Цвјетовинама је тада 80 српских кућа спаљено. Шине и Мале Рибнице су, као насеља, у пламену потпуно нестала. У возућком засеоку Баре муслимански милиционери су тада убили 20 мјештана и запалили 21 кућу. У малом селу Васовине милиционери су 128 житеља на кућном прагу поубијали или у возућки логор дотјерали. У току те, назовимо је прољетне офанзиве, у многих српских породица

се крсна свијећа заувијек угасила. Цијелу породицу Данила Стакића из Вуковина усташе су у Олову поубијале и тако њихово породично стабло посјекле. Комплетна седмочлана породица Цвијетина Благојевића из Малих Рибница је у штали изгорјела и тиме њихова крсна свијећа угашена. Трагично се тада угасила и породична лоза Живка Јовановића из Кочарина. Он је без повратка одведен у јасеновачки логор, а супругу му и троје дјеце муслимани из Рибнице су у Калајишима стигли и све поклали. Тада је у Возућој успостављен и сабирни логор у којем су многи изнемогли старци и мала дјеца од глади и хладноће помрли.

Тешку трагедију и злу судбину су почетком прољећа 1942. године доживјела српска села Хрге и Каменица. Од преко 90 мушкараца који су у Возућу отишли, само су двојица успјели побјећи и живи се кући вратити. Пошто је срећно из воза искочио, Лазо Смиљић се вратио у своје село и комшије наговарао да одмах бјеже према Озрену, јер ће усташе убрзо стићи и све поубијати. Већина мјештана је, заиста, побјегла и у озренским селима спас потражила. Међутим, послије одласка црне легије завладало је накакво лажно примирје. Многи житељи ових села, која нису била још попаљена, сматрали су да је повратак кућама безбједан и да је усташко оргијање престало. Почетком прољећа неки житељи Хрга и Каменице су се својим кућама вратили и почели обављати прољетну сјетву. Али једног дана је Камберова милиција из Сеоне ова села изненада напала. Све затечене становнике муслимани су у овим селима поубијали, а куће опљачкали и запалили. У тој сеоњанској акцији у Хргама је убијено око 40, а у Каменици преко 60 недужних становника. (Види списак) Од неких породица, као Бранка Јовановића, ни један члан није овај муслимански масакр преживео.

У односу на муслиманску милицију, домобрани су, бар се тако чинило, према српском живљу поступали нешто хуманије. Та "хуманост" је, вјероватно, имала за циљ да код српског народа стекну веће повјерење како би избјеглице намамили да се враћају кућама, а онда би хапшење и депортовање у логоре било знатно олакшано. Један домобрански пуковник је, на примјер, захтјевао од главне усташке команде да на возућки терен пошаље "разумне, а не крволочне људе". Чак је предлагао да се Србима гарантује безбједан живот. Такође је захтијевао да се српски живаљ заштити од самовоље појединих оружаних формација које у логор допремљене Србе живе у комаде сијеку, ножем им очи ваде, одсијецају им удове и бацају у воду, а онда их из пушака гађају. "Разумљива је ствар", каже пуковник, "да за то знају Срби који су остали на слободи, па су спремни своје животе по сваку цијену бранити. Зато су људи напустили села па стока сама лута и од глади скапава. Жита се не жању већ на њивама пропадају. Многи незакопани људски лешеви се по потоцима распадају или по ријекама плутају. Мишљења сам да приликом чишћења терена треба и са Србима сарађивати, јер би се могли поново побунити, а онда је тешко прикупљати људство за логоре. Јасно је сваком да се прави четници боре до последњег даха. Међутим, већина закланих Срба су, управо, они мирољубиви који су, надајући се да неће бити терорисани, остали у својим селима, јер су смартали да против хрватске

државе нису ништа протузаконито учинили. Зато би требало издати једну наредбу и сву власт предати домобранској војсци, а крволоке, као што је логорник Беговић, који је због учињених злочина и пљачки чак и Хрвате озлоједио, са терена повући. Ако се не желе стални немири, одржавање реда и мира треба повјерити домобранима".[205]

Однос усташких власти према српском озренском становништву може се сагледати и из једног извјештаја усташког стожара у Добоју. У том документу се каже да је сво мушко становништво на цијелом подручју Озрена одметник или његов јатак. Зато се од надлежних власти тражи мишљење шта треба даље чинити са заробљеницима и са српским становништвом које је остало у селима. Добојски усташки стожар је био мишљења да све мушкарце од 15 до 60 година старости треба похапсити и најближим котарским властима предати ради упућивања у Јасеновац. Наводно су страховали да ће Срби, ако се пусте на слободу, опет у шуме избјећи и отпор организовати.[206]

Потпуније сазнање о злочинима које су над српским народом учиниле хрватске и муслиманске паравојне формације могу се добити из изјава које су, као званични свједоци, дали очевидци и судионици тих страшних догађаја. Казујући потресне, али истините људске судбине група Возућана (Михајло Божичковић, Илија Достанић, Васкрсија Јелић, Ђорђија Пашалић, Данило и Мојсије Благојевић) наставила је: "На дан Светог Саве у Возућу је на челу "црне легије" стигао пуковник Францетић. Одмах су сви мушкарци старији од 15 година позвани у школу да се пријаве општинским властима, које ће им наводно, уручити објаве за слободно кретање. Захваљујући овој вјештој обмани, око 400 мушкараца се пријавило и било затворено. Након три дана проведених у притвору сви прикупљени Срби су возом преко Завидовића отпремљени у Сарајево, а одатле у логор Јасеновац. О њима нисмо никада ништа сазнали. Послије овог догађаја Францетић је за оружје способне муслимане из Гари, Осјечана, Рибнице, Бановића, Сеоне и Трештенице добро наоружао и формирао такозвану муслиманску милицију. Команданти ове милиције су добили задатак да свакодневно крстаре по српским селима и све Србе, које затекну, доведу у сабирни логор или на лицу мјеста ликвидирају. За кратко вријеме наоружани муслимани су успијели још 50 возућких Срба ухапсити и у основну школу довести. Наредног дана усташе су све ове похапшене Србе без разлога поклали. Рацију на српски живаљ муслиманска руља је наставила и послије одласка Францетићеве легије. Сваког у кући затеченог мушкарца, жену, старца или дијете комшије муслимани су убијали, камама клали или живе у кућама спаљивали. На такав монструозан начин побијено је више од 150 душа. Муслиманска милиција је била крволочнија и од самих усташа. Дознавши за муслиманске злочине, усташка власт у Завидовићима је у Возућу послала једну домобранску

[205]) Архив Војно-историјског института Београд, Фонд НДХ, Кутија 54, број регистра 1/14

[206]) Архив Војно-историјског института Београд, Фонд НДХ, Кутија 54, број регистра 1/19

сатнију да преостало српско становништво узме под своју заштиту. Увидјевши да српски живаљ од подивљалих муслимана не могу заштити, домобрани су око 360 душа, углавном, жена, дјеце и стараца, одвели у Завидовиће. Напуштене српске куће муслимански милиционери су опљачкали и попалили. Кад су се у пратњи домобрана избјегли становници вратили, у селима су само згариште затекли. Да би милиционере некако обуздали, хрватске власти су објавиле једну наредбу по којој се сваки муслиман који насрне на живот Србина или Српкиње има одмах стрељати. Команданти наоружаних муслиманских одреда, који су касније названи сеоска милиција, били су Заим Капетановић Капетанче из Рибнице и Хазим Херић звани Мајчин из Осјечана. За клање Срба главни су били: Мујага Демировић, Шабан Дурић и Реџо Херић из Осјечана, Бајро Мулахалиловић и Мустафа Скејић из Вуковина, Мујага Мулахалиловић, Шабан и Мустафа Софтић и Мујо Салетовић из Гари, Бришо Хускић, Ћамил Жунић, Мујица Селимовић и Веиз Цинић из Госовице, Мујо Раецић, Ибрахим Хаџић из Хаџића и Брајко Хашимовић из Прибитковића, који је лично заклао Ђоку Јелић из Вуковина. Сви поменути кољачи се још налазе на слободи код својих кућа. То је само мањи број оних милиционера који су незаштићен српски живаљ не само пљачкали већ на монструозан начин убијали. Тврдимо да су се сви муслимани на позив Француетића сложно одазвали. Убијати Србе су, мада нерадо, престали тек на захтјев домобранске команде".[207]

Одборници Мјесног народног одбора Хрге Саво Његомировић и Чедо Савић тада званично изјавише: "Фебруара 1942. године на наше подручје је стигла Француетићева црна легија, која се задржала само десетак дана. За то вријеме легионари су више од 100 људи, који нису успјели у шуме побјећи, похапсили и са осталим Србима у Јасеновац депортовали. Убијање српског живља на лицу мјеста тада још није било. Али кад је формирана и добро наоружана муслиманска сеоска милиција, убијање Срба и паљење кућа је постало свакодневна и масовна појава. Нападе на незаштићена спска села муслиманска милиција је почела одмах по одласку Француетићеве црне легије. Све затечене становнике, углавном жене, дјецу и старце, милиционери су прво пљачкали, а онда убијали или живе у кућама спаљивали. Терорисање и убијање Срба је трајало све до 10. маја 1942. године. Тада је једна домобранска сатнија, чији је командант био неки Звонко Делаћ, преостало српско становништво, већином жене и дјецу, одвела у Завидовиће. Ту су у привременом избјеглиштву остали само десетак дана. Међу Заимовим милиционерима главни кољачи српске нејачи били су, поред поменутог Реце Херића, Мехо Ђувић, Осман и Мујага Мујагић из Возуће. Ови милиционери су на подручју мјесног одбора Хрге заклали и спалили 124 недужна становника. Српска села Хрге, Каменица, Васовине, Свињашница, Турчиновићи, Трнићи и засеок Божић и тада су потпуно, а Миљевићи и Предрази дјелимично опљачкани и попаљени. Од

[207]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, Кутија 237, документ број 55766

склапања примирја па све до ослобођења наше земље убијања, пљачкања и хапшења Срба није било. Нијемци су кроз наша села пролазили само у току шесте офанзиве (12. 1943.). њемачки војници нису људе убијали, али су опљачкали све што је иза муслиманске милиције остало. Једино су пет мушкараца из наших села са собом, као водиче, одвели и приликом борби с партизанима негдје ликвидирали. Четника у нашем крају није уопште било. Приликом повлачења из Србије Недићеве и Љотићеве квислиншке формације су пролазиле и кроз наше село. И оне су пљачкале све до чега су долазиле. Не знамо које су то јединице биле".[208]

Као званични свједок Љубо Јовић је изјавио: "Фебруара 1942. године у моје село Миљевиће дошли су Францетићеве усташе. Сву храну, новац и друге драгоцености су одниjели, а стоку у команду отјерали. Априла исте године у село Васовине су дошли оружници и муслиманска милиција. Затечене жене, дјецу и старце су редом убијали и у кућама спаљивали. Видјевши шта се у сусједном селу догађа, ми Миљевићани смо одмах у шуме побјегли. Наше куће и стоку смо усташама и милиционерима оставили на милост и немилост. Сутрадан су усташе стигле и у наше село. Све што је било вриједније, однијели су, а већину кућа запалили су".[209]

Данило, Зорка, Ђука, Стјепанија и Стана Павловић и Данило Пантелић су, као државни свједоци, испричали и ово: "Фебруара 1942. године у Возућој је било око 700 Францетићевих усташа. Тих дана су Францетићеви и Заимови легионари у Вуковинама извршили страшне злочине. Међу оним усташама и милиционерима који су убијали српски живаљ, налазили су се: Мујага Демировић, Ибрахим Чебић, Рецо Херић, Осман Башић, Шабан Дурић и Мујага Каравдић из Рибнице, Рудо и Драго Матичић из Вареша, Август Хоџа из Вијаке и Иво Пендић из Стипина Хана. Поменуте усташе и муслимански милиционери су само у Вуковинама убили 53 недужна становника. Осим пронађених многих људских лешева других свједока о овим злочинима нема, јер су живи остали само они Срби који су успјели побјећи. У нападима на српска села Зобике, Шиктаре и Цвјетовине легионари су спалили преко 80 сеоских зграда. За наше мушкарце, које су легионари и милиционери похапсили и возом у Завидовиће отпремили, до данас ништа не знамо". Стоја Петровић из Шиктара на то још додаје: "Фебруара 1942. године у моју кућу је дошао милиционер из Гари Мујо Салетовић. Затражио је да му одмах донесем чакшире које је мој муж оставио. Тако сам и учинила. Када сам затражила да ми их врати, рекао је да мом мужу никакве чакшире неће више требати. Значи да је за смрт мог мужа и он знао".[210]

Јово Мркаљевић из Возуће, Радован Благојевић, Милош, Лазар, Љубо и Бранко Пејић из Возуће су заједничку изјаву овако срочили:

[208]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, Кутија 237, документ број 55.768

[209]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, Кутија 237, документ број 53.848

[210]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, Кутија 237, документ број 53.834

"Концем јануара 1942. године Францетићева легија је из Рибнице стигла и у Возућу. Данило Павловић је у жељезничкој станици Пјеновац слушао када је један жељезничар из Завидовића извјештавао о наводним успјешним нападима на Возућу. У једној завидовићкој кафани Осман Вишћа из Чуништа се хвалио да је први ушао у кућу Данила Павловића и нашао 50 киолограма ексера за поткивање коња. Одмах по доласку Францетићевих усташа свим нашим сељанима је саопштено да се морају у усташку команду пријавити. Обећане су нове легитимације и дозволе за слободно кретање. Наш народ је својим кнезовима повјеровао и у групама се пријављивао. Сви пријављени су у школске учионице затварани. Схвативши да им се о животу ради, храбрији су, искачући кроз прозор, успјели побјећи. Остали затвореници су возом депортовани у јасеновачки логор смрти, из којег се ни један није никада вратио".[211]

Потресну, али истиниту причу о трагичној судбини своје породице Љубо Пантелић је овако испричао: "Почетком фебруара 1942. године убијени су моја супруга Деса, кћер Митра и синови Драго и Илија. Сазнао сам да су моју породицу поубијали Хаџиефендићеви легионари који су тада у Возућој боравили. Такође сам дознао да ми је породица поубијана по налогу легионара из Осјечана Бијелић Бегана, који се (21. 02. 1946.) још налази на слободи код своје куће. Комшија из Рибнице Ненад Јелисић ми је касније причао да је лично чуо кад је Беган питао усташе да ли су извршили оно што им је написао, то јест да ли су поубијали оне које је он назначио. На то питање усташе су му потврдно одговориле. Пошто им је поново нешто написмено дао, са убијањем српског живља усташе су наставиле. Дознао сам и то да је легионар из Осјечана Мустафа Кабаревић, које се још налази на слободи, три дана и ноћи с пушком у руци стражарио пред мојом кућом и чекао да ме ухвати или убије. Он је тада био у муслиманоској милицији. Моју жену и троје дјеце усташе су из куће извели и одвели на лијеву обалу Криваје. Дошавши до потока Липовац на мјесто звано Подрудика, усташе су моју жену пробадали ножевима и захтијевали да им каже гдје се ја налазим. Не сазнавши ништа, из пушке су је убили. На истом мјесту је са мојом женом убијен и наш син Драго. Моју кћерку усташе су убиле на њиви која се налази у близини куће. Мога сина од само седам мјесеци живота изнијели су из колијевке и симболично седам метака у њега испалили. Осим од Ненада за злочин над мојом породицом дознао сам и од Митре, жене Ранка Симића из Рибнице. И она је тада одведена и требало је да с мојом женом буде убијена, али је, из непознатих разлога, за сутрадан остављена. Кад су усташе моју породицу поубијеле, тој старици су рекли да иде видјети шта су с њених комшија учинили и да ће то сутра исто с њом урадити. Ипак је остала жива и трагичну судбину моје породице ми испричала. Усташе су ми тада кућу потпуно опљачкале и на крају запалиле. Отјерале су моја два вола, двије краве, теле, 21 овцу и однијеле све вредније ствари".[212]

[211]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, Кутија 237, документ број 53.833

[212]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, Кутија 237, документ број 47.790

Миља Глигорић из Бара државној комисији је ово испричала: "У зиму 1942. године дошао је у моју кућу Бришо Хускић, легионар из Цина. Са групом милиционера одвео је мога сина Божу. Сви мјештани села Баре знају да је мој син у Рибници убијен. Бришо је тада био Заимов замјеник. Мјесец дана касније је са наоружаним милиционерима у моју кућу дошао Хасић Веиз, звани Вејко, из Мргана. Након ручка одвели су са собом мога мужа Павла и стријељали у Цинама код куће Јове Марковића. Веиз је сутрадан поново дошао ипитао ме за мог мужа. Иако сам знала, из страха сам рекла да га је неко одвео.он је на то осорно рекао: "Ја сам га отјерао. Нека знаш да сам га ја средио". На његово питање да ли ми је жао и криво, нисам смјела ништа одговорити. Сви поменути милиционери, који су починили злочине, још су на слободи и своја имања безбрижно обрађују. Одијело и горњи веш мог убијеног сина касније сам препознала на Смаиловић Ибрахиму. Ову изјаву може потврдити Милица Глигорић, као и сви сељани засеока Баре".[213]

Стјепановић Петар, такође из Бара, још додаје: "Јануара 1942.године у Возућу је стигла усташка црна легија, која је многе Србе похапсила и у логор без повратка отпремила. Убрзо по доласку усташа у моју кућу је дошао Мујага Мулахалиловић. Ту је Тодоровић Панту и Мирка ухапсио и без повратка у Возућу отјерао. Маја исте године дошли су Бришо Хускић и Беган Цинић, оба из Цина, Салих Хускић из Госовице и још неколико Заимових милиционера. Након што су све опљачкали, милиционери су наше село запалили. У пожару је 20 кућа потпуно изгорјело. Том приликом су милиционери из Рибнице убили: Тодоровић Панте Вукицу са њених двоје дјеце (седмогодишњу Аницу и трогодишњу Митру), Тодоровић Марка Јулку и њену дјецу (Милену, Божу, Милију, Миленку и некрштено мушко дијете од само два мјесеца живота), те Тодоровић Васкрсије Петру и њену дјецу (Стеву, Љубу и Невенку). Симић Мара је лично гледала кад је један милиционар пуцао из пушке и убио Јулку Тодоровић. Недељу дана касније исти милиционери су поново дошли и Тодоровић Боже Илију са собом одвели и у Рибници га убили". Ову изјаву су као потпуно тачну, потписали још Мара, Јована и Дуја Симић, Љепосава Панић и Цвијета Милотић.[214]

Цвјетковић Војина Аница је изјавила да су Мајчинови милиционери 1. априла 1942. године попалили цијело село и убили њену сестру Анђу, у ствари, жену и дијете Бранка Симића. Цвјетковић Михајла Павле још додаје да је тада убијена његова сестра Анђа. Сви свједоци су знали да ју је убио Осман Камберовић из Сеоне. Он се често хвалио да је код Анђе нашао 30 дуката од којих је себи кућу саградио.[215]

На питање државне комисије Вељко Божић из Миљевића, између осталог, каже и ово: "Априла 1942. године у наше село је дошла група

[213]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, Кутија 237, документ број 47788

[214]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, Кутија 237, документ број 47786

[215]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, Кутија 237, документ број 47830

муслиманске милиције. У мојој кући су затекли мајку Петру, супругу Рајку и трогодишњу кћерку. Оне су се биле склониле у оближњи поток. Сутрадан их је, али већ мртве, пронашао Бошко Станковић. По ранама се видјело да су мајка и жена из пушке убијене, а дијете се смрзло на прсима мајке".[216]

Описујући страдање своје породице Бранко Лукић каже: "Група од 70 оружаника и муслиманске милиције је 13. марта 1942. године дошла и у наше село. Моју жену Тому и кћерку Десанку и Милеву су из куће извели и одвели на Воштен. Ту су затекли мог брата Ристу, његовог сина Анђелка и кћер Јовану. Извели су их из куће и скупа с мојом породицом све их поубијали. Њихове лешеве су вратили у кућу и онда их запалили. Знам да су убице моје породице жандарм Фрањо Гавран и милиционери из Гари Мустафа Скејић и Шабан Софтић".[217]

О терору и злочинима над возућким народом свједок Сава Спасојевић је комисији изјавила: "Послије одласка Француетићеве црне легије у наше село је дошао милиционер из Госовице Мујага Смајловић. На челу је носио уцртано слово "У". Мога мужа Васкрсију је, без објашњења, ухапсио и у Цинића Ријеку одвео. Касније сам дознала да су га тамо убили, а мртво тијело у воду бацили. Истог дана Мујага је поново дошао и рекао ми: "Видите како ми ваше људе сређујемо?" Трећег дана у моју кућу је дошао Ибрахим Смајловић и рекао ми да су мога мужа убили. Од мене је тражио да му предам сланину и остали мрс. При одласку је рекао да мени, ионако, неће ништа требати".[218]

Сведок из Васовина Врачевић Косте Саво је комисији испричао и овај детаљ: "Фебруара 1942 .године у кућу моје мајке је дошао Меша Ђерзић и тражио да се за усташе дадне суво месо или друге живижне намирнице. Његове руке и панталоне су биле потпуно крвљу замазане. Пошто је то било примјетно, рекао је да су га усташе приморавале да коље људе који су били у школи затворени". Савину изјаву је потврдила и Његомировић Љубе Јока.[219]

Заиста трагичну, али истиниту причу о страдању Срба у завидовићком и возућком логору испричала је Његомировић Борке жена Милева. Она је земаљској комисији званично изјавила да су концем априла 1942. године у Турчиновиће дошле Француетићеве усташе, иако су то прије могли бити оружници и муслиманска милиција. У наставку своје приче Милева је рекла и ово: "Дознавши за долазак Француетићеве легије, ми смо из Турчиновића побјегли у Васовине. Ко није успио побјећи, био је убијен. У Васовинама усташе су нас стигле. Пред окупљеним народом извели су и без објешњења убили Благојевић Милана и Његомировић Симу и Стјепана.

[216]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, Кутија 237, документ број 47835

[217]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, Кутија 237, документ број 47812 од 5.II 1946.

[218]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, Кутија 237, документ број 53838

[219]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, Кутија 237, документ број 47804

Пошто су ову тројицу мушкараца из Турчевиновића бездушно стријељали, мене су са окупљеним мјештанима и мојим сином Стојаном, иако сам била видно гравидна, по блату и снијегу, а уз то без обуће и одјеће, повели према Возући. Током цијелог пута усташе су нас кундацима пушака ударали у леђа и приморавали нас да газимо по најдубљем блату. Носећи дјецу на рукама, с тешком муком смо ноге из блата извлачили. Кад смо стигли на жељезничку станицу, потрпали су нас у вагоне и спровели у Завидовиће. Док смо пролазили поред ријеке Босне, пратиоци су нам пријетили да ће нас све у воду побацати. Ми смо тако нешто и очекивали. Била сам одлучна да, ако нас буду нагонили, сама скочим у воду. Стрпали су нас у неуслован затвор.

Нас око 30 жена и 19 дјеце смо без хране и воде у затвору провели шест по патњама незаборавних дана. Онда су нас вратили у Возућу и затворили у раније формиран логор који за живот људи није имао ни минималних услова. У овом логору су 10 дјеце и двије жене помрли од глади. Послије седам недјеља патњи, гладовања и смрзавања пустили су нас кућама којих више није било. Кад смо се вратили, затекли смо само згаришта. Врачевић Косте Саво, који се од усташа био сакрио, сам је по селу лутао. Приступили смо обнови наших порушених домова.

Међу усташама који су нас спроводили и успут терорисали препознала сам више муслимана из сусједних села Гари и Вуковина. Сви се још, иако се зна да су извршили многе злочине, налазе на слободи. Злочинац Химзија Софтић, звани Анушић из Гари се налази у Југословенској армији. Ђерзић Ахмет, звани Тиће је као осведочени усташа постао лугар у Бановићима. Озлоглашени усташа Јусуф Ђувић, који је, као и остали наоружани муслимани, цијели рат носио пушку и на капи уцртао велико слово "У", постао је писар у мјесном народном одбору Возућа. Кол усташе Халилчевић Ђулаге из Гари сам пронашла и вратила своју краву. И он се још налази на слободи. Чак мени и моме мужу Борки пријети да ће нас поубијати. Зато од њега и данас страхујемо". Докле? Милевине наводе, као потпуно тачне, под заклетвом потврђује и Цвијета Његомировић. Она још додаје да ју је један муслимански милиционер, не каже који, намјеравао силовати, али се успјела међу остале жене сакрити. Тачност ове изјаве потврдила је својим потписом и Јока Његомировић.[220]

О свим акцијама, у ствари нападима на српски народ и уопште сугурнији на подручју које контролишу, заповједници оружаних постаја редовно су извјештавали хрватске цивилне власти. Из скоро свих њихових извјештаја се јасно види да су сваки оружани напад на српска села изводили под изговором чишћења терена од одметника. Злочине које су оружници и муслиманска милиција над српским живљем чинили у извјештајима су прикривани или минизирани. Српска села су спаљивали, наводно, због јатаковања са одметницима. О масакру шест чланова породице Лукић на Вошћану заповједник оружничке постаје

[220]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, Кутија 237, документ број 47.797

Криваја је потпуно лажно извијестио. О овом гнусном злочину он је у извјештају овако записао: "Дана 13. марта 1942. године оружници и милиција кривајске постаје су у правцу Возуће-Миљевића-Вошган извели акцију чишћења терена од одметника. У борби су два одметника убијена, а један рањен. Заплијењена су два товарна коња и нешто ситне стоке. Наших губитака није било".[221] У ствари "одметници" су били Ристо Лукић и син му Анђелко који су са снахом и двије братичине стрељани пред кућом.

О нападу на спрска села Васовине и Турчиновиће у једном усташком документу се каже: "Дана 3. априла 1942. године у селима око Завидовића је предузета акција чишћење терена. Ову акцију су, уз помоћ муслиманске милиције и оружника постаја Возућа и Криваја, из Завидовића предузеле њемачке војне јединице У борбама, које су тада вођене, убијено је 12 одметника-партизана и заплијењено три пушке. Запаљен је већи број кућа у грко-источњачким селима гдје су се борбе водиле".[222] Тачно је само да су три Србина убијена, а Васовине и Турчиновићи попаљени. Никаквих борби није било.

[221]) Архив Војно-историјског института Београд, Фонд НДХ, Кутија 56, број регистра 3/2-52

[222]) Архив Војно-историјског института Београд, Фонд НДХ, Кутија 150-а, број регистра 15/3-1

ЛОЗНА У ПЛАМЕНУ

Пошто је Возућа попаљена и од српског живља "очишћена", исто тако разарајућу офанзиву и са истим циљем Францетић је 9. фебруара покренуо на преостала околна села. На мети усташких злочиначких напада прво се нашла Лозна, Свињашница и Ораховица, а затим и друга подозренска српска села. Ову геноцидну војну акцију усташки команданти су планирали тако да "црна легија" и наоружана муслиманска милиција, "бришући" са земље све што је српско, у офанзивним нападима преко Поцјелова "прегази" слободну озренску територију и "тријумфално" уђу у Добој. Францетићева наредба је и овог пута гласила: све што је српско без милости побити, огњем све спалити и трагове православља потпуно уништити. За острвљене и према Србима злочиначки настројене хрватске и муслиманске бојовнике ова наредба је била довољан мотив да план своје команде у потпуности и спроведу. Охрабрени дотадашњим "успјешним" нападима на голорук српски народ возућких села,"црна" легија је из Возуће на крваву гозбу прво кренула на небрањену српску Лозну. Без икаквог отпора, а уз ватрено шенлучење, нацистичке пјесме и познате усташке поклике, Францетићева легија је, мада по дубоком снијегу, преко Клупа већ у пријеподневним часовима ступила на простор Лозне. Раније наоружана муслиманска милиција из Сеоне је ову усташку бојну с нестрпљењем и одушевљењем очекивала. Свој дио задатка, који су од Францетића добили, били су спремни доследно спровести. Знали су да ће се, уз помоћ усташа, српске имовине напљачкати, а убијањем својих комшија убилачке и осветничке нагоне задовољити. Спаљивањем српских кућа планирани су повратак избјеглим Србима онемогућили, а њихове земљишне посједе за себе приграбили. Јата лешинара, у лику хрватских и муслиманских легионара, почиње се на свој плијен у Лозној свом силином обрушавати. За Ложњане почиње прави пакао мука из којег се, нажалост, многи неће успјети извући.

Примјетивши приближавање разуларене "црне" легије, група српских устаника, који су изнад засеока Коса затечени на стражи, морали су своја стражарска мјеста напуштати и повлачити се према Озрену. Пролазећи кроз засеоке, мјештане су упозоравали да долазак

усташа значи опасност не само за имовину, већ и за људске животе. Указујући на усташке злочине, које су починили у Возући и Предражићу, устаници су мјештане наговарали да своје куће одмах напуштају и са најнужнијим стварима да се упућују према слободном Озрену. Многи мјештани из угрожених села су савјете прихватили и испред кољача и паликућа побјегли. Нажалост, било је и оних, углавном старих и болесних, који су сматрали да нису криви и да им зато усташе неће никакво зло учинити. Зато на бјекство у непознато нису ни помишљали, јер и раније су овуда разне војске пролазиле и нису неборачко становништво дирале. Међутим, они који су од усташа милост очекивали, нису овај непријатељски напад преживјели. Све затечене мјештане хрватски и муслимански легионари су на монструозан начин поубијали и у кућама спалили. У селима кроз која су муслиманске и хрватске легије прошле, усправних српских кућа и живих свједока није остало. Буквално све је уништено и са земљом сравњено. Усташе су се хвалиле да путем којим они прођу више трава не расте. Тај фебруар 1942.године је за српски народ Лозне у његовој дугој историји, несумњиво, био најтежи и најтрагичнији мјесец. Посљедице овог планираног геноцида су и у овом селу остале трајне и са ненадокнадивим људским губицима.

Покупивши најнужније ствари (нешто хране и одјеће) способнији мушкарци су са завежљајима на рамену или мјешином на леђима, а жене са дјецом у наручју, напуштали своја огњишта и кретали на пут у непознато. Времена за спремање није било, јер су им се усташе убрзаним маршом већ приближавале. Тада дјечак Милован Пејић је касније причао да су он и његова породица још били у Крчевинама када је око два километра удаљено село Ђокановићи већ горјело. Кад су изашли на Поцјелово, усташе и милиционери су већ били у мање од километра удаљеним Мићановићима. Путујући за Поцјелово, Милован се повремено осврtао према свом остављеном селу и посматрао високе стубове пламена и дима и како се куће, у које је много људског знања и труда уложено, руше и у пламену нестају.

Избјегло становништво из скоро свих засеока Лозне, којим су се придружили и раније пребјегли житељи из возућких села, спонтано су формирали дугу избјегличку колону која се, по казивању учесника, протезала од Кестена до Поцјелова. Газећи по дубоком снијегу колона избјеглица је направила широку и утабану пртину, која је личила на сунцем обасјан асфалтни пут. У овој колони, коју су чиниле жене, дјеца, старци и понеки наоружани борац, дешавале су се комичне, али много више трагичне и жалосне ситуације. Понека људска свијест је и овде дошла у искушење или је потпуно затајила. Пошто су им усташе и муслиманска милиција били за "петама", цијелу колону је захватила паника и страх да се слободне територије неће успети дочепати. Зато се сваки журио да преко Поцјелова што прије пређе и тако кољачима испред каме умакне. У таквој журби и паници неки су се понашали испод људског достојанства. Учесници из ове избјегличке колоне су причали да је понеки несавјестан наоружан борац, у журби да што прије

избије на Поцјелово, што је био циљ и жеља свих избјеглих, по неку жену и дјете гурао у цјелац и тако себи крчио пут спаса. Кажу да су такви борци у бјежању предњачили. На срећу српског народа далеко више је било свјетлијих примјера. Неки борци су, било да су носили партизанске или четничке ознаке, поред своје опреме носили по неко изнемогло дијете или су помагали старијим и болесним особама. Захваћени страхом да ће их усташе похватати, неки родитељи су своју малу децу или остављали или су на то помишљали. Славко Пејић и Милош Зекић су, на примјер, предлагали да своје тек рођено дијете Ранка, односно Мирјану оставе на пртини, јер ће их усташе свакако стићи и поклати. У току договора који ће то први учинити, наишао је четнички борац стриц, односно ујак Јањко Пејић и свог братића, односно сестричину ставио у мјешину и на леђима однио у Бријесницу. Овај егзодус Ранко је успио преживјети (и ово написати), док такву срећу Мирјана није имала. Пут "живота" преко Поцјелова није ни Стана Кузмановић успијела пријећи, јер ју је усташко тане у томе спријечило. Било је случајева, нарочито из удаљенијих села, неки болесни и од умора изнемогли одустану од даљег бјекства и надајући се у усташку милост, коју усташе нису имале, у некој загријаној кући остану и ту смрт дочекају. Срећу да кољачима побјегну, нису имали ни многи житељи засеока Подборик.

Усташка крвожедна хорда је прво стигла у српске засеоке Косу и Пејановиће. Све затечене становнике су, по обичају, одмах поубијали, куће опљачкали и запалили. Очевици су причали да су групе усташа са бомбама и бакљама у рукама трчали од куће до куће, убацивали у њих бомбе и након експлозије купили вриједније ствари и одмах их палили. Тада се у тим, а касније и у другим селима могли видјети само густи облаци дима, високи пламенови и нестајање сеоских кућа. Бојни поклици усташа, узнемирена рика домаћих животиња и јаук људи се по селима разлијегао. О овом усташком оргијању свједок Слободан Пејановић пред државном комисијом каже: "У фебруару 1942.године у кривајску долину су дошле Француетићеве усташе. Над српским народом су вршиле нечувен терор и учиниле многе злочине. Једна група ових усташа је дошла и у мој засеок. У овој групи сам препознао само по једног легионара из Гари и Рибнице (Мујо Ђерзић и Салко Капетановић). Све засеоке села Лозне усташе и муслиманска легија из Сеоне су попалили, а затечене становнике све поубијали. Тада су мога оца Сајла, заједно са стрицом ми Василијом, на свиреп начин побили, а затим с кућом спалили". Свједок Љубо Пејановић додаје: Кад сам видио да према нашем селу долазе усташе, побјегао сам на једно оближње брдо и одатле све усташке злочине посматрао. Видио сам и кад су прилазили и мојој кући. Пошто сам жену и дјецу раније наговорио да бјеже у шуму, у кући су остали само отац ми и једна кћерка. Они су вјеровали да им, као што је код сваке праве војске ред, усташе неће ништа лоше учинити. Зато нису хтјели ни бјежати. Али, усташе су мог оца прво цјепаницом испребијали, а онда и убили. Видјевши шта се с дједом догодило, моја кћер Нада је истрчала из куће и потрчала према шуми. Међутим, усташе

су за њом из пушака запуцале и успјеле на пртини убити. Опљачкали су сву храну, стоку и остале вриједније ствари".[223]

Из засеока Коса и Пејановићи, који у ствари од тада нису ни постојали, Францетићеви легионари су се, у маниру лешинара, свом убилачком жестином обрушили и на сусједно незаштићено српско село Кестен. Још са мјеста званог Камен хицима из пушака и погрдним ријечима почели су српском живљу пријетње упућивати. Стигавши у село, из којег се, на срећу, већина становника већ слободној Бријесници приближавала, са фанатичним одушевљењем и уобичајеним методама су почели и за кратко вријеме све сеоске зграде успјели попалити. Затечене житеље, који нису хтјели или успијели побјећи, одмах су на свиреп начин поубијали, а затим у њиховим кућама запалили. У том масакру убијени су и запаљени старац Давид, кћерка му Јованка и Драгица Петковић са још некрштеним дјететом. Иако су куће у Кестену разбацане на широком простору, у том послу добро извјежбане усташе су и то село за кратко вријеме потпуно збрисале са земље. Незапаљена је остала само понека удаљенија штала или мања помоћна зграда.

Пошто су и Кестен запалили, Францетићеви легионари су даље злочиначке нападе на преостала српска подозренска села покренули у два правца. Једна усташка колона је на свој рушилачки поход кренула уз Кестенску ријеку. На том разарајућем путу попалили су засеоке Ђокановићи и Доње Крчевине. Становници ових заселака су, на срећу, испред кољача раније побјегли. Нажалост, једна возућка породица, у ствари мајка са двоје мале дјеце, такву срећу није имала. Бјежећи из Возуће по дубоком снијегу, ова породица је стигла до Крчевина. Уморни од дугог и тешког пута свратили су у једну кућу. Док су се одмарали и припремали за даљи пут, стигле су усташе и ту их поубијале, а затим у кући запалиле. Са Крчевина усташе су преко Осоја отпутовале према Туњику. У Горње Крчевине усташе нису ни залазиле, па је овај засеок једини остао незапаљен.

Друга усташка колона је из попаљеног Кестена са истим намјерама отишла у засеок Ђуриће. У исто вријеме у Ђуриће је, на челу са злочинцем Османом Камберовићем, стигла и једна јединица сењанске легије. Саставши се са "браћом по злочину", Камберови легионари су, као изгладњеле хијене, ишчекивали шта ће им од напљачканог иза усташа остати. Исти сценариј усташе су примјениле и на Ђуриће. Прво су затечене сељане, који нису могли кољачима умаћи, немилосрдно поубијали, стоку и вредније ствари муслиманима препустили, а све куће попалили. Етар изнад Ђурића тада је био испуњен густим димом и мирисима не само изгорјелог жита већ и људских тијела. Кад су престали болни крици масакрираних жена и дјеце, само је одјекивала рика стоке коју су комшије муслимани одводили својим кућама. Од житеља Ђурића усташе су затекли и без размишљања на гријех убили мајку Цвијету, њену кћер Ранку и малог сина Ранка. За кратко вријеме од села је остала само аветињска пустош.

[223]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, (записници), Кутија 237, док. број 53849

Из спаљених Ђурића једна група Камберових легионара је Брдима, уз осветничке пјесме и уобичајене узвике: "Алах му екбер", кренула у напад на Крчевине. На Косици изнад села барјактар Брајко Салановић је запалио шталицу Богдана Тодоровића. Пошто су Крчевине смештене у долини између три брда, легионари у село нису смјели улазити. Страховали су да ће их озренски устаници са околних брда опколити и на лак начин уништити. Тако су Крчевине и са ове стране остале непопаљене. У осветничком заносу легионари су наставили кретање према Поцјелову. Успут су свратили и попалили боравички засеок Марковиће. Становници овог засеока су им успјели умаћи.

Друга колона Францетићеве легије је из Ђурића у геноцидни напад кренула на мирно село Боровце, из којег је већина житеља успјела целатима побјећи. На путу према Боровцима усташе су у Дризином потоку пронашле групу жена, дјеце и стараца који су испред убица из Ђурића побјегли и ту се сакрили. Међутим, прилику и срећу да преживе нису имали. Усташе су их на лицу мјеста све поубијали. У овом масакру недужних Срба убијени су Јован, Петра, Милица, Милош и Драгица Ђурић. Њихова мртва тијела су дуго остала несахрањена.

У некаквом "побједничком" и осветничком заносу Францетићеве усташе су стигле у боровички засеок Вишњике (Росиће). Своје крваво коло усташе су у пуном "сјају" и овдје одиграле. Одмах по уласку у село почели су по затеченим становницима пуцати из оружја, бакљама палити куће. Ускоро су високи стубови густог дима почели сунце заклањати, крикови и болни јауци жена и дјеце се котлином разлијегати. Само у кућама браће Милана и Сајла Росића крвници су поубијали, а затим у кућама запалили 13 дјеце, двије жене (мајке) и двоје избјеглица из Возуће. Из овог, једног од најмасовнијих масакра, од усташке каме се успио спасити само деветогодишњи дјечак Недељко (Нећо) Росић. Њега је мајка кроз прозор избацила и замолила га да, без осврtања на њу, што брже бјежи према Озрену. Сакривена у дубоком снијегу мајка је, са сузама радосницама, пратила како јој син јединац, избављен из усташких раља, одлази на сигурно. Повратак и поновно виђење сина, мајка није доживјела. Заједно са осталим комшијама у пламену је нестала. Док се нису увјерили да живе душе и усправне куће у Росићима нема, усташе ово село нису напуштале.

Исте методе уништавања чак и српских корена, Францетићеве усташе су, након Росића, примјениле и у засеоцима Брijег (Живковићи), Радићи, Црквина, Средња Њива, Марковићи и Мићановићи. Опљачкавши и попаливши и ове засеоке, из којих је на срећу већина житеља успијела побјећи, дијелови Францетићеве и Камберове легије су, без икаквог отпора, избили на Поцјелово. Иза себе су у свим засеоцима остављали само згариште и пустош.

Једна јединица муслиманске легије из Сеоне и Пољица је у исто вријеме са Смрековаче отпочела нападе на српске засеоке Тодиће и Равне. Крећући се несметано према овим засеоцима, легионари су своје комшије у Равнима пријетњама и погрдним именима па и ранијим "јаранима", позивали да се предају, јер им, наводно, не могу никако

побјећи. Када су без борбе и уз уобичајене "ратничке" повике ушли у Равне, почели су пљачкашко и злочиначко оргијање. У том злочиначком оргијању исламисти су скоро све затечене житеље, међу којим највише избјеглица из Мале Лозне, на звјерски начин поубијали, а неке у кућама запалили. Мртва тијела побијених ван куће оставили су животињама. Срећу да овај масакр преживе имале су кћерка Богдана Савичића и супруга Милка Демоњића. Један од актера овог злочина је касније причао да су малу Аницу, коју је отац ту у једној кући оставио, затекли у колијевци. Примјетили су да се једно пушчано зрно зарило тик изнад дјечије главе. Пошто је Аница имала срећу да је намјењено јој тане и не окрзне, легионари су се "смиловали" и живу је оставили. Милкова супруга је тада у врат рањена. Легионари су јој наредили да се губи, јер су сматрали да ће искрварити и негдје на путу умријети.

Напустивши опустошене Равне, муслиманска легија је уз Поцјелово кренула према селу Маличићи, које је, такође, намјеравала попалити. На Поцјелово су изашли без икаквог отпора. Браниоци су се уплашили и своје одбрамбене положаје напуштали. Онда је на "сцену" ступио храбри командант батаљона Васкрсија Мањошевић. Он је од једног бјегунца зграбио митраљез, изашао пред легионаре и успио их назад вратити.

На повратку са Поцјелова понижени и "увријеђени" муслимански легионари су свој бијес искалили на преосталом становништву засеока Градина и Подборик. Поред попаљених и опљачканих кућа, легионари су само у Подборику поубијали, а многе и запалили, око 55 мјештана и преко десет избјеглица из Јарушака и Трештенице. Међу свирепо побијеним Србима било је 25 недужне дјеце. Главни извршилац ових незапамћених злочина био је, са сарадницима, комшија Осман Камберовић.

О усташком геноцидном нападу на Лозну заповједник постаје у Кривају Хаџић је у свом извјештају записао: "Грко-источна села су попаљена и уништена од наших и савезничких снага. Дана 09.02.1942.године усташка бојна из Сарајева запалила је село Васојевиће (вјероватно Васиће или Васовине) и Прокоп. Другог дана (10. 02. 1942.) иста бојна запалила је српска села Пејановиће, Кестен, Боровце, Свињашницу и Туњик. Наведена села су спаљена јер су бунтовници пружали отпор усташама и у борби убили три, а ранили двојицу усташа. Преостало српско становништво побјегло је према Озрену. Неопскрбљеног становништва живежним намирницама сада има: Прокоп 400, Туњик 60, Боровци 50, Васојевићи 80, Пејановићи 200 и Свињашница 300 људи".[224]

Страдање српског живља у Лозној свједок Осман Рахмановић, који је пред земаљском комисијом сам причао, а Милан Росић својим кажипрстом ту причу сам потврдио, овако је описао: "Током 1941.године подручје Мјесног одбора Лозна од стране усташа није страдавало. Једино је, ради снабдијевања намирницама, Милош Благојевић у Завидовиће

[224]) Архив Војно-историјског института Београд, Фонд НДХ, Кутија 150а, документ број 36/11-1

силазио, али се није вратио. Сигурно је само да су га усташе ухватиле и убиле или у неки логор депортовале. Децембра исте године су кроз наше село прошле патроле Рачићевих четника. Оне су, као одмазду за побијене Србе у Трештеници, током ноћи четворицу Сеоњана одвели и недалеко од села их стријељали. У једној кући су стријељали још четворицу мјештана (види списак).

Тек послије нове 1942. године, на наше подручје је стигла Француетићева "црна" легија. У наступању још од ријеке Криваје, усташе су редом српски живаљ убијале, а њихове домове спаљивали. Једна јединица ове легије је стигла на подручје Лозне. Мирно становништво српских села Пејановићи, Кестен, Ђурићи и Боровци усташе су поубијали и с кућама спалили. Убијали су све редом: дјецу у колијевци, жене, старце и све који нису успјели побјећи. За само 24 часа, колико су се на нашем подручју задржали, усташе су убиле 107 житеља Лозне, углавном, жена, дјеце и болесних стараца. Жив је остао само онај ко је у шуму побјегао. Све куће и у њима тешко рањени житељи спаљени су. Већина српског народа Лозне је, без хране и топле одјеће, побјегла у Озрен. Кад су се у прољеће својим кућама вратили, затекли су само згаришта и разрушена огњишта. Ниједан Србин из Лозне који није успио побјећи, није ни жив остао. Детаље овог убијања и паљења не можемо описати, а нема ни очевидаца. Јер, ко је бјежао, само се настојао из усташког обруча извући и сопствени живот спасити. Приликом борби између усташа и четника случајно су погинули Рашид Салановић, Стојан Ђурић и Рајко Демоњић.

Од овог страшног покоља па све до краја рата, усташе на ово подручје нису више долазиле. Тада је формиран Озренски четнички одред, чији је командант штаба Цвијетин Тодић склопио са усташким властима некакво примирје. Послије потписивања овог примирја у свим селима, и то искључиво од домаћих људи, формиране су јединице сеоске милиције. Задатак ових оружаних формација је био да одржавају унутрашњи ред и мир, обезбеђују приватну својину и контролишу линије разграничења. Захваљујући мировном споразуму између усташа и четника, као и команде муслиманске милиције, убијања, пљачкања, хапшења људи и паљења села више није било".[225]

Чудна је изјава овог муслимана који је у вријеме геноцида над српским живљем Лозне и сам учествовао у акцијама сеоњанске легије. Пред Земаљском комисијом он је иступио као патриота и антифашиста и сам осуђивао усташке злочине. Као злочинце није именовао ни једног легионара из Сеоне нити било којег муслимана, а зна се да су у Подборику, Равнима и другим српским селима српску нејач поубијали, управо, сеоњански легионари. Као свједок и предсједник Мјесног народног одбора Осман је од бројних српских жртава поменуо само тројицу погинулих Срба. Али је зато све погинуле Сеоњане, па чак и оног који је прогањајући српску нејач погинуо на Поцјелову, поименице набројао и као жртве терора их приказао. Није пропустио прилику да

[225]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, (записници), Кутија 237, док. број 55776

укаже на четничке, али не и на муслиманске злочине којих је било неупоредиво више. Насупреот њему свједок Милан Росић, који је изгубио супругу и шесторо дјеце, само је ћутао и притиском свог кажипрста то казивање потврдио. Ако хрватско-муслиманске злочине није могао лично и видјети, могао је бар жртве и њихове убице поменути. Изгледа да је Милан, у име братства и јединства, морао српске жртве минимизирати.

О страдању српског народа Лозне други свједоци су нешто другачије и конкретније, али, ипак, са доста опреза и "стидљиво" изјављивали. Свједок из Подборика Вукосава Тодоровић је пред Земаљском комисијом изјавила: "Фебруара 1942. године су легионари Османа Камберовића опколили и цијело наше село запалили. У нашој кући легионари су затекли и мога свекра, троје мојих и једно заовино дијете. Ја сам испред легионара побјегла у оближњу шуму, а затим у Озрен. Кад сам се касније из озренских села вратила, Осман ме је питао зар сам још жива".[226]

Говорећи о усташким злочинима, Кабларевић Богдана Јована је рекла и ово: "Крајем јануара 1942. године сам, из страха од доласка усташа, побјегла у Озрен. Тамо смо се задржали око пола године. Кад смо се вратили нашим кућама, затекли смо само згаришта. Цијело село је опљачкано и попаљено. Међу злочинцима познавала сам само легионара из Ораховице Бегу Мујагића".[227]

На ову изјаву Тодоровић Мање Милош додаје: "У вријеме кад је Француетићева легија харала долином Криваје, нашој кући је дошао наоружан легионар из Ораховице Хајро Бегић и из наше штале отјерао два вола. Тада је зликовац из Сеоне Мурат Камберовић из штале мога стрица, такође, отјерао два вола и однио очев ми џепни сат".[228]

Случајно преживјела шеснаестогодишња дјевојчица из Подборика Љубица Ложњаковић је о муслиманском масакру изјавила: "Фебруара 1942.године нашој је кући са групом легионара дошао Осман Камберовић. Прво је из куће извео Госпу Ложњаковић и питао је гдје се крије њен муж Стјепан. Кад је одговорила да су га четници одвели, одмах је хицем из пушке убио њено једногодишње дијете, које је у наручју држала, а затим је другим метком устријелио и мајку. Моја мајка је Османа дуго и вапијући молила да јој чељад не убија. Међутим, он је све који су се у кући налазили без милости поубијао. Од страха и пуцњаве ја сам се онесвијестила. Кад сам се пробудила, Осман је, уз псовање ми мајке српске, питао зар сам још жива. Поново је пушку уперио и метком ме у десно раме погодио. Опет сам пала у несвијест. Усташе су затим кућу запалиле и отишле. Ја сам се некако у јаву вратила и тешком муком се из запаљене куће извукла. Кад сам се мало опоравила, кренула сам према Озрену и тако жива остала".[229]

---

[226]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, (записници), Кутија 237, док. број 74531/2

[227]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, (записници), Кутија 237, док. број 47843

[228]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, (записници), Кутија 237, док. број 47816

[229]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, (записници), Кутија 237, док. број 47531

Свједок Вишња Крсмановић је Комисији рекла: "Почетком 1942. године наше село су комшије муслимани потпуно опљачкали и попалили, затечене мјештане поубијали. Када је наишла једна патрола, у којој се налазио и наш познаник из Ораховице Бего Мујагић, мени су били оставили само краву и два вола. Позивајући се на раније познанство, ја сам Бегу замолила да ми ово троје говеда некако спаси. Одмах је пристао и стјерао их својој кући. Кад сам се из избјеглиштва вратила на своја згаришта, затражила сам да ми стоку врати. Међутим, он је рекао да их је продао. Тако сам и на тај начин преварена и опљачкана".[230]

О догађајима и нечувеном масакру у засеоку Подборик, а уз велику срећу преживјели Милош Стјепана Ложњаковић је записао и ово: "Напади из праваца Завидовићи и Бановићи на слободну територију су почетком 1942. године знатно појачани. Због јаких непријатељских напада озренски устаници су морали своје положаје у Лозној напустити. Пред сам одлазак озренских устаника, а то је било почетком фебруара 1942. године, из Сеоне је дошао курир и групу наших бораца, који су се затекли у кући мога оца, обавијестио да су из правца Јарушака у Доњу Лозну стигле Хаџиефендићеве легије и починиле страшан масакр, оставивши иза себе праву пустош. На ову тужну вијест наши борци су се према том српском засеоку одмах упутили. Стигавши на лице мјеста, затекли су стравичан призор. Мртва тијела убијених недужних Ложњана су лежала разбацана по дворишту, у кућама и по шталама. Сви житељи Мале Лозне, који нису успјели побјећи, поубијани су на звјерски начин. Вративши се у нашу кућу, устаници су нам причали да су видјели људска тијела без главе, руку, ногу и других органа. И у ово српско село муслиманска легија је ушла без икаквог отпора. Попаљено село су успјели напустити прије доласка наших бораца. Под утиском страшних злочина, које су легионари починили у Малој Лозни, устаници су, за одмазду, у Сеони ликвидирали пет наоружаних легионара и запалили кућу једног екстремног муслимана. Иначе, до тада, као и за цијело вријеме устаничке власти, ни један инцидент, нити насиља над муслиманима није уопште било.

Послије ових за српски народ трагичних догађаја, наши борци су се повлачили на Поцјелово и ту успостављали нову одбрамбену линију. Тих дана је једна јединица Хаџиефендићеве легије стигла и у Сеону. Ову легију су чинили оружници из Турије, Пољица, Јарушака, Бановића и других околних муслиманских села. Муслиманима из Сеоне ова легија је донијела и доста оружја. Сви за борбу способни Сеоњани су добро наоружани и за однос према Србима и идеолошки припремљени. Команда ове легије се смјестила у засеок Делићи. Долазак ове легије код српског народа је изазивао страх и узнемиреност. Нажалост, "црне слутње" српског становништва су се убрзо обистиниле.

[230]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, (записници), Кутија 237, док. број 7455/1

Пошто су се смјестили, патроле ове легије су по засеоцима Лозне свакодневно крстариле. Најчешће су залазиле у засеок Дамјановиће, Градину и Подборик. Приликом проласка кроз српска села, патроле су мјештанима наређивале да на кровове својих кућа, као знак предаје и покорности, извјесе бијеле заставе. Затечено становништво патроле су на разне начине терорисале. Под пријетњама и батинама питали су за оне мушкарце које нису код куће затекли. Са овим патролама је редовно ишао и бар по један муслиман из Сеоне који је своје комшије Србе добро познавао.

Упознавши се са тереном и приликама у Лозној, легионари су приступили хапшењу угледних Срба. Прво су у засеоку Дамјановићи ухапшени и у Сеону одведени Бранко, Божо, Бошко, Мирко и Урош Ложњаковић. Вођа патроле је забринутој породици тврдио да ће ухапшене у команди саслушати и одмах их кућама вратити. Међутим, ниједан се, нажалост, није никада вратио. Зна се само да су сви побијени, јер су њихове костуре и дијелове одјеће пронашли у потоку испод Дебелог Брда. Кости ових несрећника је Митар Крсмановић пронашао, покупио и на православном гробљу Градина по обичају сахранио. Убрзо су легионари из Дамјановића одвели једну дјевојку и удату жену. Водећи их према Сеони, легионари су на своје пушке привезали разне мараме и понашали се као некакви сватови. У току путовања дјевојци је пришао један легионар и покушавао да јој додирује груди. То је примјетио други легионар, пришао му и нешто на ухо шапнуо. На то је напасник од намјере одустао. Касније сам сазнао да је напасника питао како би се осјећао да је то његова кћер или сестра. Изгледа да је ово питање "упалило" и пробудило заспалу људску свијест. На мјесту Папратница легионари су се одмарали и ту организовали такмичење у гађању из пушке. Као мета послужио им је тежак из Градине Мићо Андрић, којег су пред његовом кућом без икакве кривице убили. Ово гнусно убиство су посматрале и жене које су легионари са собом водили. Након краћег задржавања ухапшене Српкиње су на интервенцију савјеснијих домаћина из Сеоне враћене својим кућама.

Вративши се у своје село, жене су препричавале све што су из разговора међу легионарима дознале. Из једног разговора су закључиле да су њихови одведени мушкарци или већ побијени или ће то у току ноћи бити учињено. Дознале су да ће и они људи који су у Дамјановићима остали, сутрадан бити побијени. Зато су мушкарцима предлагале да још у току ноћи бјеже у Бријесницу. Старије жене су овај приједлог одбијале. Оне су сматрале да ће их њихове комшије из Сеоне, с којим су одувијек у миру и добросусједским односима живјели, од легионара спасити и заштити. На срећу, млађи су били у свом захтјеву упорни, а старији попустљиви. Те ноћи је засеок Дамјановићи остао без својих становника. Сви су у Бријесницу побјегли и тако сигурну смрт избјегли.

Сазнавши да српско становништво Лозне свакодневно одлази, патроле су одлазиле у села и мушкарцима наређивале да се морају сваког дана у команду пријављивати. Међутим, већина за оружје способних

Ложњана је већ била у Озрену и прикључивала се устаницима. Сви који су првог дана отишли у команду легије, враћени су својим кућама. Међу пријављеним је био и мој отац Стјепо. Он је добио задатак да сваког јутра долази у команду и подноси извјештај о стању у Подборику. Већ послије првог пријављивања мушкарци су осјетили да им пријети велика опасност. Зато су се многи придружили осталим избјеглицама. Сутрадан је мој отац, умјесто у команду муслиманске легије, отишао у сусједно село Кестен да, наводно, донесе храну и одијело, које је раније ту оставио. Ту је затекао групу озренских устаника коју је предводио Јефто Благојевић. Мога оца су нешто испитивали и оптуживали за сарадњу са муслиманском легијом. Зато су га, на срећу, у Кестену и задржали. Од измишљених оптужби спасили су га неки рођаци. Још док се устаничка патрола налазила у Кестену, обавијештени су да је једна већа група Француетићеве црне легије стигла у засеок Пејановиће. Наши борци су им пошли у сусрет и са њима ступили у борбу. У том ватреном окршају три легионара су погинула. Као одмазду за погинуле легионаре су Арсо и Недељко Крсмановић, Ђоко Ложњаковић, Трипун и Блажо Ђурић, који су отишли у Сеону и команди легије се пријавили, били похапшени и на лицу мјеста побијани.

Мој отац се још није кући враћао и о њему нисмо ништа знали. Легионари из Сеоне су сваки дан долазили и о њему се, као и осталим избјеглим људима, код нас распитивали. Усташке патроле су по нешим кућама и помоћним зградама вршиле детаљне преметачине. Бајонетима су бушили постељину и разбацивали сламу на којој смо спавали. Да би спријечили разбацивање и уништавање покућанства, моја мајка је једног легионара упитала: "Побогу, брате, што то радите?" На то је легионар одговорио: "Нисмо ми браћа никада били нити ћемо икада бити." Сутрадан по овом претресу, нас нешто старије дјечаке, мајке су раније пробудиле и послале у оближњи поток. Речено нам је да тамо останемо све док усташке патроле не прођу. Пошто је био дубок снијег, скривали смо се испод крошања већих борова. Ради камуфлаже понекад смо облачили женске бијеле хаљине или би се огртали бијелим чаршафом. Чим патрола из села оде, ми би се готово промрзли враћали нашим кућама.

Негдје 9. фебруара 1942. године, знам само да је била недјеља, из правца Возуће, преко Клупа и низ поток Мацаревац, Француетићева "црна" легија је извршила напад на нашу Лозну. У убијању недужног становништва, пљачкању и спаљивању кућа придружила јој се и Хаџиефендићева легија. Рушећи све пред собом Француетићеве усташе су преко Пејановића, Кестена, Ђурића и Бороваца избиле на Поцјелово. У исто вријеме је муслиманска легија из Сеоне, такође убијајући и спаљујући све што је српско, преко засеока Дамјановићи, Тодићи и Равне стигла на Поцјелово. Сви српски засеоци кроз које су легије прошле, спаљени су, а затечени становници побијени и запаљени. Прелазак легије преко Поцјелова спријечили су храбрији устаници. Наши борци су успјели неколико легионара ликвидирати и тако даље продоре на слободну територију зауставити. Са Поцјелова су Француетићеве усташе отишле према Завидовићима. Муслиманска легија

се вратила у своју базу у Сеони. Све њихове акције против српског народа полазиле су, управо, из Сеоне.

Пошто је Лозна остала потпуно незаштићена, Хаџиефендићева легија ју је осудила на страшну смрт. Устаничке патроле са Озрена, које су у Лозну само повремено навраћале, нису се могле добро наоружаној муслиманској легији успјешније супротставити. Пут ка пљачкању, убијању српског живља и спаљивању њихових домова, муслиманској легији је био отворен. Пружену шансу муслимани су, на њихову бруку и срамоту, знали добро искористити. Све што су код кућа затекли или у путу стигли, побили су. Све што се могло носити однијели су. На Вишњицама су затечене жене и дјецу у шталу затворили и онда их живе запалили. Само за један дан готово цијела Лозна је постала само згариште и насеље без становника. У том првом усташком "налету" још непопаљени су остали само засеоци Крчевине, Градина и Подборик. Ми из Подборика смо знали да и нас чека иста трагична судбина. Ова два засеока су и од осталих српских села била одвојена. Потпуно је прекинута веза и са озренским устаницима. Муслиманској легији смо били препуштени на милост и немилост. Милости код њих није било.

Враћајући се из злочиначке акције са Поцјелова, једна колона муслиманске легије се преко Лазина кретала према нашој кући. Још док је пролазила поред засеока Камбери, чули смо учесталу пуцњаву и њихове вјерско-националистичке пјесме. Помислили смо да је с њима дошао и наш последњи судњи час. Незнам да ли из страха или неког другог разлога, мој дјед Блажо је изашао из куће и нешто се око штале врзмао. Колона легионара се поред наше штале на кратко зауставила. Примјетили су мог дједа и к себи га позвали. Кад је легији близу пришао, нешто су му рекли. Он се окренуо и пошао према штали. У том тренутку један легионар је дограбио пушку и пуцао му у потиљак. Дјед се, као покошен, срушио у дубок снијег. Колона легионара је мирно кренула према нашој кући. Ово гнусно и безразложно убиство моја цијела породица је са прозора посматрала. У нашој кући се тада затекла и породица мојих ујака Трипе и Душана. Видјевши шта су усташе дједу учиниле, у кући је настао прави пакао. Једни су гласно нарицали, а други су се богу за помоћ молили. Мене је мајка, као најстарије дјете, под кревет сакрила. Жељела је да бар ја останем жив и да ме легија са собом не одведе. Минут до два послије дједова убиства, неколико легионара је ушло у нашу кућу. Сваки је на пушци имао натакнут бајонет. Чим су легионари отворили кућна врата, жене су почеле јаукати и за милост их молити. Један легионар је, вјероватно да би нас умирио, рекао да женама и дјеци неће ништа лоше учинити и да они убијају само старе лопове. Ко су ти "стари лопови", ја заиста нисам знао. На нашу срећу легионари тада нису у кућу ни улазили, него су пут ка Сеони наставили. Међу тим легионарима моја мајка је препознала само неког Сеоњанина Мркоњића. Чим су се легионари удаљили, ја и бака Госпа смо отишли штали да видимо шта се с дједом догодило. Кад смо стигли, дјед је већ био мртав. Од његове крви снијег се около црвенио. Страдање моје породице је почело.

Кад смо се вратили у кућу, почели смо се договарати шта нам је у овим тешким околностима најбоље учинити. Ништа паметно нисмо могли смислити нити се за нешто одлучити. Нисмо знали камо да идемо, нити нас је имао ко предводити. Сахранити већ покојног дједа нисмо могли ни помишљати. Јер, остали су само жене и дјеца, снијег дубок, земља смрзла, а крволочна легија у близини. Ипак смо одлучили да те ноћи побјегнемо у кућу комшије Ђоке Ложњаковића. Мада ни ту нисмо били на сигурном, хтјели смо да будемо заједно и на једном мјесту. У кући, такође покојног Ђоке, нашле су се двије породице Ђурић и Ложњаковић. С нама у домаћинству живјела је моја слијепа прабаба Госпава. Саопштили смо јој да је дјед, а њен син Блажо, убијен и да ћемо се за ноћас преселити у комшијину кућу. Њој смо наложили ватру и оставили вечеру. Планирали смо чим патрола ујутро прође, и по њу доћи. Бака нас је преклињала да је не остављамо саму у кући. И она је страховала да ће је муслимани убити. Ипак смо је, мада тешка срца, морали оставити. Кућа у коју смо се преселили имала је само једну собицу и кухињу са огњиштем. И у овако малом простору смјестиле су се четири породице са 40 чланова.

У рано јутро мајка ме је пробудила и послала у засеок Ристиће. Ту сам у склоништу са осталим дјечацима чекао пролазак усташке патроле. Кад смо видјели да је патрола кроз село прошла, вратили смо се својим кућама. У нашој кући смо затекли праву пустош. Слијепа бака је била убијена. Муслиманке из Сеоне су све наше ствари опљачкале. Чак су и прозоре поскидали и однијели. Комшија Мујо Камберовић је последњу краву и теле из наше штале себи одвео. Сусједна породица Крсмановићи су посматрали како се муслиманке међусобно дозивају и питају шта је још за пљачкање у нашој кући остало. Гледали су како су по снијегу хватале и наше кокошке.

Пошто смо потпуно опљачкани и без прозора на кући остали, поново смо отишли у Ђокину кућу. Легионари су нас и ту често посјећивали и за избјегле мушкарце се распитивали. Наше село још нису палили. Ипак смо се, иако без прозора, у нашу кућу вратили. Сједећи поред топле пећице, размишљали смо шта нам је даље чинити. О оцу, као и оним који су успјели побјећи, нисмо ништа сазнали. Надали смо се да су на слободи код озренских устаника. Моја мајка није могла схватити нити прихватити да ће нас легија поубијати. Знали смо и то да се наше комшије из Сеоне сваког дана у Хаџиефендићеву легију пријављују. Мада су убиства људи и пљачке имовине постали свакодневна појава, вјеровали смо, имајући у виду раније коректне комшијске односе, да ће нас комшије заштитити и од легионара спасити.

Те ноћи уопште нисмо могли заспати. Само смо размишљали о нашем тешком положају. Око пола ноћи неко је закуцао на врата. Укочили смо се од страха. Помислили смо да је нашем животу дошао крај. Жене су гласно плакале и покушавале да нас дјецу негдје сакрију. Тек смо се смирили кад се испред врата јавио Блажо Крсмановић. Препознали смо његов глас и примили га у кућу. Причао нам је о ситуацији у Бријесници и на цијелом слободном озренском подручју.

Избеглице, као и домаће становништво су били под заштитом озренских устаника. Живот је и на слободној територији био веома тежак. Куће су биле крцате од избјеглица. Недостајало је хране, одјеће, огрева и других потрепштина. На линији Перовићи-Турија устаници су са муслиманском легијом водили тешке борбе. Обавјестио нас је да су мој отац и остали избјегли рођаци живи и здрави. Од четири породице, које су остале у Подборику, само су три мушкарца тада била на слободи. Блажо је рекао да ће у току ноћи и он своју породицу одвести у Бријесницу. Предложио је да и ми, који желимо побјећи, кад он поново овуда наиђе, будемо спремни. Међутим, није нам рекао гдје ћемо се смјестити, па су моја мајка, стрина и снаха одлучиле остати и не ићи у непознато. Моја мајка је изјавила да ће радије у својој кући погинути, него негдје на пртини од глади умријети. Водећи своју и оне породице, које су пристале да бјеже, Блажо је навратио код нас да чује шта смо ми одлучили. Ујна Петра се већ била спремила и са својом дјецом са осталим бјегунцима отишла. Мени је мајка наредила да с њима и ја кренем. Требало је да нађем оца и упитам га шта намјерава са осталом породицом учинити. Тако сам се избјегличкој колони и ја придружио. Иако сам страховао за наш живот, више ме забрињавала судбина оних који су у Подборику остали. Кретали смо се пртином с које се, због дубоког снијега, није могло скренути. Најјачи страх смо осјетили приликом проласка кроз муслимански засеок Хусагиће. Очекивали смо и страховали да ће нас патрола муслиманске легије на пртини пресрести и поубијати. Иако су двоје мале дјеце, коју су родитељи у врећама носили, били немирни и стално плакали, на нашу срећу муслимани нас нису примијетили. Док смо пролазили кроз засеок Аљковићи, ноћну тишину су нарушавале муслиманске пјесме и понеки пушчани пуцањ. Одлазили смо на пут неизвјесности.

Кад смо стигли у српско село Кестен, видјели смо само пустош и згаришта. Нигдје живе душе. Само се на згаришитима видјело тињање ватре. Сеоских кућа и помоћних зграда уопште није било. На згаришту куће Милана Росића смо се одморили и огријали. На Поцјелово, то значи у слободу, стигли смо тек у освит зоре. Застали смо да се ту одморимо и уједно уперимо погледе на своје остављено село. Из ове групе избјеглица једино је у Подборику остала моја породица. Када смо полазили према Ненићима из правца нашег села се чула учестала пушчана паљба. Знали смо да тамо осим муслиманске црне легије, нема никакве војске па ни борби не може бити. Схватили смо да то легионари убијају наше недужне породице. Кад смо угледали високе стубове густог дима, били смо сигурни да црнолегијаши у Градини и Подборику убијају преостали дио српског становништва. Оба засеока су тада запаљена.

Путујући према Бјелићима, размишљао сам о судбини своје породице. Питао сам се да ли ће успјети преживјети и да ли ћу оца пронаћи. Идући кроз Ненић срели смо групу озренских устаника. Ишли су према Поцјелову на своје одбрамбене положаје. Ту у снијегу смо видјели мртвог човјека. Рекли су нам да је то усташа, који је прије неколико дана на Поцјелову погинуо. Чим смо стигли у засеок Бјелић, одмах сам кренуо да тражим оца. Дознао сам да је с рођаком Симом био

распоређен у устанички минобацачки вод. Нашавши оца, све сам у детаље о нашој породици испричао и шта нам се, послије његова одласка, у селу догађало. Рекао сам му и за оно што смо на Поцјелову чули и видјели. О судбини наше породице тога дана нисмо ништа знали. С разлогом смо страховали да ће их муслимански легионари поубијати. У очекивању вијести о нашој породици прошло је још неколико, за нас тешких дана. Тек трећег дана смо дознали да је у мом Подборику извршен страшан масакр. Нисмо знали да ли је ко успио масакр преживјети. Убрзо смо сазнали да је на слободну територију стигла и Љубица Ложњаковић, која је једина некако успјела преживјети покољ. С нестрпљењем смо очекивали да је пронађемо и сазнамо шта се с нашом породицом догодило. Још смо дознали да су масакр у Подборику, којег су починили наше комшије муслимани, преживјели Милош Крсмановић и Миленка Тодоровић. Чим су разуларени легионари почели недужан српски живаљ убијати и куће њихове спаљивати, они су побјегли на Брезик и ту се добро сакрили. Све остале затечене житеље Подборика легионари су поубијали и већину кућа попалили.

Од три по броју чланова веће породице, које су у нашој кући побијене, једину преживјелу Љубицу смо, коначно, пронашли. Крваву трагедију, која се у нашем селу догодила, у детаље је описала. Рекла нам је да је у свануће 12. фебруара у нашу кућу дошла комшиница Госпа Ђурић. Она је хтјела да се ту огрије и сачека док јој се у воденици кукуруз самеље. Њихове куће су се налазиле на Лазинама. Одатле се с прозора могла видијети кућа у којој је моја породица живјела. Тек што су жене посједале и почеле разговарати, из правца Лазина се зачула учестала пушчана пуцњава. Госпа је погледала кроз прозор и угледала страшан призор. Њихове куће су већ биле запаљене и увелико горјеле. Окренула се према присутним и рекла им да су њена и Блажина дјеца побијена и да легионари иду према нашој кући. Одмах је из куће истрчала и преко Борика побјегла према родним Турчиновићима. Иако су сви у нашој кући знали и видјели да легионари иду према њима, моја мајка и ту затечене још двије породице, нису ни тада хтјели бјежати. Видјевши да на челу колоне иде наш познаник и комшија Осман Камберовић, сви су се обрадовали. Били су сигурни да ће их он спасити и од осталих легионара заштитити. Моја мајка је, с најмлађим сином Миланом у наручју, изашла из куће да "госта" на вани дочека. Кад је злочинац стигао, обратила му се ријечима: "Побогу, Османе, зар ће те нас побити?" Он је на то осорно одговорио: "Шути Госпо!" И онда се из пушке огласио један пуцањ од којег се моја мајка срушила. Од овог хица је и мој брат Милан рањен у ногу. Послије овог гнусног убиства, Осман је наредио да сви, који су још били у соби, изађу ван. Како је које чељаде излазило, легионари су га дочекивали мецима испаљених из њихових пушака. Свако погођено чељаде је, у самртном ропцу, преко собног прага падало на огњиште. Приликом изласка из собе, баба Госпа је погођена из пушке у прса и пала мртва на малу Љубицу. Пошто није била чак ни рањена, Љубица је видјела кад су муслимански легионари ушли у собу, те поубијали и оне који нису смјели ван изаћи. Мој брат

распоређен у устанички минобацачки вод. Нашавши оца, све сам у детаље о нашој породици испричао и шта нам се, послије његова одласка, у селу догађало. Рекао сам му и за оно што смо на Поцјелову чули и видјели. О судбини наше породице тога дана нисмо ништа знали. С разлогом смо страховали да ће их муслимански легионари поубијати. У очекивању вијести о нашој породици прошло је још неколико, за нас тешких дана. Тек трећег дана смо дознали да је у мом Подборику извршен страшан масакр. Нисмо знали да ли је ко успио масакр преживјети. Убрзо смо сазнали да је на слободну територију стигла и Љубица Ложњаковић, која је једина некако успјела преживјети покољ. С нестрпљењем смо очекивали да је пронађемо и сазнамо шта се с нашом породицом догодило. Још смо дознали да су масакр у Подборику, којег су починили наше комшије муслимани, преживјели Милош Крсмановић и Миленка Тодоровић. Чим су разуларени легионари почели недужан српски живаљ убијати и куће њихове спаљивати, они су побјегли на Брезик и ту се добро сакрили. Све остале затечене житеље Подборика легионари су поубијали и већину кућа попалили.

Од три по броју чланова веће породице, које су у нашој кући побијене, једину преживјелу Љубицу смо, коначно, пронашли. Крваву трагедију, која се у нашем селу догодила, у детаље је описала. Рекла нам је да је у свануће 12. фебруара у нашу кућу дошла комшиница Госпа Ђурић. Она је хтјела да се ту огрије и сачека док јој се у воденици кукуруз самеље. Њихове куће су се налазиле на Лазинама. Одатле се с прозора могла видијети кућа у којој је моја породица живјела. Тек што су жене посједале и почеле разговарати, из правца Лазина се зачула учестала пушчана пуцњава. Госпа је погледала кроз прозор и угледала страшан призор. Њихове куће су већ биле запаљене и увелико горјеле. Окренула се према присутним и рекла им да су њена и Блажина дјеца побијена и да легионари иду према нашој кући. Одмах је из куће истрчала и преко Борика побјегла према родним Турчиновићима. Иако су сви у нашој кући знали и видјели да легионари иду према њима, моја мајка и ту затечене још двије породице, нису ни тада хтјели бјежати. Видјевши да на челу колоне иде наш познаник и комшија Осман Камберовић, сви су се обрадовали. Били су сигурни да ће их он спасити и од осталих легионара заштитити. Моја мајка је, с најмлађим сином Миланом у наручју, изашла из куће да "госта" на вани дочека. Кад је злочинац стигао, обратила му се ријечима: "Побогу, Османе, зар ће те нас побити?" Он је на то осорно одговорио: "Шути Госпо!" И онда се из пушке огласио један пуцањ од којег се моја мајка срушила. Од овог хица је и мој брат Милан рањен у ногу. Послије овог гнусног убиства, Осман је наредио да сви, који су још били у соби, изађу ван. Како је које чељаде излазило, легионари су га дочекивали мецима испаљених из њихових пушака. Свако погођено чељаде је, у самртном ропцу, преко собног прага падало на огњиште. Приликом изласка из собе, баба Госпа је погођена из пушке у прса и пала мртва на малу Љубицу. Пошто није била чак ни рањена, Љубица је видјела кад су муслимански легионари ушли у собу, те поубијали и оне који нису смјели ван изаћи. Мој брат

Урош је пред злочинце стао и нашег раније честог госта кроз плач замолио: "Чика Османе, молим те остави макар мене и моју сестру!" На овај дјечији вапај Османов одговор је гласио: "Дађу ја теби сестру!" И поново рафална паљба од које је убијено тринаест недужних људских бића, прекинута "лоза" три породице и угашена њихова крсна свијећа. Овај масакр преживјели су само мој брат Милан, који је био тешко рањен и Љубица коју је заштитио бабин леш. Међутим, легионари су поново пуцали у већ мртва тијела и убили малог Милана, а Љубицу ранили у десну руку од чега се уплашила и пала у несвијест. Пошто су сматрали да су све чланове ове три српске породице поубијали, легионари су и кућу запалили. Кад је недужне жртве почео пламен захватати, легионари су кренули да на исти начин масакрирају породицу Бранка Крсмановића. Док су злочинци убијали и два Бранкова малодобна сина и запаљивали зграде, друга група легионара је тада поубијала и у кућама запалила породице Јове, Стеве, Давида и Мање Тодоровића. У том масакру на звјерски начин су убијени: моја мајка Госпа, бака Госпава, браћа Урош, Душан и Милан, сестра Милија, стрина Дуја и њена дјеца (Вукица, Ружа и Наранка), те снаха Мирка и њени синови: Милош и Перо и Бранкови синови Богољуб и Драгољуб.

Тешко рањена Љубица се освијестила тек када су с крова куће почеле на њу падати изгорјеле даске. Некако се испод мртве баке извукла и тешком муком на ван изашла. Пред кућом је видјела да су моја мајка и њена три сина, односно моја браћа, лежали мртви. Помишљала је да некуда бјежи, али је видјела да су се легионари још налазили у њеној близини. Зато је још мало сачекала. Кад се увјерила да су легионари отишли, изашла је из запаљене куће и сакрила се у шупљину јабукова дрвета. Одатле је преко Борика побјегла у оближњу шуму. Ту је затекла још неколико избјеглица које су се, такође, од муслиманске легије ту сакриле. Прихватиле су је, превиле јој рану и одвеле у слободну Бријесницу.[231] Касније се на слободној територији појавио и њен брат Чедо који је још прије доласка легије био одведен на чишћење кривајске пруге.

Идентичне и исто тако потресне приче о страдању српског живља и трагичним људским судбинама испричали су нам Милош и Миленка, који су се успјели од муслиманске легије сакрити и геноцид преживјети. Међу легионарима, који су највише злочина извршили, они су познавали комшије Камберовић Мурата и Хусагић Хасана. Послије овог невиђеног масакра и геноцида, српског живља више није било у Подборику, Градини и цијелој Лозни. Незапаљене су остале само оне српске куће које су комшије муслимани намјеравали за себе приграбити.

Док смо још боравили у Бјелићима, у село је стигла шестогодишња дјевојчица. На леђима је носила своју већ промрзлу млађу сестру. Скоро мртву дјевојчицу жене су, трљајући је снијегом по тијелу, успијеле вратити у живот. Сазнали смо да су дјевојчице дошле из Трештенице. Рекле су да за своје родитеље уопште ништа не знају".[232]

---

[231]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, (записници), Кутија 237, док. број 74351/1

[232]) Милош (Стјепе) Ложњаковић, необјављен рукопис.

ГЕНОЦИД У СВИЊАШНИЦИ

У склопу другог дијела непријатељске зимске офанзиве, познате као "Озрен 2", Францетић је, након извршеног геноцида у Возући и Предражићу, злочиначку акцију, наводног чишћења терена од одметника, усмјерио на преостали дио српске кривајске долине. За тај прљави и нељудски посао је, поред своје црне легије, ангажовао још оружнике и дијелове муслиманске милиције. На сијање смрти и грijање неба српским кућама, једну групу легионара је из Возуће возом упутио у правцу Стога. У исто вријеме муслиманска милиција је за своје менторе у Подволујаку извршила готово тоталан геноцид. Од тридесетак становника овог малог српског села милиционери из Махоја су тада, али и касније поубијали петнаест затечених недужних житеља.[233] У овом селу муслимански бојовници нису оставили скоро ни једну кућу незапаљену нити ни грло крупне стоке. Да се већина житеља није на вријеме у Озрен склонила, сигурно је да би се и ово српско село угасило.

Једна група Францетићеве легије је из Стога преко Медића, гдје су од затеченог становништва повећали број српских жртава и попаљених кућа, стигла у српски засеок Поље. У крвавој гозби ту су им се, као лешинари, придружиле муслиманске милиције из Криваје и Шадића. Охрабрени присуством усташа, муслимански милиционери су, након што су Поље опљачкали и попалили, напали српски засеок Трипуновиће и Прокопиће. По опробаном методу ту су затечене становнике, наводно због оних који су испред њиховог ножа раније побјегли, на монструозан начин ликвидирали. Неке унакажене српске жртве су несахрањене остале у потоку, а многе су у кућама запаљене. О страдању Срба у овим засеоцима Душанка Трипуновић је пред Земаљском комисијом изјавила: "Крајем јануара 1942. године мога оца Душана усташе су у возу ухапсиле и у непознатом правцу одвеле. Од тада за њега нисмо ништа знали. Сигурно је само да је одведен у неки логор и тамо ликвидиран. Седам дана касније усташе су у наше село поново дошле. Моју мајку Вишњу су из куће позвале и са три хица из пушке код штале је без разлога убиле. Комшиница Љепосава Трипуновић је категорично и под заклетвом тврдила да је ово

[233]) Жртве рата 1941-1945. Савезни завод за статистику, Београд, 1995. стр. 29, под насловом: Општина Завидовићи

убиство починио легионар из Ковача Асим Дубравац".[234] Ово српско село, које са Прокопићима и Сјерковинама није имало ни десет домаћинстава, у овом рату је изгубило десет својих житеља.[235]

Са згаришта у Трипуновићима муслимански легионари су, уз џихадске узвике и подругљиве пјесме, стигли у српски засеок Цурићи. У убилачком заносу село су опколили и затечене житеље похапсили или по кратком поступку ликвидирали. Као и обично куће су прво опљачкали, а онда запалили. Ово мало српско село је до краја рата изгубило 22 становника.[236] Број жртава био би знатно већи да су сви житељи Цурића своје комшије и убице код кућа дочекали. Живи су остали само они који су у Озрен избјегли.

О понашању муслиманских легионара у Цурићима свједок Јована Станковић је Земаљској комисији рекла: "Фебруара 1942. године усташе су дошле и у наше село. Одмах су куће опколиле. Њих неколико је ушло у нашу кућу. Затечени Богдан, Љубомир и Бранко Станковић су ужетом повезани и некуда одведени. На Бранка су натоварили шиваћу машину коју су из наше куће узели. Ухапшене су потом немилосрдно тукли. На пртини по којој су одведени видјели су се трагови њихове крви. Сва тројица Станковића су у Возућу одведена. Одатле су са осталим Србима депортовани у неки логор гдје су и побијени".[237] Једна група муслиманских бојовника је, мада уз велики успон, убрзаним маршом кренула и за кратко вријеме стигла у српски засеок Равне. Сву бруталност, исламски фанатизам и убилачку страст комшије из сусједних муслиманских села су у пуном обиму испољиле. Само за неколико сати тога дана исламисти су на бруталан начин побили тринаест, а касније још три становника.[238] Намјеравали су, али на срећу нису успјели, све затечене становнике Равни поубијати, имовину опљачкати и куће попалити. Случајно преживјели свједок гнусног масакра Десанка Тешановић је пред државним органима изјавила: "У фебруару 1942. године у наше село су дошли Францетићеви легионари и Хаџиефендићеви милиционери. Прво су нашу кућу опколили и мог свекра Панту и комшију Цвијетина Прокопића позвали да им на ван изађу. Усташки командир је наредио да се сви чланови моје породице у једну просторију затворе. Ја сам већ трећи дан лежала на бабинама (породјају). Кад се мој свекар са вана у кућу вратио, један усташа га је на собном прагу из пушке убио. Онда је други усташа са кућног прага почео по нама, који смо у соби боравили, рафално пуцати. Сви смо одмах потрбушке полијегали и сигурну смрт очекивали. Осим моје породице у нашој кући усташе су затекле и десет наших комшија који су ми дошли на бабине и да виде како се опорављам. Од рафала које је усташа на нас испалио погинули су: мој свекар Панто, свекрва Митра, њене кћери, а

[234]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, (записници), Кутија 237, док. број 47833
[235]) Жртве рата 1941-1945. Савезни завод за статистику, Београд, 1995. стр. 37
[236]) Исто, стр. 37/38
[237]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, (записници), Кутија 237, док. број 47817
[238]) Жртве рата 1941-1945. Савезни завод за статистику, Београд, 1995. стр. 37

моје заове Љубица и Десанка, комшиница Симић Цвијета са малом кћерком Миленком, Марковић Ружица и Симић Драго. Зликовци су убили и петогодишњу Радојку, коју је моја заова Десанка држала у наручју. Пуцајући у невине жртве, гађали су и мене и моје новорођенче. Захваљујући томе што смо у моменту, кад је усташа запуцао, попадали по патосу и притајили се, ја сам остала жива. Овај масакр са мном су још преживјели: Цвијетин Прокопић, Драгиња (Драгица) Симић, Душан Тешановић и Бранка, Винка и Ковиљка Станковић.

Пошто су усташе закључиле да смо сви побијени и већ мртви, запалиле су кућу у којој смо се налазили, а затим и нашу шталу, у којој су два вола и крава потпуно изгорјели. Осјетивши да кућа увелико гори и видјевши да су усташе отишле, ми преживјели смо почели кроз прозор искакати и тако животе спашавати. Ја сам са својим новорођенчетом у поток побјегла и ту преноћила. Пред саму зору сам побјегла у шуму и тамо остала све до августа мјесеца. Док сам на поду у грчевитом страху лежала, чула сам кад је мој свекар рекао Цвијетину да иде Ахмет Мујановић, који ће их, као комшија, од усташа заштитити и животе нам спасити. Нажалост од те очекиване помоћи није било ништа. Пошто сам лежала на патосу, лицем окренутим на доле, нисам ни једног убицу видјела нити препознала". Ову изјаву као потпуно тачну и истиниту, без икаквог додатка, потврдила је својим потписом Драгица Симић.[239]

Видјевши шта се у Равнима догодило, становници Паљеника, Подмалована и Сјенокоса су спас од побјешњелих комшија потражили бјекством у слободни Озрен. Хрватско-муслимански бојовници, који су из Равни харали по овим засеоцима, наишли су само на понеког болесног житеља, на понеко грло домаће стоке и полупразне куће. У овим засеоцима усташе су, искаљујући бијес над затеченим људима, опљачкале и попалиле све на што су наишле. Иако је тада испред кољача већина становника успјела побјећи, ипак је током овог рата у овим засеоцима на разне начине страдало девет недужних житеља. На неколико згаришта српских кућа поробљивачи су од опљачкане стоке пра-вили печење и уз буку и весеље частили се и на туђим мукама уживали. У тим гозбама муслимански бојовници су, као хијене, чекали шта ће им иза усташа остати.

У исто вријеме док су кривајски и шадићки бојовници харали по Цурићима и Равнима, муслиманска милиција из Хајдеровића, Ливада и Перовића почела је крваву гозбу нападом на засеок Лазендиће и Туњик. Осјетивши опасност по живот и зле намјере својих комшија, већина становника ових засеока је успјело убицама на вријеме умаћи и на сигурно мјесто се склонити. Мада су муслимани тада затекли и усмртили само једну жену и дијете, али су зато опљачкали и попалили све што су нашли, Лазендићи су из рата изашли без тринаест својих становника.[240]

Једна мања јединица Францетићеве црне легије, која је с Крчевина отишла према Свињашници, зауставила се у Туњику код куће

[239]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, (записници), Кутија 237, док. број 53864

[240]) Жртве рата 1941-1945. Савезни завод за статистику, Београд, 1995. стр. 37.

Станише Лазића. Те усташе су, како су они схватили, имале "срећу" да ту осим Станишине породице, затекну и 25 житеља из сусједних засеока, који због дубоког снијега нису успјели даље отићи и линију живота прије ћи. Од свих затечених Свињашчана усташе су рафалним хицима четрнаесторо поубијали и у кући запалили. Само је деветоро успјело усташки масакр некако преживјети и злочине свијету испричати. Како су усташе у Туњику крвнички поступали свједок Лука Лазић је, након заклетве да ће говорити само истину, Земаљској комисији изјавио: "Фебруара 1942. године у моју кућу је дошла група Францетићевих усташа. Поред моје породице ту се затекло и 25 чељади из сусједних села. Они су испред разуларене муслиманске милиције успјели само довде побјећи и намјеравали се ту од њих сакрити. Све затечене Србе усташе су пред вече затворили у један киљер (помоћну зграду) и ту их цијелу ноћ на хладноћи држали. Сутрадан су их, уз ударање кундацима пушака, довели у нашу кућу и затворили у просторију која се налази на горњем боју (спрату). Онда је један усташа, боље рећи нечовјек, са собног прага почео по несрећницима рафално из аутоматског оружја пуцати. Од хитаца овог подивљалог усташе, којем се придружило још злочинаца, већину затворених сељана су одмах поубијали, а неколико тешко израњавали. Док су једни по недужним жртвама са задовољством пуцали, дотле су друге усташе са вана сламу доносила и с њом пунили доњи дио куће. Запаливши суву сламу, почели су се, од пламеном и димом обухваћене куће, полагано удаљавати. Видјевши да кућа увелико гори, мој отац Станиша је, иако старац од 95 година, кроз прозор на ван искочио. По угледу на свекра, моја снаха Јевросима је, из већ димом и топлином напуњене собе, почела своју дјецу кроз прозор избацивати. Кад је пламен кућу сасвим обухватио и сама је успијела искочити. Иако тешко рањена и поодмакло гравидна, комшиница из Сјенокоса Дуја Љубомира Петровића је са синчићем Миленком, такође кроз прозор у снијег искочила и тако себе и свог сина сигурне смрти спасила. У тренутку кад су несрећници искакали, усташе су већ биле на једном оближњем брежуљку. Одатле су примјетиле да су неки остали живи и да на ван искачу. Одмах су према њима рафално запуцали и мог оца смртно погодили, а снаху Јевросиму, њену глухонијему сестру и једног синчића тешко ранили, док је други син, вјероватно од страха пресвиснуо. Тада су усташе у мојој кући из пушака поубијале, а онда и запалиле родицу ми Госпу Лазић, комшиницу Босиљку Стефановић и њених троје дјеце: Мирка, Марицу и шестомјесечну кћеркицу и Станковић Милоша малог Дикомира који је, прије него што су га убили, усташама с бунара доносио питку воду. Све жртве су прво из пушака побијене, а онда у кући запаљене. Међу убицама Јевросима је само препознала неког Бришу, ранијег лугара из Завидовића".[241]

Од предратних око 235 становника Свињашнице је током Другог свјетског рата, углавном од усташа и муслиманске милиције, на разне начине страдало или нестало око 90 житеља.[242]

[241]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, (записници), Кутија 237, док. број 47796

[242]) Жртве рата 1941-1945. Савезни завод за статистику, Београд, 1995. стр. 37-39.

Рат и страдање српског народа у кривајској долини муслимани из села Криваја су у доста свјетлијем тону видјели и пред државном Земаљском комисијом описали. Из њихових званичних изјава се само виде злочини које су починили четници, Нијемци и донекле усташе. Злочине које је у Свињашници починила њихова легија уопште не помињу јер су, изгледа, већ "заборавили". О ратним збивањима на њиховом подручју група кривајских муслимана је овако описала: "У току 1941. године усташа и Нијемаца на нашем подручју није уопште било. Пошто је Васкрсија Кењић чамцем преко Криваје превозио неке четничке курире, жандарми су га ухапсили и у Зеницу отпремили. Од тада се за њим губи сваки траг. Почетком зиме 1942. године наишла је Француетићева црна легија. Народ из околних села је приморавала да бесплатно чисте "Шипадову" жељезничку пругу. Тада су Ђорђе Марић, Цвјетин и Нико Кењић на тој прузи без икаквог повода бездушно стријељани. Приликом кривајске акције усташе су сва села потпуно опљачкали. По наређењу њемачке команде у Завидовићима, усташе су похапсиле 20 Цигана и одмах их отпремиле у Јасеновац гдје су ликвидирани. Друга недјела усташе на нашем подручју нису чиниле. Њемачка војска је кроз наше село пролазила само у току борби са партизанима. Тада су пљачкали све што је било потребно, а нарочито коње и другу стоку. Године 1943. Зенички четнички одред, под командом Хамовића и Бошка Дођош, у нашем селу су извели војну акцију и том приликом су погинула четворица одраслих мјештана и једно дијете. Крајем 1943. године и код нас је организована сеоска милиција. Колико знамо сељаци су ову милицију сами организовали и бранили своја села. Милиција је бројала од 60 до 70 људи. Оружје је, углавном, добијала од дезертера из домобранских редова. Наша сеоска милиција није село уопште напуштала нити је у друга села одлазила".[243]

[243]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, (записници), Кутија 237, док. број 55781

ОРАХОВИЦА ЈЕ ТЕШКО КРВАРИЛА

С циљем да што брже и успјешније ликвидира цијелу слободну озренску територију њемачка команда је у зимску офанзиву "Озрен 2" са тузланског подручја, уз усташке и домобранске оружане формације, укључила и јединице такозване Хаџиефендићеве легије. Ради оружаних напада на српску Лозну једна је јединица Хаџиефендићеве легије, састављене већином од муслимана из Пољица, Турије, Јарушака, и Трештенице, упућена у Сеону. Попунивши своје редове наоружаним муслиманима из Сеоне, сачекала је долазак Францетићевих усташа и онда у садејству са њима кренула у геноцидан поход на недужан и голорук српски народ. На путу за Сеону, ова легија је, без икаквог повода, напала на ораховички засеок Малу Лозну. Пред напад ове легије у Лозној се налазио Ударни батаљон Озренског Партизанског одреда. Видјевши да из правца Јарушака у ратничком расположењу наступа једна муслиманска легија, командант овог батаљона Милош Поповић Ђурин је житељима Лозне наредио да на брзину покупе најпотребније ствари и све што за борбу није способно да одмах бјежи према слободном Озрену. Нажалост неки мјештани Лозне, ипак, нису успјели својим убицама побјећи. Ни Ударни батаљон није смио или није се хтио легији супроставити и цивиле заштитити. Устаници су са својим командантом без борбе Лозну напустили и на Поцјелово се повукли. Незаштићене мјештане, који нису успјели џелатима умаћи, оставили су непријатељу на милост коју он није уопште познавао. Пошто су устаници отишли, ова муслиманска легија је 1. јануара без икаквог отпора у полупразну Лозну "тријумфално" ушла. Своје убилачке нагоне и исламски фанатизам легионари су над затеченим Ложњанима у пуном садистичком расположењу испољили. Свих 14 затечених мјештана легионари су без милости поубијали. Њихова мртва тијела су по дворишту или по кућама несахрањене разбацивали. Пошто су већ мртве људе масакрирали, имовину опљачкали и неколико кућа запалили, легионари су пут у Сеону наставили.

Пошто су сматрали да је овим нападом опасност по живот прошла и да муслиманских напада на село више неће бити, многи Ложњани су се из избјеглиштва вратили својим кућама. Српска наивност

и традиционално православно вјеровање у дато обећање и овога пута се, нажалост, потпуно обистинило. Јер, већ 11. јануара у Лозну је дошла група добро наоружаних легионара. Без икаквог објашњења похапсили су и на Јарушке одвели једанаест недужних мушкараца. Вођа патроле им је обећао да ће се, након саслушања у Тузли, одмах вратити својим кућама. Међутим, под необјашњивим околностима се само Јанко Недић вратио. Остали су спроведени у јасеновачки логор. Као доказ да су стигли у Јасеновац послужиле су поштанске дописнице којим су се неки од одведених породицама јављали. Међутим, од јуна 1942. године о њима се није ништа знало нити су се кућама вратили.

Осим опљачканих и спаљених кућа засеок Лозна је током овог тешког и дугог рата изгубила 28 својих становника (9 Дробића, 7 Лукића, 5 Зекића и 3 Николића), Савичићи шест и Брдо четири.[244]

О ратним догађајима и злочинима који су на подручју Ораховице извршени, група свједока су државним органима овако описали: "У току 1941. године усташа и усташког табора у нашим селима није било. Али већ 1. фебруара 1942. године је из правца Лукавца преко Јарушака кроз наше село прошла једна јединица Хаџиефендићеве легије. Тада се на нашем подручју задесио и Ударни батаљон Озренског одреда. Чим смо легију угледали, командант овог батаљона Милош Поповић је наредио да све што није способно за борбу одмах бјежи из села према Озрену. Знајући да муслиманска легија убија све редом, пљачка имовину и спаљује куће, препоручио је да се на брзину покупи што вриједнијих и што више потребних ствари. Нажалост, прије доласка легије нису сви житељи успјели побјећи. Ушавши у село, легионари су затекли 14 мјештана и све их на лицу мјеста стријељали. Од ових 14 невиних жртава 11 их је родом из Ораховице, двоје из Трештенице и једно из Бабица. Ово троје убијених су, бјежећи испред побјешњеле легије, спас потражило у нашем селу. Остављајући по дворишту и кућама разбацана мртва тијела својих жртава, легионари су са опљачканим стварима отишли у Сеону.

Масовне злочине Францетићеве усташе и Хаџиефендићеви легионари су 10. фебруара 1942. године извршили на подручју Мјесног народног одбора Лозна. Саставши се у Лозној, Францетићева и Хаџиефендићева легија су тада попалиле скоро сва српска села и поубијале све становнике које су у кућама затекли. Пошто су мјештани Ораховице за долазак легије раније дознали, напустили су своје куће и према Озрену побјегли. Неки су, нажалост, спас од побјешњеле легије у Лозној потражили. И управо су ту крвожедним усташама директно у руке допали. Све затечене житеље Лозне, као и шест избјеглих људи из нашег села, ове легије су на свиреп начин поубијале, а онда у кућама спаљивале. На подручју Лозне легије су тада поубијале, око 160 недужних житеља, углавном, жена, дјеце и стараца, односно оних који им нису успјели умаћи. Готово сва села Лозне су тада до темеља изгорјела.

Наредног дана по извршеном масакру у Лозној, у Ораховицу се са Јарушака спустила једна мања јединица Хаџиефендићеве легије.

[244]) Жртве рата 1941-1945. Савезни завод за статистику, Београд, 1995. стр. 12-13.

Одмах је похапсила и на Јарушке одвела 11 затечених мушкараца. Од њих 11 само је Јанко Недић стражарно спроведен у Боровац код команданта ове легије Ивана Фицеја. Надпоручник Фицеј је Недићу рекао да иду на саслушање у Тузлу и да ће се сви одмах кућама вратити. Недићевом спроводнику је дао неко писмо које је упућено на име водника ове легије Јусе Кадрића. У овом писму Фицеј је наредио да се ових 11 људи спроведе у Тузлу и да им не смије ни длака с главе фалити. Приликом проласка кроз Пољице наоружани пољички легионари су на ове Србе физички напали и намјеравали их поубијати, али им је то стража онемогућила. Кад су свих 11 ипак стигли у Тузлу, неки усташки пуковник је у канцеларију позвао само Јанка Недића. У тој канцеларији Недић је препознао Мухамеда Хаџиефендића, којег је од раније лично познавао. Пред овом двојицом усташких официра Недић је испричао како су похапшени и до Тузле спроведени. Непознати пуковник је спроводнику писмено наредио да се свих 11 ухапшених Срба одмах врати својим кућама. При изласку из зграде, стражар који је Недића спроводио, једном надпоручнику је рекао да ће, због напада пољичке легије, Ораховичане кроз Пољице тешко провести. Овај надпоручник је отишао код Хаџиефендића и све објаснио. Тада је Хаџиефендић наредио да се само Јанко преко Пурачића до своје куће спроведе. Осталих десет ухапшених људи ће се с појачаном стражом касније у Ораховицу вратити. Међутим, само се Јанко Недић у село вратио. Остали су из непознатих разлога, и не знамо по чијој одлуци, одведени у логор Јасеновац. Неки од њих су се до јуна 1942. године дописницама из Јасеновца јављали. Од тада за њих нисмо ништа знали. Сигурно је само да су у логору побијени, јер се ни један није кући вратио.

Злочина и окупације од стране њемачке и италијанске војске на подручју Ораховице није било. Што се тиче четничких злочина, један масовнији је извршен 5, јануара 1942. године, то јест док су четници и партизани заједнички наступали. Тај злочин се догодио овако: Хаџиефендић је све муслимане позвао да се наоружавају и прелазе у његову легију. Ко се из муслиманске Ораховице желио у легију укључити, требало је само да пређе на другу страну ријеке Турије. Многи муслимани из овог села су се у легију укључивали. Једино је с нама у селу и својим кућама остало девет чланова породице Бајрић. Тога 5. јануара у нашем селу је осванио командир чете Милош Купрес, који је седам дана касније у Турији од легије погинуо. Страхујући да су ових девет Бајрића, чији домаћини нису хтјели легији приступати, нечији шпијуни, Купрес их је све са собом одвео и негдје у Огрaдници стријељао. Ниједно се лице није кући вратило. Није нам јасно зашто је ових девет муслимана побијено кад се зна да су били мирни и честити домаћини. Следећи злочин се догодио 5. априла 1945. године. Те вечери су у муслиманску Ораховицу дошла тројица непознатих четника и тражили свједока Салку Бајрића. Пошто га нису нашли, из куће су извели и стријељали његову сестру Рахиму".[245]

[245]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, (записници), Кутија 227, док. број 56606 (свједоци: Војин Савичић, Адем Мујагић, Милош Цвијановић, Богдан Савичић,

МАСОВНЕ ЖРТВЕ У ТРЕШТЕНИЦИ И ЈАРУШКАМА

Све недаће, патње и страдања, који сваки рат доноси, српски народ Трештенице, Јарушака, Бабица и Милина Села је у пуној мјери осјетио и, иако са огромним жртвама, ипак, преживио. Поред опљачкане имовине и спаљених домова ова по броју становника релативно мала српска села су у току Другог свјетског рата (1941-1945), што је најтрагичније, изгубила и велики проценат свога становништва. Трештеница је, на примјер, из овог дугог и крвавог рата изашла без 15, Јарушке и Стике чак без 28, Бабице 32 и Милино Село без 12 својих становника. Од ових невино страдалих житеља, већином су биле жене, дјеца, старци и други цивили. И ова српска села су у много већој мјери страдала од хрватских и муслиманских паравојних формација него од њемачке и италијанске окупационе војске. Масовне злочине и највише зла српском народу и ових села наниједе су хрватске усташе и муслиманска по злу чувена Хаџиефендићева легија. Необјашњиво је и непојмљиво откуда толико мржње према једном народу који је истог поријекла, крви и језика, а само различите вјероисповјести. Зар вјера може бити разлог да се према другим вјерницима, а уз то још уз помоћ страног окупатора, тако сурово и злочиначки обрачуна? Ако то није жеља да се дограбе посједа и имовине својих комшија Срба, други разлози за уништење једног народа уопште не постоје.

Терорисање и страдање српског народа у Трештеници, Јарушкама, Бабицама и Милину Селу почели су убрзо након што је у Пурачићу формирана злочиначки настројена Хаџиефендићева легија. Готово сви напади на ова српска села планирани су и изведени из Турије, гдје се налазила и команда ове злогласне легије. По један вод ове добро наоружане легије био је смјештен у Пољицу, Доњим Јарушкама (Гричу) и другим муслиманским селима. До краја 1941. године само спорадичне акције су ове легије, углавном, изводиле с циљем извиђања терена, пљачкања и застрашивања српског живља. Али и тада је свака њихова акција праћена убиствима угледнијих Срба, спаљивањем кућа и отимањем вриједних драгоцјености. Још у рано љето 1941. године усташка команда у Пурачићу је организовала напад на српско Милино Село. У овом злочиначком походу један мјештанин је на свом кућном

прагу убијен, а цијело село је потпуно спаљено. Своје злочиначке намјере пољички вод ове легије је становницима Трештенице најавио убиством угледног домаћина Јове Михајловића. То безобзирно убиство је већини Трештеничана био јасан и довољан разлог да се испред злочиначки настројених комшија склоне у слободни Озрен.

Масовно страдање, у ствари прави геноцид, српски народ ових, као и осталих подозренских села је доживио у првој половини 1942. године. У склопу опште усташко-њемачке зимске офанзиве хрватске власти су планирале и уништење Трештенице, Јарушака, Бабица и других српских села. У дијелу ове офанзиве, познате под називом "Озрен 2", планирана је ликвидација источног дијела слободне озренске територије. С тим задатком су почетком 1942. године из Тузле стигле двије домобранске сатније. Једна сантија је под командом усташе из Градачца Ивана Фицеја смјештена у муслиманско село Боровац, а друга, под командом неког "Баге" је остала у Трештеници. Уз помоћ ових сатнија муслимански легионари су успјели сва околна српска села потпуно опљачкати и спалити, а затечене становнике на најгнуснији начин поубијати. Одмах по доласку ове двије сатније организована је на српски народ права хајка по селима. У хапшењу и убијању у кућама затечених људи, те пљачкању имовине и спаљивању српских домова, хрватским сатнијама су се придружиле и муслиманске легије. Крстарење по српским селима, хапшење и терорисање мирног становништва од тада је постало стална појава. То је, у ствари, хрватским и муслиманским бојовницима и био главни и једини борбени задатак, којег су веома успјешно и доследно извршавали.

Долазак домобранских сатнија, које су муслиманске легионаре додатно "охрабриле", страх и слутње српског народа у могуће нападе, хапшења и убиства су убрзо постали стварност. Број људских жртава се свакодневно повећавао, а живот сваког Србина је, како народ каже, о концу висио. Увидјевши, а то није било тешко, да им је, не само имовина, већ и голи живот угрожен, већина за путовање способних Трештеничана су, по дубоком снијегу и великој хладноћи, спас од непријатељске каме потражили бјежањем на слободну озренску територију. Нажалост, неки житељи Трештенице, нарочито старци и дјеца, нису могли или нису хтјели своје село напуштати. Судбина им је од тада била у рукама хрватских и муслиманских бојовника, који за појам милост, нарочито према Србима, нису уопште знали. Њихове војне акције су, у ствари, биле преметачине по српским кућама, хапшење и убијање затечених житеља. Већ почетком 1942. године усташе су у Трештеници ухапсили и без икаквог повода из пушака поубијали пет угледних Срба. Приликом једне од бројних рација, усташе су ухапсиле око двадесет невино оптужених мушкараца и везаних руку довели их до продавнице у Доњој Трештеници. Ту су ухапшене Србе, изгледа намјењене за транспорт у неки хрватски логор смрти, затворили у једну кућу. Од трговца Салиха Зукића, иначе часног и поштеног сеоског муктара, затражили су јело и пиће. Док су се усташе гостиле, Салих је замолио комшију Мујић Суљчина да искористи "заузетост" усташа и

затворене Србе из затвора ослободи. Искористивши прилику, Сульчин је непримјетно отворио врата, ухапшене одвезао и на ван их пустио. Тако су ови Срби сигурну смрт у неком логору избјегли. За ово хумано дјело својим правим комшијама Салиху и Сульчину су остали вјечно захвални.

Салих и његов брат Хамдо Зукић су своју хуманост према угроженим комшијама Србима тада још једном исказали. Наиме, нашавши се у безизлазној ситуацији, група од стотињак Срба из трештеничког засеока Обојковина су и спас од усташа затражили од ових комшија. Салих је угрожене комшије позвао да дођу у његову кућу. На горњем спрату своје куће скривао их и издржавао више од два мјесеца. Салихови штићеници су, мушкарци са фесовима на глави, а жене обучене у димије, повремено одлазили својим кућама да нахране стоку и обраде посједе. Али, за ове скривене Србе усташе некако, ипак, сазнају. Једном је група усташа из Вареша дошла у Трештеницу и од Салиха тражила да им све скривене Србе одмах преда. Да би их спасио, Салих је усташама морао дати по канту меда и уља, товар сувих шљива и других ствари. Захваљујући овом миту, скривени Срби су рат преживјели. Да је оваквих свијетлих примјера било више, трагичних би било знатно мање.

За вријеме усташке зимске офанзиве на озренска села у Трештеници, Јарушкама и Бабицама је много житеља страдало и кућа попаљено. Страшна трагедија се догодила трештеничким породицама Дебељаковић и Лазаревић. У жељи да спасу животе ове породице су у почетку офанзиве избјегле и спас од усташа потражиле у Лозној. Сматрајући да је свака опасност прошла Дебељаковићи, за њима и Лазаревићи ријешили су да се врате својим кућама. Међутим, за њихов повратак су Фицејеве усташе некако дознале и унапријед их на смрт осудиле. На Оштрићу су породицу Дебељаковић пресреле и на путу је сву поубијале. Лазаревићи су се успјели вратити, али не и преживјети. Дознавши за њихов повратак, легионари су дошли у Трештеницу и све их пред кућом ликвидирали. Само стријељање ових недужних Срба легионарима није било довољно, већ су их претходно на различите начине мучили и садистички се изживљавали. Благоја Лазаревића су, на примјер, пре убиства ножевима сјекли и комадиће његова тијела на ватри пекли, а онда га приморавали да своје печено месо и једе. Кад су комшије Благоја позвали да с њима на сигурније мјесто бјежи, он је рекао да ће га јарани заштитити. Али кад је требало, јарана нигдје није било. За његову супругу Јоку, која је била у поодмаклој трудноћи, легионари су се "кладили" да ли носи једно или двоје дјеце. Ножем су јој стомак прорезали и близанце на ками извадили. Исту судбину је у Бабицама доживјела породица Гојковић, а у Мосоровцу браћа Марјановић.

Трагедију ових српских породица, као и друге злочине које су у Трештеници и Јарушкама муслимански и хрватски легионари починили, свједоци су пред Земаљском комисијом овако описали: "Међу муслиманским живљем Мјесног народног одбора Трештеница усташа није било. Наша српска села су највише страдала од Хаџиефендићеве и Францетићеве легије. Од оружја Хаџиефендићеве легије у Трештеници је

децембра 1941. године прво убијен угледни домаћин Јово Михајловић. То убиство су, без икаквог повода, извршили легионари којим је командовао учитељ из Пурачића Мехмедалија Османовић. Међу убицама је препознат само легионар из Пољица Хусеин Нукић.

Дознавши за долазак злочиначких легија, пет житеља из Јарушака је крајем 1941. године побјегло у Предражић код своје родбине. Међутим, приликом проласка Францетићеве црне легије, која је цијело село попалила, а затечене Србе поубијала, убијено је и ових пет избјеглих Јарушчана. Осим ових невиних жртава, тада је у Предражићу ухапшен и вјероватно у логор Јасеновац одведен и Бранко Врачевић. Пошто се није кући вратио, Бранкова судбина је остала непозната.

Јануара 1942. године су на наше подручје из Тузле стигле двије сатније. Једна сатнија под командом злочинца Ивана Фицеја је отишла у Боровац, а друга је под командом поручника "Баге" остала у Трештеници. Њихове борбене акције су се односиле на уништење српског народа. Крстарећи по српским селима, легионари су затечене становнике хапсили и на крају убијали. Приликом једне рације у Јарушкама су пет лица ухапсили и из пушака их поубијали (види списак жртава). Тада су у Трештеници, без икаквог разлога, убијени Стево Петровић и син му Богдан. Да многи житељи ових села нису успјели на вријеме испред разуларене легије умаћи, број убијених Срба би био знатно већи.

Десетог дана након убиства ових пет недужних људи, из избјеглиштва се, сматрајући да је у Јарушкама мирно и за живот безопасно, својим кућама враћала породица Дебељаковић. Међутим, легија из Боровца је за њихов повратак некако сазнала и крвави дочек им припремила. Добро наоружани легионари су Дебељаковиће код мјеста Оштрић пресрели и на путу их све поубијали. Ниједан члан ове бројне породице није до Јарушака успио доћи. Непосредне извршиоце ових тешких злочина не знамо, али сигурно знамо да је то учинила Фицејева легија.

Вјерујући да су Дебељаковићи сретно стигли, два дана касније на повратак својим кућама одлучила се, а затим и кренула породица Лазаревић. Обе ове породице су испред легија побјегле у Лозну. Не знамо како, али су Лазаревићи успјели до својих кућа у Јарушкама доћи. И за њихов повратак је Фицејева легија некако дознала. Одмах је у Јарушке упућена добро наоружана патрола која је Лазаревиће из куће извела и све их у дворишту поубијала. Изгледа да је овај масовни злочин извршио онај вод Фицејеве легије који је, под командом Јусе Кадрића, тада боравио у муслиманским Јарушкама. Међу непосредним извршиоцима овог масакра препознати су легионари Мустафа Јамаковић, Авдо, Бего и Заим Субашић.

Послије Лазаревића из Лозне се својој кући у Трештеницу вратила и Стоја Ристић. По наређењу Мехмедалије Хука легионари су Стоју повели у Пурачић на некакво саслушање. Међутим, на путу у шуму званој Сватовац легионар Ариф Смајловић је Стоју прво силовао, а затим из пушке убио. Кад је Мехмедалија за овај случај дознао, Арифа је

ухапсио и у Тузли јавно стријељао. Хукић је 1943. године напустио легију и отишао у партизане.

Фебруара 1942. године Фицејева легија је приликом напада на Лозну убила шест затечених Срба који су, управо, испред ове војске из Јарушака ту и побјегли. Њихова тијела су, заједно са побијеним Ложњанима, у кући изгорјела. Непосредне извршиоце овог гнусног злочина не познајемо.

Марта 1942. године из Горње Бријеснице, гдје је, такође, од терора легије побјегао, својој кући у Јарушке вратио се и Недо Бабић. Умјесто мира и обећане слободе, зликовцима је директно у раље упао. Наиме, он је успио у својој кући само једну ноћ преспавати. Наредног јутра по њега је из муслиманске Трештенице дошла једна патрола, ухапсила га и недалеко од села из пушке стријељала.

У прољеће 1942. године у Трештеници је Фицејева легија убила Ристић Лазу. Иста легија је на Оштрићу, гдје се био склонио, из пушке убила и Ристић Ђорђу. Приликом напада на српску Ораховицу легионари под командом Јусе Кадрића су убили затечене избјеглице из Трештенице Лазаревић Марка и Ристић Душана, који су се од ове легије били склонили у Малу Лозну. У исто вријеме су, од терора легије, Лука Стевановић и Мила Михајловић побјегли у Тумаре. Прије него што су успјели побјећи, легионари су их толико претукли да су након неколико дана у Тумарама умрли.[246]

О страдању породице Гојковић, као и других житеља села Бабице, група свједока су представнику државне власти званично и под заклетвом изјавили: "Засеоци Мјесног народног одбора Пољице су већином насељени српским живљем. Међу оно што има муслимана, усташа није било. Међутим, када је 23. децембра 1941. године у Турији формирана Хаџиефендићева легија, неки муслимани су примили оружје и укључили се у ову паравојну формацију. За команданта ове легије постављен је злочинац Сајд Бафтић, иначе и каснији злогласни командант зеленог кадра. Под његовом непосредном командом је био и један вод ове легије који се дуго налазио у Гричу. Чим се јануара 1942. године овај вод на Гричу смјестио, отишли су у српске Бабице и ухапсили 48 невиних људи. Довели су их у Пољице и затворили у учионицу основне школе. Ту су само једну ноћ преноћили. Сутрадан су, захваљујући интервенцији легионара Османа Кусамовића и Мехмедалије Османовића, пуштени на слободу и упућени својим кућама. Због залагања за ове ухапшене Србе ова два легионара су стављени пред пријеки суд и тешком муком се без казне извукли.

Мада су ових 48 Срба из затвора ослобођени, они су, видећи да им се о глави ради, одлучили да се не враћају у своје село, него да избјегну у још слободну Лозну. Међутим, десет дана касније, легија са Грича је, под командом Сулејмановић Јусе,отишла у Лозну и похапсила

[246]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, (записници), Кутија 227, док. број 56613 (свједоци: Станоје и Петар Михајловић, Мара Достанић, Стојан Дебељаковић и Салих Зукић)

17 чланова породице Гојковић. Ухапшене Гојковиће, међу којим је било рођено некрштено дијете, легионари су из Лозне довели прво у Трештеницу, а затим у Јарушке. Одатле су одведени на Грич, а затим у Семића поток и ту их све из пушке поубијали. Пошто мртва тијела поубијаних Гојковића нису хтјели сахранити, животиње су их по потоку дуго разносиле. Тек касније су лешеви површно сахрањени. Из овог звјерског масакра преживјела је, али само на кратко, једина Михољка Гојковић. Извукавши се испод лешева мртвих комшија који су, као сноплье лежали у потоку, она је сјела поред пута и чекала да наиђе неко ко би је одвео у Пурачић код своје избјегле фамилије. Након краћег чекања наишао је њен најближи комшија из муслиманских Бабица Алија Салиховић. Страхујући да до Пурачића иде сама, Михољка је замолила Алију да је одведе на жељено мјесто. Комшија јој је рекао да га ту још мало сачека, а он ће се наводно вратити и одвести је у Пурачић. Међутим, он је отишао на Грич и о Михољкином случају легију обавјестио. Из страха да би Михољка могла бити свједок тешког злочина, одмах је упућена једна патрола да и јединог свједока ликвидира.Легионари су Михољки наредили да се наслони на букву и затвори очи. Кад је то учинила, легионари су је из пушке устријелили и ту несахрањену оставили. Главни кривци за ово масовно убијање мирних и невиних Срба су команданти обје тузланске легије. Непосредни извршиоци овог масовног злочина су: Аго Субашић, Ачко Алић, Шабан Семић, Зајко Маулкић (Маховкић) и Брајко Хаскић.

Приликом напада на српску Ораховицу почетком 1942. године, вод легије из Јарушака, којим је командовао Кадрић Јусо, убила је житеља из Бабица Рашковић Петра. Он се, управо, од те легије ту био склонио. У поновљеном нападу, који је изведен почетком фебруара 1942. године, иста легија је са осталим мјештанима у српској Ораховици убила и двоје Јовановића, који су испред побјешњелих легионара из Бабица били избјегли. Убиство ово двоје недужних Срба, који су спас од кољача потражили у засеоку Лозна, лично је извршио легионар из Бикоца Мухамед Ћибрић. Истог мјесеца је муслиманска легија у Бабицама на свиреп начин сјекирама исјекла два старца и двоје болесних Срба. Не знамо да ли је ова гнусна убиства извршио вод легије са Грича или онај из Пољица. Знамо само да се код легионара Мујагић Хусеина и Бегановић Османа још налазе многе ствари које су опљачкали по српским селима.

Некако у исто вријеме, то јест фебруара 1942. године, тежаци из Ђуревине (Мосоровац) Перо, Јоцо и Стеван Марјановић су дошли у Бабице да посјете своју родбину и набаве потребне живежне намирнице. Међутим, легија из Пољица и она са Грича, убрзо су дознале за њихов долазак и одлучили да их ликвидирају. Одмах су у Бабице упућене добро наоружане патроле које су три Марјановића и исто толико мјештана похапсили и у Станковића потоку их све бестијално поубијали. Пошто су остали мјештани испред усташке каме побјегли, тијела невино побијених су остала несахрањена, па су их животиње дуго разносиле. Тек кад су се избјегли у Бабице вратили, већ разбацане људске кости су

покупили и по обичају сахранили. Ово масовно убиство су извршили злочиначки настројени легионари Шахбег Мујагић, Шабан Семић, Ибро Имшировић, Хусеин Нукић и Сулејман Машић.

Наредне ноћи по извршеном злочину, група легионара из Турије је стигла у српски засеок Ђурђевине. Ту су затекли и ухапсили домаћина куће и тежака из Бабица Лазу Станковића. Оба ова Србина легионари су, без икаквог повода, недалеко од села ножевима исјекли и тијела им потпуно масакрирали. Међу овим убицама препознат је само легионар Јусуф Субашић.

Што се тиче понашања припадника каснијег зеленог кадра, знамо да на нашем подручју никаквих злочина нису чинили. Сједиште команде зеленог кадра је до краја рата било у Пољицу.

Једна јединица њемачке војске је кроз наше село прошла само у току шесте непријатељске офанзиве. Осим пљачкања хране и стоке,других злочина нити терорисања становништва није било. Италијанске војске на нашем подручју није уопште било. Ни злочина од стране озренских четника у нашим селима, такође, није било. Једино је Хаџић Ибрахим, сиромашни сељак из Пољица, отишао у Репник да чува сеоску стоку. Међутим, непознати четници су га од стоке одвели и вјероватно убили, јер се кући није никад вратио".[247]

О злочинима и ратним догађајима у Милину Селу свједоци су између осталог и ово изјавили: "Маја 1941. године усташки таборник у Пурачићу Хабибија Делић је на српско Милино Село организовао злочиначки напад. Овај поход је извео с намјером да све житеље овог села ликвидира и опљачка. Али, усташе су у селу затекле само старца Врачевић Мирка, који је сматрао да ништа није крив и да нема разлога за бјежање. Старину Мирка усташе су на кућном прагу убиле, а затим цијело село потпуно спалиле. Зато данас повратници у подигнутим колибама под тешким условима преживљавају. Непосредни починилац овог злочина је легионар из Кладња Јусуф Јусуфбеговић, који је побјегао према Загребу.

Убрзо након што је 27 децембра 1941. године у Пурачићу формирана Хаџефендићева легија, легионар из Кладња Церовић Алија је, вјероватно по наређењу команданта Бафтића, са једним водом дошао у српски засеок Мосоровац. Ту су ухапсили и у Бабице одвели, а затим без објашњења стријељали четири мушкарца из рода Марјановића. Прије тога куће ових невино убијених Срба су потпуно опљачкали и запалили. Међу починиоцима овог гнусног злочина препознати су: Нурага Семић, Аго Субашић и Салих Алић.

Почетком 1942. године је напад на српско Милино Село поново изведен. Таборник Хабибија је с групом усташа ушао у село, али је затекао само слијепу старицу Госпу Цвјетановић која није могла са осталим мјештанима побјећи. Немоћну старицу усташе су живу у кући

[247]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, (записници), Кутија 227, док. број 56609 (свједоци: Осман Касумовић, Максим Бабић, Милица Живковић, Сава ж. Јове Гојковић, Петра и Цвијета Марјановић)

запалиле и тако своје убилачке страсти задовољиле. Починиоце овог надасве гнусног злочина нисмо сазнали.

У новембру 1942. године легионари из Турије су, по наређењу команданта Бафтића, у Милину Селу убили невине Пертовић Благоја и његову супругу Петру. Извршиоци и овог злочина су нам непознати. Других злочина од стране ових легија, као и касније зеленог кадра, није било на нашем подручју.

Децембра 1943. године из правца Добоја је у наше село дошла једна њемачка јединица. Изгледа да је то била јединица "Вражије" дивизије. При пролазу кроз Милино село Нијемци су стријељали Симоновић Остоју. У Сеоној су убили Јунузовић Адема.

Једна јединица њемачке војске је из Сребреника дошла и у наше село. На поласку су, као водича, ухапсили Госпић Богољуба и одвели са собом, а затим и стријељали у Добоју. Осим пљачке стоке њемачки војници нису чинили других злочина. Италијанску војску нисмо уопште видјели.

Октобра 1943. године четници Тодић Цвијетина су дошли у Турију и опљачкали, а затим и убили Јунузовић Мехмеда, који је као стар човјек, једини у селу остао. У исто вријеме четници су у Бабицама убили Субашић Бегу, који, такође, није хтио из села бјежати".[248]

[248]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, (записници), Кутија 227, док. број 65611 (свједоци: Мехмед Хускић, Мехмедалија Иљазагић, Мехмед Мосоровић и Војин Марјановић)

МАСАКР У ЖЕЉОВОЈ

Жељова је једно од бројних српских села које су њихове комшије муслимани у току Другог свјетског рата готово разорили и више од половине становника на свиреп начин поубијали. Смјештена је на обронцима Коњуха и са три стране окружена муслиманским селима. У оваквом окружењу непријатеља који је, без икаквог разлога, према Србима испољавао готово патолошку мржњу, опстанак Жељове је био опасно и дуго угрожен. Непријатељство и склоност екстремних муслимана да, ако им се укаже прилика, своје комшије Србе нападају и малтретирају, Жељовчани су осјетили убрзо по проглашењу Павелићеве Независне Државе Хрватске. Већ у јуну 1941. године из свих бановићких рудника жељовачки рудари су, као и остали Срби, с посла отпуштени и без објашњења кућама упућени. Додуше, приликом уручивања отказа управник им је рекао да у хрватској држави Србима нема не само посла него ни живота. На питање отпуштених рудара шта даље да раде, показао им је пут у шуме. Знао је шта се Србима спрема. Од тада је кретање Србима, као и Јеврејима, већ било ограничено. Ако би неки Србин и ступио на муслиманску територију, био би ухапшен и малтретиран, неки су чак убијани или у хрватске логоре смрти отпремани. Ипак је 1941. година протекла у релативном миру. Поља су била засијана, љетина обрађена и убрана, а очекивала се и безбрижна зима. Те године зима је дошла доста рано. Нападао је дубок снијег и онда је наступила јака студен. Жељовчани нису ни слутили да ће им ова веома хладна зима бити најтрагичнији период у њиховој дугој историји. Многи су, ипак, сматрали да разлози за страх од напада било које хрватске или муслиманске војне формације не постоје, ништа протузаконито нису учинили, па се немају чега ни плашити. Осим тога са комшијама муслиманима су одувјек у миру и слози живјели, међусобно се посјећивали и производе размјењивали. Међутим, када је 27. децембра 1941. године у Подгорју и другим околним бановићким селима формирана и наоружана Хаџиефендићева легија, ситуација се потпуно промјенила. Након сазнања да је команда ове легије смјештена у згради рудничке дирекције, која је доста близу Жељове, код Жељовчана је неспокојност исчезла, а страх од муслиманских напада се, како народ

каже, у кости увукао. Пошто муслимански бојовници без подршке са стране и увјерења да су стекли потпуну надмоћ, борбене акције, обично, не предузимају, првих дана од формирања легије нису народ нападали нити су у српска села залазили.[249] Али, "Дамаклов мач" је и над Жељовом висио и на опасност упозоравао.

Те зиме Жељова се, као и обично, "купала" у снježној бјелини и не слутећи да се у сусједном муслиманском селу спрема паклени план за њено потпуно уништење. У склопу опште зимске офанзиве на српски народ у источној Босни, која је почела 15. јануара 1942. године, муслиманска легија је, вјероватно, од хрватских војних власти добила задатак да након уништења Жељове и Врачевца дочека на Рибници Францетићеве усташе. Талас смрти се у Жељовој приближавао, а црне слутње Жељовчана ће се убрзо и обистинити. Трагедија је на помолу.

Зимску сеоску идилу у Жељовој је последњег дана јануара нарушио долазак општинског курира који је кнезу саопштио Францетићево наређење да се сви мушкарци од 16 до 60 година старости одмах пријаве општинским властима. У наредби је обећано да ће се сви пријављени, након примитка дозволе за слободно кретање, безбједно својим кућама вратити.

Знајући да је у свакој иоле правној држави обавеза грађана да свако наређење власти доследно и на вријеме извршавају, жељовачки кнез Лука Божић је сматрао да се и Францетићево наређење, такође, мора поштовати. С тим у вези је своје комшије сазвао да се о њој заједнички договоре. Окупљеним мјештанима кнез је објаснио да се та наредба општинских власти мора прихватити и по њој поступити. Присутне мушкарце је позвао да, без оклијевања и страха по живот, сви заједно крену на пут у Возућу. Међутим, око половине присутних Жељовчана су Францетићеве намјере добро прозрели и у његова обећања посумњали. Зато су кнежев предлог одбили и за другачију се одлуку опредијелили. Друга половина мушкараца је, на њихову несрећу, пристала да се са својим кнезом одмах одазову позиву општинских власти. Прије поласка су сви присутни отишли кућама да се за далек и неизвјестан пут што боље припреме.

Обукавши топлију одјећу и с пуном торбом на леђима, једна група Жељовчана је, уз извјесну дозу потиштености и са дилемом да можда ипак нису погријешили, на пут по дубоком снијегу кренула према Озрену. Са истим циљем се друга група преко снијегом завијане планине упутила ка Шековићима. Умјесто у неком усташком логору они су више вољели смрт дочекати у борби на слободној територији. Стигавши на своје одредиште, Жељовчани су се озренским, односно бирчанским устаницима одмах придружили. У Озренском и Бирчанском одреду они су успјешно ратовали и већина их је и слободу дочекала. Нажалост, оних 16 Жељовчана, који су отишли са својим кнезом нису имали такву срећу. Сви су са осталим возућким Србима у Јасеновац депортовани и тамо у

[249]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, (записници), Кутија 227, док. број 65611 (свједоци: Мехмед Софтић, Ибро Икановић, Алија Мујић и Мехмед Бечић)

тешким мукама ликвидирани. Ниједан се није кући вратио. Одласком тридесетак мушкараца, жене, дјеца и старци су у Жељовој остали без икакве заштите и с надом да ће непријатељ према њима показати бар мало милости и човјечности. Али, ове двије људске врлине легионари нису показивали нити посједовали. Црни олујни облаци, који носе само смрт и страдања, неумитно су се приближавали и српској Жељови.

Пред напад на Жељову легионари су, осим убојитог оружја, добили и упутства како се према српском народу имају понашати. Замјеник команданта легије из Подгорја поручник Фуад Беговић је својим легионарима препоручио да све што затекну побију, опљачкају и попале, односно да све што је српско затру и униште. По препоруци свог вође екстремни легионари су и поступали. Легија из Бановић Села је добила нешто друкчију наредбу. Њима је командир наредио да убијају само у случају ако буду нападнути. Пљачкање имовине и паљење кућа, такође, није дозвољавао. И заиста бановићки легионари су, у односу на подгоричке, били знатно хуманији и доста мање су злочина учинили.[250]

Првог фебруара 1942. године је освануо прохладан и сунчан дан. За напад на српску нејач подгорска и бановићка легија су биле спремне. Добиле су потребна упутства и уз уобичајен исламски поздрав кренуле да своје комшије Србе не само оробе већ и потпуно униште. Да је убијање цивила по свим конвенцијама забрањено и неопростив гријех, легионари изгледа нису знали или нису хтјели да знају. Њима је било важно да се дограбе туђе имовине и да задовоље своје убилачке нагоне. Охрабрени од стране хрватских власти и што Жељову нико не брани, легије су уз шенлучење из ватреног оружја и подругљиве и увредљиве пјесме журили ка свом одредишту. Након краћег путовања без икаквог отпора су ушли у незаштићену Жељову. Трагедија и овог српског села и његових становника је постала неизбјежна.

Стигавши у Жељову, злочиначки настројени легионари су, као огладњели вукови, по жељовачким засеоцима помамно јуришали. Упадали су у српске куће, пљачкали све што су налазили, а затечене становнике хапсили и у једну кућу доводили. Затечене житеље из горњих заселака су доводили и затварали у кућу Јове Крстића, а из доњих у кућу Јове Божића. У ове двије куће прикупили су преко стотину мјештана, углавном, жена, дјеце и стараца. Кад су сматрали да је прикупљен довољан број за одстрел намјењених житеља, по два легионара су са кућног прага по затвореницима рафално пуцали. Продорни болни крици и вапаји за милост су само на кратко по Жељовој одјекивали. Онда је гробну тишину нарушавао само понеки самртни ропац. Пошто би јауци масакрираних несрећника престали, легионари су, да би своје недјело довршили, улазили у просторију да неко у гомили лешева није ипак преживио. Ако би примјетили да нека жртва још није издахнула, за сваки случај би у њу испаљивали још покоји метак. Провјеравајући свој злочиначки учинак, из џепова убијених су узимали ствари које су им се

[250]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, (записници), Кутија 227, док. број 65611 (свједоци: Мехмед Софтић, Ибро Икановић, Алија Мујић и Мехмед Бечић)

свиђале. По изласку на ван кућу су са побијеним житељима запалили и тек онда се удаљили. На понеки болни јаук, који је долазио из запаљене куће, легионари су се иронично смијали и подругљиве шале измишљали. Свој садизам су у пуној мјери испољавали. У запаљеној кући Јове Божића ни један затворени мјештанин није преживио. Између гомиле људских лешева, који су запаљени у кући Јове Крстића, само су се спасили дјечак Бошко и дјевојчица Милка Крстић. Они су имали срећу да је легионар, који је провјеравао стање стријељаних, констатовао да су сви мртви. Иако тешко рањени, они су се успјели из ватре извући и рат некако преживјети. Милка је остала тешки инвалид, а Бошко је метак у нози носио до краја живота. Незамисливо је како код неких људи, као у овом случају код екстремних муслимана, може савјест толико затајити и како се човјек може тако нечовјечно понашати. За муслиманске легионаре Срби у Жељовој нису били људска бића, већ животиње намјењене за одстрел и предмет њиховог садистичког иживљавања. Чудно је како да баш ни код једног легионара није људска савјест "прорадила" па да масакр преко стотину жељовачких жена, дјеце и стараца спријечи и своје комшије заштити.

Некако у исто вријеме, или можда неколико дана раније, муслиманска легија је на Капетанову Брду и Брђанској Коси поубијала и масакрирала 32, а по неким подацима чак 47 недужних српских цивила, углавном жена и дјеце.[251] Убиством оволико невиних житеља у једном селу са само десетак кућа, које су, такође, спаљене, легионари су усташку геноцидну политику и план етничког чишћења употпуности и овдје остварили.

Злочине које су у Жељови и Капетанову Брду извршиле муслиманске легије тешко је схватити и прихватити као чињеницу да човјек другом човјеку може толико зло учинити, а још је теже након педесет година детаљно и аутентично описати. Зато су о масовном страдању српског народа у Жељови и Капетанову Брду једино истините и до гнушања потресне приче, које су случајно преживјели Жељовчани испричали Земаљској комисији за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача.

Свједок Сока Станкић је одмах по завршетку рата пред Комисијом изјавила: "Фебруара 1942. године у наше село је стигла подгоричка и бановићка легија. Одмах су нас похапсили и у кућу Васкрсије и Ђефе Јовић све затворили. Прво су Љепосаву Божић из куће извели и у потоку Мантовац је хладнокрвно убили. Овај ни чиме изазван злочин извршили су легионари из Подгорија, и то: Хасан Бећировић и Ибрахим Модрић. Остале похапшене породице су затворили и у кући Божић Јове све постријељали, а затим и запалили. Својим сам очима гледала шта су мојим комшијама зликовци из Подгорја све учинили. Прикупљене мјештане легионари су из куће изводили и пред вратима их редом убијали. Том приликом су у овом масовном масакру бездушно убијени" Никић Госпа, Милка, Петра, Рајко, Бранко, Божица, Љубица,

[251]) Жртве рата 1941-1945. Савезни завод за статистику, Београд, 1995. стр. 5-6.
Наслов: Лукавац, Бабице

Госпава и њено тек рођено дијете, Ђурић Ђука и Мила, Митровић Аница, Даница, Драго, Рајко, Гојко, Милан, Остоја, Боја, Марија, Петра, Милица, Ружа и Јефа, Гајић Јово, Божић Обренија, Јована и Душан. За смрт мојих комшија теретим и оптужујем поменуте зликовце. Познато ми је, а и лично сам видјела, да су поменути злочинци из куће извели Никић Цвију и њених троје већ одрасле дјеце, те их без иоле гриже савјести бездушно поубијали. Тај гнусни злочин се догодио овако: Веиз Икановић из села Репник је примјетио да Цвија код себе има око 16.000 тада безвриједних куна. Да би их се дограбио, Цвији је рекао да ће сутрадан с њиме ићи у шуму по дрва. Цвија је знала да ће је прво опљачкати па онда и убити, па је новац понудила својој комшиници. Међутим, комшиница није смјела те куне примити, па их је Цвија дала једном свом дјетету. Сутрадан је Веиз, заиста, Цвију у шуму повео и недалеко од села ју и убио. Пошто код жртве новац није нашао, дошао је у кућу, у којој су Жељовчани били заточени и позвао троје Цвијине дјеце да, наводно, иду с мајком у Возућу. Не слутећи на зло, дјеца су одмах кренула. Доведени су до мјеста гдје им је мајка већ мртва лежала и ту их све троје поубијао. Мртва тијела сина и кћери је ставио преко мајчина леша, а преко њих натоварио је убијену керушу. Новац је, ипак, код дјеце пронашао. Тако је злочинац Веиз своју пожуду за новце задовољио. Видјела сам кад је Хасан Бећировић лично убио Станкић Тешу и кад је Хасаковић Алија у потоку стријељао комшију Ђурић Луку. Била сам присутна кад је поменути злочинац Хасан позвао Милорада Никића да с њим иде у Гаре отјерати опљачкану стоку. Нажалост, Милорад је недалеко од своје куће мучки убијен. Четвртог дана након овог убиства ишла сам са Милорадовим братом да га тражимо. Тјело мртвог Милорада пронашли смо у оближњем потоку. На глави није било носа и ушију, а по осталом тијелу су остали трагови убода ножем и удараца пушком. Знали смо да је прво страховито мучен, па тек онда убијен. Само нисмо знали зашто је то учињено, јер дјечак није ништа скривио. Ову изјаву су, као потпуно истиниту, својим потписом потврдили свједоци Душан и Милорад Крстић, Мара и Обрен Јовић.[252]

О злочинима које су починили легионари из сусједних муслиманских села жељовачки одборник званично каже: "У фебруару 1942. године Хасан Бећировић и Ибрахим Модрић су, без икаквог повода у потоку Мантовац убили Љепосаву Божић. Истог дана је легионар из Бановићи-Села Сулејман Касумовић убио комшиницу Анђу Божић. Марта исте године је легионар из Хрвата Фејзо Икановић убио моју мајку Цвију и њено троје дјеце. Тада је поменути Хасан само у једној просторији поубијао 11 мајки и 17 дјеце. Затим је кућу запалио па су сви у страшним мукама изгорјели".[253]

Са дубоким болом у срцу и сузама у очима свједок Стана Остојић је Комисији рекла да су Францетићеви легионари заклали њене двије

[252]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, (записници), Кутија 227, док. број 7502/2

[253]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, (записници), Кутија 227, док. број 5702/3

вољене кћери и отјерали мужа Данила, за којег није касније ништа сазнала. Запалили су њихову кућу и опљачкали ствари у вриједности тадашњих 38.000 динара.[254]

Свједок Ђоко Митровић додаје: "Фебруара 1942. године у наше село је дошла Хаџиефендићева легија, Одмах су одвели и без икаквог разлога убили моју супругу Ружу, кћер Драгицу и сина Драгана. Запалили су и моју кућу. Опљачкали су ствари и стоку у вриједности од 37.000 динара".[255]

За убиство оца Луке, мајке Ђуке и сестре Миле, као и за пљачкање вриједних ствари и паљење куће, Рајко Ђурић је оптужио легионаре и поменуте злочинце из села Подгорја. Исте злочинце је за безразложно убиство оца Давида, супруге Боје и сина Стевана, те комшинице Јефе и њених синова Милана и Остоје оптужио свједок Митар Митровић. За убиство своје супруге и маћехе и Михајло Митровић је оптужио исте муслиманске легионаре.[256]

Свједок Милошевић Јока је правду тражила и исте легионаре оптуживала за убиство мужа Јована и за скоро сву опљачкану имовину. Дјечак Владо Гајић је изјавио да су легионари из Подгорја убили његову баку Јелку, стрица Јову и комшију Савић Ђорђију. Са огорчењем и болом у души Ђокан Крстић је рекао да су његову супругу и пуницу убили исти подгорски легионари. Подгорске легионаре Анђа Божић је оптужила за убиство њене свекрве Љепосаве и свекра Луке. Јово Гајић, који је без цијеле породице остао, каже: "Легионари из Подгорја су убили моју супругу Милку, кћер Милицу и сина Љупка. Опљачкали су ми имовину у вриједности од 8.000 динара". Његов рођак Станоје Гајић, који је, такође, своју породицу изгубио, додаје: "Моја супруга и дјеца Бошко, Драгица, Даница и Богдан су из Жељове испред легионара пребјегле у Предражић. Ту их је затекла Францетићева легија и све их поубијала, а затим у кући запалила. Сви су у мукама изгорјели. Опљачкано ми је имовине у вриједности од 18.000 динара. Једино сам код једног муслимана у Подгорју препознао свог вола, али ми га није хтио вратити".[257]

За смрт свога стрица Саве, свједок Марко Никић је оптужио исте подгорске легионаре. И свједок Бранко Митровић их је оптужио за убиство брата, братове супруге и њихових троје мале дјечице. До краја ожалошћен Лазар Митровић је изјавио да су легионари убили његову супругу Аницу, кћер Даницу и синове Гојка и Рајка. Прво су их са осталим комшијама одвели у кућу Јове Божића и ту их поубијали, а затим у кући запалили. Исте злочинце Спасоје Јовић је оптужио и на

[254]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, (записници), Кутија 227, док. број 32369/01

[255]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, (записници), Кутија 227, док. број 32369/2

[256]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, (записници), Кутија 227, док. број 32375 и 32356

[257]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, (записници), Кутија 227, док. број 32375

"душу" им ставио убиство кћери и оца Ђорђија. Свједок Јово Крстић је Комисији рекао да су легионари убили његову супругу Савку и сина Марка. Дјевојка Милка Крстић, која је у руку тешко рањена, изјављује да су легионари из Подгорја Хасан Бећировић и Суљо Турановић убили њеног оца Милана, мајку Јовану и сестре Стану, Љубицу и Драгицу.[258]

Да би утврдила истинитост ових, заиста, потресних изјава, Земаљска комисија је, као свједоке, у Подгорју и Репнику саслушала и неколико муслимана. О злочинима које је у Жељовој починила подгоричка легија, као и о ратним догађајима у њиховим селима, свједоци су, између осталог, рекли и ово: "Крајем 1941. године у Подгорју је формирана Хаџиефендићева легија. Команда, односно упориште ове легије је било у бановићком руднику. Њен главни вођа је био надпоручник из Тузле Абдулах Мујезиновић, који је касније прешао у партизане и сада се налази у Југословенској армији, Његов замјеник је био поручник из Тешња Фуад Беговић. Мујезиновић није Подгорје скоро никада напуштао, а Беговић је са легијом често у разне акције одлазио. Знамо да је са својом легијом ишао и у напад на Жељову, гдје је над српским живљем извршен масовни покољ. Околности под којим је овај покољ невиних Срба извршен, ми не знамо. Само знамо да је масакр у Жељовој извршила легија из Подгорја. Још знамо да је поменути Беговић из Жељове тада дотјерао доста стоке коју је дијелио својим легионарима и сиромашнијим сељацима.

Зелени кадар је код нас основан тек 1944. године. Сједиште и главно упориште те војне формације, чији је командант био Авдић Бего, налазило се, такође, у Подгорју. Овај зелени кадар се, углавном, кретао по подручју које гравитира према Лукавцу. О његовим војним акцијама готово ништа не знамо. Знамо само да је његов командант био у поменутој легији. Тој је све што о Хаџиефендићевој легији и зеленом кадру до сада знамо.

Јуна 1943. године у Репнику је од њемачке авијације један мјештанин убијен, доста кућа оштећено и много стоке угинуло. Августа наредне године из правца Живиница наишла је једна њемачка војна јединица која је двојицу мјештана ухапсила и у оближњој шуми стријељала. Један је, иако тешко рањен, ипак преживио. Италијанске окупације нити злочина на нашем подручју није било.

Што се тиче четничких акција, код нас су масовне злочине починили само брњички четници. У пролеће 1943. године заклали су у оближњој шуми чувара куће државне фирме "Кроација". Исти четници су и наше село често пљачкали. Једне прилике су отјерали 60 волова, 20 крава, 14 коња и много ситне стоке. Почетком августа 1944. године четници су у нашем селу извршили масовни злочин. Тада су стријељали шест наших комшија, који су пошли у оближњу шуму да за партизане насијеку дрва. Убрзо по њиховом одласку из шуме се зачула рафална паљба. Мјештани су у том правцу одмах потрчали и поменуте људе

[258]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, (записници), Кутија 227, док. број 32359 и 32327

затекли већ побијене. Видјело се да су прво жицом повезани, а затим из пушака побијени. Дознали смо да су то учинили брњички четници, чијег су команданта Цвијана Тодића наше власти стријељале. Његов замјеник Јанко Милић се у одметништву скрива у околини Кладња. Почетком децембра исте године Дражини четници су, као водиче, одвели двојицу мјештана и вјероватно их негдје стријељали, јер се ни један није кући вратио. Других злочина од стране четника на нашем подручју није било".[259]

Овој, очито тенденциозној изјави, могло би се што шта приговорити. Ни један злочин не може бити оправдан и мора се, као нешто нечовјечно и примитивно осудити, нити се може опростити. Али, за ове муслиманске свједоке убиство шест људи, вјероватно, легионара или њихових присталица, масовни је злочин. Међутим, за убиство преко стотину Жељовчана не кажу да је масовни злочин, већ се правдају да ништа не знају. Четничке злочине су детаљно описали, а масакр у Жељовој настоје минимизирати.

О злочинима и ратним догађајима у Гостовићу, група свједока је пред Земаљском комисијом изјавила: "Јуна 1941. године из Завидовића је у засеок Дедиће дошао један одред усташа које је предводио Михајло Шћибин. Ту су ухапсили и са собом одвели тежаке Јанковић Михајла и Милошевић Луку. О њима знамо само из једне поштанске дописнице којом су се породици из Јасеновца јавили. Пошто се више нису јављали, сигурно су у логору и ликвидирани. Својим кућама се ни један није вратио.

Августа исте године група завидовићких усташа, које је предводио Јозо Драгичевић, стигла је у засеок Петковиће. На сеоском гувну, при вршидби жита, затекли су Момковић Луку и његовог сина Андрију. Позвали су их да вршидбу обуставе и изађу ван гувна. Чим су изашли, обојицу су из пушака поубијали. Од тада па до краја 1941. године усташе нису никога убиле, али су пљачкале новац, одјећу и живежне намирнице и одводиле стоку.

Након повлачења партизана и србијанских четника, а то је било средином јануара 1942. године, у Гостовић је дошла једна јединица Француетићеве "црне" легије. Одмах су десет мушкараца ухапсили и на трећем километру "Нашичке" пруге према Каменици их све стријељали. Тада су наше село потпуно опљачкали. Из српских засеока Грабовица, Мрђени и Петковићи однијели су скоро сву одјећу, обућу и храну, а затечену стоку су похватали и у Завидовиће одвели. Истог мјесеца је у засеок Петковиће дошло неколико усташа које су ухапсиле и у Завидовиће одвеле Ђурић Трипу и Ристић Уроша. Од тада се за њих није ништа знало нити су се кућама вратили. Сигурно је само да су у неком хрватском логору ликвидирани. Њихове куће усташе су потпуно опљачкале, а стоку у своју команду одвеле.

Марта 1942. године у наше село је из Криваје и Пашиних Конака дошла муслиманска милиција. Прво су на њиви, гдје је припремао

[259]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, (записници), Кутија 227, док. број 56612

земљиште за сијање зоби, затекли и без икаквог објашњења убили тежака Недаковић Симеуна. Све ствари, које су иза усташа остале, однијели су милиционери. Априла исте године усташе су, у сарадњи са муслиманском милицијом и једном њемачком јединицом, опљачкале и попалиле српско село Мрђене.

Од 1942. године па све до коначног ослобођења наше земље, подручје нашег села су контролисали четници Првог гостовићког батаљона чији су команданти били Ђурић Душан и Недић Илија. За то вријеме четници нису никога убили нити су било каква зла чинили. Више није било ни пљачкања имовине нити крађе стоке.

У љето 1943. године у Завидовиће је по следовање отишао Стојан Недаковић. Пошто је долазак у град пазарним даном Србима био забрањен, Стојан је ухапшен и вјероватно у логор отпремљен. Углавном, није се кући вратио. У току цијеле окупације њемачка војска на нашем подручју није људе убијала нити је све до пред капитулацију пљачкала. Тек приликом повлачења је засеоке Петковиће и Потклечје потпуно опљачкала".[260]

[260]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочинаца и њихових помагача, (записници), Кутија 227, док. број 55769 (свједоци: Драго Момковић, Нзиф Механовић, Станоје Цветковић и Бранко Недаковић)

БОРБЕ ЗА ОДБРАНУ ПОЦЈЕЛОВА

Прву ратну годину озренски устаници су испратили у релативној слози и са доста заједничких и успјешних војних акција. Али већ почетком наредне 1942. године међу устаницима, нарочито у редовима командног кадра, долазило је до неспоразума, а политички сукоби су постајали све учесталија појава. Још од почетка устанка борци српске националности су према придошлим устаницима, поготово политичким комесарима, католичке и исламске вјероисповести повремено и потајно испољавали извјесно неповјерење. Извјесно подозрење српски борци су исказивали и према хусинским рударима који су, под сумњивим околностима, из Креке дошли у Озрен и ставили се устаничком Штабу на располагање. Борцима је било загонетно питање како су ови Хрвати само из идеолошких убјеђења напустили своју националну државу и дошли да се у готово немогућим условима боре против много надмоћнијег непријатеља. Сумњиво је било и то што су ови рудари оставили своје породице којим усташке власти нису никакво зло учиниле. Сумње су, дакле, могле бити и оправдане.

Ипак су најопаснији сукоби избијали у вези са врховном командом. Командант србијанских четника је покушавао под своју команду ставити и озренске устанике, али му се Штаб озренског одреда енергично супроставио. С тим у вези је 10. јануара 1942. године, командант устаничког батаљона Јован Бајкановић извјестио Тошу да командир шабачке чете Милун Миловић тражи да се озренски борци ставе под његову команду. Неколико десетина устаника је присилио да иду у четничку команду која се налазила у Пашиним Конацима. С циљем да утврди шта се тамо догађа, Бајкановић је послао свог политичког комесара Недића.[261] Пет дана касније је и командант Првог озренског устаничког одреда Божо Спасојевић претпостављеног извјестио да поручник Церске четничке бригаде Миловић настоји и борце ове јединице ставити под своју команду. Већ пописује људство и обећава издавање нових легитимација. Борци то одбијају. Пошто се ђенерал Недић с Нијемцима споразумио да на њих не нападају, Божо је

[261]) Регионални архив Тузла, Фонд: НОБ-а, Јединица 30, бр. документа 1119

то сматрао као праву издају.[262] Резултат ових сукоба је убиство поручника Миловића. Вјековна српска неслога је и овдје дошла до изражаја.

Осим сукоба између четничке и устаничке команде, идеолошке и политичке разлике су на видјело излазиле и у самом Штабу Озренског одреда. Неки команданти, а нарочито политички комесари, који су прихватили комунистичку идеологију и партизански начин ратовања, већ траже да се за све борце уведе јединствен назив партизан, а ознака војске да буде звијезда петокрака. Други командири и устаници, већином мјештани озренских села, сматрали су да назив и ознака буду воља и избор сваког борца. За њих су називи партизан или четник, односно ознаке петокрака или кокарда били неважна и споредна питања. Важније им је било јединство и заједничка борба за очување слободне територије и српског народа на њој. Пред наступајућу усташку офанзиву ови сукоби су били не само непотребни већ по озренски народ и опасни.

Идеолошки сукоби и међусобне размирице су доста утицале и на опадање војничке дисциплине. Од појединих команданата батаљона већ су Штабу Одреда почеле стизати притужбе да неки командири чета одбијају наређења и дјелују на своју руку. Још крајем децембра 1941. године командир једне јединице Бошко Попић је о новонасталој ситуацији на ширем рејону Поцјелова извјестио команданта Озренског одреда о следећем: "Друже Тошо: Прими поздрав од мене. Ја сам с војском био на Поцјелову. Био је ту и Стјепановић са неколико својих људи. Непријатеља смо одбили и неколико му војника побили или ранили, а неки су се нама прикључили. Ја сам са својих 40 људи ишао добровољно, јер сам знао да је запријетила велика опасност. Сматрам да у Одреду треба завести више реда и дисциплине. Већ се прича да је наша војска у ствари распуштена банда".[263] Према причању активних учесника знатно више недисциплине је било у редовима бораца који су касније названи четници. Они су у предаху борби, углавном играли карата и "зује", конзумирали алкохол и одлазили у села. Борци који су носили партизанска обиљежја, слободно вријеме су користили за идеолошко и политичко усавршавање. Дакле, партизани су имали јасан циљ који су и остварили.

Неслога и супротни ратни и политички циљеви у Озренском одреду нису били превазиђени ни у току разарајуће усташке зимске офанзиве. О дијаметралним ставовима о рату код озренских устаника још се препричавају невјероватне, али логичне појаве. Док су, на примјер, усташе спаљивале засеок Вишњике и убијале његове недужне житеље, борци су то из својих борбених ровова на Поцјелову мирно посматрали. На приједлог једног борца да се према кољачима и паликућама испали бар по неки метак, други саборац му је одговорио да то не би нипошто учинио јер му, наводно, нека Маркуша из тог засеока није добро замастила пуру. На то је трећи борац, вјероватно партизански идеолог, додао: "Нека усташе спаљују! Јер што више згаришта, имаћемо више војске". Заиста сурова, али за оне који су у рат пошли ради

[262]) Регионални архив Тузла, Фонд: НОБ-а, Јединица 30, бр. документа 1120
[263]) Регионални архив Тузла, Фонд: НОБ-а, Јединица 30, бр. документа 1113

освајања власти сасвим логична и прагматична изјава. Јер ако неком, за борбу способном човјеку, буде породица побијена и кућа запаљена, он се нема гдје више враћати нити ће имати разлога на једном мјесту се задржавати, него ће, бар, по мишљењу партизанских идеолога, ступити у партизанске редове и ратовати на широј територији.

Захваљујући неслози и политичким размирицама међу устаницима Францетићеве и Хаџиефендићеве легије су у разарајућем и геноцидном походу кроз Лозну и Свињашницу устаничке положаје без борби освајале и без икаквог отпора избиле на Поцјелово. Угледавши много бројнијег и боље наоружаног непријатеља, устаници су своје тек успостављене положаје на Поцјелову напустили и у дубину Озрена се повукли. Тако је легијама пут до Бријеснице, а можда и до Добоја био фактички отворен. Да којим случајем ове легије нису заустављене, катастрофа српског народа у цијелој Бријесници била би неминовна. Наиме, у Бријесницу су из Возуће, Лозне, Свињашнице, Ораховице па и Трештенице стигле масе избјеглица које би заједно са мјештанима легионари сигурно поубијали, а села, као и обично, сва попалили. Свјесни могуће трагедије храбри борци Рајко Сајић, Милош Цвијановић и Васкрсија Мањошевић су из групе бораца иступили, оружје дограбили и разуларену легију у даљем продору зауставили. Заклоњен иза једне букве борац Сајић је мирно нанишанио и усташког барјактара смртно погодио. Чим је барјак пао, међу усташама је настала пометња. То су остали борци искористили и учесталом паљбом вратили легију на Поцјелово. Вративши их од Ненића, легија је Поцјеловом отишла према Перовићима и Завидовићима. С њима се вратила и перовићка муслиманска легија, која је успјела српско село Чеваљушу попалити и неколико мјештана поубијати. Дознавши да је и муслиманска легија из Сеоне избила на Поцјелово, борац Мањош је, не чекајући на саборце, дограбио митраљез и са неколико рафалних хитаца вратио легионаре према Равнима. Храброшћу ових бораца одбрањена је доминантна кота Поцјелово и спасене су избјеглице и мјештани Бријеснице.

О борбама за одбрану Поцјелова командант 4. батаљона Озренског одреда Милош Поповић Ђурин је Тошу извјестио: "Као помоћ из Првог батаљона сам добио 20 бораца, али без аутоматског оружја. Помоћ из 4. батаљона од 50-60 бораца са пушкама и два пушкомитраљеза довео је Бошко Попић. Јуче (9. фебруара) изјутра непријатељ је, због издаје Возућана који су под командом Јефте Благојевића са 70 пушака и једним пушкомитраљезом побјегли према Олову, избио на Поцјелово. Борбу уопште нису прихватили. Ова издаја је плод агитације која је вођена у њиховим редовима с циљем стварања самосталног одреда. О њиховом бјекству Стакић, изгледа, није обавјештен. Непријатељ је од Ненића одбијен. Горњу и Доњу Чеваљушу и кућу Милоша Јовића перовићки муслимани су запалили, а његовог сина, при покушају да побјегне, убили. Наши су убили пет непријатељских војника. Наших је било три рањена. Непријатељ је одбијен према Пашиним Конацима. Поцјелово смо поново запосјели.

Треба нам још помоћи, јер се у долини Криваје гомилају непријатељске снаге. Везу са Одредом Звијезда смо успоставили".[264]

О драматичној ситуацији на Поцјелову водник друге чете 4. батаљона Бранко Ненић је јавио: "Друже Тошо! Молим те као бога пусти све и одмах доћи овамо или ћемо да страдамо. Сва су села до Поцјелова погорјела. У Горњој Бријесници стиже толико жена и дјеце да никако не могу у куће стати. Храна и њихове куће су попаљене. Непријатељ има велику снагу. Ми смо на Поцјелову, али ће данас свакако продријети, јер ми немамо довољно снага. Молим те за што бржу и што већу помоћ, а ти одмах доћи. Још се уздам у те и више никога до бога".[265]

О овим догађајима командант Озренског одреда Тошо Вујасиновић је касније у својој књизи записао да је 9. фебруара Францетић, уз помоћ муслиманских бандита, из правца Пашиних Конака жестоко навалио, успио разбити један устанички вод и продријети на само Поцјелово. Милош Поповић му је јављао да креће према Буковици да прикупи људство и непријатељу пружи отпор. Тодору Панићу и Јовану Бајкановићу је наредио да, као испомоћ, на Поцјелово упуте по једну војну јединицу. Међутим, Бошко Попић, није чекао никакво наређење, већ је на брзину окупио једну чету од педесет људи и на вријеме избио на Поцјелово. "Ту је не губећи ни часа ударио на непријатеља и послије жестоке борбе одбацио га према Пашиним Конацима. Убијено је пет усташа и неколико муслиманских легионара. У свом извјештају Милош Поповић је рекао да је непријатељ успио на Поцјелово продријети услед "издаје Возућана" који су, наводно, с Јефтом Благојевићем побјегли према Олову. Међутим, изгледа да до тог часа Милош није знао да сам ја Јефту још у току офанзиве послао у залеђе непријатељу".

Другог дана по одбијању непријатеља командант ударног батаљона Милош Поповић је о стању на Поцјелову овако извјестио: "Друже Тошо! Наше снаге су синоћ заузеле Поцјелово. Борбе су вођене на Дебелом Брду. Непријатељ је одбачен у мјесто Равне према Пашиним Конацима. Наши су заноћили у Ненићима, Горњој Бријесници и Ријечанима. Наредио сам да се јутрос запосједне Поцјелово.

До овог часа, девет сати изјутра, не примјећујем ништа нарочито од стране непријатеља. Ноћас се само чуло неколико пушака из засеока Гарићи. Како чујем ноћас се вратио и дио Возућана, али без Јефте. Пет курира са Звијезде ноћас су заноћили у Бијелом Пољу. Наредио сам да ми се јаве. По мом схватању треба их укључити у борбу.

Помоћ која је стигла од Богдана Јовичића, јутрос су отишли у Тумаре. Мени је Васкрсија упутио једно веома дрско писмо у којем каже да Ударног батаљона нити његовог команданта уопште нема. Тражим да ми се хитно упути овлаштење да од примљене помоћи образујем једну самосталну јединицу. Хитно ми јави да ли могу од људства које је стигло

[264]) Регионални архив Тузла, Фонд: НОБ-а, Јединица 30, бр. документа 1123, цитирао Тодор Вујасиновић у књизи: Озренски партизански одред, страна 308.

[265]) Регионални архив Тузла, Фонд: НОБ-а, Јединица 30, бр. документа 1124, цитирао Тодор Вујасиновић у књизи: Озренски партизански одред, страна 272.

образовати три ударне чете и да пођем у акцију дуж ријеке Криваје. Вршио бих гоњење непријатеља док се не успостави веза са нашим снагама. Потребно је да до мене крене и друг Миленко Цвитковић који ми треба као политички комесар јер је Вељко негде исчезао. Ја сам овдје потпуно сам, па треба да ми неко политички помогне. Овдје је расположење људства за борбену акцију и гоњење непријатеља, које морам подузети још у току сутрашњег дана. Правци напада би били: Пашини Конаци - Завидовићи, или Стог - Возућа или Криваја - Гостовић. Ја исто лично желим да што прије кренем у борбу, јер од тога зависи и углед Одреда. У долини Криваје се мисли да смо уништени. Ако се слажете са овим акцијама, шаљите нам упутства и писмена овлаштења да могу још у току ноћи заповјест издати. Моје је мишљење да прво треба успоставити везу с Мишом Игњатовићем у Гостовићу и заједнички вршити "чишћење" долине Криваје. Пошаљите нам дурбин и извјештаје са осталих фронтова".[266]

Заиста, Милош Поповић је од придошлог људства за одбрану Поцјелова формирао Пети батаљон Озренског одреда. За команданта овог батаљона поставио је свог замјеника Бошка Попића. Истог дана (12. фебруара) Попић је Тошу извјестио о следећем: "Вијећали смо с Васкрсијом и Јовичићем. За одбрану Поцјелова формиран је Пети батаљон. Прва чета, чији је командир Радован Лукић, држи положаје од Горње Бријеснице до Маличића. Друга чета командира Предрага Трипуновића је запосјела положаје у Ненићима. Трећа чета Госте Никића држи положаје Ријечани-Карачић. Од појачања смо добили 35 пушака и један пушкомитраљез.

Терен према Пејановићима, у смислу заштите нашег живља, нема смисла чистити, јер је непријатељ све уништио. У Српској Ораховици, Савичићима, Васовинама, Лозној, Градини, Пејановићима, Боровцима, Свињашници, Хргама и Возућој нема више српског живља. Све је мушко одведено у робље, а куће са женама и дјецом су попаљене. Само стока лута по пртини. Нешто жита има само у кошарама. Хитно треба издати летак од стране Штаба због ових усташких звјерстава.

На основу докумената пронађених код убијених усташа утврђено је да су та звјерства извршена од стране усташке бојне Сарајево. У саставу ове бојне налазе се већином усташе-муслимани. Дешавало се да у једној кући закољу и запале по 20 чељади. О овим злочинима сабиру се подаци. Наше људство је огорчено и хоће да пали и убија све редом и сва села која су остала читава.

Људство из Возуће се још није вратило. Кренули су преко Криваје на Вошган. Овдје има 20 пушкара који су били у Јефтиној чети, али нису знали за одлазак Возућана, па нису ни отишли, већ су остали окупљени у саставу друге чете. О неком ослобођењу њиховог краја нема ни говора, јер се осим згаришта нема шта ослобађати. Док не буде извршена концентрација снага, овдје ће се патролирати и сабирати остатак хране. Предлажем да се на овај сектор не шаљу појачања, него

[266]) Регионални архив Тузла, Фонд: НОБ-а, Јединица 30, бр. документа 1125, цитирао Тодор Вујасиновић у књизи: Озренски партизански одред, страна 417.

да свака чета да до три пушке за 5. батаљон и одбрана Поцјелова биће осигурана. Богдан Јовичић и Васкрсија Мањошевић су се према Милошу (Поповићу) дрско односили и приговарали му да штити Мурата и Хусињане".[267]

О формирању 5. батаљона Тошо је записао: "Потребно је било на Поцјелову организовати јединицу која ће бити у стању да одбрани те положаје и казни злочиначке банде. На ударни батаљон Милоша Поповића није се могло више рачунати због одласка Требеваца и издвајања људи за пролетерску бригаду. Зато смо наоружали већи број Возућана који су били избјегли на наш терен и углавном од њих и домаћих бораца формирали 5. батаљон од око 200 бораца под командом Бошка Попића".[268]

Послије успјешне одбране Поцјелова цијели фебруар и март су протекли у знаку спорадичних и безопасних непријатељских напада на слободну територију, али и без значајнијих устаничких борбених акција. За то вријеме су муслиманске милиције, оружници и хрватски бојовници несметано крстарили по српским селима и довршавали уништење оног што је иза прве офанзиве још остало. С циљем да се српски коријени потпуно затру, преостале зграде су спаљивали, ствари односили и стоку одводили. Већина муслимана кривајске долине су, изгледа, били убијеђени да се Срби у своја села више неће враћати. Зато су српске земљишне посједе међусобно подјелили и намјеравали их засијати. Српског становништва у долини Криваје није било, а последње зграде су у пламену нестајале. Кроз већ бивша српска села само су, ради наводног чишћења терена од одметника, пролазиле разне оружничке и муслиманске патроле.

Током фебруара и наредних мјесеци озренски устаници су своју активност усмјеравали на одбрану запосједнутих положаја и обезбјеђење смјештаја и исхране масе избјеглица из попаљених села. Стање избјеглица у Горњој и Доњој Бријесници било је више него тешко. Толики број избјеглица у овим малим и сиромашним селима било је немогуће у условне просторије смјестити, а још теже прехранити. За смјештај су кориштене штале, помоћне зграде, тавани и колибе. Хладноћа као за инат није попуштала. Требало је и много огревног дрвета. Мушкарци и жене су свакодневно одлазили у удаљеније шуме и доносили по мање стабло којим су просторије загријавали. Велики проблем је представљала исхрана избјеглица. Сиромашна и пасивна Бријесница није имала вишкове хране које би избјеглицама могла подијелити. Да би прехранили своју избјеглу породицу, поједини борци су ноћу кришом одлазили у своја села и доносили раније сакривену храну. Неки су упадали у непријатељске засједе и тако губили животе. Многе избјеглице су по храну и одјећу одлазили у Требаву и Посавину. Да би добили толико потребне намирнице, неки су, "глумећи" слијепоћу

[267]) Регионални архив Тузла, Фонд: НОБ-а, Јединица 30, бр. документа 1126, цитирао Тодор Вујасиновић у књизи: Озренски партизански одред, страна 421/422.

[268]) Тодор Вујасиновић: Озренски партизански одред, "Свјетлост", Сарајево, 1950. страна 289.

и глувоћу, просили и на разне начине до хране долазили. Неки су остајали као најамни радници. О стању избјеглица Тошо је у својој књизи записао и ово: "Сва позадина Поцјелова, то јест, села Горња и Доња Бријесница, била је пуна избјеглих жена, дјеце и стараца и њихове стоке која је у мраку блејала и мукала. Најтеже што нам је оставила ова офанзива била је велика маса избјеглица из долине ријеке Криваје. Оне су преплавиле западна села наше територије. Појавила се страшна оскудица хране, а исто тако морали смо хитно организовати обезбјеђење тог сектора. Францетићеве и Хациефендићеве банде су чиниле страшне злочине над голоруким српским народом кривајске долине. Њихова појава је донијела у српским селима праву пустош. Кад сам мјесец дана касније силазио у те крајеве, по путевима смо наилазили на згаришта кућа, сниједом завејане лешеве и изнакажена тијела. Преко 800 стараца, жена и дјеце су у кућама спалили, силовали и клали. Лешеви су неколико мјесеци по тим селима заударали. Ни један случај као ови злочини нису разним шовинистичким и четничким хушкачима дали толико материјала за пропагирану освету над муслиманима и домобранима."[269]

Изгледа да ни оволики масовни злочини и спаљена села за Тошу нису били довољан разлог да се ставови према непријатељу промјене. Оне који су, због губитка своје породице или чланова ближе фамилије, тражили освету и борбу против непријатеља, за Тошу су били четнички хушкачи и издајници. Вријеме га је демантовало. И поред тога што је Тошо наводно снабдијевао избјеглице, знатан број болесних и мале дјеце је од глади и хладноће умирао.

О свом животу у избјеглиштву тада избјеглица Милош Ложњаковић је у својим мемоарима записао и ово: "Пошто је у Бјелићима било много избјеглица, требало је да се с Блажином породицом преселим у Тумаре. Ту нам је додељен један кућерак у којем за нормалан живот није било никаквих услова. Зато сам се вратио у Бјелиће и с оцем се смјестио у кући Предрага Трипуновића. У овој кући нас је било преко 70 чељади и још минобацачко одјељење. Спавало се на таванима у шталама и мрачњацима. Минобацачлије су ме лијепо примили. С њима сам се и хранио. Понекад сам ишао у Нениће и са главног казана борцима доносио храну. Ту сам остао све до повратка на наше огњиште.

Живјети у избјеглиштву није било нимало лако. Иако борби није било, и даље смо од усташа и муслимана страховали и живјели у потпуној неизвјесности. За разлику од мене и мог оца, који смо изгубили осам својих најближих, остале избјегле породице су, углавном, биле комплетне. Неке су успјеле избавити и нешто хране коју су с нама дијелили. Пошто је хране понестајало, мој отац је једне ноћи отишао у село Кестен и донио мало пшенице коју смо ту раније били сакрили. Од тада сам, осим куханог оброка, имао и пшенични хљеб који сам дијелио са минобацачлијама.

[269]) Тодор Вујасиновић: Озренски партизански одред, "Свјетлост", Сарајево, 1950. страна 289.

У Бјелићима сам сазнао да међу устаницима постоји некаква четничка и партизанска "струја". Четничку странку су већином чинили борци мјештани, а партизанску, углавном, избјеглице и бескућници. Вођа четника био је угледни домаћин из Бољанића Цвјетин Тодић, а партизана актуелни командант Штаба Озренског одреда Тодор (Тошо) Вујасиновић. Борци избјеглице су захтијевали да се иде на ослобођење попаљених српских села. Мјештани су се, пак, залагали за чување слободне територије. Избјеглице је заступао командир возућке устаничке чете Јефто Благојевић. Ипак, све до краја марта 1942. године на Озрену је било изузетно мирно. Бјегунаца више није било. Сви напади муслиманске легије из Сеоне, Турије и Перовића су редовно и без губитка одбијани. Устаници су повремено чак и на непријатељску територију одлазили и одатле се храном и оружјем снабдјевали".[270]

Међутим, о питању вођења борбених акција међу озренским устаницима су и након злочиначке непријатељске офанзиве, испољавани различити ставови. Командант Озренског одреда и његове присталице су сматрали да су борбене акције на окупираној територији несврсисходне. Јер, српска села кривајске долине су попаљена, а становништво побијено или протјерано, па се, по њиховом мишљењу, није имало шта ни ослобађати. Уствари, командант је страховао да би српски борци, чије су куће попаљене, а породице побијене или протјеране могли над муслиманским живљем извршити одмазду, што би на његове сараднике, нарочито Хрвате и муслимане, неповољно дјеловало и од партизанске идеологије удаљавало. Изгледа да је њему било више стало до неколицине партизана, припадника друге народности него до бројних српских бораца који су не само без села већ многи и без породица остали. Огорчени због злочина које су починиле Францетићева и Хациефендићева легија, српски борци, нарочито из 5. батаљона, захтјевали су да се, у циљу протјеривања непријатеља и кажњавања злочинаца, на окупирана српска подручја покрену снажније борбене акције. Њима је сметало што се муслимански легионари по окупираним српским селима и даље "шепуре" и започета недјела несметано довршавају.

И поред опасности од непријатељске засједе, појединн борци из околних села су, ипак, повремено својим попаљеним кућама одлазили и неке послове обављали. С намјером да нахрани још неопљачкану стоку, својој кући у Сјенокос је отишао и борац Душан Смиљић. Међутим, муслимански милиционери су га примјетили, одмах опколили и на крају пред шталом и убили. Ово мучко убиство командир кривајске жандармерије је својим претпостављеним са свим друкчије приказао. У свом извјештају он наводи да су се одјелење муслиманске милиције и оружника кривајске постаје у српској Свињашници сукобили са групом одметника. Том приликом је један партизан погинуо, а двије женске, које су се у партизане одметнуле, заробљене су. Код убијеног је, наводно, нађена једна бомба и неколико пушчаних набоја. Као по обичају ову акцију су извели без сопствених губитака.[271] У овом извјештају је тачно само да је један српски устаник убијен.

[270]) Милош Ложњаковић, необјављен рукопис

[271]) Архив Војноисторијског института, Београд, Фонд: НДХ, Кутија 150-а, број регистра 15/3-1

Под притиском српских устаника команда Штаба Одреда је неке борбене акције, ипак, дозвољавала и чак организовала. У циљу кажњавања злочинаца, једна чета 5. батаљона је почетком марта 1942. године на муслиманске положаје у селима Свињашница и засеок Ливаде извела релативно успјешну акцију. О овим акцијама оружнички заповједник је овако извјестио: "Дана 4. марта четници-комунисти су извршили напад на муслиманску Свињашницу. Све куће су оштећене. Прозоре и врата одметници су полупали, а живежне намирнице и све покретне ствари у Озрен однијели. Пучанство овог села се склонило у Пашине Конаке. Другог дана побуњеници су покушали извести напад на Перовиће, али их је у томе спријечио одјел оружника из кривајске постаје. Бунтовнике је предводио тежак с Поцјелова Ристо Божановић. Чим су оружници ступили у борбу, одметници су се повукли по мраку према Озрену. Губитака на оружничкој страни није било. Код бунтовника не знамо, али по траговима крви претпостављамо да има. Нађена је само једна пушка. Један сељак из Ливада је убијен. Сматрам да на Озрен треба извести једну снажнију акцију".[272]

У наредном извјештају заповједник каже: "Дана 6. марта 1942. године у 23 сата од стране одметника извршен је напад на муслиманска села Перовиће и Пашине Конаке. Засеок Ливаде је запаљен и изгорио. Три оружника и 20 милиционера постаје Кривоја и 25 из Пашиних Конака су од села Ливаде до Туњика и Поцјелова извршили претрес терена, али у борбу нису ступали па су се назад повукли, а само једног оружника и десет милиционера у селу Делићи оставили. У 23 сата одметници су почели из разног оружја пуцати, а затим под заштитом једне тешке и двије лаке стројнице и уз употребу бацача и бомби извели јуриш и успјели село Ливаде заузети и запалити. Муслиманска милиција из Пашиних Конака је одмах према Ливадама кренула и у акцији побуњенике из села протјерала. Око 12 сати побуњеници су у засеоку Дубраве протјерану милицију поново предухитрили и с леђа напали, а затим одатле и протјерали. Из једне тешке и двије лаке стројнице одметници су гађали наше страже и оружничку војарну Кривоја. Али, посада домобрана, која се налази у Кривоју, бранила је простор према селу Трипуновићи, па одметници нису могли даље јуришати и села спаљивати. Становништво села Ливаде је повучено у Пашине Конаке. Погинулих мјештана није било. Одметници су из Трипуновића, Волујака и Борика прво добили сигнале, а затим уз јаку пуцњаву извели снажан напад.

Пошто се већ неколико дана од Маглаја и Добоја, а по сазнању и из Озрена, одакле у овом правцу иде једна усташка бојна, чује снажна топовска ватра, четници бјеже и окупљају се у селима Рујница, Карачић, Туњик и на Поцјелову гдје наше постројбе још нису стизале. Ова села су по површини велика 12 километара. Само грчко-источњачка села броје око 300 становника. Побуњеници су, управо, из ових и околних села па су се ту окупљали и свакодневно акције изводили. Осим што су хрватске

[272]) Архив Војноисторијског института, Београд, Фонд: НДХ, Кутија 144, број регистра 51/7-1

и муслиманске домове пљачкали већ су и села спаљивали. Народ је уплашен па се из околине Криваје у дубину повлачи. За одбрану ових села требало би предузети опсежнију акцију. Људских губитака није било. Губици на другој страни су нам непознати".[273]

Појављивање устаника на окупираном подручју и њихове све учесталије акције, мјесне усташке власти је забрињавало па су настојале нападе спријечити и потпуно онемогућити. У ту сврху су кривајски оружници формирали некакав крстарећи одјел који је све устаничке покрете будно пратио и надлежне обавјештавао. На сваку дојаву о појави устаника или протјераног мјештанина, одјел је на непожељне "уљезе" покретао опсежнију акцију. У једном усташком извјештају се каже да је 25. марта 1942. године крстарећи одјел у акцији чишћења терена код свињашког засеока Сјенокос са одметницима ступио у кратку борбу. У том сукобу један одметник је убијен. Он се налазио у једној колиби из које је на оружнике и милиционере пуцао из пушке. Међутим, од гелера бомбе био је тешко рањен. То су милиционери Хасан Бегић и Азиз Дубравац искористили и, утрчавши у колибу, убодима ножем га усмртили. Код убијеног је пронађена једна бомба и четири пушчана набоја. Пушку нису пронашли, јер ју је убијени од себе далеко одбацио. Због јаке пушчане и стројничке паљбе, нису имали времена колибу претресати него су је запалили. Акцију чишћења су наставили до Поцјелова гдје су наишли на снажан отпор устаника, па су се морали у војарну вратити.[274]

Наредног дана је крстарећи одјел са појачањем од 40 муслиманских милиционера у акцију "чишћења" терена од одметника кренуо из села Криваје и преко Махоја, Жиока, Мрђена, Бајвата, Грабовице, Марушића, Параваца и Петковића стигао у Завидовиће. У селу Жиоке су затекли једног мјештанина, по њима одметника, којег су при покушају бјекства ту и убили. У Мрђенима су, наводно, пронашли бунтовнички бункер у којем су били тројица бунтовника. Један бунтовник је убијен, док су двојица успјели побјећи. У бункеру су, наводно, пронашли 100 килограма сланине, шест ћебади, двије бачве сира, три шаторска крила, 300 празних чаура, 27 пушчаних набоја и других вреднијих ствари. Бункер је запаљен, а све ствари су одвезене у кривајску постају.

На планини Клек оружници и милиционери су ухапсили три ненаоружана одметника. У џепу ухапшеног Станка Тодића су пронашли партизанску звијезду петокраку. Капу је успио поцјепати и бацити. Станка су, као и ухапшеног Сајла и Васкрсију Стојановића, одвели у Завидовиће и предали надлежном органу који их је одмах отпремио у Јасеновац. За Станка се још каже да је послије пада постаје Криваја пљачкао и злостављао муслимане.

Заповједник овог одјела још наводи да је до 24. марта одметничка команда била у селу Мрђени. Тада су њемачке и хрватско-муслиманске

[273]) Архив Војноисторијског института, Београд, Фонд: НДХ, Кутија 144, број регистра 51/2-1

[274]) Архив Војноисторијског института, Београд, Фонд: НДХ, Кутија 150-а, број регистра 51/3-1

постројбе на ово село извеле опсежну акцију и минобацачима протјерале одметнике у шуму. Српски живаљ из Мрђена се преселио у Љесковице. У кући Андрије Недаковића је пронађен смјештај за партизане, један бајонет, 65 чаура, неколико фотографија и комад црвеног платна. Један одметник је убијен, шест их је рањено и три жива ухапшена. Губитака на другој страни није било. Потјернице за тројицом ухапшених су обустављене и повучене.[275]

И следећу знатно опсежнију акцију "чишћења" терена, у ствари напад на српски живаљ у гостовићким селима Жиоке, Мрђени и Петковићи, извели су, уз помоћ једног њемачког батаљона, милиционери и оружници постаја Криваја, Возућа и Завидовићи. До сукоба са партизанима дошло је само у селу Петковићи. Према извјештају вође ове акције, која је 3. априла 1942. године трајала до 16 сати, партизани су одбачени, а све српске куће у Петковићима су попаљене. Српско становништво ових села је већином побјегло у шуму, а само мањи дио се задржао код својих спаљених кућа. Њемачка војска је офанзиву наставила према засеоцима Мишићи и Станковићи. Под снажном паљбом четничке артиљерије са Поцјелова, оружници и муслимански милиционери су се морали у касарне повући. У овој борби партизани су имали 12 погинулих бораца. Нападачи су без губитака у људству још заробили три пушке и нешто муниције.[276]

И поред честих непријатељских напада и харања по српским селима, команда Озренског одреда није адекватно борбено дјеловала. Војна активност озренских устаника је усмјеравана на групне и безначајне акције. Тек када су зенички курири донијели наређење Главног штаба да се кривајска долина од непријатељских снага очисти и Источнобосанској бригади несметан пут у Озрен обезбједи, Тошо је приступио планирању једне опсежније војне акције. Планиран је напад на домобранску посаду у Стогу и оружничку постају у Возући. С тим циљем су представници Озренског, Зеничког и одреда Звијезда 22. марта одржали консултативни састанак. Договорено је да Озренски одред пође у акцију са 500 до 600 бораца наоружаних пушкама, 10 аутомата, два минобацача, довољно мина и муниције. Зенички одред са 150 до 200 бораца требало је да запосједне лијеву обалу Криваје и да наступа од села Хаџићи до Рибнице. Одред Звијезда је имао задатак да руководи акцијом на лијевој обали Криваје. Час почетка акције требало је да одреди Оперативни штаб, који би се послије чишћења Возуће састао и заједнички рад наставио. Да би ова акција успјела, Озренски одред је добио задатак да прикупи потребне податке као: колики се број муслиманске милиције налази на десној обали Криваје, гдје се налази њемачка и хрватска војска, када и колико возова саобраћа дневно од Завидовића до Олова и како су осигурани. Планирано је да акцијом руководи члан Оперативног штаба из Озренског одреда Ђорђе Симић.[277]

[275]) Архив Војноисторијског института, Београд, Фонд: НДХ, Кутија 150-а, број регистра 51/3-1

[276]) Архив Војноисторијског института, Београд, Фонд: НДХ, Кутија 144, број регистра 41/8-1

[277]) Архив Војноисторијског института, Београд, Фонд: НОП, Кутија 1708, Фасцикла 10, број документа 30

О овој неусјелој акцији командант Тодор Вујасиновић је записао: "Обавјештен сам да Бригада у зенички крај долази за дан-два. Ми морамо да ноћу између 12. и 13. априла нападнемо и заузмемо већи дио кривајске долине. Кроз коридор, који ћемо са Зеничким одредом на тај начин створити, требало је да Бригада по могућности без борби прође. Одмах сам наредио концентрацију наших снага. Главнину треба да чини 5. батаљон. Као центар 5. батаљон ће дјеловати у правцу Гара и Возуће. Десно према Пашиним Конацима и Хуму наступаће 3. батаљон. Лијево према Бановићима и Рибници дејствоваће 4. батаљон.

У току ноћи чули смо почетак борби. Бошко Попић је са борцима 5. батаљона продро преко Гара према Возући. Тодор Панић је са борцима 1. и 3. батаљона избио на кривајску пругу и ликвидирао непријатељску посаду у Стогу. Међутим, Богдан Јовичић, који је имао задатак да са 4. батаљоном наступи на лијевом крилу и обезбједи акцију Попићевог 5. батаљона, те ноћи је затезао и није на вријеме стигао даље од Клупа. Према пушкарању из правца Бановића и Рибнице знали смо да усташама у долини Криваје стиже јака помоћ. Нека мања јединица муслиманске легије је продрла и запуцала чак под Маличићима..."[278]

За неуспјех ове акције, у којој су узалудно погинули Урош, Данило и Јово Стакић, Стојан Ђурић и Урош Станковић, Тошо је оптужио Богдана Јовичића. Међутим у организацији и вођењу ове акције има доста нелогичности и тенденциозности. Може се поставити много питања за које у Тошиној књизи нема одговора. Питање је зашто слабо наоружан 5. батаљон састављен од бораца из села кривајске долине чије су породице страдале или прогнане, да иде много борбено способнијој и војнички бројнијој Бригади обезбјеђивати пролазе, поготову што је њен Ударни батаљон несметано и без борби стигао у Озрен. Зашто тај батаљон није својој бригади обезбједио прелаз преко Криваје. Или зар Бригада није била у стању двије мање посаде растјерати и себи пут до Озрена прокрчити. Наравно да је то све било могуће, али је за неуспјех требало разлоге наћи и неистомишљенике оптужити. Из овог проистиче закључак да је, за наводни неуспјех, требало Богдана Јовичића и његове истомишљенике оптужити и ликвидирати. И заиста, одмах по повратку у Озрен, Богдан је ухапшен и убијен. Убиство Богдана Јовичића, којем су претходно почупали бркове, представља коначан разлаз између озренских партизана и касније названих четника.

[278]) Тодор Вујасиновић: Озренски партизански одред, "Свјетлост", Сарајево, 1950. страна 350-355.

ПАРТИЗАНИ ОДЛАЗЕ - ЧЕТНИЦИ ОСТАЈУ

Сјеме раздора у Озренском устаничком одреду је, изгледа, посијано још од доласка за команданта 4. батаљона Милоша Поповића, који је Тошу обавјестио да су се у Србији четници и партизани оружано сукобили и коначно подјелили. Од тада су, углавном о питању врховне команде, сукоби између српских четника и партизанске команде постајали све чешћи и све оштрији. Сукобе је продубљавао и долазак у Штаб Одреда комунисте из Тузле Пашаге Манџића. Он је, као политички комесар, имао задатак да врбује и прикупи одређен број способних бораца који ће ући у састав будуће Источнобосанске бригаде. Ради организовања Озренског одреда по партизанским начелима и чишћења од четничких елемената, у Озрен је 7 јануара 1942. године дошао и члан главног штаба Родољуб Чолаковић, којег је из Стога до Поцјелова донио на свом коњу дјечак Стојан Ђорђевић. Послије Роћковог одласка сукоби између Штаба Одреда и четничке команде су постајали свакодневна појава. Резултати тих сукоба је трагично убиство поручника Церске четничке бригаде Милуна Миловића. Од тада је Штаб Одреда настојао да се јединствен назив и ознака уведе за све борце. Протежирању партизанског начина ратовања и слабљење Озренског одреда супростављала се група угледних и образованих бораца, углавном мјештана из околних села. Суштина сукоба је у томе што борци мјештани нису били за слабљење и одлазак Одреда него за његово јачање и дјеловање само на својој територији. Тошин Штаб је, напротив, настојао да озренски одред укључи у већу партизанску јединицу и да ратује и на другим просторима. Због ова два у суштини супротна става, разлаз између озренских четника и партизана је био неминован. Обје стране су само чекале погодну прилику.

Негдје почетком марта 1942. године на Озрен су стигли романијски партизански курири. Они су, изгледа, Тоши носили поруку да 6 источнобосанска бригада ускоро на Озрен стиже. Долазак ове бригаде Тошо је с одушевљењем очекивао, док је код његових противника изазивало додатно узнемирење и појачан страх. Вјероватно је због тога Богдан Јовичић наредио да се курири ликвидирају. У извјештају Главном Штабу Тошо обавјештава да је о питању убиства романијских курира

провео илегалну истрагу.[279] Мада није знао или није хтио знати да је курире стријељао Алекса Стевановић, Тоши је било важно да за то оптужи свог личног противника Богдана Јовичића. Али је његово хапшење и ликвидацију морао одлагати све до доласка поменуте Бригаде.

Убрзо по доласку Темпа и Ударног батаљона Јовичић је са најближим сарадником ухапшен и ликвидиран. Темпо је, изгледа, знао да планирани обрачун са антикомунистима неће бити нимало лак. У току путовања према Маличићима је свог пратиоца Славка Пејића питао је да ли ће га Цвијетин Тодић убити. Славко је одговорио да Цвијетин није никог убио, па неће ни њега. Слушајући разговор између Темпа и Тоше Славко је сазнао да ће у Одреду уследити хапшење четнички орјентисаних бораца.

Сазнавши за планирана хапшења и Богдановo убиство, Цвијетин Тодић је на челу веће групе устаника отишао у Брезике и на партизански Штаб извршио оружани напад. У овом окршају је било много погинулих и рањених бораца. Послије овог сукоба Темпо и Тошо су са својим борцима напустили Озрен и преко Поцјелова, Крчевина, где су преноћили, Стошнице и Воштана отишли у правцу Романије. Од бораца који су остали је 20. априла 1942. године формиран Озренски четнички одред. За команданта четничког Штаба изабран је тежак из Бољанића Цвјетин Тодић, за начелника штаба Цвјетин Ђурић и за савјетника Бранко Стакић.

О сукобу у Озренском одреду свједок Милош Ложњаковић је записао: "Једног дана сам дознао да је између двије устаничке странке на Брезицима дошло до оружаног окршаја. Четници су били надмоћнији, па су партизани са Озрена отишли према Шековићима. Под командом Цвијетина Тодића остао је чисто четнички одред. Од тада се на Озрену осјећала некаква живост. Борбе са непријатељима су потпуно престале. Избјегли народ је одлазио на Требаву и тамо се снабдијевао толико потребним животним намирницама. Да би што више хране добили, неки су обављали тежачке послове, а било је и оних који су просјачили. Почели су и пролетњи сјетвени радови. У ложњанским засеоцима Боровци и Крчевине, који су такође били под муслимснском контролом, неколико њива је већ било засијано. Већ се причало и о некаквом примирју и повратку на родна огњишта. Крајем априла и ја сам с групом својих комшија кренуо на Требаву. Међутим, док смо се на једном мјесту одмарали, пришла ми је једна жена и питала ме да ли би остао код ње да јој чувам краву и свиње. Пошто сам се плашио преласка Спрече, коју су конртролисали усташе и домобрани, понуду сам објеручке прихватио. Убрзо сам сазнао да је мој газда Маринко Нешковић, познатији као Грабљо. Али већ трећи дан мени је чување стоке досадило, па ријеших да се вратим у Бјелиће. Напустим Маринкову стоку и с једном колоном, која се враћала са Требаве, вратим се у Горњу Бријесницу. О некаквом примирју између четника и усташких, односно њемачких власти,сада се

[279]) Архив Војноисторијског института, Београд, Фонд: НОП, Кутија 1708, Фасцикла 10, број документа 30

увелико причало. Избјеглице из попаљених села су се кришом враћале својим кућама, поправљале порушене зграде и обављале пољетну сјетву. Једини незапаљен засеок Крчевине опет постаје курирски пункт и привремено склониште за бројне возућке избјеглице.

И послије одласка партизана крвави обрачуни између, ако се тако може рећи, Тошиних и Цвијетинових присталица нису никада престајали него су се чак и интензивирали. Приликом припрема и договора за напад на партизански штаб на Брезицима, већина Цвијетинових људи су, што је разумљиво и логично, предлагали да се сви конфликти рјешавају на мирољубив начин и без употребе оружја. Цвјетин је, ипак, извршио оружани напад у којем је с обје стране више бораца убијено или рањено. У овом обрачуну неколико Тошиних присталица је ухапшено, али им је омогућено да пријеђу на гостовићко подручје. Тошо наводи да је ове људе Цвјетин хтио поубијати, али их је народ спасио. Ова тврдња није сасвим тачна, јер ако је Цвијетин то хтио, могао је и учинити. Тошо је једино у праву кад каже да су већина озренских бораца били против међусобне борбе и убистава која су чињена по његовом наређењу. Зашто обојица нису послушали глас народа и борбу усмјерили против злочинаца и окупатора, а не да се међусобно убијају и српску трагедију повећају. Тачно је и то да су међусобни обрачуни на борце и српски народ поразно дјеловали. То је утицало да Возућани напусте Озрен и прикључе се Зеничком одреду. Приликом преласка Криваје возућка чета се сукобила са домобранском посадом у Стогу. Командир ове посаде је 13. маја претпостављене обавијестио да су их напали одметници из Трнића, који су једној групи четника хтјели омогућити прелаз преко реке Криваје. Међутим, четници су примјећени и домобранском пушчаном ватром спријечени. Као испомоћ у Стог је стигао први вод 6. сатније, али до сукоба није дошло. У исто вријеме из села Хаџићи ватреним оружјем нападнута је домобранска постаја у Возући. За један сат борбе напад је без губитака одбијен. Још се додаје да су четници Трипун Лазаревић и неки Петковић изјавили да желе хрватској држави бити лојални, па су одмах пуштени на слободу.[280] Возућани су преко Криваје, ипак, без губитака прешли.

Сазнавши да су партизани напустили Озрен и прешли Кривају, Цвијетин је са својим сарадницима одржао у Бољанићу савјетовање и на територији Озрена прогласио четничку власт. Нова четничка команда је, углавном, задржала стару организацију Одреда. Неки ранији команданти, као Војин Панић, Јован Бајкановић, Петар Ђурић и Бошко Попић су задржали своје положаје и постављени за команданте четничких батаљона. Тодор Панић је остао и даље начелник, али сада четничког штаба.[281]

Одласком партизанских јединица и возућке чете одбрана слободне озренске територије је знатно ослабила. Осим тога и положај

[280]) Архив Војноисторијског института, Београд, Фонд: НДХ, Кутија 36, број регистра 5/2-54

[281]) Тодор Вујасиновић: Озренски партизански одред, "Свјетлост", Сарајево, 1950. страна 391.

бројних избјеглица се стално погоршавао. Резерве хране су већ биле исцрпљене, а пролетна сјетва се на окупираним подручјима још није могла обавити. Следећу зиму избјеглице не би могле преживјети. За пасивни сиромашни Озрен избјеглице су представљале додатни баласт. Зато је на приједлог савјетника Бранка Стакића одлучено да се усташким властима понуди примирје. С тим циљем су 2. маја Стакић и Ђокан Шарчевић отишли у Добој на прелиминиране преговоре.

Приједлог о примирју добојске цивилне и војне власти су прихватиле. Као услове за потписивање примирја тражили су да четници предају своје оружје и да судјелују у борби против партизана. На понуђене услове Цвијетин је 10. маја 1942. године команданту 4 домобранске дивизије у Добоју упутио писмо следеће садржине: "Ви сте били љубазни да мојим делегатима у Липцу саопштите услове уз које би хрватске државне власти биле вољне устанак на сектору Озрен на миран начин ликвидирати. Ја као командант четника на том сектору. а по саслушању мојих сарадника, слободан сам Вам на то саопштење дати свој одговор. У првом реду изричем захвалност, како хрватској државној власти, тако и Вама господине, за њену иницијативу мирног решавања наших сукоба. Захваљујем и Вашим сарадницима на труду који улажете да би се ова акција смиривања на обострану корист успјешно извела. Моја и жеља мојих људи је да међу нама што прије престану сви сукоби и настану такви односи да можемо приступити ублажавању неприлика које овај свјетски рат, сам по себи, свим становницима ове земље доноси и да те неприлике престанемо нашим грађанским ратом још више погоршавати. И уколико за наше животне интересе, који су сведени на најмању мјеру и ограничени само на одржавање голог живота, код хрватских власти наиђу на разумијевање, ја сам убијеђен да ћемо из ове нежељене ситуације за обје стране наћи сретан излаз. Наше становиште и мишљење о прекиду непријатељства укратко ћу образложити:

Устанак у Босни су, у већини случајева, подизали комунисти. То су им олакшали хрватски државни органи који су против српског народа подузимали до сада у историји нечувен терор. Зато је побунити неуке сељаке било комунистима доста лако, јер су сво свештенство и интелигенција били из вођства одстрањени или су емигрирали. Ако се неко комунистичкој пропаганди и успротивио, био је прогнан или убијен. Док су се комунисти сматрали као ратници и предводници Црвене армије, ми четници то нисмо и уопште нисмо ратујућа странка. Ми нисмо водили никакав рат, већ смо бранили своје животе и свој српски народ. На одбрану голих живота имамо природно, историјско, уставно и међународно право. Што тражите да предамо оружје, то би за нас значило извршити самоубиство. У комунистима имамо заједничког непријатеља који од муслиманске милиције није ништа бољи. Они су у току наметања своје власти над српским сељацима, а нарочито у последњим покушајима да је одрже, починили толико злочина да нама свима, који смо њихов јарам збацили, ако се не могоднемо одбранити, прије потпуно истребљење. Ако нам одузмете оружје, ко ће нас, ако не ми сами, од острвљених на пљачку и убиства научених елемената

бранити. Ми који се за разлику од комуниста називамо четници, хоћемо да будемо елеменат мира и реда. Ми уопште нисмо ратоборни нити офанзивни него смо само заштитници свога народа. Само желимо последице овог вођеног грађанског рата свести на најмању мјеру. Са оваквим нашим ставовима, а налазећи се у сукобу са комунистима, ми смо, да не кажем, савезници него случајни сарадници. Из тога би се за обје стране могло извући доста добрих последица.

И кад би ми хтјели од наших људи оружје узети, не би смо то могли употпуности извести, већ би смо још горе зло изазвали. Већина њих би с оружјем отишли у пљачкашке бандитске пролетерске бригаде, које се мотају и по нашим крајевима. На тај би начин комунисти знатно ојачали и нас ненаоружане би не само пљачкали већ и убијали. Појачани са овим нашим оружјем, комунисти би и Вама доносили доста неприлика. Јер, мислим да је и вама познато да од нас Срба истјеран комунизам тражи и налази подршку у другим вјерама. Ако се ми национално опредјељени будемо међусобно и даље прогањали, комунисти ће нас надобити и уништити. Ако нам оставите оружје, и Ваш ће положај бити доста лакши, јер би један дио одбране од комуниста ми преузели.

Зато Вам и предлажемо да, уколико сте као и ми у принципу за мирољубиво рјешење, уприличимо један састанак обостраних делегата и нађемо најповољније рјешење. Ако до састанка дође, на њему би присуствовали делегати нашег Озренског, Требавског, Мајевичког и других четничких одреда који дјелују на десној обали Босне. Са одличним поштовањем, Командант Озренског четничког одреда Цвијетин Тодић".[282]

Дисциплина у четничким редовима се и након одласка партизана није нимало поправила. Напротив, пијанчења, свађе, непотребна шенлучења и самовољно напуштање положаја били су веома честа појава. Да би увео неки ред и спријечио анархију, командант Цвијетин Тодић је 12. маја 1942. године објавио једну наредбу која гласи: "Пошто сам се за ово кратко вријеме мог командовања Озренским четничким одредом увијерио да поједине старјешине и војници не знају своје дужности, због чега долази до свађа, несретних случајева и других неприлика, издајем следеће наређење:

1. Свим старјешинама наређујем да све своје потчињене упозоре да с оружјем и муницијом правилно рукују, јер је због неопрезности до сада долазило до честих несретних случајева који се не би догодили да је војска била дисциплинована.
2. Све старјешине имају одмах увести ред и дисциплину, те онемогућити да се дешавају свађе, потезање оружја, псовке, непослушност војника.
3. Забрањују се сваки самовољни и без одобрења надлежних старјешина састанци са хрватским војницима, усташама и муслиманском милицијом. То исто важи и за становништво, а

[282]) Архив Војноисторијског института, Београд, Фонд: Непријатељске јединице, Кутија 36, Фасцикла 10, број документа 2/9

нарочито за војнике под оружјем. Сваки намјеравани састанак се мора пријавити командиру чете, а овај ће одобрење тражити од команде батаљона.

4. Забрањује се самовољно упадање на непријатељско подручје и пљачкање стоке, ствари, грађе и дувана.
5. Команданти батаљона у споразуму са предсједницима општина имају настојати и лично су одговорни да се сва земља подесна за сијање кукуруза има поорати и засијати.
6. Сваки преговори са непријатељем се забрањују све дотле док их не одобри овај Штаб. Ако се негдје буду преговори нудили, одмах обавијестити овај Штаб који би процјенио да ли су потребни и преговараче одредити.
7. Команданти батаљона као и остале старјешине дужни су о свим важнијим догађајима у јединици претпостављене старјешине редовно извјештавати.
8. До сада се дешавало да појединци или чак патроле излазе пред људе и за себе отимају со, цигарете и друге намирнице. Ово се у будуће најстрожије забрањује, а против криваца ће се предузимати најстрожије мјере.
9. Сва лица која долазе у овај Одред имају се претресати, саслушати, а по потреби и разоружати и с патролом овом Штабу их упутити.
10. Дешавало се да наше патроле ухапсе неко лице са непријатељског подручја и без саслушања и дозволе убију га. Ово се убудуће не смије дешавати, већ заробљене војнике или цивиле довести код команданта батаљона који ће их саслушати и овај Штаб обавијестити.
11. Од сада се командири чета или војници не могу овом Штабу директно обраћати него преко својих команданата батаљона. Писма слати на адресу: Команданту Озренског четничког одреда положај.
12. Команданти батаљона имају одредити по два курира. Курири треба да буду у близини телефона тако да се могу наћи за један минут.
13. Ово наређење команданти батаљона или командири чета имају прочитати пред стројом свим војницима.

С вјером у Бога, за Краља и отаџбину!"[283]

Зимска усташка офанзива је српском народу кривајске долине, као и на цијелом озренском подручју, донијела до тада незапамћена зла и страдања. Живот избјеглица је, као и њихових домаћина, постајао све тежи. Зато се закључивање примирја, па макар и са омраженим непријатељем, са задовољством очекивао. То доказују и покушаји појединих мјесних старјешина да преговоре са усташким властима почну што прије и мимо знања четничког Штаба. Заповједник добровољачког вода у Пашиним Конацима је 24. маја 1942. године претпостављене обавијестио да су четници Бријеснице и Карачића изразили жељу да се поведу преговори о обустави непријатељства и да би се вратили својим

[283]) Архив Војноисторијског института, Београд, Фонд: Непријатељске јединице, Кутија 36, Фасцикла 10, број документа 1/9

кућама, ако би им се гарантовао сигуран живот. По одобрењу претпостављеног заповједник је одговорио да ће се преговори водити са мјеродавним представницима четника, а свакоме, ако признаје хрватску државу и поглавника и ако се буде покоравао постојећим законима, повратак својој кући је слободан. У том случају и живот ће им бити потпуно сигуран. Ако се друкчије не одреди, једино морају све своје оружје предати. На крају извјештаја се каже да 2. бојна одлази, а посаде у Возући, Стогу и Криваји од 28. маја преузима 14. сатнија.[284] Овакве покушаје појединачних и одвојених преговора командант четничког Штаба је писменом наредбом забранио и запријетио казнама.

На мировним преговорима, који су 28. маја 1942. године вођени у селу Липац, представници озренских и требавских четника и хрватских цивилних и војних власти су закључили следеће: "Припадници озренских четничких постројби са подручја које је са запада ограничено ријеком Босном од ушћа Спрече до ушћа Криваје, са сјевера до границе општине Пурачић, са југа Кривајом до ушћа у Босну и до села Подволујак, укључивши још села Трнићи, Подстог, Хаџићи, Миљевићи, Цвијановићи и са истока до Криваје укључујући и села Вуковине, Прибитковиће, Лозну, Ораховицу, Милино Село и Сижје: признају врховништво Независне државе Хрватске и као њени држављани њеном поглавнику изражавају лојалност и оданост.

Представници горе поменутих четничких постројби са свим својим постројбама данашњим даном прекидају сва непријатељства према војним и цивилним властима Независне државе Хрватске.

На горе описаном подручју хрватска државна власт успоставља своју редовну управу, а четничке постројбе се са својим представницима обавезују у сређивању општих прилика на овом дијелу хрватског државног подручја државне власти помагати и сваку помоћ им пружити.

Обје уговарајуће стране споразумне су:

1. Да за вријеме изнимног стања самоуправну власт на описаном подручју врше заповједници четничких одреда, односно од њих именоване општинске власти и то под контролом хрватске државе.
2. Да док постоји опасност од партизанских оружаних банди, четничке постројбе добровољно сарађују са хрватским оружаним снагама на сузбијању и уништењу партизана и да у ту сврху задрже оружје, али под контролом хрватских власти.
3. Заповједници четничких постројби се обавезују да у што краћем року, а најдаље за мјесец дана, заповједнику 4. пјешачке дивизије у Добоју достае исказ својих постројби.
4. Сваки онај који се затекне са оружјем, а није наведен у исказима, са обје стране ће се сматрати као одметник.
5. Кад престане потреба за држањем оружја код четничких постројби, ове ће га предати хрватским властима и то уз награду која ће се накнадно утврдити.
6. Уколико ситуација буде захтијевала стрељиво ће хрватске власти давати и четничким постројбама.

[284]) Архив Војноисторијског института, Београд, Фонд: НДХ, Кутија 36, број регистра 5/2-24

7. Четници који буду рањени у борби са партизанима лијечиће се као и хрватски бојовници.
8. Уколико се истакну у борби против партизана четничке постројбе ће бити награђене.
9. Да се удовицама и сирочади, чији су храниоци пали у борби са партизанима, од стране хрватске државе додијели потпора.
10. У погледу прехране житељи поменутих подручја имају иста права као и остали држављани.
11. Обитељима чији су храниоци у њемачком заробљеништву, а не припадају партизанима, исплаћује се потпора у смислу постојећих законских прописа и то ако су лојални грађани.
12. Уколико буду имали препоруке од четничких заповједника, житељство поменутих подручја ће се моћи запослити у државним и јавним предузећима.
13. По препоруци и исказу четничких заповједника по могућности вратити људе који су одведени у логоре. Док се не врате, њиховим породицама ће се давати потпора.
14. Да се свим избјеглицама дозволи несметан повратак својим кућама. Уколико су куће страдале, да им се, као пострадалим држављанима, додијели помоћ.
15. Да се у смислу постојећих прописа дозволи размјена добара и слободно кретање.
16. Да се по могућности изврши промјена југословенских новчаница са оним које предлажу четнички комданти.

Четничке постројбе ће добровољно учествовати у сузбијању и уништавању комунистичко-бољшевичких банди и то заједно са хрватским оружаним снагама при чему ће заповједници четничких постројби заповједати својим постројбама. Четничке постројбе могу изводити и самосталне акције, али ће извјештавати хрватске оружане снаге.

Обје стране се обавезују да ће све точке овог уговора точно испуњавати и да ће са своје стране све учинити да се сви органи и потписници придржавају овог споразума.

Горње одредбе овог уговора ступају на снагу одмах. За Озренски четнички одред: заповједник Цвијетин Тодић, начелник штаба Цвијетин Ђурић и савјетник штаба Бранко Стакић. Са хрватске стране: Велики жупан Др. Милан Бадовинац, Заповједник 4. пјешадијске дивизије Богдан Мајтић и потпуковник Иван Шојак".[285]

Потписивање примирја са хрватским властима комунисти и њихове присталице нису одобравали нити прихватили. "Липачки споразум" Тошо је означио као срамну издају и најсрамнији четнички чин. Да ли је у праву? Свакако да склапање мира са непријатељем, који је српском народу учинио до тада незапамћене злочине, није баш срећно рјешење. Али ако је примирје у интересу свога народа, онда то не може бити издаја, већ мудар и паметан политички потез. Јер, ни једна од потписница овог споразума није из рата изашла као побједник, па је

[285]) Архив Војноисторијског института, Београд, Фонд: Непријатељске јединице, Кутија 235, број регистра 4/13-1, цит. Тодор Вујасиновић, нав. дјело стр. 380 и 382

међусобно ратовање било несврсисходно. Примирје, па макар са злочиначким усташким и муслиманским властима, озренски српски народ је, углавном, прихватао и са задовољством дочекао. Избјеглице су жељеле повратак својим домовима, а мјештани да им се куће не спаљују и породице не убијају. Зар подјела у Озренском одреду, која је одбрамбену моћ устаника знатно ослабила, а непријатељу на руку ишла, није настала из идеолошких и политичких разлика. Зашто и комунисти, а и ројалисти нису своју идеологију и политику оставили за боља времена, а посветили се одбрани слободне територије и српске нејачи, па "Липачки споразум" не би ни постојао. Опречна мишљења и оцијене овог споразума и данас постоје. Тешко је дати праву димензију. Важно је да су се избијеглице вратиле на своја згаришта и ту почеле обнову својих порушених домова. Убистава, осим приликом проласка њемачке и партизанске војске у долини Криваје, углавном, није било. Иако је сјетва доста закаснила та година је, као ријетко која, изузетно била родна.

Одредбе "Липачког споразума" комунисти и њихове присталице, који су на Озрену остали, нису прихватили нити у живот спроводили. Наставили су са провокацијама и диверзијама на усташке и њемачке возове. Рушење пруга и други инциденти су имали за циљ да се четници оптуже и примирје прекине. У циљу спречавања даљих диверзија и кажњавања починиоца, њемачка "Вражија" дивизија је почетком јуна кроз Озрен прокрстарила и том приликом неколико осумњичених Срба поубијала и више српских кућа запалила. Да би се потписано примирје и са њемачком војском учврстило, у Стогу су 7. јуна 1942. године вођени преговори између савјетника четничког Штаба Др. Бранка Стакића и команданта 750. њемачке пешадијске дивизије. Том приликом је постигнут договор о обустави непријатељства и између њемачке војске и четника. Четници су, под заповједништвом домобрана, предвиђени за чување жељезничке пруге Завидовићи-Возућа, а могли су се употријебити и за борбу против партизана.[286]

Међутим, већ сутрадан је командант 1. четничког батаљона Јован Бајкановић на Поцјелову пресрео ту њемачку дивизију и на своју руку на њу извршио оружани напад. У том неуспјелом окршају су, два њемачка војника рањена, а 45 четника, међу којима и командант Бајкановић, су погинули. Заиста непотребан и трагичан "излет" једног непромишљеног команданта који је толико Срба у смрт отјерао. Послије овог сукоба и потписаног споразума о прекиду непријатељства, на подручју оружничке постаје у Возућој се 200 четника предало домобранима. Према споразуму између њемачке и хрватске војске, која је распоређена на простору Стог-Возућа, за чување пруге по 30 четника је распоређено у постаје Криваја и Ковачи. На извршење задатака четници су одмах у поменута мјеста упућени. Крух и храну су примили из Завидовића од 15. пјешадијске пуковније.[287]

[286]) Архив Војноисторијског института, Београд, Фонд: НДХ, Кутија 56, број регистра 6/2-23

[287]) Архив Војноисторијског института, Београд, Фонд: НДХ, Кутија 147, број регистра 34/7-1

Тошине присталице, које са Озрена нису одлазиле, настојале су да одредбе "липачког споразума" изиграју, а четничку команду у народу компромитују. Кад им то није успијело, одлучили су да четнички штаб оружјем нападну. Једна група незадовољника на челу са Тодором Панићем је 11. јуна на Цвијетина Тодића и његов штаб извела неуспио оружани напад у којем је са обије стране било рањених и погинулих бораца. Четници су били надмоћнији, па се Тодор са својим борцима морао повући према Поцјелову. Међутим, четници су их у Горњој Бријесници стигли и у току ноћи напали. И у овом нападу два Србина су погинула, а више их је тешко рањено. О нападу на четнички штаб Цвијетина је обавијестио Симо Јеремић, којег је Тошо назвао издајником, јер је, вјероватно хтио да се међусобно убијање Срба избјегне.[288]

Према Тодоровој групи и њиховим присталицама Цвијетин није показивао нимало милости. Одмах по одбијању напада, његови жандарми су се по Озренским селима размилили и политичке противнике не само хапсили и саслушавали већ их након страховитог мучења и убијали. У овом обрачуну са неистомишљеницима, четнички жандарми су, наравно по Цвијетиновом наређењу, преко тридесет озренских Срба на свиреп начин поубијали. Осим учесника у нападу,које су претходно мучили методама страшнијим чак и од усташких, хапсили су и убијали не само њихове сараднике већ и чланове уже породице. Посматрајући ову српску трагедију, храбри борац од првих дана устанка и командант 5. батаљона Бошко Поповић је своју душевну патњу сам окончао. Наиме, он је своју бомбу ставио на пањ, сјекиром је активирао и тако смрт нашао.

Политички обрачун између четника и партизана се пренио и на зенички крај. Гостовички четнички батаљон Голуба Митровића је напао и ухапсио предратног шумског радника и командира возуљке чете Јефту Благојевића. Кад је Јефтић покушао да убицама умакне, четник Милош Демоњић га је на Маховском Врху из пушке убио.[289]

Што на све ово рећи него да је то била још једна српска несрећа и трагедија која је Србима, у борби за власт, онемогућавала да се непријатељима одлучније и сложно супростави. Ко је за ову заиста тешку српску несрећу, ипак, крив. Највећи кривац је, бар по казивању активних судионика, Врховни штаб партизанских одреда. Његов члан Светозар Вукмановић је Тоши наредио да се Богдан Јовичић ликвидира и Одред од четничких елемената "очисти". Шта је и Богдану требало да поубија недужне романијске курире. Јер, једно убиство за собом повлачи друго и тако се круг стално проширује. Богданово убиство, које је Тошо под Темповим пријетњама извршио, многи озренски борци су са огорчењем примили. Клице подозрења и међусобног неповјерења су стално расле, па је обрачун између политичких неистомишљеника био неминован, а подјела Озренског одреда на четнике и партизане само

[288]) Тодор Вујасиновић: Озренски партизански одред, "Свјетлост", Сарајево, 1950. страна 283-385.

[289]) Исто, страна 391.

питање времена. Иако су и Тошо и Цвјетин за одбрану и заштиту српског народа доста учинили и велике заслуге имали, убиства сабраће, која су по њиховом наређењу извршена, не могу се ни чиме правдати нити опростити, а поготову не заборавити и омогућити да се опет некада понове. . Свако убиство, нарочито оно из властољубља, је злочин. Према томе и убиства, учињена по наређењу Тоше и Цвијетина су злочини и страшна српска несрећа која будуће генерације треба да упозорава и опомиње да се то више никада не догоди.

Кад је "Липачки споразум" ступио на снагу, четнички Штаб је, на основу једне његове одредбе, формирао своју жандармерију. За подручје кривајске долине сједиште жандармерије је било у Стогу. Жандарми су имали задатак да контролишу линију међуетничког разграничења и да одржавају унутрашњи ред и мир. Поједини несавјесни жандарми су неке сељаке пљачкали и за најмању кривицу кажњавали, па су у народу остали у ружној успомени. Ипак је од тада слобода кретања била осигурана. Многи Срби су по храну, одјећу и друге намирнице одлазили чак и у Завидовиће и Лукавац. За снабдијевање сољу групно се ишло у Тузлу. Било је и оних који су у завидовићким фирмама или возућкој шумској управи добивали и запослење. Није јасно зашто је један њемачки официр, којем је Славко Пејић за војничке ципеле дао кантицу меда, рекао да примирје није требало потписивати, јер су Нијемци намјеравали мостове поправити и нашу земљу напустити. Још је додао: "Имадосте, не знадосте". Он изгледа није схватио да су Србима много више зла учинили хрватски и муслимански бојовници него њемачка војска. Одласци озренских избјеглица на рад, али и у просијачење, у Требаву и Посавину су настављени. Због недостатка хране неки дјечаци су одлазили у средњу Босну и код богатијих породица ступали у најам. Дјечак Ненад Пејић из Возуће је, на примјер, био у најму код једне породице из Љескових Вода. Понеки младић се из најма није никада кући вратио. На срећу таквих случајева је било мало.

До краја 1942. године четничка команда се највише ангажовала на успостављању цивилне општинске власти на својој територији, организацију жандармерије и спречавању унутрашње анархије. У циљу обезбјеђења личне и имовинске сигурности грађана Штаб је издао неколико законских уредби, а Др Бранко Стакић је, као искусан правник написао Кривични закон и више других законских аката. Да би становништво заштитили од несавјесних наоружаних људи, командант штаба је 8. јула команданту 1. четничког батаљона упутио наредбу која гласи: "Пошто су учестале разне пљачке, како по турским, тако и по српским селима, а нарочито у Брусници и Рјечици, наређујем да се свака даља пљачка спријечи, а људе склоне пљачки одмах разоружати, а оружје поштеним борцима предати. За сваку пљачку и анархију од данас су командири батаљона, са командирима чета и водова лично одговорни. За сваку и најмању пљачку ћу, без икакве милости, смрћу кажњавати. С вјером у Бога, краља и отаџбину, командант Цвијетин Тодић".[290]

[290]) Регионални архив Тузла, Фонд: НОБ-а, Јединица 53, бр. документа 2697

На основу ове наредбе командант 1. четничког батаљона Јован Бајковић је неког Тодора Лукановића за крађу и продају јагњета муслиманима казнио са пет дана затвора. Исту казну је добио и један сељак који је присвојио туђе земљиште. Због крађе хаљетка једна жена из Раковца Горњег је кажњена са 15 батина и пет дана затвора. Неколико казни од по 8 дана затвора изречено је због међусобне туче.[291]

Главни штаб босанских четничких одреда је 2. септембра објавио Уредбу о организацији позадинске власти на ослобођеном четничком територију. Са овом Уредбом, нарочито њеним 2. и 3. чланом, требало је упознати све војнике. Члан један ове Уредбе гласи: "1. Пошто су ове године шљиве добро родиле, треба их искористити за исхрану војске и становништва. Извоз шљива се забрањује. У случају потребе за продајом треба се путем позадинске батаљонске команде за дозволу обратити овом Штабу. Шљиве ће се употребити за пекмез и сушење. Општине и жандармерија ће водоти рачуна да по селима не буде пијанчења, јер из тога произилазе све несреће и нереди. 2. Да се шума добро чува, јер је она након пропасти Југославије била за српски народ спас од усташа који су почели хапсити и клати. Сјећи само суварке и стара стабла. Осим лугара, који се у сваком месту успостављају, шуму су дужни и жандарми чувати. 3. Доставити спискове расположивих коњских и волујских запрежних средстава и 4. Извршити попис овогодишњих приноса људске и сточне исхране и списак доставити команди позадине.[292]

За успомену и дуго сјећање на протекле борбе и постигнуте успјехе, Штаб Озренског четничког одреда је одлучио на Преслици, као средишту најтежих и најуспјешнијих борби, које је Озрен издржао, изградити четнички дом. Удаљенији батаљони (1., 5., 6., и 7) ће прикупити добровољне прилоге, а остали ће дати радну снагу.[293]

У циљу успостављања реда и дисциплине четничка команда је предузимала низ одговарајућих мјера. На састанку команданата Озренског четничког одреда од 7. септембра 1942. године донесене су следеће одлуке: 1. Продаја киселих јабука се дозвољава по цијени од 3,5 динара. Дозвољава се и извоз 20 борових греда по цијени од 150 динара. 2. За сваки без одобрења испаљен метак да се плати 30 динара глобе, а ако је то намјерно учињено казна је још три дана затвора. Борци који су из немарности своје пушке упропастили да купе друге. 3. Посјета основној школи у Маглају и рад у рововима се строго забрањује. Лицу без пропуснице одлазак у Маглај се, такође, забрањује. 4. У случају евентуалног прекида примирја да 2. и 3. чета 1. батаљона буде борбено увијек спремна.[294] На следећем састанку одржаном 22. октобра одлучено је да се препродаја и упропаштавање оружја строго кажњава. Коцкање на стражи и на положајима је строго забрањено. Уз извоз јабука да се порез наплаћује. Сукно и јабуке које могу као зимница послужити, не смију се продавати. Млинари на име ујма смију од једне метричке центе узимати

[291]) Регионални архив Тузла, Фонд: НОБ-а, Јединица 53, бр. документа 2698
[292]) Регионални архив Тузла, Фонд: НОБ-а, Јединица 53, бр. документа 2700
[293]) Регионални архив Тузла, Фонд: НОБ-а, Јединица 53, бр. документа 2699
[294]) Регионални архив Тузла, Фонд: НОБ-а, Јединица 53, бр. документа 2701

3 килограма или 75 динара. Немају право присиљавати да им се даје брашно. За клепање раоника ковачи могу наплаћивати 10, за сјекиру 15, трнокоп 5, за ковање плаза 160 и за поткивање коња 120 динара. Од продаје крављег масла 10 одсто од цијене иде на порез.[295]

Командант 6. четничког батаљона је 23. октобра Штаб извијестио да је Никићевац добровољно прешао на православље.[296] Наиме, са групом Хусињана на Озрен је стигао и неки Хрват Милан. Као стручњак за поправку оружја, постављен је за одредског оружара. У међувремену се оженио једном женом из Карачића и узео презиме Никић. На крају је и вјерско убјеђење промјенио. Многе пушке и пиштољи које су озренски борци носили дјело су овог новог православца. Никићевац је, као хуман и поштен човјек, у српском народу уживао добар углед и поштовање.

Повратак на своја згаришта и живот у опустошеној Лозни, Милош С. Ложњаковић је овако описао: "Први су се вратили житељи Каменице, Хрга, Трнића и других села који су имали срећу да се у њиховој близини налази домобранска војска која је нешто зграда успијела од муслиманских паликућа заштити. Иначе, домобрани нису српска села спаљивали нити су нејач убијали. Било је и случајева да су неки Срби, бјежећи од муслиманске легије, заштиту тражили, управо, од домобрана.

Пошто је наша кућа изгорјела, ја и отац смо отишли у Стог код тетке, чија кућа није спаљена, јер су је, вјероватно, неки муслимани из Хаџића намјеравали за себе узети. Кад је средином јула отац напустио Озрен, вратили смо се у Подборик на своје згариште. У моме засеоку ни једна кућа, као ни већа штала, није незапаљена остала. Остали су само понеки амбар или пушница (сушара). Док нисмо нашу пушницу за становање припремили, живјели смо у пушници и са породицом Бранка Крсмановића. Од наших зграда изгореле су двије куће, двије штале и уџера (кућерак). Остали су само пушница, амбар и воденица. Међутим, још увијек није било стварне слободе нити услова за нормалан живот. Животарило се од данас до сутра. Наоружане комшије муслимани су на својој страни стално крстарили, али нас нису дирали. Ми смо ипак страховали да ће и ово нас што је остало једног дана напасти и поубијати.

Одмах по повратку почели смо кућна згаришта прекопавати и угљенисане кости наших побијених и спаљених породица сакупљати и на једно мјесто сахрањивати. Кости нађене на њивама, двориштима и на кућиштима сахранили смо на згаришту куће покојног Ђоке Ложњаковића. Код свих породица, па и нас двојице, хране је стално недостајало. На срећу, те године је, као никада до тада, воће изузетно родило па смо мањак хљеба њиме намиривали. За сјетву кукуруза већ је било касно, а већи дио нашег посједа засијали су комшије муслимани. Вјероватно су се надали да смо у њиховом злочиначком нападу заувјек нестали. Наш комшија Хашим, чију су кућу устаници запалили, имао је право све зимске усјеве са српских њива продати и штету намирити.

[295]) Регионални архив Тузла, Фонд: НОБ-а, Јединица 53, бр. документа 2698
[296]) Регионални архив Тузла, Фонд: НОБ-а, Јединица 53, бр. документа 2700

Наше штете, које су много веће, нико није намјеравао надокнадити. Оне српске њиве које су легионари већ засијали, ако су љетину и убрали, власницима су на јесен давали само третину (трећину) производа. Наше њиве је, већином, засијао легионар Осман Камберовић, који је са својом групом нашу породицу поубијао, а затим и кућу запалио. Већина осталих комшија, који су испред црнолегијашких кама побјегли, почели су се на своја згаришта у групама враћати и нови живот започињати. Појединиповратници су и понешто кукуруза засијали. Незапаљене зграде су за становање преправљане. Да би се до јесени некако преживјело, морало се по храну одлазити на Требаву. Неки нису имали срећу ни третину од муслимана добити. На одлазак по храну на Требаву одлучио се и мој отац. Тамо је остао осам дана и зарадио 30 килограма кукуруза. На тродневном путовању кроз Озрен три килограма је за хљеб замјенио и појео. Од осталог брашна смо, уз додатак сувог воћа, пекли по килограм хљеба. То брашно је нама двојици морало да траје 27 дана.

Кад смо нашу воденицу опремили и од самљевеног брашна ушур почели узимати, за нас проблема више није било. На име ујма узимали смо само 5 одсто од самљевеног брашна. Пошто смо се храном обезбједили и увјерили се да нас неће више прогањати, почели смо и пушницу за становање припремати. Захваљујући воденици, ми смо, у односу на наше комшије, несташицу доста лакше подносили и боље услове за живот имали. Срећу да преживе и врате се на своја огњишта, многи Подборичани нису имали.

У примирје и обећану слободу кретања, већина повратника, што је и разумљиво, још увијек није вјеровала. Зато је избјегли народ из озренских и требавских села доста споро пристизао. Још увијек се није могло тачно знати ко је покоље и избјеглиштво преживио. За Љубицу и Чеду Ложњаковић, на примјер, још нисмо ништа знали, осим да су муслимански масакр преживјели.

На нове услове живота постепено смо се навикавали. Свако је на неки начин обезбиједио кров над главом. Постепено смо се и страха ослобађали. Почело је дружење и са комшијама муслиманима, који су у овом рату, бар што се тиче убијања и паљења, остали готово нетакнути. Стекли смо слободу да се крећемо и по муслиманским селима. Сматрали смо да су то четници са усташким властима договорили. У муслиманским селима су наоружани били црнолегијаши, а у српским четници. Они се нису сукобљавали, али се нису ни вољели. Команда муслиманске легије је била у Сеони. У легији су били већином мјештани и нешто екстрема из Лукавца, Живиница и Турије. Четничка команда и жандармерија су били у Стогу, а војници су распоређени по попаљеним српским селима.

Користећи се слободом кретања, преживјели мјештани проналазили су кости својих чланова породице и на једном мјесту их сахрањивали. Пронађене су и кости убијеног Ђоке Ложњаковића. Ми смо сабрали и сахранили кости дједа Блаже, бака Цвијете, ујака Трипе, и осталих побијених 17 чланова наше породице. Одласке у муслиманска села смо користили за препознавање својих опљачканих ствари, а

нарочито отјеране стоке. Такође смо се распитивали за несталу чељад која су одведена, а нису се још вратила. Ускоро је објављена и наредба да се све препознате ствари морају власницима вратити. Знајући за ту наредбу, комшија Мујо Камберовић нам је вратио само краву, а теле је заклао и појео.

Негде у јесен 1942. године моја тетка из Вуковина је, тражећи кћер коју су прибитковићки легионари одвели, у Прибитковићима препознала нашу краву. Отац је отишао с тетком Даницом, која није никада нашла кћерку, код легионара и затражио да му врате краву и теле. Међутим, легионар је то одбио и запријетио оружјем. Онда је отац отишао у Возућу и пријавио га жандарима. Уз пратњу жандарма отац је, ипак, добио своју стоку и дотјерао кући. Од тада смо страховали само кад је поред наше куће пролазила патрола муслиманске легије које су побиле наше породице и запалиле куће. Иако нас нису угрожавали, страх је постојао и даље. Приликом патролирања, четничке патроле су често навраћале у нашу кућу (пушницу). Свако појављивање четничких патрола улијевало је српском народу додатну сигурност, јер је знао да неко и о њему води рачуна. Четничке власти су настојале да свакој породици, нарочито удовицама са малом дјецом, обезбиједе до зиме кров над главом. Одређени су дунђери (мајстори) да сиромашним породицама помогну припремити зграду за становање. Од комшија муслимана који нису ништа изгубили у рату, већ имовински ојачали, нисмо имали никакве помоћи нити смо је тражили. Једино су нам вратили неке ствари које је било тешко пронаћи, као што су кантар и плоска. Неке наше одјевне предмете морали смо поново куповати. По нас у најтежем времену добили смо обећану трећину усјева са наших њива.

Зиму 1942/43. године провели смо у биједи, али у миру и слободи. Није нас нико узнемиравао нити су вођене борбе у близини. У муслиманским селима одржавали су ред легионари, а у српским четници. Поред наше куће често је пролазио и легионар који је поубијао моје најмилије. И даље је био командант сеоњанске легије и носио оружје. У Сеону је стигло и легионара из других села. Међу придошлицама био је неки Тулум из Живиница. За њега се причало да је глухо-нијем, али "велики" борац, уствари велики злочинац. Замјеник возућког четничког батаљона био је из нашег села. Он је нас увјеравао да се не плашимо легионара и да црна легија неће никада више смјети убијати српски народ и спаљивати куће. Вјеровао је у "Липачки споразум".

Пошто смо имали исправну воденицу, мљели смо не само за нас и наше комшије већ и за муслимане из Сеоне и њихову легију. Ја сам, углавном, био млинар, али сам се бавио и кухањем, печењем хљеба, прањем веша и другим кућанским пословима. Отац је с надничарима радио на довођењу домаћинства у предратно стање. За смјештај крава направили смо шталу. Припремали смо се и за градњу куће. Захваљујући воденици надничаре смо плаћали и житом. У преуређену пушницу примили смо још троје комшија који су стигли са Озрена. Занимљиво је како је човјек, који је изгубио скоро цијелу породицу и сво имање, имао

снагу да са таквим еланом настави живот и обнавља домаћинство. За туговање није било времена. Некакав инстикт нас је тјерао да живимо и даље се боримо. Иако се живјело у биједи и неизвјесности, а многи и у тешкој тузи, народ је, ипак, био весео и доста задовољан. На зимским прелима веселили смо се, пјевали и играли. Причало се да у Васићима и Васовинама сјелују само дјевојке, јер су скоро сви момци одведени у логоре и поубијани. Ипак се и тада женило и удавало. На свадбама, које су биле скромне, веселило се, играло и шенлучило из оружја. Имао се утисак да народ "дише једном душом".

ТРЕЋА ГОДИНА РАТА

Зиму и пролеће 1943. године српски народ кривајске долине је већином преживио у неимаштини и у неусловним стамбеним објектима, али у релативном миру и привидној слободи. Повратници на своја згаришта су највише радили на адаптацији и изградњи стамбених зграда, сакупљању и сахрањивању погинулих и тражењу несталих чланова породице. Тјелесне и душевне ратне ране су, са дубоким и болним ожиљцима, постепено зарастале, али су трауме остајале. Снабдијевање храном и свим неопходним живежним намирницама је, због недостатка превозних средстава, а и због страха од путовања по непријатељској територији, било изузетно тешко. Захваљујући склопљеном примирју и релативној слободи кретања, способнији мушкарци, а често и жене и дјеца, одлазили су на Требаву и у Посавину и тамо за храну радили на имањима богатијих и ратом неоштећених домаћинстава. Одрасли су, обично, одлазили у печалбу, а дјечаци у најам и код газде остајали све до краја рата. Одласци у Тузлу по толико потребну со били су ризични и напорни, али веома уносни. Тада се, али ипак уз извјестан ризик, могло ићи и на градске пијаце гдје се снабдјевало потребним производима. У циљу успјешнијег и бржег опоравка од хрватско-муслиманских разарања у обнови спаљених зграда и обради земљишних посједа учествовали су и мобилисани војници. Озренски борци су већином били код својих кућа. У случају какве опасности и војних потреба команданти батаљона су их путем курира позивали у Одред. Сваки батаљон је имао одређен број курира који су поруке и наредбе команданата брзо и на вријеме преносили. Због недостака сјемена и теглеће стоке пољетна сјетва је обављана уз доста тешкоћа. У настојању да се опстане и ово тешко вријеме преживи, сељани су били приморани да средства за рад удружују и међусобно се помажу. Пошто обећана помоћ није уопште долазила, сељаци су, у многим случајевима, посједе заједнички обрађивали и у комшијској слози преживљавали.

Озренски четнички одред је био састављен од девет батаљона који су се називали по именима истакнутих српских јунака и државника(Обилић, Синђелић, Карађорђе, Краљ Петар и други). Батаљоне су, као основне борбене јединице, чинили водови у чији су састав улазили

већином борци из једног или више села. Систем командовања је ишао од командира водова, преко команданта батаљона до Штаба Озренског четничког одреда, који је, осим војне, имао у надлежности цивилну законодавну и извршну власт. У погледу идеологије и политичких опредељења, четнички Штаб је прихватио идеологију предратног четничког покрета. Основна парола и озренских четника је гласила:" С вјером у Бога за краља и отаџбину". У овој су пароли садржани и ратни циљеви Озренског четничког одреда који су идентични са политичким циљевима српских четника Драже Михаиловића. У ствари, борба за Краља и отаџбину је идеал и циљ Штаба Озренског одреда, а обични су борци, нарочито мјештани, у рат ишли да одбране своје породице и родна огњишта, а не за неке идеолошке циљеве. Иначе је идеолошко-политички рад у Озренском четничком одреду био доста слаб. Већина устаника је жељела да се рат што прије заврши, а питање уређења будуће државе није их много занимало. Мада су у озренском српском народу за монархијско државно уређење традиционално постојале симпатије, сељаци се за краља нису много бринули, поготово кад су сазнали да је из своје земље побјегао. Комунистичка идеологија је у озренском народу била доста непозната и за већину неприхватљива. Унутрашња организација и војничка дисциплина у Озренском четничком одреду су били на доста ниском нивоу. Извјештаји команданата батаљона указују на чињеницу да се наређења претпостављених старјешина нису доследно извршавала. Анархија и самовоља појединаца су биле присутне скоро на сваком мјесту. Неопрезно руковање наоружањем, шенлучење, игре карата, свађе и пијанчења су били узрок међусобних туча, рањавања и других несретних случајева. Одсутсво војничке дисциплине и необученост бораца су испољавани и у борбеним акцијама. Због слабе припреме и неадекватне борбене тактике из борбе се редовно излазило са релативно доста људских губитака. Иако су се четници међусобно ословљавали са "брате", овај назив није увијек одговарао стварности. Овакви односи у Одреду су, били углавном, због недостака школованих официра и међусобних сукоба.

У вријеме трајања примирја четнички Штаб је своју активност највише усмјеравао на "чишћење" терена од комуниста, на побољшање војничке дисциплине, организације, цивилне општинске власти, доношење и спровођење у живот својих наредби, уредбе и друга законска аката. Борбених акција, осим спорадичних диверзија и провокација, све до љета готово и није било. На одржавању примирја четничком Штабу су доста неприлика стварали преостали комунисти и њихове присталице. "Липачки споразум" они нису никада прихватили нити су га поштовали, већ су кроз разне диверзије и провокације настојали да се његове одредбе изиграју и за то четници оптуже. Одважнији партизански орјентисани борци су раније акције на рушењу пруге и нападе на оружничко-домобранске и муслиманске положаје и даље изводили. Због оваквих инцидената, које су усташке власти означавале као кршења одредби "Липовачког споразума", хрватска и мјесна њемачка команда је оптуживала четнике и пријетила опсежнијим

војним акцијама. То су усташке власти искористиле да поставе захтјев за разоружање четника и предају њихова наоружања. Зато је Штаб Озренског четничког одреда морао и путем команданата батаљона преговарати о примирју и са командом њемачке војске.

Да би се примирје одржало, четничка команда је своје снаге усмјеравала на спречавању диверзија и било каквих борбених провокација, те елиминисања утицаја и присутсва комуниста. У ту сврху је 24. јануара 1943. године одржан састанак чланова Штаба и команданата четничких батаљона на којем је одлучено:" Наређења Штаба редовно и на вријеме извршавати. Спријечити дјеловање и најстрожије кажњавати комунисте, који су опасни не само за нашу четничку организацију и српску националну ствар, већ и за цијели српски народ и краља Петра за којег се боримо и свој живот, као и све наше снаге улажемо. Зато комунисте на смрт осудити."[297]

Пошто су напади на возове и оружничко-домобранске посаде настављени, војна команда у Добоју је, а у циљу спречавања даљих партизанских диверзија, планирала на озренско подручје извести једну маневарску акцију. С тим у вези је командант домобранске пуковније у Завидовићима извјестио Штаб Озренског четничког одреда да је 18. априла команданта 14. сатније поручника Звонка Делаћа упутио у Стог да, ради отклањања могућих неспоразума, који би могли настати у вези њихових операција на озренско подучје, обавјести и команданта 8. четничког батаљона. У погледу сигурности овог батаљона речено је да важе гаранције које су раније дате.[298]

Мада је примирје било у интересу и прихваћено од обије ратујуће стране, спорадични сукоби, нарочито између устаника и муслиманске милиције, нису потпуно престајали. Заповједник кривајских оружника је 30. априла извјестио да је између четника и муслиманске милиције дошло до оружаног сукоба у којем је један четник погинуо, а једног рањеног другови успијели однијети.[299]

Имајући у виду склопљено примирје и да нема ратних операција, усташке власти су, позивајући се на одредбе "Липачког споразума", сматрале да су потребе за посједовањем оружја на озренском подручју престале, па су зато тражиле да се четници разоружају и оружје им предају. Међутим, у то вријеме је предаја оружја било велики ризик, па су четници на то невољно пристајали. И поред договора с предајом оружја су одуговлачили или су неисправно или застарјело предавали. У вези с предајом оружја котарски предстојник из Травника је 13. маја претпостављене извјестио да четници, иако је било раније договорено, још нису пушке предали. О томе су се између четничког Штаба и команде њемачке војске свакодневно водили преговори. "Пучанство је огорчено, јер им разна четничка злодјела не дају мира. Сазнао сам да је Озренски

[297]) Регионални архив Тузла, Фонд: НОБ-а , Јединица 53, бр. документа 2708

[298]) Архив Војноисторијског института, Београд, Фонд: Четничка архива, Кутија 235, број регистра 2/10-3

[299]) Архив Војноисторијског института, Београд, Фонд: НДХ, Кутија 197,

четнички одред предао 350 пушака. У ствари, толико је од њега тражено."[300]

У истом извјештају се даље каже: "Сазнали смо да зенички четници још нису предали оружје, иако је то 9. маја договорено. Због тога што је потписао предају 500 пушака незадовољни гостовићки четници су хтјели убити свог команданта батаљона Душана Ђурића. Другог дана исти четници су покушали убити ранијег управитеља фирме "Нашичка" у Бегов-хану Бошка Додоша, који је 23. јануара приступио четницима. Узрујаност међу четницима је и због преговора који се воде између четничког Штаба и команде њемачке војске. Споразум између ове двије команде постигнут је тек 13. маја 1943. године. Са четницима из Чардака је представник "Нашичке" Кнежевић склопио нови споразум. Четници су обећали да неће ометати не само рад предузећа већ и жељезничког саобраћаја. На тој прузи је поново успостављен и путнички влак што је за власт и фирму велики успијех."[301]

У вези с овим споразумом 9. батаљона Озренског четничког одреда је свим старијешнама гостовићких села 07. јуна упутио следеће наређење: "Становницима села Прилуг, Стојановићи, Митровићи, Суха као и сви они који раде у шуми фирме "Нашићка" из Завидовића: У последње вријеме учестале су такве самовоље према фирминој имовини, да се друкчује не могу назвати него дјела комуниста или разних анархиста. Фирма постави вагоне за утовар, а појединци их самовољно узимају и њима се по приватном послу спуштају. Догађало се да и натоварене вагоне спуштају и сурвавају у поток. Догађало се да и натоварене вагоне спуштају и у поток сурвају. На многим мјестима је између шина набијен камен што је припремљен да се локомотива сурва, а особље и путнике поубија. У ствари, раде се такве ствари за које смо ми фирми гарантовали да се неће догађати.Ради тога наређујем: 1. Да је дужност сваког појединца пријавити овој команди онога тко се таквим пословима бави. 2. У случају да се такво недјело и докаже, бит ће најстрожије кажњен, а у поновљеном случају ће, као рушилац реда бити и стријељан. 3. У колико се сазна да неко оваква дјела прикрива, бит ће позван на одговорност као да је то и лично учинио. 4. Свако нека запамти да нећемо трпјети анархију и неред, самовољу и безобразлуке, јер ћемо сваког оног научити памети онаквим казнама какве је и заслужио".[302]

Незадовољни потписаним споразумима гостовићки четници су ноћу 12/13. јуна извели на муслиманске положаје Потклечје-Клек-Драговац јачи оружани напад. У Потклечју су успјели заузети један бункер, али су након дуже борбе одатле истјерани и према Гостовићу и Чардаку протјерани.[303]

[300]) Архив Војноисторијског института, Београд, Фонд: НДХ, Кутија 197, број регистра 12/12-1

[301]) Архив Војноисторијског института, Београд, Фонд: НДХ, Кутија 197, број регистра 11/12-1

[302]) Архив Војноисторијског института, Београд, Фонд: Непријатељске јединице, Кутија 235, број регистра 4/10

[303]) Архив Војноисторијског института, Београд, Фонд: НДХ, Кутија 197, број регистра 20/12-2

У циљу побољшања дисциплине и успостављању законитости, Штаб Озренског четничког одреда је 1. јула објавио и Кривични закон. По овом Закону за прекршиоце су предвиђене следеће врсте казни: физичке до 25 батина, затвор до 30 дана, новчана глоба до 10.000 динара, разоружање, протјеривање и одузимање иметка. Смртна казна је предвиђена за разбојништво, отимање силом, пљачке, за издају и одавање тајни. За увреду краља потписане су батине, затвор и новчана казна.[304]

Појава партизанских јединица на живиничком подручју унијела је у четничке редове додатно узнемирење. Штабови Озренског и Зеничког четничког одреда су страховали да би доласком партизана на њихову територију њемачка војска могла предузети и војне акције у које би и четници били укључени. У ствари страховало се да би у тој борби било

Жељовчани у Тузли 1943.

не само додатних људских губитака већ и уништења и онако оскудних материјалних добара. Зато су оба Штаба била доста опрезна и међусобно се стално договарала. С тим у вези је командант гостовићког четничког батаљона Душан Ђурић 6. јула упутио писмо команданту зеничког одреда Голубу Митровићу у којем каже: "Драги брате, већ дуго нам од тебе нема никаквих вијести. Знаш да ме, а и Цвјетина Тодића, о тамношњој ситуацији све занима па би требало чешће извјештавати. Ја сам данас разговарао са командом њемачке СС дивизије. Углавном сам им протумачио наш и твој положај. Они кажу да ће њихове снаге протјерати партизане који се сада налазе негдје око Брњице. Нијемци страхују да ће се партизани покушати кроз Твој Одред и мој батаљон пробити на лијеву обалу ријеке Босне. Зато буди опрезан! Нијемци имају у Озренски и Зенички четнички одред пуно повјерење".[305]

[304]) Регионални архив Тузла, Фонд: НОБ-а , Јединица 53, бр. документа 2719
[305]) Регионални архив Тузла, Фонд: НОБ-а , Јединица 53, бр. документа 2720

Све до љета на подручју возућке општине је било релативно мирно и скоро без икаквих борбених акција. Учвршћењу примирја нарочито на подручју Лозне и Ораховице, доста је допринео и комуниста из Тузле Мехмедалија Хукић, који је почетком 1943. године дошао у Сеону за команданта муслиманске легије. Према званичним документима, а и изјавама неколико Срба из Лозне, он је у Сеону дошао по наређењу Комунистичке партије. Сигурно је само да је његовим доласком мир заиста успостављен. Од тада је Србима из Лозне и Ораховице било омогућено да се животним намирницима снабдијевају и у муслиманским трговинама. Ложњани су тада могли и своје производе с муслиманима на равноправној основи размјењивати. Приликом продаје неког воћа Хулић је питао мјештанина Славка Пејић: ко ће у овом рату побиједити. Кад није добио одговор, рекао је да ће фашисти изгубити рат. На основу овог питања, које је у рату ризично постављати, Славко је знао да Хукић није као други легионари, јер су њих убиједили да ће у овом рату Њемачка побиједити. Хукић је касније причао да је момцима из Пејановића омогућавао да долазе дјевојкама у Дамјановиће, гдје је, такође, био радо виђен гост. Још у јесен 1942. године Хукић је из Лукавца дошао у село Савичиће и у кући Јанка и Љупка Савичића преговарао са батаљонском четничком командом о примирју и начину како да Срби и муслимани живе у миру. Команданта четничког батаљона Предрага Трипуновића је наговарао да са свим својим борцима пријеђе у партизане. Због тог приједлога су га српски четници намјеравали убити, али је реаговао Јанко Савичић, спријечио напад и Хукића из Сеоне отпратио. Међутим, неки Ложњани су, ипак, тврдили да је Хукић прави легионар и да се само улагивао. Тачно је и то да није био злочинац, већ миротворац.

Мада се примирје поштовало, на подручју тадашње возућке општине ни једна школа или друга културно-просвјетна установа није ни почињала радити. Дјеца дорасла за школу су или негдје у најму или су чувала пронађену и спасену стоку. Требало је преживјети, па се на образовање није ни помишљало.

СТИГЛА ЈЕ ДРУГА ПРОЛЕТЕРСКА

Почетак љета 1943. године на бановићком подручју обиљежио је долазак са Сутјеске јединица Друге пролетерске бригаде. Послије тешких борби у 5. офанзиви неке јединице ове партизанске бригаде су преко Коњуха, Бановића и Трештенице стигле и на подручје Лозне. Долазак партизана није раније успостављено примирје битно пореметио, али је на даљи ток догађаја знатно утицао. О доласку партизанске војске и њеном двомјесечном боравку на простору Лозне, Трештенице и Жељове Мехмедалија Хукић је у свој дневник записао и ово: "По Сеони су почеле кружити приче да су партизани на Сутјесци уништени. Сеоњански легионари су почели мене и моје најближе сараднике гледати са подозрењем. Онда је у зграду команде дошао Алија Ефендић и у мене пушку уперио, али ју је мој пратилац у страну окренуо па се кугла у зид зарила. Некако смо га савладали и у подрум затворили. Сутрадан је с бомбом у руци дошао неки хоџа и приморао нас да нападача из затвора ослободимо. Видјевши да су нам животи угрожени, са својим пратиоцима сам напустио Сеону и крену у сусрет партизанима. На Коњуху смо срели једну омладинску партизанску чету и с њеним командиром сам отишао у Омазиће, гдје се налазио Штаб ове бригаде. Ту сам затекао команданта Пеку Дапчевића, политичког комесара Митра Бакића, члана Врховног штаба Мошу Пијаде, Тошу Вујасиновића и друге руководиоце. Тих дана је њемачка артиљерија из Живиница гранатирала засеок Бешировиће. Многе зграде су оштећене, а жене су купиле гелере у сепете. Одатле смо кренули преко Бановића, Подгорја, Трештенице и стигли у Лозну. Штаб бригаде се смјестио у близини Викаља, а војска се размјестила по засеоцима. Ковач Брајко Салановић је Моши довео и са свим наоружањем предао једну већу групу муслиманске легије. Већину легионара су одмах разоружали и упутили кућама, а само неколицину њих је приступила партизанима. У партизане су тада приступили и четири младића из Пејановића. Тих дана је једна јединица ове бригаде на Рибници порушила њемачке бункере, порушила мост, заробила и у Сеону довела чувеног злочинца Заима Капетановића. У Штабу бригаде му је одмах одржано и суђење. Као свједока судија ме питао шта о њему могу рећи. Рекао сам да знам да је преко 20 српских села спалио и око

200 Срба поклао. Наравно, осуђен је на смрт и стријељан негдје у шуми званој Оградница".[306]

Средином јула 1943. године у Сеони је поново формиран Озренски партизански одред. За команданта је постављен Игњат Радојчић, а за политичког комесара Симо Лукић. Мехмедалија је био члан Штаба. За вријеме боравка партизана у Сеони и у Лозној су формирани Народноослободилачки одбори. У Мјесни одбор Лозна из Подборика је био Стјепо Ложњаковић, из Градине Божо Андрић, из Пејановића Момир Пејановић, из Кестена Јован Савић, из Крчевина Урош Савичић и из Бороваца Душан Николић. На мјештане је разрезан некакав порез, у ствари обавеза да партизанима дају дио стоке, брашна и других намирница. Осим ових обавеза у натури, партизани су тада стријељали само злочинце као што је Капетановић.

Једна партизанска јединица се налазила у боровачком засеоку Црквина, а друга у Крчевинама. Командант ове јединице је у народу остао упамћен само као Гајо. Осим кухиње партизани су ту имали своју болницу, курирску службу и одржавали су кружоке за идеолошко-политичко образовање. Партизани су били доста дисциплинована војска, али да нису смјели самовољно ни воћку убрати, не одговара стварности. У Крчевинама су једну трешњу поломили, а један партизан је пао и смртно се повриједио.

Озренски четници су своје одбрамбене положаје успоставили на Поцјелову и партизанима даље продоре спречавали. Док су партизанске јединице боравиле у Лозној, четници их нису уопште нападали нити су их на било какав начин узнемиравали. Међутим, када су партизани покушали да преко Поцјелова прије̂ђу на уже озренско подручје, дошло је и до оружаних борби. Једна већа партизанска јединица је своје офанзивне акције усмјеравала према Криваји и Завидовићима. О овим акцијама је заповједник кривајских оружника претпостављеним јавио и ово: "Дана 13. јула партизани су са јаком надмоћи напали предстраже муслиманске милиције на коти 499 и након краће борбе успијели је и освојити. Милиционери Пашиних Конака су с партизанима прихватили борбу и добро се држали све до доласка оклопног воза, који им помоћ није пружио, већ се након пола сата назад у Завидовиће вратио. Партизани су у жестоком јуришу успјели милиционере потиснути и њихове положаје на Пашиним Конацима освојити. Милиционери су се пред јаким партизанским нападима морали повући и са положаја код Ковача. Новоуспостављене партизанске положаје у Хајдеровићима њемачка авијација је бомбардовала. Том приликом је у својим кућама, које су знатно оштећене, шест мјештана погинуло, а пет их је рањено.

Другог дана око 8 сати озренски четници су у садејству са оружницима и муслиманском милицијом напали партизане и за кратко их са заузетих положаја успјели потиснути. Међутим, истог дана партизани су са приспјелом помоћи у жестокој борби успјели, уз велике властите губитке, потиснути четнике, оружнике и милиционере. У овој целодневној жестокој борби милиција је имала три рањена а четнички

[306]) Из необјављеног дневника Мехмедалије Хукића

губици су непознати. Од даљег покрета према Завидовићима партизани су, ипак, одустали и вратили се у Сеону. Тек 16. јула су милиционери и оружници успјели вратити своје положаје у Хајдеровићима. Чим се оклопни воз вратио према Завидовићима, партизани су у јаком налету успјели освојити село Кривају. У року од само десет минута запалили су жељезнички мост, оружничку и жељезничку станицу, те продавницу и неколико сеоских кућа".[307]

Вративши се у Сеону, партизани су након краћег одмора покушали извести продор у Озрен преко Поцјелова. Борбе за освајање положаја на Поцјелову вођене су између партизана и четника од 19. до 21. јула 1943. године. Свој полазни борбени положај за продор на озренско подручје партизани су успоставили изнад Крчевина на узвишењу званом Горњи Брезић. Четници су своје положаје брнили са Поцјелова. За вријеме тродневне борбе партизанима је воду у ровове доносила домаћица из Крчевина Стоја Пејић. Кад год би Стоја донијела воду, четници би је с Поцјелова приметили и прекидали паљбу. Партизани су 20. јула успјели четнике са њихових положаја отјерати и ровове на Поцјелову запосјести. У партизанским извјештајима пише да је то била њихова сјајна побједа и да су четнике просто растурили. Четници су опет причали да су, након договора, партизанске јединице намјерно и без борби пропустили. Истина би могла бити негје на средини. Четници су, вјероватно, увидјели партизанску упорност и да би избјегли људске губитке, склонили су се и партизане пропустили да несметано пријеђу преко Поцјелова.

С губитком Поцјелова четничка команда се није могла помирити. Зато је већ 19. августа на партизанске положаје извела једну опсежнију контраофанзиву. Као испомоћ из Зеничког четничког одреда је стигло око 250 бораца. Начелник Озренског четничког одреда Цвјетин Ђурић је обавјестио команданта 8. батаљона да ће са зеничким четницима имати на располагању 450 бораца. За напад на партизанске положаје, који је почео од Пашиних Конака према Поцјелову, наредба је гласила да по сваку цијену треба Поцјеловом поново загосподарити. Наређење за напад је гласило: Седми четнички батаљон је требало да се веже за осми и девети и да заједно крену лијевим падинама Поцјелова. Четнички батаљон "Обилић" је имао наступати у правцу Омерова Вода-Карачић-Поцјелово. Батаљон "Синђелић" се кретао лијево од "Обилића". Батаљон "Карађорђе" је продирао у правцу Васиљевци-Мичијевићи-Тумарско Брдо-Поцјелово. Командант ове операције био је Душан Иванишевић.[308]

Резултат ове битке није нам потпуно познат, али се зна да су крајем августа партизанске јединице Лозну напустиле и касније се укључиле у борбу за ослобођење Тузле. Сигурно је само да су у тој борби у апсолутној већини на обије стране учествовали и непотребно гинули само Срби. Различити политички циљеви нису никако смјели бити

[307]) Архив Војноисторијског института, Београд, Фонд: НДХ, Кутија 197, број регистра 11/12-2

[308]) Регионални архив Тузла, Фонд: НОБ-а , Јединица 53, бр. документа 2721

разлог да се Срби међусобно убијају. Овај сукоб, само због неке накарадне идеологије, треба будућим генерацијама да буде добра поука да се такво нешто никада не понови.

Тих дана је дошла на опоравак у Жељову једна партизанска јединица. По причању Жељовчана била је то омладинска чета бомбаша Бошка Бухе. Осим спорадичних акција на муслиманску легију у Рибници, ова чета се, углавном, од борби на Сутјесци опорављала и своје редове попуњавала. Приликом одласка са овом јединицом је из Жељове отишло осам младића, од којих су само двојица рат преживјели и слободу дочекали. Омладинци Милош Божић и Никола Крстић су, управо, погинули заједно са легендарним Бошком Бухом. У исто вријеме у Осјечанима се налазио Тузлански партизански одред. Мајчинови милиционери су убили и запалили седам партизана. Брзом акцијом злочинци су похапшени и смрћу кажњени.

Једна јединица Друге пролетерске бригаде је на опоравак и припреме за даље акције дошла у Трештеницу. За вријеме свог боравка у Трештеници је, осим обезбјеђења мира, организовала цивилну, наравно партизанску власт и формирала Мјесни народни одбор. За предсједника овог одбора постављен је трговац Салих Зукић. Одборници из српске Трештенице били су Перан Михајловић и Недељко Ристић. Крајем августа 1943. године ову партизанску јединицу је Хамид Зукић довео у Пурачић, пошто је претходно извидио терен, преко Прокосовића, чиме је заобишао непријатељске положаје на Пурачком Брду. Ту су сачекали усташки воз и успјели заробити једну домобранску јединицу. Послије ове успјешне акције на обронцима Озрена прикључили су се оним партизанским јединицама које су се спремале за напад на Тузлу.

Послије напада и ослобођења Тузле створена је већа слободна партизанска територија. Мехмедалија Хукић се често присјећао како је у ослобођену Тузлу ушао на бијелом коњу. У тузланском затвору, где је затворено доста усташа, домобрана и муслиманских легионара, препознао је легионара из Трештенице Арифа Смајловића, који је на саслушање у Лукавац повео Стоју Ристић, али ју је у шуми Сватовац силовао, а затим и убио. По Хукићеву наређењу злочинац је из затворске ћелије изведен и стрељан. Тако је злочинца Арифа заслужена казна доста брзо стигла. Од ослобођења Тузле и српски народ Жељове, Лозне, Возуће и других села је по со и друге живежне намирнице долазио несметано у овај град. Ипак су наоружане банде, које су се по шумама криле, групице Срба на путу из Тузле често нападале и робу им одузимале. Знало се десити и по неко убиство и отмица. Партизанска власт на тузланском простору је трајала доста кратко. Поновно успостављање усташке управе знатно је утицало и на живот српског народа у подозренским селима.

О доласку и боравку партизана у Лозној свједок Милош Ложњаковић каже: "Године 1943. у Сеону је за сатника муслиманске легије дошао Мехмедалија Хукић. Био је у војничкој униформи са неким војним чиновима. Од тада се црна легија називала добровољачка

милиција. Мехмедалија је био човјек с којим се могло о свему разговарати и коме се могло вјеровати више него другим легионарима. Хукић нам је причао како је у овом тешком времену српском народу помагао. Причао је о својој ранијој служби у Лукавцу и спасавању српске дјеце коју је носио код неких муслимана и задуживао их да се о сваком дјетету правилно старају. Хукић је и код српског народа у Лозној остао у пријатној успомени. Са чином сатника је 1943. године отишао у партизане. Ни један легионар из Сеоне није му се придружио. Команданта муслиманске легије у Сеони послије одласка Хукића нисам упамтио. Знам само да сеоњанска црна легија није више у нашем крају извршавала никакве акције. О њеном одласку у Крајину и друга подручја у Сеони се није говорило.

Почетком љета 1943. године из правца Кладња и Коњуха често се чула пушчана и артиљеријска паљба. Знали смо да се воде некакве борбе, али не и ко се против кога бори. Повремено су се појављивали чак и њемачки авиони. Осјећали смо да се борбе све више и нашем селу приближавају. У Сеони је легија, као никада до тада, убрзано подизала бункере и добро се утврђивала. Бункере су укопавали дубоко у земљу, облагали даскама и покривали дрвеним гредама, а затим земљом затрпавали. Онда стиже вијест да из правца Бановића иде силна партизанска војска. Био је то, послије Тошина одласка са Озрена први сусрет са партизанима. На ову вијест српски народ се није нимало узнемиравао. Међутим, код четника и муслиманске легије узнемиреност се и те како осјећала.

Вијест о доласку партизана била је тачна. На подручје Лозне и Сеоне дошли су црногорски партизани које предводио Пеко Дапчевић. Четници и сеоњанска црна легија су се без икаквог отпора пред партизанима повукли. Легионари су отишли у правцу Завидовића или Лукавца, а четници према Озрену на Поцјелово. Било је и оних који су оружје сакрили и остали код својих кућа.

Партизански штаб се смјестио у сеоњанском засеоку Мешићи. Ја сам тада као млинар у испомоћ добио једног партизана који се, такође, звао Пеко. Ми смо свакодневно мљели партизанско жито и брашно им отпремали. Било је за нас пуно посла. Потребе цивилног становништва, које је своје жито у наш млин и даље доносило, нисмо могли увијек задовољити. Мој помоћник Пеко је био старији човјек. На једну ногу је, вјероватно, због рањавања, добро храмао. Од наоружања носио је само пиштољ. Мене је звао мали партизан. У засеоцима Подборик и Градина смјестиле су се мање партизанске јединице. Већина партизана се смјестила у Сеони јер су ту били бољи услови за живот (куће не попаљене).

Наши четници су се утврдили на Поцјелову и држали линију Маличићи-Кврга-Поцјелово. Прелаз преко Поцјелова партизанима нису дозвољавали. Зато је између њих долазило до честих борби. Из тих борби партизани су се понекад са својим рањеним и погинулим друговима враћали назад. Један погинули партизан је сахрањен код наше куће. Касније је његове земне остатке однијела породица. Из једне борбене

акције партизани су са Поцјелова довели Ристу Божановића у засеок Икановиће. Приморали су га да сам себи гроб ископа, а онда га убили. По причању мјештана Ристо је рањен и још жив у земљу закопан.

Мој помоћник ме повремено слао да наберем воћа које је негдје са брашном отпремао. Једне ноћи док смо спавали, а млин мљео, пробудила нас је јака пуцњава која је долазила из правца партизанске команде. Помислио сам да је на партизане извршен напад. Уплашио сам се и покушао да бјежим, али ми Пеко није дозволио. Изашли смо изнад млина у једну шумицу и одатле осматрали и пуцњаву ослушкивали. Кад су ујутро стигли нови товари жита, дознали смо да је синоћња пуцњава, у ствари, била само узбуна.

За вријеме свог двомесечног боравка у Лозни и Сеони, партизани су формирали и своју цивилну власт. По свим засеоцима су изабрани одборници који су се бринули о снабдијевању партизана храном. Већину хране партизани су себи доносили приликом извођења борбених акција. Имали су и своје стадо стоке које су чували неки младићи. О партизанској болници бринули су се неки Гајо и Стево. Одборник у засеоку Подборик био је мој отац Стјепо, а у Градини Божо Андрић. О својој борби и њеним циљевима партизани су нам често причали. Породице за које су знали да имају неког у четницима, партизани нису прогањали. Са собом су имали и православног свештеника. Он је обавио опело и побијеним члановима српских породица. Тада су опајани и гробови наше породице.

Негдје крајем љета и почетком јесени 1943. године партизани су изненада отишли у правцу из којег су и дошли, иако их у Лозни и Сеони није нико нападао. Са собом су из Лозне повели и неколико младића, који су с њима били. Међутим, ови младићи су се убрзо вратили, односно искористили су прилику и побјегли. Са товаром брашна отишао је и мој помоћник Пеко.

Тек што су партизани отишли, у српска села су се вратили четници, а у муслимански црнолегијаши. Против оних који су са партизанима сарађивали, четници нису ништа предузимали. Одмазде нису вршили ни легионари. Изабране сеоске одборнике су, као везу са српским народом, касније користиле и све друге војске које су до краја рата кроз наше село пролазиле. Од одласка црногорских партизана па све до почетка љета 1944. године борбених дјејстава нити напада на подозренска српска села није било".

Након одласка Друге пролетерске бригаде од партизанских јединица на Озрену је остао и новоформирани Озренски партизански одред. Готово шестомјесечна дјелатност овог Одреда се већином сводила на врбовање и нападање четника и њихових присталица. Није познато да су, осим обрачуна са присталицама Цвјетина Тодића, на окупатора и његове "сателите" извели било какву борбену акцију. Извјештавајући Штаб Трећег корпуса Народноослободилачке војске Југославије, командант Штаба Озренског партизанског одреда Игњат Радојчић и политички комесар Мехмедалија Хукић су борбену активност овако приказали: "Дана 15. октобра 1943. године, наступајући кроз Озрен са

Шестом босанском бригадом стигли смо у бољанички засеок Конопљишта. Четници су испред наших снага без отпора узмицали. Другог дана смо из распршених четничких група за наше редове врбовали њихово људство. Само је тог дана у наш Одред приступило 50 четника. Други четници су приступали осталим нашим бригадама. Народу смо упутили један проглас. Били смо обавијештени да су веће групе четника биле спремне прићи у наш Одред. Међутим, кад је 17. октобра требало одржати народне зборове и наставити прикупљање људства, стигло је наређење од Штаба 17. дивизије да њене снаге моментално крену са Озрена. Нашем Одреду је наређено да останемо на озренском сектору и то у близини Поцјелова, наслањајући се на околна муслиманска села. Напоминјем да је наш Одред у то вријеме био јачине 70 наоружаних бораца и 40 другова и другарица без оружја. Дана 18. октобра смо са Шестом босанском бригадом стигли на Поцјелово и ту се од ње растали.

На положајима Поцјелово остали смо три дана. И даље смо покушавали Озренце укључити у наше редове. Међутим, након изненадног одласка са Озрена наших јаких снага, четнички бандити су опет дигли главе и јуришајући кроз озренска села и стрељајући наше присталице народу су задавали страх и опрез. Због четничког терора ниједан борац нам није смио прићи. Дана 20. октобра смо дознали да се четничка банда поново окупља и да се креће према нашим положајима. По нашој процјени према нашим положајима креће 700 до 800 четника. Ми смо их ипак сачекали и на њих отворили митраљеску и пушчану паљбу. Ипак смо се морали повући према Турији, гдје смо задржали погодније положаје. Ту смо ступили у борбу против једне цијеле четничке бригаде. Њихове јурише смо пуна три сата успјешно одбијали, али смо се нашли у окружењу и били приморани повући се у Прокосовиће. У овој огорченој борби четници су имали погинулих и рањених војника. Заробили су два наша борца. Једног су, након мрцварења, стријељали, а други је у моменту стријељања успио побјећи.

Већ 22. октобра опет смо се вратили на положаје у Турији и протјерали мању групу четника. Добили смо задатак да своје положаје држимо према Турији и Сеони. За вријеме ових борби 60 бораца нам је добровољно приступило, а 60 смо морали мобилисати. У свим селима смо основали народне одборе и организовали анафалбетске течајеве. Наше су тројке стално одлазиле у озренска села и за нашу ствар агитовали. Мислили смо на неколико четника извршити атентате. Због слабе одјеће и обуће побјегло нам је десетак другова. Али круже приче да Др Бранко Стакић помишља с нама водити неке преговоре, ако би од нашег Врховног штаба за свој живот и живот својих сарадника могао добити чврсте гаранције. О чему се, заправо, ради сазнаћемо ускоро. За сада су то само гласине".[309]

Поновно страдање, али у односу на зиму 1942. године у много мањем обиму, српски народ кривајске долине је доживио за вријеме

[309]) Архив Војноисторијског института, Београд, Фонд: НОР, Фасцикло 11, број документа 1

Шесте непријатељске офанзиве која је и на овим просторима трајала цијелу јесен 1943. и јануар 1944. године. Ову офанзиву на партизане, који су се налазили на озренском подручју, њемачке и хрватско-муслиманске војне јединице су покренуле из правца Тузле и Добоја. Најжешће битке у овој офанзиви вођене су, управо, на Озрену и у долини Криваје. Партизанска војска се испред надмоћнијег непријатеља са Озрена повлачила преко Поцјелова ка ријеци Криваји у намјери да је пријеђе и планинским гребеном оде у правцу Шековића. Приликом проласка кроз српска подозренска села партизани су, као и њихови гоничи њемачки војници, затечене способније Србе хапсили и приморавали их да им до кривајске долине буду водичи. У борбеним окршајима између њемачке и партизанске војске готово сви водичи су изгинули. Само у борби у селу Подволујак као водичи погинули су из Свињашнице Јово Лазендић, Обрен Петровић, Милош и Панто Божановић, а из Лозне Милош Мићановић и Рајко Ђорђевић. Смрт већине водича је још обавијена велом тајни. Не зна се да ли су у борби погинули или су убијени намјерно. Пролазећи кроз српска села, партизанска и њемачка војска су, осим отимања хране и стоке, убили и неколико житеља. У Крчевинама је једна черкешка јединица без икаквог разлога убила Стојана Тодића. Прелаз преко Криваје је, због надоласка велике количине воде, био готово немогућ. Приликом преласка неколико бораца из 17. партизанске бригаде се утопило. Међу утопљеницима је и млади митраљезац Зеленовић. Кажу да је Криваја тада просто "горјела" од пушчане и минобацачке ватре.

Прогонећи партизане, њемачка војска је залазила и на подручје које је под контролом четника. Зато су четници сматрали да је од стране њемачке команде раније склопљен споразум прекршен. Под изговором да се њемачка војска налази на њиховом терену и користећи се ратним метежом, озренски, а нарочито зенички четници су извели низ доста успјешних војних акција. Мета њиховог напада су, углавном, посаде кривајских оружника и сеоске муслиманске милиције, која се тада интензивно наоружавала.

О нападима гостовићких четника на положаје оружника и муслиманске милиције шеф котарске испоставе је претпостављене овако извијестио: "У вези с извјешћем од 26.11.1943. године, а који се односи на напад четника из Гостовића и Чардака на села Кривају и Мустајбашиће, накнадно подносим опширан извјештај: Напад је извршен од стране 9. батаљона Озренског четничког одреда, којем су у помоћ притекли и четници 8. батаљона са сједиштем у Стогу. У напад су се, као испомоћ, укључили и четници из Бијелих Вода и из околине Какња. У овом ничим изазваном нападу учествовало је 800 наоружаних и већи број ненаоружаних четника. Повода за напад, миран хрватски живаљ исламске вјероисповјести није уопште дао, јер ни један становник, а нити милиција, коју је тамношње оружничко крило тек основало, није против четника нити било кога ништа предузимало, нити је границе свога села прелазило. Тамошња тек формирана муслиманска милиција је бројала само 30 пушака којим је бранила иметак и живот својих грађана.

Међутим, сазнали смо да су четници свој напад на мирне грађане образложили присуством њемачких оружаних снага из Завидовића. Наводно су сазнали да се у овим селима крију партизани и војници непослушници, па су они овим нападом хтјели да у тим селима направе ред и дезертере врате у своје јединице. Ови наводи су потпуно неистинити и то је само још једна подвала, јер у овим селима партизана никада није било, нити су имали своје симпатизере. Војних непослушника је било само неколицина које су наше оружничке посаде прогонили и приводили у њихове јединице. Истичем да се са подручја наше испоставе ни један Хрват није партизанима прикључио. Напротив приликом последњег боравка на овом простору партизанима је пришло 10 до 12 православаца. Повод за напад је, у ствари, тај што су четници увидјели да ће им ова села, која су због пљачки и давања харача четницима основали своју милицију, остати ван четничке контроле.

Док је заповједник њемачких оружаних снага у Завидовићима био на раније заказаном састанку са четничком командом у Чардаку, четници су ова муслиманска села пљачкали и све вредније ствари себи односили. Као главни кривци за овај напад су четници из Гостовића и Чардака и то: бивши манипулант фирме "Нашичка" Бошко Додош и капетан југословенске војске Хамовић који је у овом нападу лично судјеловао и мјештане пљачкао. Приликом овог напада један дјечак и четири милиционера су погинули, а седам је теже рањено. Осим пљачке одјеће и обуће четници су из 86 домова отјерали 17 волова, 6 коња, 49 оваца и однијели 32 кошнице пчела. Од мјештана је одузето и однесено 987.000 куна.

У овом нападу препознати су следећи четници: Стојан Никић и Марко Марић из Подволујака, Момир Станковић и Мирко Божановић из Свињашнице, Недаковић Илија из Гостовића, Ристо Кењић из Криваје, Илија Лукић из Хрга, Радо Пијанић из Прилука, Славко Тошановић, Станко Јовановић, Јован и Мирко Спасојевић из Рибнице. Остали четници су били странци. Иначе, четници су, да не би били препознати, у нападе на муслиманска села укључивали људство са стране. По наређењу команданта њемачких оружаних снага из Завидовића предузеће "Нашичка" је 28. студеног морало својим возом четнике превести од постаје Чардак до Равне Горе. Дакле, пљачкаши су, након извршених злодјела, још и одвезени. На дан напада нашем селу је као испомоћ дошао само један вод њемачке војске који се, након ватреног окршаја са четницима, у Завидовиће одмах вратио. Тако је пучанство ових села остало потпуно незаштићено. И муслиманска милиција се, због недостатка муниције, морала испред четника из села повући. Тек послије 28. студеног милиција се, а затим и народ, почели у своје домове враћати.

Пошто овај четнички одред, као и сво православно пучанство гостовићког краја не поштује законе хрватске државе, не плаћа порезе, не покорава се одредбама власти, не иде у војску и не дозвољава сусједима друге вјере да се слободно крећу, потребно је према њима примјенити казнене мјере и искључити их из права која имају остали грађани. До сада је православни живаљ из четничког краја добивао животне намирнице,

слободно долазио у Завидовиће, трговао и подмиривао са намирницама као и други грађани. Мислим да би православцима требало апровизацију укинути, а долазак у Завидовиће потпуно забранити".[310]

Из овог извјештаја се јасно види да споразум између четника и хрватско-њемачке војне команде о прекиду борбених акција, муслиманском вођству није одговарао. Раније учињеним злочинима над српским народом они се, изгледа, нису задовољили. Зато су настојали да четнике, као наводне прекршиоце договора, код њемачке команде што више оптуже с циљем да на српска села покрену офанзиву у којој би и муслимански пљачкаши поново учествовали. Њихове захтјеве да се Србима не дају намирнице и не дозвољава долазак у град, њемачка команда није прихватила. У извјештају је наведено и име Илије Лукића, који је још раније погинуо. На овакве и сличне муслиманске подвале није насједала њемачка команда већ је са гостовићким четницима и даље одржавала добре односе.

Током 1943. године српски народ кривајске долине је, поред страдања од њемачке и партизанске војске, у знатно већем обиму страдао од заразне болести пјегавог тифуса, који се тада појавио и веома брзо проширио на цијело подручје. Ову опаку и смртоносну болест преносиле су бијеле вашке које су се на озренском подручју тада масовно појавиле. Од пјегавог тифуса је први оболио један озренски борац. Овог болесника суборци су из Озрена донијели у засеок Ђокановиће и смјестили у кућу Пантелије Ђорђевића. Већ другог дана од тифуса је обољела Панина кћерка Зорка, а до краја године ова болест је у постељу оборила и супругу Петру, сина Стојана и кћери Рајку и малу Даницу. Из загрљаја ове опаке болести једино се Пано није успио извући. Тифус се великом брзином ширио и на становнике осталих села цијеле кривајске долине. У току 1943. и 1944. године од пјегавог тифуса је на територији тадашње возућке општине умрло око 110 обољелих мјештана.[311]

Ову до сада незапамћену болест преживјели су на разне начине описивали. Заједничка је констатација да су од тифуса највише умирали предходно здравији и снажнији мушкарци, који су, по народном казивању, имали "јаку" крв па високе температуре, које су ову болест манифестовале, нису могли поднијети. Старци и мала дјеца су високе температуре лакше подносили и више их ову болест пребољело. Највише је помрло људи између 35 и 50 година старости. Инфицирани од тифуса би прво добивао високу температуру од које је падао у бунило и изговарао неразумљиве ријечи, пјевао, свађао се галамио или покушавао да хода. Лијечника и лијекова за ову болест није било, па се организам обољелог морао сам "борити". Неколико обољелих су, као Милицу и Гину Пејић, излијечили њемачки војни санитарци. Иначе су њемачки војници далеко обилазили куће са обољелим од тифуса. Да би се сакрили од њемачке војске и многи здрави мушкарци су се претварали да болују од тифуса.

---

[310]) Архив Војноисторијског института, Београд, Фонд: НДХ, Кутија 202, број регистра 33/3-1

[311]) Савезни завод за статистику: Жртве рата 1941-1945. странице: 1,2,22,24,27,36,38 и 49

ПОСЛЕДЊЕ ГОДИНЕ РАТА

Након престанка борби и завршетка шесте непријатељске офанзиве у кривајској долини, српски народ возућке општине је зиму и прољеће 1944. године провео у релативном миру и припремама за прољетну сјетву. Озренски четници, који су у батаљоне сврстани по територијалном принципу, боравили су код својих кућа, али с обавезом да се одазову на позив команданата у своје јединице с ратном опремом. Овако успостављен и већ устаљен начин живота пореметио је долазак 4 војвођанске дивизије. На вијест о приближавању ове партизанске јединице Штаб Озренског четничког одреда је 14. јуна 1944. године командантима четири батаљона издао наређење да, због појаве партизана на простору Подгорја и Трештенице, буду у приправности. Према приспјелим извјештајима партизани су се тада налазили на сектору Бановића. Главне партизанске снаге су већ биле на сектору Подгорје-Репник-Трештеница. Њихова војна јачина није била позната, али се знало да су то Војвођанска 17 и 36. бригада. Четнички Штаб је дознао да се ове партизанске јединице намјеравају вратити на Мајевицу. Зато је постојала могућност да, након преласка на лијеву обалу Босне код Завидовића или Маглаја, нападну и Озренски четнички одред, јер ће се кретати у правцу Пурачића. Секретар Штаба Милош Божановић је командантима батаљона пренио наређење да четници на партизане не нападају, него да остану код кућа и на сваку евентуалност буду борбено спремни.[312]

О доласку и борбама војвођанских партизана са озренским четницима оружничка постаја у Маглају је овако извијестила: "Дана 23. липња 1944. године око пола ноћи сремско-војвођанске партизанске скупине у јачини од 6 до 7000 бораца су са подручја југоисточно од Завидовића кренули у смијеру планине Озрен. У рано јутро следећег дана ове партизанске јединице су у селима Горња Бријесница, Буковица, Брезици, и Раковац извршиле на четничке положаје снажнији оружани напад. Борба између партизана и четника трајала је пуна два дана. На страни озренских четника је било 11 погинулих и 20 до 25 лакше и теже рањених бораца, док су нам партизански губици непознати. Четници су

[312]) Регионални архив Тузла, Фонд: НОБ-а , Јединица 53, бр. документа 2731

од партизана заробили једну парабелу и 7 обичних пушака, док властитих губитака у наоружању и стрељиву нису имали. У селу Горња Буковица партизани су стријељали тежака Божић Радована, а остале мјештане на разне начине злостављали. Спаљивања четничких иметака није било, али су скоро сва стока и живежне намирнице потпуно опљачкали, а затим се повукли у смијеру одакле су и дошли.

Њемачке и усташко-домобранске снаге које се налазе на маглајском подручју, нису у борбу с партизанима ни ступиле, али су, ипак, биле у борбеној приправности јер је постојала опасност од напада на Маглај. Пошто се озренски четници налазе под командом њемачке војне команде у Маглају, од ње су добивали упутства за вођење борби и снабдјевали се оружјем и муницијом. Рањени четници су смјештени у њемачку војну болницу, а погинули су уредно сахрањени.[313]

Изгледа да озренски четници у овом окршају са партизанима нису од њемачке посаде у Маглају добили адекватну помоћ или је признавање њемачке команде било само формално, па су 17. августа 1944. године на маглајску оружничку постају извели снажан оружани напад. Према усташким извјештајима "четници непознате јачине Озренског и Борјанског одреда су напали 480 њемачких бранитеља. Војничких губитака у овом четничком нападу није било, али су околне куће опљачкане, школа запаљена и једна дјевојчица погинула."[314]

Још док су партизанске јединице боравиле на маглајском сектору, командант Првог батаљона Озренског четничког одреда је 20. 09. 1944. команди 4 војвођанске дивизије упутио писмо у којем је понудио сарадњу између четника и партизана. У овом писму се још додаје: "Сагласни смо да једни на друге не нападамо, него да заједнички и у споразуму тучемо окупатора и протјерамо из наше земље. Братски вас све поздрављамо."[315]

Не знамо да ли су и како ову понуду партизански команданти прихватили, али се зна да су партизанске јединице по Озрену слободно и несметано крстариле. Пошто их четници нису нападали, значи да су споразум о сарадњи са четницима прихватили. Ова понуда јасно указује да су споразум са њемачком командом озренски четници прихватили само из велике нужде али га никада нису доследно проводили. Борби између партизана и четника на озренском подручју од тада готово и није било.

Једна јединица 4 војвођанске дивизије је краће вријеме боравила у Жељовој. У једној акцији на њемачко-домобранску посаду у Рибници, војвођански партизани су ослободили мостове на Криваји и порушили непријатељске бункере. На повратку партизани су водили тешку борбу са њемачком војском и муслиманском милицијом на Капетанову Брду. У тим борбама 21 партизан је погинуо, а више бораца је било рањено. Погинулим партизанима је у Жељовој подигнут скроман надгробни споменик. Једног тешко рањеног борца Бранко Митровић је донио у

[313]) Регионални архив Тузла, Фонд: НОБ-а , Јединица 66, бр. документа 3415
[314]) Регионални архив Тузла, Фонд: НОБ-а , Јединица 66, бр. документа 3417
[315]) Регионални архив Тузла, Фонд: НОБ-а , Јединица 53, бр. документа 2738

своју кућу и више мјесеци га лијечио и опорављао. Након изљечења партизан је отишао у свој родни Крагујевац. Касније је Бранко код свог штићеника био чест и радо виђен гост. Ево шта о доласку и боравку војвођанских партизана каже свједок Милош С. Ложњаковић: "Једног пролетног дана 1944. године, док смо отац и ја пред нашом кућицом припремали сјеме за сијање кромпира, иза куће се зачула нека лупа. Отац ми је рекао да извидим шта се то дешава. Само што сам се иза кућице појавио, био сам од стране њемачке војске заробљен. Одмах су заробили и мог оца. Ставили су нас на чело једне њемачке јединице која је могла имати око 150 војника. С њима је, као тумач, био и један легионар којег нисмо познавали. Тумач нам је објаснио да им до Свињашнице морамо бити водичи. Мислили смо да је то лаж и да је нашем животу крај, али се није имало куда.

Прије покрета на нас су, као на коње, натоварили сандуке са муницијом, неколико реденика и двије торбице. Дошли смо у засеок Стојановиће. Ту смо се одморили. Пошто је био веома лијеп пролетни дан и земља сува, а трава већ озелењела чим је дата команда за одмор, војници су се раскомотили и једни посједали, а други полијегали на трави.

Из страха да ће Нијемци храну тражити, домаћица ове куће је изнијела неки сир, кајмак и чаше млијека, али ни један војник од тога није ништа пробао. Ни у кућу нико није улазио. Чим је домаћица рекла гдје се налази извор питке воде, неколико војника је покупило десетак чутурица и дали ми их да им донесем воде. На извор, који је удаљен петнестак метара, отишао сам без пратње, а још и шумом заклоњен. Прилика за бјекство ми се указала, али због страха да тату не убију нисам је смио искористити. Донесену воду су одмах попили и по другу туру ме послали. Кад сам воду донио, кренули смо и кроз село Кестен стигли на брдо изнад засеока Ђокановићи. Ту се њемачка војска зауставила и одмах почела укопавати и правити од камења и бусења земље грудобране. Сва утврђења су била окренута према Свињашници и Поцјелову. Ја и отац смо то само посматрали. Нису тражили да им у овим пословима помажемо. Страховали смо да неки од ових ровова не буде наша гробница. Међутим, након неколико часова мучног ишчекивања, пришао нам је тумач и рекао да можемо ићи кући. Ову вијест смо с невјерицом примили. Страховали смо да ће, чим им леђа окренемо, у нас пуцати и побити нас као што су сеоњански легионари, кад им је предао стоку, убили дједа Блажу. Ово су, ипак, били војници, а не "кокошари". С великим страхом њемачким војницима окренемо леђа и кренемо у правцу села Кестен. Одлазећи ноге су нам од страха клецале, али се пуцањ није чуо. Тек кад смо добро поодмакли, схватили смо да су нас Нијемци стварно ослободили. Били смо сретни и свјесни да су Нијемци, у односу на легије, нешто сасвим друго.

Стигавши својој кући, покупили смо неке вредније ствари и побјегли у шуму испод брда Заград. Одатле смо погледе упирали према Ђокановићима. Очекивали смо почетак неке борбе. Страховали смо да се њемачка војска поново нашој кући не врати. И стварно, негдје пред

крај дана угледали смо, нама већ познату колону која је испод села Кестен ишла према нашој кући. Да нисмо побјегли, вјероватно би нас, као носаче муниције, опет са собом одвели. Стигавши до наше куће, неколико војника је скренуло и на наша врата куће лупало. Увјеривши се да у кући нема никога, отишли су даље и придружили се колони која је ишла према Сеони. Чим су замакли, ја и отац смо се кући вратили и започети посао наставили.

Почетком љета 1944. године код нас у Лозну су дошли војвођански партизани. Задржали су се веома кратко вријеме. Не знам да ли су борбе уопште водили. Четници и муслиманска легија су се испред њих повукли у своје базе.Тада је муслиманска легија промијенила назив у зелени кадар. Крајем 1944. године у нашем селу се увелико причало о побједи руске Црвене армије и њених савезника. Чули смо и то да су руска и партизанска војска ослободиле Београд и да напредују према Аустрији и Њемачкој. Радовали смо се што су Њемачка и њени савезници и овај рат изгубили. Тих дана су Савезнички авиони надлијетали у групама. Са западне и сјеверне стране одјекивале су експлозије авионских бомби.

Ускоро су се појављивале и дуге колоне четника који су из Србије и Црне Горе бјежали у правцу Добоја. С њима је ишло подоста жена, дјеце и свештеника. Према житељима попаљених српских села ове четничке колоне нису биле баш наклоњене. Претресе кућа и проналажење одјеће, обуће и хране мајсторски су обављали и све односили. Додуше, људе нису убијали нити им је ко на путу стајао и отпор пружао. Нисмо знали у коме правцу и зашто ови млади и наочити момци одлазе, али нам их је било жао јер смо предосијећали да испред партизана бјеже. Са собом су носили и нудили нам масу недићевих динара.

Приликом проласка једне колоне србијанских четника, двојица су се издвојили и у наш млин скренули. У своје торбице и џепове накупили су кукурузна брашна, од мене отели старе ципеле и укључили се у колону. Кренуо сам за њима и њихову колону зауставио. Пришао сам једном официру, који је о појасу носио сабљу и затражио да ми се ципеле врате. Официр ме оштро погледао и рекао да богу захвалим што ме нису убили. С чарапама на ногама вратио сам се кући и све то оцу испричао. Нашао сам старе опанке, обуо их и опет на посао у воденицу.

Те касне јесени и зиме 1944/45. године озренски четници су, као своју резерву, извршили додатну мобилизацију. Та мобилисана резерва је морала да са сталним саставом ноћу кроз српска села патролира. У патроли је био један четник из сталног састава и један резервиста. Задатак патрола је био да прате кретање муслиманског зеленог кадра, у ствари ранијих легионара који су поубијали скоро све житеље мог Подборика. Као сви одрасли младићи и ја сам у ову резерву био укључен. Једном сам по наређењу командира четничког вода из Подборика носио у Стог команданту возућког батаљона некакву пошту. Приликом једног ноћног патролирања отишли смо у село Маличиће. У Горњој Бријесници смо и преноћили. Ту смо дознали да из правца Турије и Пурачића

продиру партизани на озренско подручје. Од тада су муслимански легионари у партизане масовно прелазили. Зато је српски народ према партизанима губио повјерење и од њих све више страховао. Ускоро се испоставило да овај страх није био без основа.

Негдје пред само свануће неко нам је јавио да су партизани стигли до изнад села. На брзину смо се обукли и под окриљем мрака без борбе се у правцу Кврге и Поцјелова повукли. Ту смо се задржали само наколико сати. Одатле смо, без икаквих сусрета и сукоба с партизанима, отишли својим кућама. За вријеме нашег боравка у Бријесници власник пушке из моје патроле се од тифуса разболио па сам је ја носио. Послије три дана боравка код куће морали смо кренути у Тумаре. Ни на овом путу партизане нисмо нигдје срели нити се сукобљавали. Из Тумара смо отишли у Буковицу, а одатле у Карачић и преко Поцјелова након пет дана пута стигли кућама. Још док сам био на путу, мој комшија, чију сам пушку носио, умро је од тифуса. Од исте болести умро је и његов син. Убрзо по повратку и ја сам се од тифуса разболео и као покошен дуго био у бесвијесном стању и да сам у бунилу изговарао неразумљиве ријечи. Док сам мало прездравио и почео ходати, већ је и прољеће стигло. И опоравак од тифуса је веома дуго трајао. Већ се причало да партизани успјешно ослобађају и оне градове из којих непријетељи пружају отпор. Четници и муслиманска милиција нису више били никаква организована војска. Престало је и ноћно патролирање. Четници су и без борби са партизанима дјеловали као разбијена војска. Један дио четника се партизанима предавао, а други су се у шуму одметали. Муслимански легионари су се скоро сви предали или су их партизани по селима заробљавали. Од окорелих легионара једино су се с мањом групом у шуму одметнули неки Едо и Еминчић.

Негдје пред сам крај рата кроз наше село је прошла и једна партизанска јединица коју је наш народ знао као Бирчанску. Причало се да је ова јединица била састављена од непријатељских војника који су пред крај рата своје војске напуштали и масовно се партизанима прикључивали. Према српском народу нашег краја нису се нимало пријатељски односили, нити су се као ослободиоци понашали".

Крајем 1944. године опште расуло је захватило и све хрватске војне формације. Приликом партизанског напада на Добој, њемачке, усташке и домобранске посаде су разбијене и већином су побјегле у Маглај. Њемачка команда у Маглају је одмах све усташе и домобране разоружала и отпремила у непознатом правцу. Повлачећи се из Добоја, групе домобрана су пролазиле и кроз четничка подручја. Све до доласка њемачког курира, четници су домобране с наоружањем пропуштали. Међутим, од тада су, вјероватно по наговору њемачке команде, разоружавали не само домобране већ и фелджандарме. На жалбу котарског предстојника, њемачка команда је одговарала да зна шта да ради и да усташе раде по њеном наређењу.[316]

[316]) Архив Војноисторијског института, Београд, Фонд: НДХ, Кутија 202, број регистра 57/21-1

Политичку и војну ситуацију на подручју испоставе Завидовићи крајем 1944. године управитељ је овако приказао: "Сигурност грађана и јавни ред на подручју цијеле испоставе је у потпуном реду. Комунистичких присталица на нашем подручју уопште нема. Нама најближе партизанске групе налазе се око Тешња, Кладња и Тузле. Четници су остали мирни, али су добили доста избијеглица и разбијених четника из Зеничког одреда које су усташе и муслиманска милиција у последњој борби потпуно растурили. Сада се у Гостовићу и Чардаку опорављају. Око 520 озренских четника, који су зеничким ишли у помоћ, вратили су се на Озрен. Дана 9. октобра усташе из Жепча су у Завидовићима извршили рацију у току које су највише похапсили припадника зеленог кадра. Истог дана је из Добоја стигла једна јединица њемачке СС дивизије. У селу Подклечје и Мустајбашићи су тражили своје одбјегле војнике. Једног Вуковића нису нашли па су му запалили кућу. Њемачким војницима је речено да се три њихова војника крију на четничком подручју Гостивића, али они тамо нису залазили, него су само кроз хрватска села прокрстарили. Дознавши о рацији и доласку СС јединице, гостовићки четници су своје људство одмах истурили на Клек и били спремни оружјем дочекати њемачку војску. Њемачка војска се повукла тако да до судара с четницима није уопште ни дошло".[317]

Од партизанских јединица кроз подозренска села је пролазила и 5. козарачка бригада. За вријеме краћег боравка у Жељови један партизан је име ове бригаде уклесао на кори једне букве. Према казивању очевидаца озренски четници овој партизанској бригади нису правили никакве сметње на њеном путу, нити су с њом ступали у било какве оружане сукобе.

Овој се бригади прикључило и неколико младића из српских подозренских села. У борбама са њемачком војском за ослобођење Београда само су из српских Бабица погинули Саво Концуловић, Стојан Никић, Сретко Рашковић и десетар Војин Станкић.

[317]) Архив Војноисторијског института, Београд, Фонд: НДХ, Кутија 195, број регистра 22/1, фасцикла број 20

СЛОБОДА СА УКУСОМ ГОРЧИНЕ

Прва четири мијесеца последње ратне 1945. године прошли су на озренско-возућком подручју без већих борбених дејстава. До спородичних ватрених окршаја долазио је само између патртизанских јединица, које су у потрази за четницима често крстариле по подозренским селима, и четничких група, које нису хтијеле предати оружје и признати нову власт, па су се одметнуле и скривале по шумама. Непријатељске њемачке, хрватске и муслиманске војне формације повучене су у градове и одатле пружале очајнички отпор. Борбе су, углавном, вођене за ослобођење градова и важнијих комуникација у долинама Криваје, Спрече и Босне. У овим акцијама са партизанима су са озренско-возућког простора учествовали многи добровољци, али и насилно мобилисани младићи. Послије ослобођења спречанске долине мобилисано људство није демобилисамо него у некаквим провизорним логорима и даље задржано. Из тих логора појединн младићи, нарочито из околних села, самовољно су одлазили својим кућама. Касније су патроле Одјељења за заштиту народа (ОЗН-а) ове бијегунце хапсиле и без икаквог суђења на монструозан начин убијале. Због наводног дезертерства из партизанске војске патрола ОЗН-а је у јесен 1945. године ухапсила младиће из Трештенице Новаковић Божу и Ђурић Милорада. Везане младиће патрола је, након страховитог мучења, на Пурачком Брду без икаквог објашњења хладнокрвно поубијала. Прича се да су од удараца полумртве младиће бацали пред свиње. За њихову судбину се није никада тачно сазнало нити су њихова мртва тијела сахрањена. Отац Лазо и супруга Петра су дуго тражили Божин леш.

Оружаничке и домобранске постаје у Возући, Стогу и Криваји, као и цијелу кривајску долину, ослободила је 13. априла 1945. године партизанска 27. дивизија. О борбама за ослобођење Завидовића један учесник је записао и ово: "Након пет дана напорног пјешачења поред ријеке Криваје, преваливши пут од 185 километара, 27. дивизија нашла се на домак Завидовића, свом коначном циљу. Одмах се развила огорчена борба, јер губитак Завидовића за њемачку војску значило је пресијецање одступнице према Добоју. Три дана и ноћи трајала је паклена битка. Најжешће борбе вођене су за освајање моста на ријеци

Босни. Бацачи бомби, артиљерија и пјешадија нападали су пуном снагом на њемачке бункере. Жестоке борбе отпочеле су и у самом граду, одакле је непријатељ пружао очајнички отпор. Један дио града борци су на јуриш заузели. Међутим, у једном контранападу њемачка војска је успијела мост заузети и једну партизанску јединицу од главнине одвојити. Четврти батаљон Бирчанске бригаде био је опкољен, али се херојски борио. У помоћ су му упућени Србијанци. Трећег дана једна партизанска јединица прешла је ријеку Босну и дошла непријатељу иза леђа. Непријатељ је био приморан на повлачење. На попришту борби непријатељ је оставио 600 рањених и погинулих, а 40 заробљених војника. Међу борцима палим за ослобођење Завидовића погинули су седам бомбаша са командиром Чедом Косорић.

Своје ослободиоце становници Завидовића су с одушевљењем дочекали. Завидовићани су масовно изашли на улице и борцима износили колаче,дуван и друге поклоне. Главне дијелове машина из завидовићких пилана, које су радници раније сакрили, сада су изнесени и за производњу монтирани. Уз помоћ мјештана партизанска инжењерија је порушени мост за само четири сата оспособила. Прешавши преко овог моста, партизанске јединице су непријатеља потјерала према Маглају."[318] Занимљиво је да су Завидовићани исто тако свечано и са поклонима дочекали и њемачку војску. Само се не зна који је дочек био искренији.

Вијест о завршетку рата доласку слободе српски народ подозренских села примио је с одушевљењем и убјеђењем да је патњама и страдању дошао крај. Међутим, одушевљење је убрзо почело сплашњавати, а дуго очекивана слобода почела се горчином осјећати. Наиме, по завршетку рата нова власт је објавила наредбу да се сво оружје мора одмах предати мјесним властима. Ради наводног одузимања оружја патроле ОЗН-е су скоро свакодневно крстариле по српским селима и иоле за њих сумњиве људе хапсиле, неке на лицу мјеста убијале, а неке у затвор одводиле. У ствари организована је хајка на четнике, нарочито оне који нису нову власт признали, нити су оружје предали ни војним властима пријавили. Група озренских четника под командом Предрага Трипуновића дуго се крила по шумама и на партизанске патроле изводиле повремено нападе. На крају је ова група опкољена и ликвидирана. У Предраговој групи кратко су били младићи из Бороваца Бранко и Јосип Росић. Они су стигли из њемачког заробљеништва, али их је Предраг довео у своју групу. Патрола ОЗН-е је оба Росића ухапсила, скинула их до гола и тјерајући их везане кроз село тукли док нису издахнули. Тако су младићи њемачке логоре преживјели, али "народну" власт нису могли.

У циљу да се среским војним властима пријаве, група младића из Лозне (Коста Николић, Стојан Савић, Рајко и Јањко Пејић) стигли су у Завидовиће. Међутим, ту им је неки добронамјерник рекао да се ни један од пријављених четника до тада није кући вратио. Схвативши свој положај, младићи се нису ни пријавили. И најмања сумња или лажна

[318]) Фронт Слободе, бр. 22, год I од 22.IV 1945. стр. 5

дојава да је неко учествовао у четничком покрету био је довољан разлог да буде ухапшен, осуђен на робију или без икаквог суђења убијен. За разлику од четника учесницима у муслиманским легијама и "зеленом" кадру, који су чак и страшне злочине починили, суђено је и дата могућност да се бране.

На подручје Лозне често је долазила и мјештане узнемиривала и група одметнутих муслиманских легионара које је предводио некакав Еминчић. Ова банда је, као и одметнуте групе четника, ноћу улазила у села и од мјештана тражила храну, пиће, оружје, муницију и информације о кретању ОЗН-е. Дознавши за долазак Еминчићеве банде у Кестен и да им је Миланова супруга Аница Петковић морала дати ручак, из Завидовића је одмах упућена патрола да Аницу, као "сарадника" са одметницима, најстроже казни. Кад је патрола стигла пред једну кућу, затекла је скоро удату Аницу Николић, рођену Петковић. На питање како се зове, збуњена Аница је рекла име и дјевојачко презиме. Схвативши да је то жена коју траже, извели су је иза куће и без икваквог објашњења хладнокрвно из пиштоља убили. Мјештани су касније с огорчењем причали да је ово гнусно убиство потпуно невине младе Српкиње извршио Србин Рељић. Зашто? Зар због једног ручка датог под пријетњом треба жену убити, а толико озлоглашених ратних злочинаца је послије суђења и издржане казне наставило нормалан живот. Иначе, ОЗН-а је својим бруталним поступцима улијевала народу страх у кости. Кружила је и изрека: "ОЗН-а све дозна."

Новим партизанским властима није се хтио предати ни адвокат и савјетник у Озренском четничком штабу др. Бранко Стакић. Он је одмах по завршетку рата у шуми Расјеченица направио добро маскирано склониште у којем се скривао неколико мјесеци. Међутим, ОЗН-а је за то дознала и обруч се почео стезати. Знајући да ће га послије хапшења, мучити на суду понижавати и на крају као издајника народа на смрт осудити, Бранко је извршио самоубиство и тако себи муке прекратио, а свој понос и људско достојанство сачувао. Било је у народу мишљења да га комунисти не би ни осудили, јер је Бранко Стакић доста рањених партизана спасио и њихове вође у својој кући често угошћавао.

О послератном стању у Лозној учесник Милош С. Ложњаковић каже: "Одмах по успостављању партизанске власти, наређено је да сви одрасли мушкарци дођу у Завидовиће и дају изјаву о свом понашању и кретању у току рата. Четници са нашег подручја пријављивали су се у мјесне одборе Стог или Возућу. Један дио одметнутих четника се предао, а остали су похапшени или убијани. Речено је да се учешће у непријатељској војсци до три мјесеца не рачуна и сматраће се да дотични није ни учествовао.

На основу датих изјава и раније добивених података, сви учесници у четничким и легионарским формацијама одведени су у некакве логоре, зване "чистилишта". Ни један четник за којег се дознало да је учинио неки гријех, није се из логора вратио. Они су без икаквог суђења и свједока ликвидирани. Није ми познато да је било који црнолегијаш, иако су његови злочини над српским живљем, били

познати,на овакав начин ликвидиран. Нова партизанска власт прогласила је кривим само главног извршиоца злочина у Лозној командира легије из Сеоне Османа Камберовића. Њему је јавно суђење одржано у Добоју. Главни свједок била је једина преживјела масакр у Подборику Љубица Ложњаковић. Због масакрирања Стјепине и још двије сусједне комплетне породице злочинац Осман је осуђен на смрт стријељањем. Дакле, за бројне злочине почињене над српским народом у Лозној, осуђен је само један легионар. Народу Лозне остаје гњев и дилема: како да је за 140 побијених жена, дјеце и стараца крив само један легионар. Међутим, за само запаљене двије куће и ликвидираних пет муслимана, војних обвезника,без суђења убијено на десетине четника. Од доласка на Оштрић (20. 1. 1942) до 12. 2. 1942. године муслиманска легија је поубијала и попалила све објекте које није намјеравала за себе узети. Само у засеоку Подборик, гдје је живјело 20 породица, легионари су поубијали и запалили 50 житеља, углавном жена, дјеце и стараца. За само десетак дана владавине муслиманске легије у Лозној није остала ни једна жива душа. Све што није побјегло у Озрен, легионари су поубијали и у кућама запалили. Убијене на вани нико није сахрањивао, па су мртва тијела животиње разносиле. За вријеме устаничке контроле подручја

Ношња из Лозне

Лозне и Сеоне ни једна муслиманка није обечашћена нити дијете убијено.

Рат је завршен. Успостављена је нова власт, а понеки четник се још није хтио предати. Ти одметници, како су их власти звале, повремено су ноћу улазили у село, снабдјевали се храном и информацијама, а понеког сумњивог су и премлатили. Као одборник мој отац их је убјеђивао да се властима предају и, ако нису злочинци, неће им се ништа лоше догодити.

Кад су легионари и четници разоружани, власти су дозволиле да одборници за себе задрже по једну пушку. Мој отац је задржао пушку бившег командира четничког вода из нашег села. Пушку смо добро сакрили. Једног дана, док је отац био одсутан, ја сам узео пушку и устријелио зеца. Неко од комшија је одмах отишао у шуму и пријавио ме четницима. Убрзо ми је једне ноћи у воденицу дошао непознат четник. Довео ме је до наше куће, гдје је чекало десетак четника, који су већ били извршили претрес наше кућице, али пушку нису нашли. Тражили су да им кажем гдје је пушка сакривена. Иако сам знао гдје је, тврдио сам да не знам. Страховао сам да ће власт оца оптужити да сарађује са четницима и убити га. Пошто им нисам признао, везали су ми руке на леђа и одвели у оближњу шумицу. Стављали су ми митраљеску цијев на врат и пријетили да ће ме, ако не кажем гдје се пушка налази, из митраљеза убити. И даље сам, мада уплашен, тврдио да не знам. Онда је њихов командир рекао да не знам и наредио да се пустим кући.

Неколико дана послије овог догађаја, у наше село дошла је једна партизанска јединица. Под оптужбом да сарађује са четницима, ухапсили су мог оца. Пријавила га је породица оног легионара који је поубијао моју фамилију. Оца су прво одвели у Савичиће, гдје се налазила њихова команда. Одатле су га преко Озрена одвели у Жепче. Ту је саслушан и пошто за сарадњу са четницима није било никаквих доказа, вратили су га кући. Отац ми је касније причао да су га планирали у Буковици ликвидирати, али га је спасио неки Србијанац Милош.

Иако је рат одавно завршен, праве слободе још увијек није било, јер се понека група четника и црнолегијаша није предавала. Четничку групу је предводио неки Предраг, а легионарску неки Еминчић и Едо. Ове групе су ноћу улазиле у наше село, малтретирали житеље, а нарочито одборнике и војнике који су долазили на одсутство. Од једног војника из нашег села Еминчићева банда је одузела и однијела војничко одијело.

Убрзо по завршетку рата у Лозној је извршен детаљан попис жртава и материјалне штете. За убијене чланове породице преживјели су добили некакве уоквирене споменице. То је српском народу било једино обештећење за бројне жртве, патње и страдања која је током рата доживио. То је била награда за топле собе, храну, лијечење и скривање партизана. Правда и закони нису ни овог пута били на српској страни.

ПОПИС ЖРТАВА И РАТНИХ ЗЛОЧИНАЦА

Током 1945 и 1946. године Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача извршила је попис жртава и ратне материјалне штете и на озренско-возућком подручју. Овај посао Комисија је обавила саслушањем бројних свједока и уношењем у записник њихових изјава. Прије давања изјаве свједок се морао заклети чашћу да ће говорити истину и само истину. Многи записници састављени су доста нестручно и са низом правописних и материјалних грешака. Ипак, ови су записници драгоцјен извор за утврђивање имена жртава и њихових џелата. У Возућој је Комисија саслушала око 30, у Хргама 14, у Лозној 10, у Предражићу 15, у Жељови 15, у Свињашници 9, у Трештеници 7 и у Ораховици 5 свједока. Сваки свједок је, поред жртава, навео и имена оних који су их поубијали или су у томе учествовали. На основу изјава неких свједока, сресни истражни органи покренули су истрагу и привођење суду осумњичених за ратне злочине. Изјаве свједока су, више послужиле за статистику, него за утврђивање стварног броја злочинаца.

Након проведене истраге злочинцима је суђено у окружним судовима у Добоју (за подручје Возуће, Лозне, Хрга и Свињашнице) и Тузли (за Жељову, Предражић, Трештеницу и Јарушке). Приликом саслушања свједока суд је захтијевао да се каже само оно што је лично виђено. Ако је, на примјер, свједок, чија је породица побијена, рекао да извршиоца није видио него од другог чуо, судија његову изјаву није уважавао. Само је незнатан број злочинаца, чија је кривица утврђена, осуђен на смрт. Већина усташа и муслиманских легионара, који су проглашени за ратне злочинце, осуђени на десетак година строгог затвора. Било је случајева да оптужени за злочин или његова родбина, свједоку добро плате да их пред судом не терети и не помиње. Тако су многи злочинци остали некажњени. Неки су, чак, бирани у политичке или у државне органе власти што је српски народ збуњивало и иритирало.

Да би успоставили некакав баланс злочинаца из редова свих народа, нове партизанске власти су настојале да за наводне злочине осуде и већи број Срба. Једној групи возућких Срба суђено је за наводну

ликвидацију партизанских ратника. Наиме, приликом повлачења партизанске Санџачке бригаде у току шесте непријатељске офанзиве, командант Илија Матерић је наредио да се због отежаних временских услова и непријатељске ватре, 40 тешко рањених бораца остави на Жедном Врху. Нашавши ове рањенике Возућани су их донијели у куће, његовали и сакривали од непријатеља. Додуше, два тешко рањена борца су убијена. Прича се да су, видевши да немогу преживјети, они тражили да им муке прекрате. Један од убијених је остао без једне ноге и био искрварио. Ипак, нико није имао право да им одузме живот.

Послије оздрављења и опоравка рањени борци су одлазили у своје јединице. Један од преживјелих рањеника Раде Бајић је по завршетку рата посјетио Возућу и захвалио својим спасиоцима. Међутим, по повратку у Завидовиће пријавио је органима унутрашњих послова да су на Жедном врху поубијани партизански рањеници. Одмах је поведена истрага и група Возућана се нашла на суду. Командир четничког вода из Миљевића Бошко Лукић је, као главни кривац, осуђен на 20 година робије. На нешто краће временске казне осуђени су Ранко Лукић и Недо Ивановић, Слободан Пејановић (Лозна) и браћа Данило и Рајко Мркаљевић. У ствари овај вјешто монтиран судски процес је имао за циљ да осуди истакнутије четнике, односно бранитеље возућког народа.

Као разлог за суђење истакнутијим четницима из Свињашнице и Лозне, узет је нестанак једног Рома из Јунузовића. Већ почетком фебруара 1946. године на саслушање у Завидовиће позван је десетар четничког вода у Свињашници Мирко Божановић. Из Миркове изјаве се види да је несталом Хаскић Биберу на полеђини пропуснице написао одобрење за несметано бављење оправком посуђа и то само у селу Туњик. Кад је Бибер отишао у село Боровце (Лозна), о њему није више ништа знао. Ипак, Мирко је, вјероватно само због учешћа у четничким редовима, десетак година провео у затвору.

Поводом нестанка поменутог Рома, Милева Ложњаковић, која је 13 мјесеци била у партизанима, изјављује да јој је Љубица Ђурић причала да је Бибера убио у шуми Оградница њен муж Стојан. Свједок Павле Демоњић потврђује да је Бибер 1943. године боравио у Боровцима и последњу ноћ провео у кући Саве Тодића, али што се с њим даље догодило није знао.[319]

Свиједок Љубица Ложњаковић, удата Ђурић изјављује: "Ја сам била законита жена Стојана Ђурића, командира четничке чете у Росуљама. У почетку рата Стојан је носио пушку, а касније пушкомитраљез. Једног дана донио је неку бијелу блузу и дао је брату Сретку. Од његове мајке сам чула да је блуза мајстора за оправку посуђа и да га је у Огранници убио њен син Стојан. Ја то нисам видјела, него сам чула. Мара Тодић-Ближњаковић ми је причала да је те критичне ноћи њиховој кући долазио Стојан Ђурић и са још једним непознатим човјеком одвео Бибера Хускића.

[319]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача, Кутија 237, документ број 40525

Свједокиње Мара и Загорка Тодић су изјавиле да је те ноћи у кућу дошао један непознат човјек, тражио Биберову торбу и одвео га у ноћ. Што се даље дешавало, оне нису знале. Да је то убиство починио Стојан Ђурић, иначе познати митраљезац и веома храбар борац, одлучно су побијале.[320] Стојан Ђурић је, ипак, оптужен и изведен пред суд. Само захваљујући интервенцији једне партизанке, којој је у Озрену спасио живот, Стојан је ослобођен робије. За учешће у четничким редовима из Лозне нико није осуђен нити је брисан са бирачких спискова. Приликом кандидовања одборника за општинско и среско вијеће у Бановићи Селу кандидован је Хусо Модрић, који је индиректан учесник покоља у Жељови и покушавао насилно превести неколико дјеце православне вјере на ислам.[321] И поред протеста Хусо је, ипак, постао одборник.

[320]) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача, Кутија 237, документ број 40523

[321]) Фронт Слободе, год. X, бр. 324 од 20.XI 1952.

ВРИЈЕМЕ ОБНОВЕ И ИЗГРАДЊЕ

Одмах по ослобађању наше земље на свим нивоима успостављена је, како се тада називала, народна власт. Основни носиоци локалне и регионалне власти били су мјесни, општински и срески народни одбори. Мјесне народне одборе, као најниже органе власти, чинио је одређен број одборника, предсједник и секретар. Мјесни народни одбор (МНО) Возућа формиран је на Лугу 25. 4 1945. године. Први предсједник био је државни службеник из Стога Богдан Петровић, а секретар чиновник из Васовина Никола Стјепановић. МНО Возућа чинила су села: Баре, Јеличићи, Пејићи, Калајиши, Вуковине, Шиктари, Присјека, Липа и други засеоци. У исто вријеме формирани су мјесни народни одбори Хрге, Лозна, Ораховица, Тумаре, Бријесница и други.

Мјесни народни одбор Хрге, са сједиштем у Стогу, чинила су села: Каменица, Хрге, Медићи, Свињашница, Васовине, Турчиновићи, Миљевићи, Трнићи, Хаџићи, Јањили, Подволијак и Предрази. Први предсједник МНО био је угледни домаћин из Стога Јован Петровић, а матичар Борка Стакић.

Мјесни народни одбор Лозна састојао се из засеока Лозне (Подборик, Градина, Пејановићи, Коса, Кестен, Крчевине, Ђокановићи, Боровци, Ђурићи и Дамјановићи). Сеоне и Прибитковића. Сједиште МНО Лозна било је неко вријеме у кући Лукић Благоја, који је уједно био и први предсједник. Први послератни одборници били су: Стјепо Ложњаковић, Момир Пејановић, Душан Николић, Недо Петковић, Урош Савичић, Божо Андрић и други.

Мјесни народни одбори Возућа, Лозна и Хрге су са још 17 улазили у састав Народног одбора среза Завидовићи, округа Добој. Мјесни народни одбори Ораховица (српска и муслиманска), Тумаре, са Мичијевићима, Трештеница са Јарушкама и Стикама, Бријесница, Турија и Пољице улазили су у састав среза Лукавац и округа Тузла. Жељова, Врачевац, Предражић и Капетаново Брдо остали су до 1947. године у општини Пурачић, мјесни уред Бановићи.

Основни задаци мјесних народних одбора су да на свом подручју доследно проводе државне законе и партијске одлуке, да прикупљају откуп, организују добровољне радне бригаде, обнављају порушене

објекте, помажу ОЗН-и у хапшењу одметника и да обављају друге послове из њихове надлежности. У одборе су постављени провјерени људи, углавном чланови или симпатизери Комунистичке партије. И само мала сумња у њихов рад били су смјењивани или кажњавани. Одборници из Ораховице, Трештенице и Бријеснице су, због јатаковања са одметницима, 15. 12 1945. године смијењени јер су, наводно негативно утицали на народ. Тог дана је лукавачка ОЗН-а извијестила да је ухапшен "зликовац" Милан Кулишић-Форкапа и и зеленокадраш Ибрахим Суљић.[322]

Период од 1945 до 1947. године комунистичка власт је прогласила за обнову и изградњу ратом порушене земље. У обнови уништених индустријских постројења, мостова и саобраћајница ангажовано је сво радно способно становништво. Осјећала се нека радна живост и елан. Стално је понављана парола: "Док је обнова, нема одмора". На изградњи жељезничких пруга највише удјела дале су омладинске добровољне радне бригаде. У свим мјесним одборима завидовићког среза формирале су се добровољне радне бригаде. Радно способни мушкарци и неудате жене имали су обавезу провести на радним акцијама најмање два мјесеца годишње. Било је и честих случајева да "добровољце" милиција насилно одводи. Кукњава мајки за одведеним синовима или кћеркама често су се по селима дуго разлијегале. Са озренско-возућког подручја на добровољни рад се највише ишло у завидовићке пилане, бановићке руднике, шумска радилишта и друга предузећа. Многи "добровољци" су послије одређене обавезе остајали у предузећу и постајали стални радници. У Возућој су добровољне радне бригаде краће вријеме радиле на циглани.

Послије обнове порушеног почела је изградња нових саобраћајница и индустријских постројења. Већ 1946. године обновљена и знатно проширена производња мрког угља у бановићким рудницима. Отворене су нове јаме и изграђени површински копови. Велики допринос у обнови и развоју бановићких рудника дале су и добровољне радне бригаде. Почела је и убрзана изградња рударског насеља Литва. У Завидовићима је 1948 почела. а 1950. године завршила и пуштена у производњу Творница монтажних кућа.[323]

Велики додатни терет ратом осиромашеним сељацима били су порези и обавезан откуп вуне, лана, конопље, жита, меса, млијека и других живежних намирница. Ове обавезе сељацима власт је увела ради покретања индустријске текстилне производње и исхране војске, бројне радничке класе, полиције и адмнистрације. У случају да неки порески обвезник не може своје обавезе на вријеме дати, долазили су, у пратњи милиције, порезници и одгонили краву, волове и другу затечену стоку. По засеоцима Лозне често су се могли чути јауци жена и проклињање порезника који су одводили чак и последњу краву. Приликом предаје вуне и млијека сељаци су у њих стављали со, односно воду и тако тежину

[322]) Регионални архив Тузла, Фонд: Окружни комитет КПЈ, Кутија 711, бр. документа 31/291 и 1/319

[323]) "Кривају", бр. 19, год II од 12.II 1950.

повећавали. Због ове "преваре" многи су провели у затвору. Прикупљање откупа и пореза народ је кроз пјесму овако приказао:

"Састала се тројица сељака, па говоре обавеза јака.
Онај трећи по глави се чешка, браћо моја обавеза тешка.
Имао сам стоке пуну шталу, а сад имам само једну краву.
Моја крава два квинтала важе, а два и по обавезе траже.
И телетa устаде ми дрека кад наступаде обавеза млијека.
Прочује се пропаганда нека да ће тражит по тавану шпека.
Нека траже моја наћи неће, ја сам своје сланово у вреће
Врећу меса и две канте масти и однио гдје се сијено пласти.
Једног петка око дана пола, за моје сијено заведоше кола да
покупе пола сијена моја.
Уста цика одборника Панте, нашао је и месо и канте.
Немој, друже, светога ти Панте, узми месо остави ми канте.
А он на ме отвори галаму, што ти није месо на тавану.
Ми ходамо гладни по терану, а ти храниш мише по сијену.
Ал' ево ти горега белаја: обавеза почиње на јаја.
Мене одбор са капије зове па ме пита гдје су коке моје
Друже Панто, ја сам покло своје.
А он на ме отвори галаму кад зајева ороз на тавану ....."

Обавеза и порези су били толика оптерећења сиромашним сељацима да су многи говорили како им је лакше било живјети за вријеме рата него у периоду обнове и изградње.

Доста пажње среске власти су посвећивале и значајне успјехе постизале и на пољу културно-просвјетног рада. Путем мјесних одбора завидовићке и лукавачке среске власти одмах по завршетку рата покренуле су акцију описмењавања и просвећивања народа. У свим селима организовани су аналфабетски течајеви. За само неколико јесенско-зимских мјесеци по посебном наставном програму описмењен је знатан број одраслих становника. У недостатку учитеља течајце су описмењавали и људи који су раније завршили основну школу или ученици завршног разреда основне школе. По завршетку течаја полазници су полагали завршни испит и добивали увјерење.

До 1947. године у завидовићком срезу постијале су основне школе само у граду и још четири у селима (Возућа, Стог, Хајдеровићи и Чардак). Те године отворене су основне школе у Долцу, Гостовићу, Лозној, Кривају, Прилуку и другим мјестима. Поред слабе опремљености школа уџбеницима и наставним средствима, проблем је представљао и недостатак стручних учитеља. У Завидовићима је било и вишка учитеља, али они нису хтјели радити у селу.

Прва основна школа за подручје Лозне отворена је 1947. године у згради званој мејтеф (мектеб) у Сеони. Њен први учитељ био је Србијанац Мирко Стојановић. Њега су, изгледа, неки Сеоњани оптужили да је информбировац, па је морао отићи. Године 1950. основна школа је из Сеоне пренесена у новосаграђену школску зграду у Лозној.

Тих година отворене су основне школе у Тумарама, муслиманској Трештеници, Турији, Жељови и Свињашници.

Аграрна реформа, коју су комунисти проводили са великом помпом, у извјесној мјери осјетила се и на подручју завидовићког и лукавачког среза. У сваком срезу формирана је аграрна комисија која је вишкове земљишта преко 100 дунума одузимала од власника и стављала у мјесни земљишни фонд. На подручју мјесних одбора Возуће, Хрге и Лозна вишак посједовање земље одузет је само од неколицине власника. Међутим, због неплодности и удаљености од комуникација, одузете парцеле су већином постепено враћене ранијим власницима. Иначе, беземљаши су одузете парцеле нерадо примили као што их је и комисија ријетко давала. Беземљаш из српске Трештенице Лазо Новаковић је, на примијер, тражио од Аграрне комисије да му се из земљишног фонда, који је у Трештеници износио око 500 дунума, додијели једна парцела, али је никада није добио. Такође је мало било и експропријација земљишних посиједа. Једино је земљиште, на којем се налази град Бановићи, у име државе одузео од власника рудника Радин Миодрага Стаменковића и од угледног трговца из Пурачића Јове Благојевића.[324]

У циљу унапређивања пољопривредне производње на подручју завидовићког и лукавачког среза формирано је, по угледу на руске колхозе, неколико сељачких радних задруга. Од засеока Подборик, Градина и Пејановићи 1950. године основана је Земљорадничка задруга Лозна. Иако су среске власти вршиле притисак остали засеоци се нису хтијели укључивати у задругу. Први предсиједник Задруге у Лозној је био Благоје Лукић. Од 1952 па до њеног распуштања 1953. године предсиједник је био Бошко Стојановић. За потребе задругара у Градини је изграђена велика штала, зграда са већом салом и канцеларијама и парни млин. У овим просторијама су отворене трговине мијешовитом робом, коларска, ковачка и обућарска радионица.

Од друштвено-политичких организација на подручју мјесних одбора завидовићког и Лукавачког среза активно су дијеловале ћелије Комунистичке партије Југославије (КПЈ) о одбори Народног фронта (НФ) и Народне омладине. Први секретар ћелија КПЈ били су: у Возућој Радован Његомировић, у Лозној Адем Куртић и Бошко Стојановић, у Хргама Чедо Благојевић и у Трештеници Марко Михајловић, који је 1947. године отишао у политичку школу.[325] Први предсједник Мјесног одбора Народног фронта у Возући био је лугар Мехин Мулахалиловић. У Лозној су предсиједници Народног фронта били Брагоје Лукић, Момир Пејановић, Славко Пејић и Милош Ложњаковић.

Одбори Црвеног крста, који су постојали у свим мјесним одборима, углавном су дијелили сиромашним помоћ у храну и одјећи и стоци коју су слале међународне хуманитарне организације. Од живежних намирница највише се добивало млијеко у праху и такозвана

[324]) Регионални архив Тузла, Фонд: Општински комитет КПЈ Бановићи, Кутија 1, бр. документа 119/74

[325]) Регионални архив Тузла, Фонд: Општински комитет КПЈ Бановићи, Кутија 1, бр. документа 2117/74

"Труманова јаја". (јаја у праху). Предсиједник Мјесног одбора црвеног крста за Лозну био је Славко Пејић.
У новембру 1945. године одржани су избори за Уставотворну скупштину. Током два предходна мијесеца у свим мијесним одборима одржане су предизборне конференције. Из извијештаја среских власти види се да српски народ није с одушевљењем прихватио нову власт нити се на предизборне конференције масовније одазивао. У српској Трештеници је, на примијер, 19. 10. 1945. године на конференцији Народног фронта присуствовало само 5 мушкараца и три жене, док је у муслиманској Трештеници учествовало 70 мушких и 40 женских лица.[326] Извијештавајући надлежне у Тузли, секретар среског комитета КПЈ у Лукавцу каже: "Предсиједник Мјесног народног одбора Турије Војин Марјановић је у кафани рекао да његов народ неће изаћи на изборе, јер нема опозиционе листе и да ће послије избора бити друкчије стање. Он ће се увијек држати свог народа којег више воли него нову власт. Последица тог говора је да народ Милина Села није на изборе изашао у већем броју.[327] У другом извијештају се наводи: "Српско становништво Озрена крвно је везано за четнички покрет. Бандит Јово Јовичић је код цркве у Тумарама држао говор и вријеђао народну власт". За муслиманска села речено је да су здравији елеменат и да не насиједају провокацијама чаршијских и других реакционара. Потпуно су се опредијелила на страну Народног фронта.[328] За непријатељску пропаганду оптужен је и Симо Ристић да забрањује пјевање комунистичких пјесама у својој кући већ дозвољава само четничке. Стана Михајловић је одвраћала људе да се не уписују у Сељачке радне задруге већ да их укину. Противила се и узимању откупа и пријетила да ће доћи Американци. Петар Стевановић је псовао комунисте и пријетио да ће их, кад на власт дође краљ, све казнити.[328]

Године 1947. извршена је реорганизација локалне управе. Одржани су избори за нове одборнике мјесних одбора. На предизборном скупу у Стогу свештеник Јован Гузина је испекао хљеб од само једног килограма брашна. Хљебић је подијелио на шест дијелова. Присутним је један дио показао и рекао да им власти толико гибире (следовања) дају и питао их дали од тога могу живијети. Због ове опаске Јован је оптужен и за слаб одзив гласача.

По новој територијалној подијели број мјесних одбора је знатно смањен. Мјесном одбору Возућа тада су припојени Рибница, Предражић, Врачевац и Жељова. Мјесни народни одбор Лозна је укинут и припојен Хргама. Од тада је Мјесни одбор Хрге обухватао села: Каменицу, Јањиле, Миљевиће, Предраге, Лозну, Свињашницу, Сеону, Васовине, Трниће, Турчиновиће, Медиће, Хрге и Хаџиће. Предсједник мјесног одбора Хрге тада је био Чедо Благојевић. Пошто је убрзо оптужен за нестанак

[326]) Регионални архив Тузла, Фонд: Општински комитет КПЈ Бановићи, Кутија 1, бр. документа 64/74
[327]) Регионални архив Тузла, Фонд: Срески комитет КПЈ Лукавац, Кутија 165, бр. документа 12/45
[328]) Регионални архив Тузла, Фонд: Срески комитет КПЈ Лукавац, Кутија 165, бр. документа 199 (Јово Јовичић је 1947. убијен на Кврги)

некаквих партизана, Чедо је отишао на издржавање казне, а предсједник, и уједно и партијски секретар постао је Бошко Стојановић.[329]

Године 1953. укинути су мјесни народни одбори, а формирани народни одбори општина. Подручје Мјесног народног одбора Хрге припојено је новоформираном Народном одбору општине Возућа. Од тада је општина Возућа обухватала Лозну, Ораховицу, Кривају, Свињашницу, Возућу и села уз Кривају до Каменског. Жељова је тада прикључена општини Бановићи. До 1956. године предсиједник општине био је и Никола Стјепановић, којег је замијенио Урош Трипуновић.

О резултатима и плановима рада општине Возуће може се нешто сазнати и из записника са 17. сједнице Скупштине одржане 27. 12. 1956. године. Сједницу је водио предсједник општине Урош Трипуновић, а записник секретар Саво Стјепановић. У дискусији су учествовали одборници Љубан Пејић, Урош Павловић, Милис Петковић, Момир Петровић, Душан Марковић и други.

Друштвеним планом за 1956. годину било је предвићено да се у Стогу отвори један каменолом и циглана. Испитивања су утврдила да су квалитет камена и земље задовољавајући. Међутим, због недостатка средстава радови нису ни покренути. Планом је предвићена и изградња пута Возућа-Рибница-Бановићи. Пројекат овог пута већ је био готов. Констатовано је да у земљорадничкој задрузи Лозна раније отворене ковачка, коларска и обућарска радионица успјешно послују. Током те године довршена је изградња хидроцентрале, која је за мијесто Возућу давала довољно енергије. Предложено је да се таква хидроцентрала изгради и у Царевој Ћуприји. Мале хидроцентрале на потоцима изградили су: у Предразима Цвијетин Илић, у Васићима Драго Божић, у Стогу Јосип Стакић и у Сјенокосу Милош и Момир Петровић. Покренута је акција за проширење школа у Лозној, Пашалићима, Силвићима и довршење изградње у Каменском.[330]

Године 1958. општина Возућа је укинута. Њена територија прикључена је општинама Завидовићи (Возућа, Предражић, Свињашница, Хрге, Криваја и друга села), Бановићима (Лозна и Жељова), Лукавцу (Ораховица) и Варешу (Царева Ћуприја и Каменско). Од тада је Возућа мјесни уред, односно мјесна заједница.

[329]) Регионални архив Тузла, Фонд: Срески комитет КПЈ Лукавац, Кутија 165, бр. документа 11/1

[330]) Архив Музеја источне Босне у Тузли, Фонд: Окружни народни одбор, Кутија 9, број документа 4353/60

Стање броја становника по пописима
1948, 1953, 1961, 1971 и 1981. године:

ред. бр.	мјесто.	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.
1.	Возућа	946	974	1078	1688	1912
2.	Вуковине	223	253	309	(у оквиру	Возуће)
3.	Лозна	910	1015	1173	1201	1222
4.	Сеона	811	948	1107	1665	1367
5.	Хрге	643	666	611	526	331
6.	Каменица	41	43	301	73	59
7.	Жељова	104	173	244	310	33
8.	Свињашница	446	533	612	-	664
9.	Миљевићи	616	697	719	738	769
10.	Гостовић	1246	1469	1694	1957	2168
11.	Подволујак	33	34	47	-	45
12.	Карачић	543	698	688	-	636
13.	Трештеница Горња	146	180	471	-	471
14.	Трештеница Доња	492	430	649	799	842
15.	Завидовићи општина	25137	29863	36250	44018	51861
16.	Бановићи	986	3040	5105	5456	6837
17.	Општина Бановићи	7894	12012	17151	20334	23846
18.	Завидовићи град	3723	5400	7304	9366	11444
19.	Ораховица	-	-	254	-	984
20.	Бријесница Доња	-	-	298	-	1048
21.	Бријесница Горња	-	-	146	-	633
22.	Тумаре	-	-	185	-	643
23.	Вијенац	-	-	17	-	52
24.	Милино Село	-	-	-	-	420

СПИСАК ЖРТАВА РАТА
1941. - 1945. ГОДИНЕ

Ред. бр.	Презиме	Име	Име оца	Година рођења	Година смрти	Мјесто и начин смрти
			ПРЕДРАЖИЋ			
1.	Ђокић	Алекса	Милован	1900.	1942.	Јасеновац
2.	Ђокић	Милован	Коста	1923.	1942.	Јасеновац
3.	Ђокић	Остоја	Коста	1925	1942	Јасеновац
4.	Ђокић	Ненад	Алекса	1925.	1943.	Сјеница погинуо
5.	Ђокић	Коста	Милован	1896.	1942.	Јасеновац
6.	Јовић	Цвијетин	Станко	1900.	1942.	Јасеновац
7.	Јовић	Васкрсија	Станко	1906.	1942.	Јасеновац
8.	Јовић	Митра	Стево	1908.	1942.	убијена у кући
9.	Јовић	Радмила	Васкрсија	1936.	1942.	заклана у кући
10.	Јовић	Стеван	Васкрсија	1928.	1942.	погинуо, Бановићи
11.	Марковић	Саво	Ђокан	1888.	1942.	На Врани разапет
12.	Марковић	Васо	Максим	1909.	1942.	На Врани прикован на букву
13.	Марковић	Петра	Стево	1911.	1942.	умрла од ударца
14.	Марковић	Ристо	Васкрсија	1900.	1942.	Јасеновац
15.	Марковић	Петра	Данило	1922.	1942.	У Хајдучком потоку убијена
16.	Марковић	Крсто	Марко	1900.	1942.	Јасеновац
17.	Марковић	Миливоје	Крсто	1923.	1942.	Јасеновац
18.	Марковић	Драгица	Крсто	1920.	1942.	Осјечани, заклана
19.	Марковић	Милка	Крсто	1932.	1942.	Осјечани, заклана
20.	Марковић	Ђоко	Јован	1903.	1942.	Јасеновац
21.	Марковић	Мирослав	Јован	1917.	1942.	Јасеновац
22.	Марковић	Видоје	Јован	1923.	1942.	Јасеновац
23.	Марковић	Срето	Јован	1920.	1943.	Пријепоље, погинуо у НОБ-у
24.	Марковић	Дијко	Тодор	1892.	1942.	Јасеновац
25.	Марковић	Милија	Станко	1910.	1942.	у штали убијен
26.	Марковић	Анђелка	Драгољуб	1939.	1942.	у Предражићима, убијен
27.	Марковић	Драго	Драгољуб	1939.	1942.	у кући убијен
28.	Марковић	Јован	Драгољуб	1941.	1942.	у кући убијен
29.	Марковић	Драгољуб	Јован	1921.	1942.	Јасеновац
30.	Марковић	Јово	Ђоко	1938.	1942.	у кући убијен
31.	Марковић	Косана	Благоје	1939.	1942.	у кући убијен
32.	Марковић	Срето	Бранко	1937.	1942.	у збијегу смрзао се
33.	Марковић	Босиљка	Томо	1922.	1942.	у кући убијен
34.	Митровић	Јово	Станко	1899.	1942.	Јасеновац, отјеран
35.	Митровић	Драгица	Јово	1939.	1942.	у Рибницама спаљена
36.	Остојић	Лука	Милан	1900.	1942.	у Јасеновац отјеран
37.	Остојић	Сава	Милан	1890.	1942.	у Рибницама спаљен, кнез
38.	Остојић	Јефа	ж.Савина	1890.	1942.	у Рибницама спаљена
39.	Остојић	Перо	Саво	1915.	1942.	у Јасеновац отјеран
40.	Остојић	Милица	Јован	1915.	1942.	у Рибницама М. спаљена
41.	Остојић	Милена	Перо	1939.	1942.	у М. Рибницама спаљена
42.	Остојић	Савка	Перо	1938.	1942.	у М. Рибницама спаљена
43.	Остојић	Јелисавка	Перо	1935.	1942.	у М. Рибницама спаљена
44.	Остојић	Јованка	Перо	1936.	1942.	у М. Рибницама спаљена
45.	Остојић	Војина	Перо	1932.	1942.	у М. Рибницама спаљена
46.	Остојић	Милан	Перо	1930.	1942.	у Јасеновац отјеран
47.	Остојић	Милош	Сава	1912.	1942.	на Врани убијен и разапет

Ред. бр.	Презиме	Име	Име оца	Година рођења	Година смрти	Мјесто и начин смрти
48.	Остојић	Тода	Симо	1914.	1942.	у М. Рибницама спаљена
49.	Остојић	Драгиња	Милош	1937.	1942.	у М. Рибницама спаљена
50.	Остојић	Саво	Милош	1936.	1942.	у кући убијсна
51.	Остојић	Паво	Милош	1937.	1942.	у М. Рибници убијен
52.	Остојић	Стана	Милош	1935.	1942.	у М. Рибници убијена
53.	Остојић	Јово	Митар	1919.	1942.	у Јасеновац отјеран
54.	Остојић	Стево	Сава	1911.	1942.	у Јасеновац отјеран
55.	Остојић	Кристина	Нико	1917.	1942.	у М. Рибницама спаљена
56.	Остојић	Благоје	Стево	1936.	1942.	у М. Рибници убијен
57.	Остојић	Стана	Стево	1938.	1942.	у М. Рибници спаљена
58.	Остојић	Цвијета	Илија	1902.	1942.	у Мргану убијена
59.	Остојић	Павле	Илија	1898.	1942.	у Јасеновац отјеран
60.	Остојић	Јока	Нико	1901.	1942.	у Мргану убијена
61.	Остојић	Молош	Павле	1938.	1942.	у Мргану убијен
62.	остојић	Даница	Павле	1937.	1942.	у Мргану убијен
63.	Остојић	Смиљка	Павле	1935.	1942.	у Мргану убијена
64.	Остојић	Илија	Павле	1924.	1942.	у Јасеновац оујеран
65.	Остојић	Љубан	Саво	1910.	1942.	у М. Рибницама спаљен
66.	Остојић	Остоја	Милан	1888.	1942.	у Јасеновац отјеран
67.	Остојић	Миољка	Марко	1897.	1942.	у М. Рибницама убијена
68.	Остојић	Радојка	Стево	1932.	1942.	убијена у М. Рибнице
69.	Остојић	Миладин	Остоја	1938.	1942.	на Марином Брду убијен
70.	Остојић	Радојка	Остоја	1928.	1942.	убијена у М. Рибници
71.	Остојић	Даринка	Стево	1919.	1942.	у мргану заклана
72.	Остојић	Душанка	Бранко	1938.	1942.	у Мргану заклана
73.	Остојић	дијете	Бранко	1941.	1942.	у Мргану заклано
74.	Остојић	Ђорђо	Ставан	1890.	1942.	у Јасеновцу
75.	Остојић	Данило	Стеван	1901.	1942.	у јасеновцу
76.	Остојић	Ангелина	Данило	1932.	1942.	у Предражућу убијена
77.	Остојић	Милан	Милош	1917.	1942.	у М. Рибницама убијен
78.	Остојић	Теда	Раде	1884.	1942.	у М-Рибницама убијена
79.	Остојић	Милица	Радован	1902.	1942.	у М. Рибницама убијена
80.	Пејкановић	Саво	Илија	1906.	1942.	у Јасеновцу
81.	Пејкановић	Јово	Илија	1909.	1942.	у Јасеновцу
82.	Пејкановић	Саво	Јово	1934.	1942.	у свом селу убијен
83.	Пејкановић	Ђоко	Симо	1905.	1942.	у Јасеновцу
84.	Пејкановић	Љепосава		1907.	1942.	у Мргану убијена
85.	Пејкановић	Јованка	Милован	1900.	1942.	умрла од рањавања
86.	Пејкановић	дијете			1942.	у Мргану убијено
87.	Радић	Божо	Ђорђија	1896.	1942.	у Возућој убијен
88.	Радић	Душан	Божо	1923.	1942.	у Возућој убијен
89.	Радић	Лука	Ђорђо	1898.	1942.	у Јасеновцу
90.	Радић	Илија	Лука	1922.	1942.	у Јасеновцу
91.	Радић	Марко	Ђорђа	1906.	1942.	на Врани убијен -мучен
92.	Радић	Радо	Цвијетин	1913.	1942.	у Јасеновцу
93.	Стојановић	Лука	Илија	1900.	1942.	у Јасеновцу
94.	Стојановић	Обрен	Илија	1902.	1945.	у Трештеници убијен
95.	Стојановић	Стана	Сава	1908.	1942.	у М. Рибницама спаљена
96.	Стојановић	Јефимија	Обрен	1926.	1942.	у М. Рибницама спаљена

Ред. бр.	Презиме	Име	Име оца	Година рођења	Година смрти	Мјесто и начин смрти
97.	Стојановић	Јагода	Обрен	1926.	1942.	у М. Рибницама спаљена
98.	Стојановић	Митар	Обрен	1939.	1942.	у М. Рибницама спаљен
99.	Стојановић	Љепосава	Обрен	1928.	1942.	у М. Рибницама спаљена
100.	Стојановић	Милосава	Обрен	1931.	1942.	у М.Рибницама спаљена
101.	Стојановић	Ангелина	Обрен	1936.	1942.	у М.Рибницама спаљена
102.	Стојановић	Љубица	Сава	1906.	1942.	у М. Рибницама спаљена
103.	Стојановић	Марица	Илија	1928.	1942.	у М. Рибницама спаљена
104.	Стојановић	Зорка	Илија	1931.	1942.	у М. Рибницама спаљена
105.	Стојановић	Драгица	Илија	1933.	1942.	у М. Рибницама спаљена
106.	Стојановић	Благоје	Илија	1932.	1942.	у М. Рибницама спаљен
107.	Стојановић	Мирко	Илија	1902.	1942.	у селу убијен
108.	Стојановић	Госпава	Никола	1902.	1942.	у селу убијена
109.	Стојановић	Саво	Илија	1895.	1942.	у Јасеновцу
110.	Стојановић	Јованка	Стево	1892.	1944.	умрла од тифуса
111.	Стојановић	Срето	Сава	1926.	1942	у Жељовачкој ријеци убијен
112.	Стојановић	Драго	Илија	1933.	1942.	у М. Рибницама убијен
113.	Стојановић	Милан	Обрен	1935.	1942.	у М. Рибницама убијен
114.	Стојановић	Савка	Обрен	1929.	1942.	у М. Рибницама убијена
115.	Тодоровић	Илија	Саво	1889.	1942.	у Јасеновцу
116.	Тодоровић	Марко	Перо	1906.	1942.	у Јасеновцу
117.	Тодоровић	Саво	Јован	1870.	1942.	у кући убијен
118.	Тодоровић	Митар	Саво	1897.	1942.	у Јасеновцу
119.	Тодоровић	Ђука	ж.Митра	1902.	1942.	умрла од ударца
120.	Тодоровић	Ђорђо	Митар	1921.	1942.	у Јасеновцу
121.	Тодоровић	Милка	Митар	1936.	1942.	умрла у збијегу-Коњух
122.	Тодоровић	Зорка	Митар	1938.	1942.	умрла у збијегу-Коњух
123.	Тодоровић	Јован	Митар	1918.	1942.	у кући убијен
124.	Тодоровић	Бранко	Никола	1923.	1942.	у Јасеновцу
125.	Тодоровић	Јанко	Никола	1923.	1942.	у јасеновцу
126.	Тодоровић	Перо	Васо	1900.	1942.	у М. Рибница убијен
127.	Тодоровић	Мара	Перо	1932.	1942.	у М. Рибницама убијен
128.	Тодоровић	Даринка	Перо	1937.	1942.	у М. Рибницама убијен
129.	Тодпровић	Цвијета	Перо	1930.	1942.	у М. Рибницама убијен
130.	Тодоровић	Васкрсија	Митар	1912.	1942.	у Јасеновцу
131.	Тодоровић	Јованка	Васкрсија	1939.	1942.	убијена и спаљена
132.	Тодоровић	Милан	Васкрсија	1939.	1942.	убијен и запаљен у кући
133.	Тодоровић	Јован	Васкрсија	1937.	1942.	убијена и запаљена у кући
134.	Тодоровић	Крсто	Јован	1923.	1942.	у Јасеновцу
135.	Тодоровић	Милка	Данило	1922.	1942.	заклана у кући
136.	Тодоровић	Ковиљка	Крсто	1941.	1942.	убијена у кући
137.	Тодоровић	Јован	Остоја	1939.	1942.	заклан у кући
138.	Тодоровић	Јованка	Остоја	1941.	1942.	заклана у кући
139.	Тодоровић	Јанко	Марко	1923.	1942.	у Јасеновцу
140.	Тодоровић	Драго	Марко	1939.	1942.	убијен у кући
141.	Цетић	Михајло	Тома	1900.	1942.	убијен пред кућом
142.	Цетић	Анђа	Ђука	1902.	1942.	убијена с мужем
143.	Цетић	Ратко	Михајло	1933.	1942.	убијен пред кућом
144.	Цетић	Благоје	Михајло	1931.	1942.	убијен пред кућом
145.	Цетић	Љубица	Михајло	1926.	1942.	убијена пред кућом

Ред. бр.	Презиме	Име	Име оца	Година рођења	Година смрти	Мјесто и начин смрти
146.	Цетић	Митр	Михајло	1922.	1942.	убијен пред кућом
147.	Цетић	Милан	Михајло	1920.	1942.	убијен на Врани
148.	Цетић	Стево	Томо	1902.	1942.	убијен код куће
149.	Цетић	Госпава	ж.Стеве	1894.	1942.	убијена код куће
150.	Цетић	Сретко	Стево	1924.	1942.	убијен код куће
151.	Цетић	Даница	Стево	1932.	1942.	убијена код куће
152.	Цетић	Зорка	Стево	1929.	1942.	убијена код куће
153.	Чанчаревић	Јефимија		1890.	1942.	убијене код куће
154.	Чанчаревић	Милан	Никола	1909.	1942.	у Јасеновцу
155.	Чанчаревић	Рајко	Никола	1919.	1943.	погинуо од усташа
156.	Чанчаревић	Цвијетин	Никола	1906.	1942.	у Јасеновцу
157.	Чанчаревић	Стоја	Јово	1907.	1942.	заклана и спаљена
158.	Чанчаревић	Радица	Цвијетин	1936.	1942.	заклана и спаљена
159.	Чанчаревић	Петра	Цвијетин	1929.	1942.	заклана и спаљена
160.	Чанчаревић	Миољка	Цвијетин	1931.	1942.	заклана и спаљена
161.	Чанчаревић	Драгана	Цвијетин	1937.	1942.	заклана и спаљена
162.	Чанчаревић	Десанка	Цвијетин	1940.	1942.	заклана и спаљена
163.	Чанчаревић	Радован	Цвијетин	1939.	1942.	заклан и спаљен
164.	Станковић	Стеван		1915.	1942.	убијен код куће
165.	Станковић	Петра	Дујко	1918.	1942.	убијена код куће
166.	Станковић	Цвија	Стеван	1939.	1942.	убијена код куће

ВРАЧЕВАЦ

1.	Асентић	Лука	Стево	1902.	1942.	погинуо на Киновици
2.	Асентић	Јевросима	Станко	1909.	1942.	убијена у М. Рибницама
3.	Асентић	Милан	Лука	1926.	1942.	убијен на Киновици
4.	Асентић	Стјепан	Станко	1882.	1942.	убијен у М. Рибницама
5.	Асентић	Осоја	Стјепан	1912.	1942.	убијен код Олова
6.	Асентић	Перо	Ђоко	1926.	1942.	у Јасеновцу
7.	Асентић	Јанко	Марко	1908.	1942.	убијен у Возућој
8.	Благојевић	Ђуро	Јово	1898.	1942.	отјеран у Јасеновац
9.	Благојевић	Божица	Јово	1900.	1942.	спаљена у М. Рибнице
10.	Благојевић	Радован	Ђуро	1925.	1942.	спаљен у М. Рибнице
11.	Благојевић	Јово	Ђуро	1926.	1942.	спаљен у М. Рибнице
12.	Благојевић	Стево	Ђуро	1928.	1942.	убијен на Киновици
13.	Благојевић	Миља	Стево	1892.	1942.	убијена у М. Рибнице
14.	Благојевић	Љубан	Ђуро	1918.	1942.	убијен на Киновици
15.	Благојевић	Ђорђо	Матија	1923.	1942.	убијен Хан-Пијесак
16.	Благојевић	Милан	Матија	1921.	1942.	убијен на Киновици
17.	Благојевић	Аница	Матија	1926.	1942.	спаљена у М. Рибнице
18.	Благојевић	Зорка	Матија	1928.	1942.	спаљена у М. Рибнисе
19.	Благојевић	Петар	Јово	1910.	1942.	отјеран у Јасеновац
20.	Благојевић	Цвијетан	Јово	1912.	1942.	отјеран у Јасеновац
21.	Благојевић	Даница	Цвијетин	1939.	1942.	убијена на Осјечком Брду
22.	Благојевић	Урош	Цвијетин	1940.	1942.	убијен на Осјечком Брду
23.	Благојевић	дијете	Цвијетин	1937.	1942.	убијено на Брду
24.	Благојевић	дијете	Цвијетин	1941.	1942.	убијено на Осјечком Брду

Ред. бр.	Презиме	Име	Име оца	Година рођења	Година смрти	Мјесто и начин смрти
25.	Благојевић	дијете	Цвијетин	1935.	1942.	убијено на Брду
26.	Благојевић	Митар	Јово	1904.	1942.	отјеран у Јасеновац
27.	Благојевић	Стево	Јово	1906.	1942.	отјеран у Јасеновац
28.	Благојевић	Босиљка	Ђуро	1922.	1942.	убијена у М. Рибнице
29.	Благојевић	Љубица	Ружица	1910.	1942.	убијена у М. Рибнице
30.	Ђокић	Стана	Мића	1907.	1942.	убијена у М. Рибнице
31.	Ђокић	Роса	ж.Остије	1912.	1942.	убијена на Понијерки
32.	Ђокић	Јово	Остоја	1930.	1942.	убијен у Осјечанима
33.	Ђокић	Јока	Осоја	1932.	1942.	убијена у Осјечанима
34.	Ђокић	Невенка	Осоја	1936.	1942.	заклана у Осјечанима
35.	Ђокић	Алекса		1890.	1942.	убијен у Возући
36.	Ђокић	Ненад	Алекса	1920.	1942.	погинуо на Озрену
37.	Ђокић	Митар	Петар	1913.	1942.	отјеран у Јасеновац
38.	Јовановић	Станко	Ристо		1942.	отјеран у Јасеновац
39.	Јовановић	Јово	Перо	1881.	1942.	отјеран у Јасеновац
40.	Јовановић	Перо	Јово	1913.	1942.	отјеран у Јасеновац
41.	Јовановић	Душан	Јово	1912.	1942.	убијен у Лаћенику
42.	Јовановић	Станислав	Јово	1918.	1942.	убијен на Киновици
43.	Јовановић	Цвијете	Перо	1935.	1942.	спаљена у М. Рибници
44.	Јовановић	м.дијете	Перо	1935.	1942.	спаљен у М. Рибници
45.	Калиновић	Тода	ж.Милана		1942.	убијена у штали, Рибнице
46.	Костић	Станоје	Павле	1902.	1942.	отјеран у Јасеновац
47.	Костић	Станко	Павле	1900.	1942.	убијен на Стошници
48.	Костић	Жарко	Станко	1930.	1942.	убијен на Стошници
49.	Настасић	Станоје	Станко	1889.	1942.	отјеран у Јасеновац
50.	Настасић	Радислав	Станко	1939.	1942.	убијен у Осјечанима
51.	Настасић	Стана	Станко	1934.	1942.	заклана у Осјечанима
52.	Настасић	Јела	Марко	1904.	1942.	заклана у Осјечанима
53.	Остојић	Раденко	Павле	1937.	1942.	убијен у Осјечанима
54.	Остојић	Драго	Павле	1938.	1942.	убијен у Осјечанима
55.	Остојић	Радојка	Павле	1937.	1942.	убијен у Осјечанима
56.	Остојић	Павле			1942.	убијен у Осјечанима
57.	Петковић	Митар	Ђорђо	1912.	1942.	отјеран у Јасеновац
58.	Стевановић	Лука	Илија	1902.	1942.	заклан у Рибницама
59.	Стевановић	Ристо	Ђуро	1910.	1942.	заклан у Рибницама
60.	Стевановић	Митра	Којо	1914.	1942.	убијена на Кршу
61.	Стевановић	Славко	Ристо	1930.	1942.	убијен на Кршу
62.	Стевановић	Драго	Ристо	1937.	1942.	убијен на Кршу
63.	Стевановић	Зорка	Ристо	1940.	1942.	убијена у Осјечанима
64.	Стевановић	Бранко	Ђуро	1909.	1942.	заклан у М. Рибницама
65.	Стевановић	Мара	Стево	1909.	1942.	убијена на Кршу
66.	Стевановић	Перо	Ђуро	1900.	1942.	убијен у Рибници
67.	Стевановић	Бранко	Перо	1926.	1942.	убијен на мосту у Рибници
68.	Стевановић	Стоја	Перо	1920.	1942.	спаљена у М.Риницама
69.	Стојановић	Алекса	Сава	1922.	1942.	убијен на Строшници
70.	Стевановић	Момчило	Сава	1930.	1942.	спаљен у М.Рибница
71.	Стевановић	Ненад	Ристо	1940.	1942.	убијен у Осјечанима
72.	Стевановић	Савка	Ристо	1934.	1942.	убијена у Осјечанима
73.	Тошановић	Илинка	Перо	1902.	1942.	убијена у Осјечанима

Ред. бр.	Презиме	Име	Име оца	Година рођења	Година смрти	Мјесто и начин смрти
74.	Тошановић	Јелисавета	Стево	1902.	1942.	убијена у Осјечанима
75.	Тошановић	Стево	Стево	1936.	1942.	убијен у Митровицама
76.	Тошановић	Васкрсија	Стево	1920.	1942.	убијен у Митровицама
77.	Тошановић	Рајко	Стево	1926.	1942.	убијен у Митровицама
78.	Тошановић	Данило	Стево	1922.	1944.	убили га четници Попово Село
79.	Тошановић	Милка	Васкрсија	1939.	1942.	убијена у Осјечанима
80.	Тошановић	Бранко	Станиша	1918.	1942.	отјеран у Јасеновац
81.	Тошановић	Драгица	Крсто	1920.	1942.	убијена у Осјечанима
82.	Тошановић	дијете	Бранко	1940.	1942.	убијено у Осјечанима
83.	Тошановић	Зорка	Вида	1900.	1942.	убијена у Врачевцу
84.	Тошановић	Мирослав	Митар	1924.	1943.	погинуо у Врачевцу
85.	Тошановић	Вукица	Мирар	1922.	1942.	убијена у Одјечанима
86.	Тошановић	Љуба	Обрен	1902.	1942.	убијена у Осјечанима
87.	Тошановић	Љубица	Никола	1922.	1942.	убијена у Осјечанима
88.	Тошановић	Ремил	Сава	1938.	1942.	убијен у Осјечанима
89.	Тошановић	Урош	Сава	1937.	1942.	убијен у Осјечанима
90.	Тошановић	Митар	Трипун	1901.	1942.	убијен у Рибници
91.	Тошановић	Љепосава	Крсто	1940.	1942.	убијена у Осјечанима
92.	Тошановић	Милица	Крсто	1941.	1942.	убијена у Осјечанима

ВОЗУЋА

(Пантелићи, Мркаљевићи, Стакићи, Вуковине и Павловићи)

1.	Бабуновић	Чедомир	Ратко	1919.	1945.	у НОБ Срвене Стије
2.	Врачевић	Остоја	Симо	1900.	1942.	отјеран у Јасеновац
3.	Врачевић	Бранко	Симо	1903.	1942.	отјеран у Јасеновац
4.	Врачевић	Војим	Симо	1914.	1942.	отјеран у Јасеновац
5.	Глигорић	Душан	Михајло	1907.	1942.	убијена пред кућом
6.	Глигорић	Петра	Миља		1942.	заклана трудна код куће
7.	Јовановић	Јово	Марко	1893.	1942.	убијен на Мујагића мосту
8.	Јовановић	Радомир	Јово	1928.	1945.	одвели га црногорски четници
9.	Јовановић	Ранко	Јово	1940.	1492.	умро у усташком логору
10.	Мијатовић	Стево	Алекса	1924.	1942.	отјеран у Јасеновац
11.	Мркаљевић	Рајко	Илија	1912.	1942.	одведен у Јасеновац
12.	Мркаљевић	Рајка	Рајко	1938.	1942	претучена и умрла
13.	Мркаљевић	Нада	Рајко	1942.	1942.	умрло у возућком логору
14.	Мркаљевић	Чедо	Јово	1920.	1943.	погинуо у Санџаку у НОБ
15.	Мркаљевић	Емилија	Бранко	1922.	1943.	погинула код Рудог у НОБ
16.	Његомировић	Милош	Димитрије	1920.	1942.	одведен у Јасеновац
17.	Његомировић	Обрен	Гавро	1893.	1942.	убијен код куће
18.	Његомировић	Госпа	Лука	1894.	1942.	убијена у Стакићима
19.	Његомировић	Чедо	Обрен	1919.	1942.	одведен у Јасеновац
20.	Павловић	Сајло	Недо	1888.	1942.	убијен пред кућом
21.	Павловић	Цвијета	ж.Сајла	1892.	1942.	убијена с мужем
22.	Павловић	Јанко	Михајло	1924.	1942.	одведен у Јасеновац
23.	Павловић	Недо	Михајло	1933.	1943.	умро од тифуса

Ред. бр.	Презиме	Име	Име оца	Година рођења	Година смрти	Мјесто и начин смрти
24.	Павловић	Боро	Михајло	1939.	1943.	умро од тифуса
25.	Павловић	Бранко	Сарафијан	1902.	1942.	одведен у Јасеновац
26.	Павловић	Данко	Сарафијан	1904.	1942.	одведен у Јасеновац
27.	Павловић	Богдан	Сарафијан	1900.	1942.	одведен у Јасеновац
28.	Павловић	Славко	Гогдан	1918.	1942.	одведен у Јасеновац
29.	Павловић	Радојка	Душан	1922.	1942.	убијена у Васићима
30.	Пантелић	Лука	Гавро	1898.	1942.	одведен у Јасеновац
31.	Пантелић	Јефто	Божо	1920.	1942.	одведен у Јасеновац
32.	Пантелић	Деса	ж.Љуве	1910.	1942.	заклана у потоку Липовац
33.	Пантелић	Митра	Љубо	1928.	1942.	убијена у Липовцу
34.	Пантелић	Драго	Љубо	1932.	1942.	убијен у Липовцу
35.	Пантелић	Илија	Љубо	1939.	1942.	убијен у колијевци
36.	Пантелић	Славко	Јово	1911.	1942.	одведен у Јасеновац
37.	Ристић	Остоја	Митар	1908.	1941.	објешен у Завидовићима
38.	Стакић	Мијат	Марко	1898.	1942.	убијен код млина
39.	Стакић	Миленко	Мијат	1926.	1942.	убијен с оцем
40.	Стакић	Саво	Марко	1890.	1942.	убијен код млина с братом
41.	Стакић	Бранко	Саво	1924.	1942.	одведен у Јасеновац
42.	Стакић	Богдан	Саво.	1920.	1942.	погинуо у Возући
43.	Стакић	Дуја	Обрен	1923.	1944.	погинуо у Србији у НОБ
44.	Стакић	Панто	Марко		1944.	умро од тифуса
45.	Стакић	Антоније	Илија	1898.	1942.	одведен у Јасеновац
46.	Стакић	Бранко	Јово	1922.	1942.	одведен у Јасенвац
47.	Стакић	Душан	Ђорђе	1902.	1941.	убијен на Буку
48.	Стакић	Стево	Ђорђа	1900.	1942.	одведен у Јасеновац
49.	Стакић	Будимир	Ђорђа	1902.	1941.	погинуо у Руми
50.	Стакић	Јово	Ђорђа	1912.	1942.	погинуо у Гарама
51.	Стакић	Данило	Ђорђа	1897.	1942.	одведен у Јасеновац
52.	Стакић	Илинка	ж.Данила	1907.	1942.	убијена у Лукама Олово
53.	Стакић	Урош	Данило	1925.	1942.	одведен у Јасеновац
54.	Стакић	Љепосава	Данило	1935.	1942.	убијена код Олова
55.	Стакић	Јагода	Данило	1930.	1942.	убијена код Олова
56.	Станковић	Никола	Станко	1899.	1942.	убијен у Возућој
57.	Савић	Саво	Јефто	1896.	1941.	убијен у Бановићима
58.	Смиљић	Милован	Михајло	1898.	1941.	одведен у логор Коривица
59.	Ћоралић	Милан	Божо	1915.	1942.	одведен у Јасеновац
60.	Ушћумлић	Милутин	Јован	1925.	1944.	погинуо у Завидовићима
61.	Јовановић	Јово	Јове	1942.	1942.	умро у логору Возућа

БАРЕ

1.	Глигорић	Јован	Милко	1876.	1942.	убијен у М.Рибнице
2.	Глигорић	Обрен	Јован	1909.	1942.	убијен у М. Рибнице
3.	Глигорић	Павле	Стјепан	1874.	1942.	убијен у Цинама
4.	Глигорић	Божо	Павле	1914.	1942.	убијен у М. Рибнице
5.	Глигорић	Душан	Симо	1909.	1942.	убијен у Рибници
6.	Глигорић	Милош	Димитрија	1920.	1942.	убијен у Рибници
7.	Глигорић	дијете	Милоша	1941.	1942.	умрло од студени у збијегу

Ред. бр.	Презиме	Име	Име оца	Година рођења	Година смрти	Мјесто и начин смрти
8.	Милотић	Сајло	Јефто	1895.	1942.	убијен у Рибници
9.	Пејић	Марко	Тодор	1920.	1942.	убијен у Рибници
10.	Радић	Момир	Бранко	1939.	1942.	умро од студени
11.	Радић	Јован	Бранко	1941.	1942.	умро од студени
12.	Симић	Саво	Живко	1876.	1942.	убијен у М. Рибницама
13.	Симић	Јела	Богдан	1938.	1942.	умрла у збијегу
14.	Симић	Типун	Јово	1895.	1942	убијен у М. Рибници
15.	Симић	Стојан	Јефто	1900.	1942.	убијен у М. Рибнице
16.	Симић	Радојка	Стојан	1939.	1944.	умрла од тифуса
17.	Симић	Милош	Јефто	1914.	1942.	убијен у Рибници
18.	Симић	Антонија	Ђоко	1871.	1942.	убијен у Осјечанима
19.	Симић	Ненад	Антонија	1909.	1942.	убијен у Рибници
20.	Симић	Илија	Ненад	1925.	1942.	умро од глади
21.	Тодоровић	Цвијетин	Дујко	1900.	1942.	убијен у Рибници
22.	Тодоровић	Петра	Павле	1900.	1942.	заклана у својој кући
23.	Тодоровић	Стево	Цвијетин	1935.	1942.	заклан у кући
24.	Тодоровић	Невенка	Цвијетин	1931.	1942.	заклан у кући
25.	Тодоровић	Момир	Цвијетин	1937.	1942.	заклан у кући
26.	Тодоровић	Илија	Божо	1907.	1942.	убијен у Рибници
27.	Тодоровић	Ненад	Илија		1942.	умро од глади
28.	Тодоровић	Панто	Божо	1903.	1942.	убијен у Рибници
29.	Тодоровић	Вукица	Перо	1918.	1942.	убијена на Ступцу
30.	Тодоровић	Аница	Панто	1938.	1942.	убијена на њиви Стпац
31.	Тодоровић	Митра	Панто	1940.	1942.	убијена на Ступцу
32.	Тодоровић	Марко	Божо	1904.	1942.	убијен у Рибници
33.	Тодоровић	Јулка	Митар	1907.	1942.	стријељана, Ступац
34.	Тодоровић	Момир	Марко	1940.	1942.	убијен на Ступцу
35.	Тодоровић	Милош	Марко	1935.	1942.	убијен на њиви Ступац
36.	Тодоровић	Божо	Марко	1937.	1942.	убијен на њиви Ступац
37.	Тодоровић	Милија	Марко	1939.	1942.	убијена на њиви Ступац
38.	Тодоровић	Васкрсија	Јефто	1918.	1942.	убијен у Рибници
39.	Тодоровић	Петра	Павле	1906.	1943.	убијана у кући
40.	Тодоровић	Недо	Васкрсије	1928.	1942.	убијен испред куће
41.	Тодоровић	Драгица	Васкрсија	1938.	1942.	заклан у кући
42.	Тодоровић	Сајло	Јефто	1890.	1942.	убијен у Рибници
43.	Тодоровић	Данко	Сајло	1920.	1942.	убијен у Рибници
44.	Тодоровић	Милорад	Сајло	1923.	1942.	погинуо у Власеници
45.	Цвјетковић	Васкрсија		1890.	1942.	убијен у Рибници
46.	Цвјетковић	Илинка	ж.Васкрсије	1895.	1944.	умрла од тифуса
47.	Цвјетковић	Бранко	Васкрсија	1918.	1942.	убијен у Рибници
48.	Цвјетковић	Цвијетин	Васкрсија	1914.	1942.	убијен у Рибници
49.	Глигорић	Милован	Јован	1922.	1942.	убијен у Рибници
50.	Пантелић	Милан	Живко	1931.	1942.	убијен и спаљен у Боровцима
51.	Пантелић	Милица	Живко	1928.	1942.	убијена у Боровцима

БУЧЈЕ

1.	Бијелић	Панто	Петар	1904.	1942.	убијен у Рибници

Ред. бр.	Презиме	Име	Име оца	Година рођења	Година смрти	Мјесто и начин смрти
2.	Бијелић	Тодор	Панто	1925.	1942.	убијен у Рибници
3.	Бијелић	Крстина	Панте	1937.	1942.	умрла од глади у збијегу
4.	Достанић	Љубо	Павле	1900.	1942.	убијен у Лађенику
5.	Марковић	Тодор	Жарко	1896.	1942.	убијен код куће
6.	Марковић	Илија	Типун	1894.	1942.	одведен у Јасеновац
7.	Марковић	Данко	Илија	1912.	1942.	одведен у Јасеновац
8.	Марковић	Милован	Илија	1922.	1942.	одведен у Јасеновац
9.	Марковић	Марко	Илија	1924.	1944.	пигинуо у НОБ
10.	Марковић	Дујко	Јово	1900.	1942.	одведен у Јасеновац
11.	Марковић	Момчило	Дујко	1940.	1942.	умро у збјегу Каменица
12.	Марковић	Славко	Панто	1927.	1942	убијен у Рибници
13.	Панић	Бранко	Васкрсија	1914.	1942.	убијен у Рибници
14.	Панић	Радојка	Тодор	1930.	1942.	запаљена у кући
15.	Савић	Павле	Благоје	1897.	1942.	убијен у Цинића Ријеци
16.	Савић	Борко	Милкан	1919.	1942.	убијен на њиви
17.	Савић	Илија	Милкан	1924.	1942.	убијен при бијегу

ПАНИЋИ

1.	Панић	Митар	Недо	1880.	1942.	убијен испод Крша
2.	Панић	Димитрија	Митар	1897.	1941.	у логору Копривница
3.	Панић	Васкрсија	Димитрија	1936.	1943.	умро од последица рата
4.	Панић	Душан	Марко	1902.	1942.	стрељан у Возући
5.	Панић	Васкрсија	Недо	1881.	1942.	убијен испод Крша.

ГАЈ

1.	Глигорић	Васкрсија		1906.	1942.	одведен у Јасеновац
2.	Пејић	Живко	Јаков	1887.	1942.	заклан код Ђорића
3.	Пејић	Божо	Живко	1914.	1943.	умро од тифуса
4.	Пејић	Радојка	Божо	1940.	1942.	умрла у збјегу Машице
5.	Пејић	Дујко		1886.	1942.	убијен у Ђорићима
6.	Пејић	Саво	Дујко	1909.	1942.	одведен у Јасеновац
7.	Тодоровић	Илија	Панто	1897.	1942.	одведен у Јасеновац
8.	Тодоровић	Митар	Васкрсија	1895.	1942.	одведен у Јасеновац
9.	Тодоровић	Саво	Ристо	1904.	1942.	одведен у Јасеновац
10.	Тодоровић	Милан	Ристо	1893.	1942.	одведен у Јасеновац
11.	Тодоровић	Томо	Милан	1939.	1942.	умро у збјегу Каменица
12.	Тодоровић	Милан	Цвијетин	1912.	1942.	одведен у Јасеновац
13.	Тодоровић	Пантелија	Цвијетин	1920.	1942.	одведен у Јасенвац
14.	Тодоровић	Душан	Цвијетин	1925.	1942.	одведен у Јасеновац

ЂОРИЋИ

1.	Јовановић	Илија	Давид	1890.	1942.	убијен у Рибници
2.	Јовановић	Анђа	ж.Илије	1890.	1942.	убијен у кући

Ред. бр.	Презиме	Име	Име оца	Година рођења	Година смрти	Мјесто и начин смрти
3.	Јовановић	Рајко	Илија	1924.	1943.	убили га партизани у Јечмишту
4.	Трифковић	Јован	Симо	1881.	1942.	убијен у Рибници
5.	Трифковић	Милица	ж.Јованова		1944.	умрла од тифуса
6.	Трифковић	Васкрсија	Јован	1904.	1042.	одведен у Јасеновац
7.	Трифковић	Јована	Бранка	1936.	1942.	убијена у Јеличићима
8.	Трифковић	Миља	Бранко	1941.	1942.	убијена у Јеличићима

ЈЕЛИЧИЋИ

1.	Благојевић	Ђорђе	Сименун	1882.	1942.	одведен у Јасеновац
2.	Благојевић	Митра	Борко	1884.	1942.	убијена и спаљена
3.	Благојевић	Станко	Ђорђа	1909.	1942.	одведен у Јасеновац
4.	Благојевић	Панто	Ђорђа	1915.	1942.	одведен у Јасеновац
5.	Благојевић	Цвјетко	Ђорђа	1913.	1942.	одведен у Јасеновац
6.	Благојевић	Смиљка	Цвијетко	1941.	1942.	убијена у кући
7.	Благојевић	Благоје	Ристо	1884.	1942.	одведен у Јасеновац
8.	Благојевић	Стево	Благоје	1902.	1941.	одведен у Копривницу
9.	Благојевић	Саво	Благоје	1909.	1941.	убијен у Пурачићу
10.	Благојевић	Петра	Саво	1941.	1942.	убијена и спаљена у кући
11.	Благојевић	Симо	Прокопије	1883.	1942.	одведен у Јасеновац
12.	Благојевић	Васкрсија	Симо	1888.	1942.	одведен у Јасеновац
13.	Благојевић	Милан	Васкрсија	1909.	1942.	одведен у Јасеновац
14.	Благојевић	Бранко	Васкрсија	1918.	1942.	одведен у Јасеновац
15.	Благојевић	Ђорђе	Јефто	1885.	1944.	умро од тифуса
16.	Благојевић	Митар	Јефто	1896.	1942.	одведен у Јасеновац
17.	Благојевић	Госто	Митар	1935.	1942.	смрзао се на Воштану
18.	Благојевић	Јово	Јефто	1906.	1942.	одведен у Јасеновац
19.	Благојевић	Илија	Тодор	1902.	1942.	одведен у Јасеновац
20.	Благојевић	Жарко	Ђорђе	1933.	1942.	убијен код Јеличића
21.	Гајић	Коста	Бошко	1920.	1942.	одведен у Јасеновац
22.	Ђокић	Томо	Андрија	1877.	1942.	одведен у Јасеновац
23.	Ђокић	Недо	Марко	1914.	1942.	одведен у Јасеновац
24.	Ђокић	Благоје	Марко	1900.	1942.	одведен у Јасеновац
25.	Ђокић	Јово	Теодор	1894.	1942.	одведен у Јасеновац
26.	Ђокић	Илија	Теодора	1902.	1942.	одведен у Јасеновац
27.	Ђокић	Бранко	Теодора	1905.	1942.	одведен у Јасеновац
28.	Ђокић	Чедо	Јово	1920.	1942.	одведен у Јасеновац
29.	Ђокић	Милева	Јово	1936.	1944.	умрла од тифуса
30.	Ђокић	Миливоје	Јово	1939.	1944.	умро од тифуса
31.	Ђокић	Анђелко	Чедо	1940.	1944.	умро од тифуса
32.	Ђокић	Анђелко	Недо	1938.	1944.	умро од тифуса
33.	Ђокић	Митра	Јово и Дуња	1907.	1944.	умрла од тифуса
34.	Ђокић	Митра	Јове и Десе	1923.	1942.	силована и убијена, Прљуге
35.	Јелисић	Јелисија	Ненад	1880.	1942.	убијена у млину
36.	Јелисић	Анђа	Стеван	1882.	1942.	убијена код млина
37.	Јелисић	Мирко	Јелисије	1910.	1942.	Јасеновац
38.	Јелисић	Јевросима	Тодор.	1914.	1942.	нестала

Ред. бр.	Презиме	Име	Име оца	Година рођења	Година смрти	Мјесто и начин смрти
39.	Јелисић	Димитрије	Коста	1921.	1941.	погинуо при нападу на усташе
40.	Јелисић	Дуја	Јефто	1903.	1944.	умрла од тифуса
41.	Поповић	Павле	Ђуро	1882.	1942.	одведен у Јасеновац
42.	Поповић	Благоје	Павле	1911.	1942.	одведен у Јасеновац
43.	Поповић	Јово	Давид	1875.	1942.	убијен код манастира
44.	Поповић	Дијко	Антоније	1904.	1942.	одведен у Јасеновац
45.	Поповић	Милош	Ђоко	1913.	1942.	одведен у Јасеновац
46.	Поповић	Васо	Павле	1889.	1942.	одведен у Јасеновац
47.	поповић	Митар	Павле	1878.	1942.	одведен у Јасеновац
48.	Поповић	Васкрсија	Павле	1880.	1942.	одведен у јЈасеновац
49.	Поповић	Мирослав	Павле	1896.	1942.	одведен у Јасеновац
50.	Поповић	Бранко	Мирослав	1925.	1942.	одведен у Јасеновац
51.	Поповић	Ђоко	Марко	1889.	1942.	одведен у Јасеновац
52.	Павловић	Васкрсија	Симо	1893.	1942.	одведен у Јасеновац
53.	Павловић	Данило	Васкрсија	1925.	1942.	одведен у Јасеновац
54.	Павловић	Дујко	Симо	1892.	1942.	одведен у Јасеновац
55.	Павловић	Тодор	Симо	1886.	1942.	одведен у Јасеновац
56.	Павловић	Данило	Тодор	1922.	1942.	одведен у Јасеновац
57.	Савић	Милан	Илија	1924.	1942.	одведен у јасеновац
58.	Савић	Симо	Јеремија	1878.	1942.	убијен код куће
59.	Савић	Цвјетко	Јеремија	1878.	1944.	умро од тифуса
60.	Тодоровић	Димитрије	Станко	1897.	1942.	одведен у Јасеновац
61.	Тодоровић	Богдан	Станко	1900.	1942.	одведен у Јасеновац
62.	Тодоровић	Ненад	Богдан	1937.	1942.	умро у збијегу, смрзао се
63.	Трифковић	Тодор	Јован		1942.	одведен у Јасеновац
64.	Трифковић	Бранко	Тодор	1918.	1942.	убијен у Рибници
65.	Трифковић	Милија	Бранко	1940.	1942.	убијен у кући
66.	Трифковић	Митра	ж.Тодора	1900.	1942.	заклана у кући
67.	Трифковић	Бранко	Митар		1942.	одведен у Јасеновац
68.	Радојчић	Панто	Лука	1925.	1942.	одведен у Јасеновац
69.	Радојчић	Благоје	Лука	1920.	1942.	одведен у Јасеновац
70.	Ђокић	Симо	Тома	1906.	1942.	одведен у Јасеновац

КАЛАИШИ

1.	Благојевић	Јела	Радо	1865.	1942.	убијена и запаљена
2.	Благојевић	Илија	Коста	1889.	1942.	погинуо, Сјенокос
3.	Благојевић	Драго	Илија	1912.	1942.	погинуо у Сјенокосу
4.	Благојевић	Дуја	Илија	1924.	1942.	погинуо на Сјенокосу
5.	Благојевић	Станко	Живко	1886.	1942.	убијен у Лаћенику
6.	Благојевић	Ђорђе	Коста	1896.	1942.	погинуо у Сјенокосу
7.	Благојевић	Рајко	Ђорђе	1924.	1942.	погинуо у Сјенокосу
8.	Благојевић	Коста	Ђорђе	1936.	1942.	умро од глади
9.	Бјелић	Митар	Божо	1918.	1942.	заклан код хан-Пијеска
10.	Дабић	Ђорђе	Тодор	1903.	1941.	одведен у Копривницу
11.	Дабић	Љубо	Ђорђе	1922.	1942.	убијен код Бановића
12.	Станић	Васкрсија	Лука	1885.	1942.	погинуо на Сјенокосу
13.	Станић	Данило	Лука	1896.	1942.	погинуо на Кабловцу
14.	Станић	Милан	Ристо	1887.	1942.	погинуо на Сјенокосу

Ред. бр.	Презиме	Име	Име оца	Година рођења	Година смрти	Мјесто и начин смрти
15.	Мркаљевић	Васкрсија	Јефто	1900.	1942.	одведен у Јасеновац
16.	Мркаљевић	Благоје	Јефто	1902.	1942.	убијен на Столовишу

ЛИПА

1.	Достанић	Милан	Лука	1895.	1942.	убијен у Рибници
2.	Достанић	Светозар	Лука	1905.	1942.	убијен у Рибници
3.	Достанић	Марко	Лука	1892.	1942.	одведен у Јасеновац
4.	Достанић	Радо	Марко	1923.	1942.	одведен у Јасеновац
5.	Достанић	Станко	Лука	1892.	1942.	убијен у Рибници
6.	Достанић	Петар	Станко	1922.	1942.	убијен у Рибници
7.	Достанић	Цвијетан	Милан	1924.	1942.	погинуо у Сјенокосу
8.	Достанић	Илија	Трипун		1942.	одведен у Јасеновац
9.	Достанић	Данило	Илија	1905.	1942.	одведен у Јасеновац

МАРИЧИЋИ

1.	Благојевић	Ђорђе	Лазар	1898.	1942.	одведен у Јасеновац
2.	Благојевић	Драго	Ђорђе	1923.	1942.	погинуо у Сјенокосу
3.	Благојевић	Божо	Сава	1896.	1942.	одведен у Јасеновац
4.	Благојевић	Милош	Сајло	1903.	1941.	одведен у Копривницу
5.	Благојевић	Илија	Јово	1860.	1942.	спаљен у кући
6.	Благојевић	Душан	Сајло	1900.	1942.	одведен у Јасеновац
7.	Благојевић	Душан	Мојсије	1921.	1942.	погинуо у Сјенокосима
8.	Благојевић	Јефто	Гавро	1885.	1945.	умро од тифуса
9.	Благојевић	Јово	Митар	1890.	1942.	одведен у Јасеновац
10.	Благојевић	Даница	Ристо	1860.	1942.	убијен у својој кући
11.	Благојевић	Љубо	Живко	1906.	1942.	одведен у Јасеновац
12.	Благојевић	Остоја	Живко	1908.	1942.	одведен у Јасеновац
13.	Благојевић	Спаса	Остоја	1938.	1942.	умрла у збијегу Каменица

ЗОБИЦИ

1.	Врачевић	Марко	Трипун	1924.	1942.	убијен код Цвјетовина
2.	Врачевић	Васо	Марко	1890.	1942.	убијен у потоку
3.	Врачевић	Илија	Митар	1909.	1942.	убијен код Цвјетовина
4.	Врачевић	Милош	Митар	1911.	1942.	одведен у Јасеновац
5.	Врачевић	Јово	Митар	1914.	1942.	погинуо на Трипића Вису
6.	Врачевић	Ранко	Митар	1917.	1942.	убијен код Цвјетовина

ПЕЈИЋИ И КОЧАРИН

1.	Божичковић	Илија	Јефто	1904.	1942.	убијен у Рибници
2.	Божиковић	Ђоко	Дујко	1886.	1942.	одведен у Јасеновац
3.	Божичковић	Јово	Илија	1904.	1942.	убијен у Рибници
4.	Глигорић	Милан	Станко	1892.	1942.	одведен у Јасеновац

Ред. бр.	Презиме	Име	Име оца	Година рођења	Година смрти	Мјесто и начин смрти
5.	Глигорић	Сајло	Аимо	1910.	1942.	погинуо у Бучју
6.	Добрић	Васкрсија	Симо	1901.	1942.	одведен у Јасеновац
7.	Добрић	Славко	Васкрсија	1939.	1942.	умро у збијегу Каменица
8.	Добрић	Срето	Васкрсија	1941.	1942.	умро од неухрањености
9.	Добрић	Јефто	Ђуро	1887.	1942.	одведен у Јасеновац
10.	Добрић	Николија	ж.Петра	1892.	1944.	умрла од тифуса
11.	Добрић	Љубо	Петар	1918.	1942.	убијен у Лаћенику
12.	Добрић	Остоја	Марко	1913.	1942.	погинуо у Олову
13.	Добрић	Данило	Павле	1911.	1942.	одведен у Јасеновац
14.	Добрић	Драгомир	Павле	1918.	1942.	одведен у Јасеновац
15.	Јовановић	Чивко	Стјепан	1900.	1942.	одведен у Јасеновац
16.	Јовановић	Митра	ж.Живкова	1902.	1942.	заклана у Калајишима
17.	Јовановић	Бранко	Живко	1930.	1942.	заклан у Калајишима
18.	Јовановић	Зорка	Живко	1934.	1942.	заклана у Калајишима
19.	Јовановић	Милица	Живко	1939.	1942.	заклана у Калајишима
20.	Пејић	Васкрсија	Сајло	1890.	1942.	одведен у Јасеновац
21.	Пејић	Урош	Васкрсија	1923.	1942.	одведен у Јасеновац
22.	Пејић	Цвјетин	Васкрсија	1926.	1942.	одведен у Јасеновац
23.	Пејић	Бранко	Павле	1885.	1942.	одведен у Јасеновац
24.	Пејић	Марко	Бранко	1920.	1920.	одведен у Јасеновац
25.	Пејић	Косанка	Сарафијан	1902.	1942.	убијена на њиви
26.	Пејић	Слободан	Илија	1941.	1942.	умро на згаришту
27.	Пејић	Анђа	Ристо	1900.	1943.	умрла од тифуса
28.	Пејић	Љубо	Ристо	1904.	1944.	умро од тифуса
29.	Пејић	Анђа	ж.Ристина	1882.	1944.	умрла од тифуса
30.	Савић	Махојало	Благоје	1905.	1942.	одведен у Јасеновац
31.	Савић	Славко	Манојло	1931.	1942.	убијен на Маховском Врху
32.	Софрић	Сава	ж.Мирова	1900.	1942.	убијена у Прибитковићима
33.	Пејић	Илија	Ристо	1900.	1944.	умро од тифуса
34.	Лазић	Васкрсија	Нико	1898.	1942.	одведен у Јасеновац

ПРЕДРАЗИ

1.	Живковић	Цвијетин	Јефто	1892.	1942.	одведен у Јасеновац
2.	Живковић	Миља	ж.Цвијетина	1900.	1944.	умрла од тифуса
3.	Живковић	Стојак	Цвијетин	1935.	1944.	умрла од тифуса
4.	Живковић	Аница	Цвијетин	1927.	1944.	умрла од тифуса
5.	Живковић	Симо	Јефто		1942.	одведен у Јасеновац
6.	Живковић	_	ж.Симина		1944.	умрла од тифуса
7.	Илић	Чедо	Митар	1917.	1942.	убијен у млину
8.	Илић	Ранко	Митар	1920.	1942.	убијен у Сађевици
9.	Илић	Душан	Митар	1929.	1942.	убијен у Сађевици
10.	Илић	Стојан	Манојло	1923.	1942.	одведен у Јасеновац
11.	Илић	Урош	Јово	1923.	1942.	одведен у Јасеновац
12.	Илић	Илија	Павле	1907.	1942.	одведен у Јасеновац
13.	Илић	Манојло		1901.	1944.	умро од тифуса
14.	Илић	Митар		1898.	1944.	умро од тифуса
15.	Лазић	Марко	Лазар	1908.	1942.	одведен у Јасеновац

Ред. бр.	Презиме	Име	Име оца	Година рођења	Година смрти	Мјесто и начин смрти
16.	Лазић	Лазар		1888.	1944.	умро од тифуса
17.	Лазић	Цвијетин	Јефта	1920.	1942.	одведен у Јасеновац
18.	Лазић	Љубо	Јефто	1918.	1942.	одведен у Јасеновац
19.	Лукић	Илија	Сава	1880.	1942.	смрзао се
20.	Лукић	Нико	Илија	1902.	1944.	умро од тифуса
21.	Лукић	Обрен	Васкрсија	1910.	1942.	одведен у Јасеновац
22.	Лукић	Ђоко	Јово	1898.	1942.	убијен на мосту Ковачи
23.	Лукић	Јевросима		1900.	1942.	убијена код куће
24.	Лукић	Јована	Марко	1902.	1942.	убијена код куће
25.	Лукић	Васкрсија	Сава	1888.	1944.	умро од тифуса
26.	Пашалић	Паво	Симо	1907.	1942.	одведен у Јасеновац
27.	Петковић	Коста		1891.	1942.	убили га четници
28.	Петковић	Авђа	Антонија	1901	1943.	умрла од тифуса
29.	Петковић	Цвијетин	Коста	1921.	1943.	погинуо у НОБ, Колашин
30.	Петковић	Божо	Трипо	1895.	1942.	одведен у Јасеновац
31.	Петковић	Јово	Патар	1898.	1942.	одведен у Јасеновац
32.	Петковић	Дујко	Трипо	1908.	1942.	одведен у Јасеновац

ПАШАЛИЋИ (ЈЕЛАВ)

1.	Пашалић	Антоније	Живко	1878.	1943.	умро од тифуса
2.	Пашалић	Симуна	Антоније	1895.	1944.	умрла од тифуса
3.	Пашалић	Цвијета	Антоније	1899.	1945.	умрла од тифуса
4.	Пашалић	Сајло	Живко	1880.	1943.	умро од тифуса
5.	Пашалић	Петра	ж.Сајла	1889.	1945.	умрла од тифуса
6.	Пашалић	Радо	Сајло	1921.	1942.	одведен у Јасеновац
7.	Пашалић	Симо	Живко	1878.	1943.	умро од тифуса
8.	Пашалић	Петра	Симо	1896.	1944.	умрла од тифуса
9.	Пашалић	Сајло	Станко	1888.	1941.	отијеран у логор Даница
10.	Пашалић	Ђорђе	Станко	1886.	1942.	убијен у свађи
11.	Пашалић	Саво	Васкрсија	1907.	1941.	одведен у логор Даница
12.	Пашалић	Љуба	Васкрсије	1905.	1944.	умрла од тифуса
13.	Пашалић	Милорад	Васкрсија	1922.	1943.	убијен у својој кући
14.	Пашалић	Смиљан	Стојан	1938.	1942.	умро од судени
15.	Пашалић	Зоран	Стојан	1941.	1942.	умро у збијегу Каменица
16.	Пашалић	Јован		1878.	1944.	умрла од тифуса
17.	Пашалић	Цвијета	ж.Миланова	1904.	1945.	умрла од тифуса
18.	Пашалић	Драгомир	Милан	1923.	1945.	официр ОЗН-е погинуо од крижара у Вијаци-Вареш
19.	Пашалић	Радивоје	Милош	1940.	1942.	умро од студени
20.	Пашалић	Госпа	Павле	1919.	1942.	убијена код манастира
21.	Пашалић	Радојка	Станко	1935.	1943.	умрла од тифуса
22.	Пашалић	Цвијета	Теодора	1893.	1944.	умрла од тифуса
23.	Пашалић	Милан	Лука	1938.	1943.	умро од тифуса
24.	Достанић	Јово	Станко	1893.	1942.	одведен у Јасеновац

Ред. бр.	Презиме	Име	Име оца	Година рођења	Година смрти	Мјесто и начин смрти
			ЦВЈЕТОВИНЕ			
1.	Павловић	Паво	Ристо	1882.	1942.	убијен у Возући
2.	Павловић	Петра	Лука	1892.	1942.	убијена у Васовинама
3.	Павловић	Душан	Павле	1916.	1942.	погинуо на Оштрићу
4.	Павловић	Милија	Душан	1941.	1942.	умрла у збијегу, Брезици
5.	Павловић	Бошко	Ђокан	1914.	1942.	погинуо на Трипића Вису
6.	Павловић	Госпа	Бошко	1939.	1942.	умрла у збијегу
7.	Павловић	Радмила	Бошко	1938.	1942.	умрла од глади у збијегу
8.	Павловић	Светозар	Бошко	1941.	1942.	умрла од глади
9.	Павловић	Богољуб	Васкрсија	1923.	1942.	погинуо код Возуће
10.	Павловић	Милова	Васкрсија	1918.	1944.	умро од тифуса
11.	Павловић	Васкрсије	Ристо	1898.	1942.	одведен у логор Даница
12.	Павловић	Бранко	Васкрсија	1920.	1942.	погинуо у Оштрићу
13.	Павловић	Стоја	Васкрсија	1893.	1942.	заклана у Поцјелову
14.	Павловић	Стоја	Павле	1919.	1942.	заклана у Васовинама
15.	Павловић	Бранка	Бранко	1938.	1942.	заклана у Васовинама
16.	Павловић	Милош	Бранко	1939.	1942.	заклан у Васовинама
17.	Павловић	Милан	Бранко	1941.	1942.	заклан у Васовинама
18.	Павловић	Милија	ж. Обрена	1900.	1941.	стријељана у Вуковинама
19.	Павловић	Босиљка	Тома	1919.	1941.	силована и убијена у Рибници
			ШИКТАРИ			
1.	Јелић	Јово	Јефто	1894.	1942.	одведен у Јасеновац
2.	Јелић	Стјепанија	Дујко	1896.	1942.	убијена у Црњеву
3.	Јелић	Саво	Јово	1921.	1942.	одведен у Јасеновац
4.	Јелић	Бранко	Јово	1924.	1942.	стријељан у Возући
5.	Јелић	Ђоко	Јефто	1889.	1942.	убијен код своје куће
6.	Јелић	Павле	Јефто	1894.	1942.	одведен у Јасеновац
7.	Јелић	Љубо	Павле	1923.	1942.	одведен у Јасеновац
8.	Јелић	Анђа	Живко	1904.	1942.	убијена у селу на пртини
9.	Јелић	Боро	Рајко	1940.	1942.	заклан у кући
10.	Његомир	Нико	Антонија	1906.	1942.	одведен у Јасеноовац
11.	Петровић	Михајло	Јефто	1896.	1942.	одведен у Јасеновац
12.	Петровић	Саво	Јосип	1892.	1942.	одведен у Јасеновац
13.	Петровић	Божо	Васкрсија	1906.	1942.	погинуо на Трипићу Вису
14.	Петровић	Симо	Васкрсија	1910.	1942.	одведен у Јасеновац
15.	Петровић	Душанка	Божо	1939.	1942.	умрла у збијегу
16.	Петровић	Николија	ж.Милана	1890.	1942.	силована и убијена у Црњеву
17.	Трипић	Давид	Дујко	1891.	1942.	одведен у јасеновац
18.	Трипић	Живко	Ђуро	1898.	1942.	одведен у Јасеновац
19.	Трипић	Дујко		1892.	1942.	убијен на кућном прагу
20.	Трипић	Милован	Дујко	1911.	1942.	одведен у Јасеновац
21.	Трипић	Стоја	Данило	1913.	1942.	убијена у Васићима
22.	Трипић	Чедо	Милован	1939.	1942.	убијен у Васићима
23.	Трипић	Никола	Милован	1941.	1942.	убијен у Васићима
24.	Трипић	Чедо	Никола	1939.	1942.	заклан у Васовинама

Ред. бр.	Презиме	Име	Име оца	Година рођења	Година смрти	Мјесто и начин смрти
25.	Трипић	Драгица	Васкрсија	1929.	1942.	силована и убијена, Црњево
26.	Трипић	Душан	Марко	1915.	1942.	погинуо на Трипића Вису
27.	Трипић	Јово	Илија	1907.	1942.	одведен у Јасеновац
28.	Трипић	Живко	Илија	1894.	1942.	одведен у Јасеновац
29	Трипић	Косана	Живко	1930.	1942.	силована иубијена, Црњево

ПРИСЈЕКА

1.	Зечевић	Јован	Стојан	1895.	1941.	одведен у логор Даница
2.	Зечевић	Слободан	Јована	1928.	1941.	одведен у Цапраге
3.	Илинчић	Цвијетин	Спасоје	1895.	1942.	убијен у Осјечанима
4.	Илинчић	Јово	Цвијетин	1922.	1945.	убијен од ОЗН-а у Пурачићу
5.	Марковић	Саво	Лука	1880.	1942.	убијен на својој њиви
6.	Марковић	Марија	Трипе	1900.	1942.	заклана у Цинићима потоку
7.	Марковић	Љубо	Јово	1927.	1942.	убила га муслиманска легија
8.	Марковић	Милан	Јелисија	1916.	1941.	погинуо, Наталинци, војник
9.	Савић	Тодор	Чивко	1906.	1944.	убили га партизани у Трештеници
10.	Савић	Боро	Тодор	1938.	1942.	умро од глади
11.	Савић	Чедо	Тодор	1940.	1942.	умро од глади
12.	Симић	Љубо	Сајло	1915.	1942.	одведен у Јасеновац
13.	Симић	Рајко	Љубо	1938.	1942.	умро у збијегу
14.	Симић	Невенка	Љубо	1940.	1942.	умрла у Барама од глади
15.	Симић	Радојка	Љубо	1936.	1942.	умрла у збијегу, Мишице
16.	Симић	Цвијетин	Сајло	1895.	1942.	одведен у Јасеновац
17.	Симић	Славко	Цвијетин	1925.	1942.	одведен у Јасеновац
18.	Симић	Влада	Цвијетин	1920.	1942.	одведен у Јасеновац
19.	Симић	Душан	Владо	1939.	1942.	умро од глади у Барама
20.	Симић	Славојка	Владо	1940.	1942.	умрла од глади у Барама
21.	Спасојевић	Митар	Јово	1918.	1942.	убијен у Возућу
22.	Спасојевић	Рајко	Сава	1920.	1942.	убијен у Вијаци
23.	Спасојевић	Јово	Саво	1910.	1942.	убијен у Бучју
24.	Спасојевић	Петра	Васкрсија	1940.	1942.	умрла од глади
25.	Спасојевић	Јована	Васкрсија	1938.	1942.	умрла од глади
26.	Спасојевић	Јово	Жарко	1901.	1942.	убијен у својој кући
27.	Спасојевић	Митра	Јово	1924.	1942.	убијена у Бановићима
28.	Спасојевић	Митар	Жарко	1885.	1942.	стријељан у Возући
29.	Спасојевић	Стана	ж,Митра	1900.	1944.	умрла од тифуса
30.	Спасојевић	Недо	Игњо	1895.	1942.	одведен у Јасеновац
31.	Спасојевић	Остоја	Игњо	1906.	1942.	одведен у Јасеновац
32.	Спасојевић	Даница	ж.Остоје	1906.	1944.	умрла од тифуса
33.	Спасојевић	Мара	Трипо		1944.	умрла од тифуса
34.	Спасојевић	Васкрсија	Симо	1893.	1942.	убијен у Лаћеннику
35.	Спасојевић	Сајло	Симо	1908.	1944.	убили га партизани у Трештеници
36.	Цвјетковић	Богдан	Митар	1909.	1942.	убијен у Бучју
37.	Цвјетковић	Милош	Митар	1911.	1942.	објешен у Гостовићу

Ред. бр.	Презиме	Име	Име оца	Година рођења	Година смрти	Мјесто и начин смрти
38.	Цвјетковић	Милица	Васкрсија	1921.	1942.	убијена у потоку Липовац
39.	Цвјетковић	дијете	Милош	1942.	1042.	убијено у Колијевци
40.	Цвјетковић	Јована	ж.Симе	1885.	1944.	умрла одцвјетковић тифуса
41.	Цвјетковић	Вишња	ж.Ђорђе	1890.	1944.	умрла од тифуса
42.	Цвјетковић	Марко	Станко	1880.	1944.	умрла од тифуса
43.	Цвјетковић	Роса	ж.Марка	1887.	1944.	умрла од тифуса
44.	Цвјетковић	Ђорђе	Тодор	1882.	1944.	умро од тифуса

МИЉЕВИЋИ И ЈАЊИЛА

1.	Божић	Ристо	Пантелија	1907.	1942.	убијена на Стошници
2.	Божић	Илија	Пантелија	1889.	1942.	убијен код куће
3.	Божић	Милица	Петар	1901.	1943.	умрла од тифуса
4.	Божић	Савуна	ж.Боже	1900.	1943.	умрла од туфуса
5.	Ђурић	Васкрсија	Лука	1908.	1941.	одведен у логор Даница
6.	Ђокић	Војана	Саво	1917.	1944.	убијена као партизанка
7.	Ивановић	Васкрсија	Тодор	1880.	1942.	убијен на Стошници
8.	Ивановић	Ђорђе	Тодор	1887.	1944.	умро од тифуса
9.	Лукић	Јово	Петар	1909.	1941.	одведен у логор Даница
10.	Лукић	Цвијетин	Петар	1882.	1944.	погинуо од бомбе
11.	Лукић	Миољка	ж.Цвијетина	1893.	1944.	умрла од тифуса
12.	Лукић	Милан	Живко	1900.	1942.	одведен у Јасеновац
13.	Лукић	Петра		1880.	1942.	убијена у кући
14.	Лукић	Томанија	Тодо	1899.	1942.	убијена на Вошшану
15.	Лукић	Деса	Бранко	1925.	1942.	убијена на Вошшану
16.	Лукић	Милева	Бранко	1927.	1942.	убијена у Вошшану
17.	Лукић	Јована	Ристо	1928.	1942.	убијена у Вошшану
18.	Лукић	Анђелко	Ристо	1934.	1942.	убијен у Вошшану
19.	Матичић	Јово	Јефто	1882.	1942.	одведен у Јасеновац
20.	Матичић	Паво	Јефто	1885.	1942.	одведен у Јасеновац
21.	Матичић	Јефто	Павле	1932.	1944.	умро од тифуса
22.	Матичић	Милица	Павле	1934.	1944.	умрла од тифуса
23.	Матичић	Ристо	Дујко	1888.	1944.	умро од тифуса
24.	Митровић	Лазар	Станко	1880.	1944.	умро од тифуса
25.	Митровић	Рајко	Лазар	1924.	1942.	погинуо случајно од партизана
26.	Митровић	Васкрсија	Никола	1909.	1941.	одведен у лсгор Даница
27.	Митровић	Чедо	Васкрсија	1940.	1944.	умро од тифуса
28.	Јовић	Јефто	Ђуро	1876.	1942.	одведен у Јасеновац
29.	Јовић	Саво	Јефто	1910.	1941.	одведен у логор Даница
30.	Јовић	Никола	Јефто	1922.	1942.	погинуо на Маховском Врху
31.	Јовић	Васкрсија	Михајло	1901.	1942.	одведен у Јасеновац
32.	Јовић	Срето	Митар	1911.	1941.	одведен у логор Госпић
33.	Јовић	Марија	Василија	1902.	1944.	умрла од тифуса
34.	Савић	Божо	Васкрсија	1917.	1942.	одведен у Јасеновац
35.	Савић	Божо	Михајло	1890.	1942.	одведен у Јасеновац
36.	Савић	Данило	Јово	1909.	1941.	одведен у логор Даница
37.	Савић	Богољуб	Сава	1925.	1942.	погинуо
38.	Савић	Јела	Бранко	1914.	1943.	умрла од тифуса

Ред. бр.	Презиме	Име	Име оца	Година рођења	Година смрти	Мјесто и начин смрти
39.	Савић	Стоја	Тома	1885.	1944.	умрла од тифуса
40.	Савковић	Станко	Стјепан	1896.	1944.	умро од тифуса
41.	Савковић	Саво	Стјепан	1890.	1942.	убијен под мостом у Возући
42.	Савковић	Стана	Саве	1931.	1944.	умрла од тифуса
43.	Савковић	Стајка	Љубо	1939.	1944.	умрла од тифуса
44.	Савковић	Живко	Петар	1895.	1944.	умро од тифуса
45.	Станковић	Милан	Стјепан	1888.	1944.	умро од тифуса
46.	Станковић	Дујко	Стјепан	1905.	1942.	одведен у Јасеновац
47.	Станковић	Марија	ж.Симе	1887.	1944.	умрла од тифуса
48.	Станковић	Лука	Симо	1920.	1944.	погинуо код Каменског
49.	Стојановић	Ђорђе	Давид	1909.	1942.	одведен у Јасеновац
50.	Стојановић	Лука	Давид	1904.	1942.	одведен у Јасеновац
51.	Стојановић	Ружа	ж.Лука	1910.	1944.	умрла од тифуса
52.	Стојановић	Благоје	Лука	1932.	1944.	погинуо од бомбе
53.	Цетић	Саво	Ђорђа	1910.	1942.	одведен у Јасеновац
54.	Цетић	Марко	Ђорђа	1918.	1942.	убијен пред кућом
55.	Цетић	Цвијетин	Ђорђа	1922.	1942.	одведен у Јасеновац
56.	Цетић	Панто	Јефто	1914.	1942.	одведен у Јасеновац
57.	Лукић	Ристо	Пантелија	1907.	1942.	убијен у Возући
58.	Цетић	Бошко	Сава	1905.	1941.	одведен у логор Даница

ВАСОВИНЕ, ВАСИЋИ И ТУРЧИНОВИЋИ

1.	Благојевић	Јефто	Симо	1886.	1942.	погинуо на Маховском Врху
2.	Благојевић	Ђорђе	Симо	1882.	1942.	убијена у Возући
3.	Благојевић	Митра	Лука	1889.	1942.	убијена у Сигама
4.	Благојевић	Чедо	Ђорђе	1923.	1942.	одведен у Јасеновац
5.	Благојевић	Милан	Петар	1991.	1942.	убијен у Васовинама
6.	Благојевић	Васкрсија	Пантелије	1917.	1942.	одведен у Јасеновац
7.	Благојевић	Блажан		1880.		убијен у Гарима
8.	Божић	Славко	Сајло	1908.	1941.	одведен у Логор Даница
9.	Божић	Милош	Сајло	1912.	1941.	одведен у логор усташки
10.	Божић	Милан	Ђорђе	1889.	1942.	одведен у Јасеновац
11.	Божић	Данило	Јован	1907.	1942.	одведен у Јасеновац
12.	Божић	Чедо	Павле	1914.	1942.	одведен у Јасеновац
13.	Божић	Саво	Димитрија	1924.	1942.	погинуо у Пејановићима
14.	Божић	Вишња	Перо	1919.	1942.	убили је усташе у Кестену
15.	Божић	Давид	Митар	1883.	1942.	убијен код куће
16.	Божић	Мирјана	Душан	1941.	1942.	убијена у Кестену
17.	Божић	Рајко	Давид	1915.	1942.	одведен у Јасеновац
18.	Божић	Мара	Божо	1921.	1942.	убијена у Васићима
19.	Божић	Душанка	Рајко	1939.	1942.	убијена у Васићима
20.	Божић	Ранка	Рајко	1940.	1942.	убијена у Васићима
21.	Врачевић	Давид	Божо	1890.	1942.	одведен у Јасеновац
22.	Врачевић	Коста	Живко	1901.	1942.	одведен у Јасеновац
23.	Врачевић	Николија	ж.Алексе	1887.	1942.	убијена у Турчиновићима
24.	Врачевић	Васо	Марко	1890.	1942.	погинуо на Трипића Вису
25.	Врачевић	Илија	Митар	1909.	1942.	погинуо на Трипића Вису

Ред. бр.	Презиме	Име	Име оца	Година рођења	Година смрти	Мјесто и начин смрти
26.	Ђурић	Чедо	Ђирђе	1914.	1942.	погинуо у НОБ на Врани
27.	Ђурић	Милан	Ђорђа	1907.	1942.	одведен у Јасеновац
28.	Ђурић	Стево	Цвијетин	1896.	1942.	одведен у Јасеновац
29.	Ђурић	Урош	Стево	1925.	1941.	погинуо у Смедереву
30.	Ђурић	Данко	Цвијетин	1893.	1942.	одведен у Јасеновац
31.	Ђурић	Радо	Цвијетин	1908.	1942.	одведен у Јасеновац
32.	Ђурић	Марко	Гавро	1890.	1942.	одведен у Јасеновац
33.	Ђурић	Срето	Алексије	1903.	1942.	одведен у Јасеновац
34.	Ђурић	Славко	Алексије	1915.	1942.	одведен у Јасеновац
35.	Ђурић	Урош	Алексије	1924.	1942.	одведен у Јасеновац
36.	Ђурић	Тома	Марко	1878.	1942.	убијен у Васовинама
37.	Ђурић	Душан	Трипун	1905.	1942.	одведен у Јасеновац
38.	Ђурић	Јанко	Трипун	1907.	1942.	одведен у Јасеновац
39.	Ђурић	Славко	Трипун	1917.	1942.	одведен у Јасеновац
40.	Ђурић	Петра	Панто	1904.	1942.	убијен пред својом кућом
41.	Ђурић	Ранка	Митар	1918.	1942.	убијен пред кућом
42.	Ђурић	Борислав	Душан	1936.	1942.	убиле га усташе у кући
43.	Ђурић	Зора	Славко	1937.	1942.	убијена код куће
44.	Ђурић	Петар	Славко	1939.	1942.	убијен код куће
45.	Лукић	Стево	Антоније	1901.	1942.	одведен у Јасеновац
46.	Лазаревић	Рајко	Благоје	1903.	1942.	одведен у Јасеновац
47.	Лукић	Васкрсија	Антоније	1903.	1942.	одведен у Јасеновац
48.	Лазаревић	Данило	Благоје	1907.	1942.	одведен у Јасеновац
49.	Митровић	Радо	Мијат	1881.	1942.	погинуо у Гарима
50.	Марковић	Богољуб	Војин	1913.	1941.	одведен у логор Даница
51.	Марковић	Слободан	Димитрије	1908.	1942.	одведен у Јасеновац
52.	Марковић	Драго	Димитрије	1918.	1942.	погинуо код Васовина
53.	Марковић	Спаса	Пантелија	1920.	1942.	убијена изнад Васовина
54.	Марковић	Премилка	Саво	1939.	1942.	убијена код Васовина
55.	Марковић	Максим	Давид	1869.	1942.	убијен у Гарима
56.	Марковић	Давид	Максим	1902.	1942.	одведен у Јасеновац
57.	Марковић	Петра	Ристо	1874.	1942.	убијена у Васовинама
58.	Марковић	Војин	Перо	1905.	1942.	одведен у Јасеновац
59.	Марковић	Ђоко	Цвијетин	1884.	1942.	убијен на Стошници
60.	Марковић	Борко	Тодор	1908.	1942.	одведен у Јасеновац
61.	Николић	Јела	ж. Благоја	1865.	1942.	убијена пред кућом
62.	Његомировић	Драго	Сајло	1899.	1942.	одведен у Јасеновац
63.	Његомировић	Љубо	Драго	1917.	1941.	стрељан у Белој Цркви
64.	Његомировић	Петар	Ђорђе	1877.	1942.	убијен у Возући
65.	Његомировић	Јела	Ђорђе	1899.	1942.	убијена Долови, Васовине
66.	Његомировић	Владимир	Вељко	1935.	1942.	убијен у Васовинама
67.	Његомировић	Вељко	Сајло	1911.	1942.	одведен у Јасеновац
68.	Његомировић	Димитрије	Ђорђе	1883.	1942.	убијен у Возући
69.	Његомировић	Милош	Димитрија	1914.	1942.	одведен у Јасеновац
70.	Његомировић	Љубица	Димитрије	1933.	1942.	убијена на Маловану
71.	Његомировић	Стјепан	Никола	1872.	1942.	убијен у Васовинама
72.	Његомировић	Симо	Никола	1877.	1942.	убијен у Васовинама
73.	Његомировић	Урош	Сајло	1908.	1942.	одведен у Јасеновац
74.	Његомировић	Миливоје	Урош	1940.	1942.	убијен у Турчиновићима

Ред. бр.	Презиме	Име	Име оца	Година рођења	Година смрти	Мјесто и начин смрти
75.	Његомировић	Мирко	Љубо	1924.	1942.	одведен у Јасеновац
76.	Његомировић	Дејан	Љубо	1938.	1942.	убијен код куће
77.	Његомировић	Саво	Лука	1890.	1942.	убијен у Возући
78.	Његомировић	Његомир	Саво	1914.	1942.	одведен у Јасеновац
79.	Његомировић	Бранко	Саво	1918.	1941.	погинуо југ.војсци
80.	Његомировић	Петра	Јеремија		1942.	убијена код куће
81.	Његомировић	Зорка	Саво	1925.	1942.	убијена на Маловану
82.	Његомировић	Деса	Његомир	1939.	1942.	убијена код куће
83.	Његомировић	Његомир	Сајло	1896.	1942.	одведен у Јасеновац
84.	Јовић	Срето	Митар	1908.	1941.	одведен у логор Даница
85.	Петровић	Вељко	Митар	1907.	1942.	одведен у Јасеновац
86.	Петровић	Никица	Јефто	1894.	1942.	одведен у Јасеновац
87.	Петровић	Десанка	Перо	1903.	1942.	убијен код куће
88.	Петровић	Стојко	Никица	1940.	1942.	убијен у кући
89.	Павловић	Радојка	Душан	1923.	1942.	убијена у Васићима
90.	Павловић	Стоја	Павле	1923.	1942.	убијена у Цвјетовинама
91.	Павловић	Милан	Бранко	1941.	1942.	убијен у Васићима
92.	Стакић	Урош	Јосип	1907.	1942.	погинуо на Кабловцу
93.	Стакић	Владо	Урош	1942.	1942.	убијен на Коси Мацуљина
94.	Стакић	Јулка	Милкан	1928.	1942.	убијена код куће
95.	Стакић	Ђорђе	Ђуро	1870.	1942.	убијен код куће
96.	Стакић	Душан	Ђорђе	1898.	1941.	убијен на Буку
97.	Стакић	Душко	Душан	1925.	1942.	одведен у Јасеновац
98.	Станковић	Божо	Станиша	1879.	1942.	убијен код Гари
99.	Станковић	Василија	Саво	1885.	1942.	убијен у Васићима
100.	Станковић	Срето	Божо	1911.	1942.	одведен у Јасеновац
101.	Станковић	Рајко	Божо	1914.	1942.	одведен у Јасеновац
102.	Стјепановић	Бранко	Станко	1886.	1942.	убијен у Васину потоку
103.	Стјепановић	Ружица	Перо	1887.	1942.	убијена изнад Васовина
104.	Стјепановић	Славко	Бранко	1907.	1942.	одведен у Јасеновац
105.	Стјепановић	Цвијета	Трипун	1909.	1942.	убијена изнад Васовина
106.	Стјепановић	Ранко	Бранко	1930.	1942.	убијен изнад Васовина
107.	Стјепановић	Милош	Славко	1930.	1942.	убијен изнад Васовина
108.	Стјепановић	Милица	Славко	1937.	1942.	убијена изнад Васовина
109.	Стјепановић	Лука	Станко	1874.	1942.	убијен у Мукановини
110.	Стјепановић	Станко	Лука	1909.	1942.	одведен у Јасеновац
111.	Стјепановић	Давид	Ристо	1881.	1942.	убијен у Мукановинама
112.	Стјепановић	Вељко	Давид	1906.	1942.	одведен у Јасеновац
113.	Стјепановић	Рајка	Чеда	1940.	1942.	убијена на Рудини, Васовина
114.	Стјепановић	Чедо	Јово	1912.	1942.	одведен у Јасеновац
115.	Софрић	Мирко	Радо	1886.	1942.	убијен у Возући
116.	Софрић	Дуја	Јеремија	1888.	1942.	убијена у Васићима
117.	Софрић	Крсто	Мирко	1925.	1942.	одведен у Јасеновац
118.	Тодоровић	Васкрсија	Лука	1907.	1942.	одведен у Јасеновац
119.	Тодоровић	Паво	Јефто	1890.	1942.	одведен у Јасеновац
120.	Тодоровић	Симо	Тодор	1881.	1942.	убијен на Кабловцу
121.	Тодоровић	Станоје	Симо	1911.	1942.	одведен у Јасеновац
122.	Трипић	Стоја	Перо	1911.	1942.	убијена у Долачи, Васовине

ПОГИНУЛИ У ПРВОМ СВЈЕТСКОМ РАТУ

Ред. бр.	Презиме	Име	Име оца
1.	Стјепановић	(Јове)	Богдан
2.	Стјепановић	(Станка)	Никола
3.	Марковић	(Луке)	Божо
4.	Марковић	(Ђорђије)	Војин
5.	Петровић	(Јефте)	Милан
6.	Петровић	(Јефте)	Марко
7.	Петровић	(Марка)	Митар
8.	Марковић	(Јове)	Перо
9.	Станковић	(Станише)	Никица
10.	Лазаревић	(Јефте)	Михајло

ХРГЕ, КАМЕНИЦА И ШИВНА

1.	Ђурановић	Ђорђе	Игњат	1910.	1942. убијен у Гостовићу
2.	Ђурановић	Бранко	Игњат	1908.	1942. одведен у Јасеновац
3.	Ђурановић	Игњат		1872.	1942. смрзао се на Поцјелову
4.	Јовановић	Милисав	Алекса	1900.	1942. одведен у Јасеновац
5.	Јовановић	Анђа	Живко	1896.	1942. убијена изнад куће
6.	Јовановић	Јово	Живко	1885.	1944. умро од тифуса
7.	Јовановић	Ратко	Јово	1914.	1942. одведен у Јасеновац
8.	Јовановић	Ружица	Трипун	1909.	1942. убијена и запаљена у кући
9.	Јовановић	Јагода	Милисав	1934.	1942. спаљена у кући
10.	Јовановић	Мирка	Милисав	1936.	1942. спаљена у кући
11.	Јовановић	Чедо	Милисав	1939.	1942. спаљен у кући
12.	Јовановић	Винка	Милисав	1938.	1942. спаљена у кући
13.	Јовановић	Момир	Милисав	1942.	1942. спаљен у кући
14.	Лукић	Бранко	Блажан	1899.	1942. одведен у Јасеновац
15.	Лукић	Ђоко	Блажан	1905.	1942. одведен у Јасеновац
16.	Лукић	Цвијетин	Блажан	1914.	1942. одведен у Јасеновац
17.	Лукић	Милко	Блажан	1880.	1944. умро од тифуса
18.	Лукић	Радица	Митар	1900.	1944. умрла од тифуса
19.	Смиљић	Васкрсија	Петар	1889.	1942. одведен у Јасеновац
20.	Смиљић	Милош	Петар	1913.	1942. одведен у Јасеновац
21.	Смиљић	Бранко	Петар	1903.	1942. одведен у Јасеновац
22.	Смиљић	Љубица	Милко	1914.	1942. убијена изнад куће
23.	Смиљић	Будимир	Бранко	1934.	1942. убијен и спаљен у кући
24.	Савић	Ђоко	Петар	1896.	1942. убијен у Гостовићу
25.	Стевановић	Петра	Благоје	1904.	1942. убијена у кући и спаљена
26.	Стевановић	Спасоје	Љубо	1934.	1942. убијен у кући и спаљен
27.	Стевановић	Слободан	Љубо	1936.	1942. убијен у кући и спаљен
28.	Стевановић	Драго	Љубо	1925.	1945. погинуо од мине у Стогу
29.	Стевановић	Милица	Трипун	1880.	1942. убијена и спаљена у кући
30.	Стевановић	Милан	Трипун	1898.	1942. одведен у Јасеновац
31.	Стевановић	Гавро	Милан	1937.	1942. убијен и спаљен у кући
32.	Стевановић	Сава	Блажан	1900.	1942. убијена и спаљена у кући

Ред. бр.	Презиме	Име	Име оца	Година рођења	Година смрти	Мјесто и начин смрти
33.	Стевановић	Мира	Павле	1932.	1942.	убијена и спаљена у кући
34.	Стевановић	Миленка	Павле	1934.	1942.	убијена и спаљена у кући
35.	Стевановић	Невенка	Павле	1936.	1942.	убијена и спаљена у кући
36.	Ђорђевић	Пантелије	Ђуро	1872.	1942.	заклан у кући
37.	Ђорђевић	Симо	Сајло	1892.	1942.	одведен у Јасеновац
38.	Ђорђевић	Десанка	Стјепан	1895.	1942.	заклана у кући
39.	Ђорђевић	Јована	Симо	1924.	1942.	заклана у кући
40.	Ђорђевић	Милица	Симо	1922.	1942.	заклана у кући
41.	Ђорђевић	Рајка	Симо	1923.	1942.	заклана у кући
42.	Ђорђевић	Драга	Симо	1930.	1942.	заклан и спаљен у кући
43.	Ђорђевић	Милан	Симо	1932.	1942.	заклан и спаљен у кући
44.	Ђорђевић	Рајко	Симо	1923.	1942.	умро у збијегу
45.	Ђорђевић	Милан	Ђорђа	1909.	1942.	одведен у Јасеновац
46.	Ђорђевић	Марко	Ђорђа	1913.	1942.	одведен у Јасеновац
47.	Ђорђевић	Срето	Ђорђа	1910.	1942.	одведен у Јасеновац
48.	Ђорђевић	Љепосава	ж.Срете	1916.	1942.	убијена у кући
49.	Ђорђевић	Властимир	Давид	1916.	1942.	одведен у Јасеновац
50.	Ђорђевић	Војо	Давид	1918.	1942.	одведен у Јасеновац
51.	Јерковић	Остоја	Дујко	1909.	1942.	одведен у Јасеновац
52.	Јерковић	Драгиња	Остоја	1935.	1942.	убијена и спаљена у кући
53.	Јерковић	Лука	Остоја	1937.	1942.	спаљен у кући
54.	Јерковић	Тодор	Ђорђе	1872.	1942.	убијен у кући
55.	Јерковић	Стојан	Тодор	1903.	1942.	одведен у Јасеновац
56.	Јерковић	Николија	Недељко	1904.	1942.	убијена у кући
57.	Јерковић	Ковиљка	Стојан	1934.	1942.	убијена у кући
58.	Јековић	дијете	Стојан	1941.	1942.	убијено у кући
59.	Јовић	Станоје	Ђуро	1894.	1942.	одведен у Јасеновац
60.	Јовић	Стојан	Станоје	1919.	1942.	одведен у Јасеновац
61.	Јовић	Панто	Ђуро	1900.	1942.	одведен у Јасеновац
62.	Јовић	Бранко	Ђуро	1896.	1942.	одведен у Јасеновац
63.	Јовић	Станоје	Бранко	1923.	1942.	одведен у Јасеновац
64.	Лукић	Јово	Димитрија	1906.	1942.	одведен у Јасеновац
65.	Лукић	Славко	Димитрије	1911.	1942.	одведен у Јасеновац
66.	Лукић	Јанко	Димитрије	1916.	1942.	погинуо, Бијеле Воде
67.	Лукић	Деса	Димитрија	1925.	1942.	силована и убијена
68.	Лукић	Смиљка	Димитрија	1923.	1942.	убијена у Шивни
69.	Николић	Милош	Манојло	1909.	1944.	умро од тифуса
70.	Николић	Савка	Живко	1909.	1944.	умрла од тифуса
71.	Николић	Ратко	Милош	1936.	1944.	умро од тифуса
72.	Николић	Деса	Милош	1932.	1944.	умрла од тифуса
73.	Николић	Ружа	Марко	1915.	1944.	умрла од тифуса
74.	Смиљић	Миља	Војо	1877.	1942.	жива спаљена у кући
75.	Смиљић	Васкрсија	Сава	1897.	1942.	одведен у Јасеновац
76.	Смиљић	Бранко	Сава	1904.	1942.	одведен у Јасеновац
77.	Смиљић	Софија	Јово	1905.	1942.	заклана у кући
78.	Смиљић	Мирка	Бранко	1929.	1942.	заклана у кући
79.	Смиљић	Милица	Бранко	1934.	1942.	заклана у кући
80.	Смиљић	Срето	Бранко	1937.	1942.	заклан у кући
81.	Смиљић	Рајко	Тодор	1910.	1942.	одведен у Јасеновац

Ред. бр.	Презиме	Име	Име оца	Година рођења	Година смрти	Мјесто и начин смрти
82.	Смиљић	Мирко	Рајко	1937.	1942.	убијен у Каменици
83.	Смиљић	Јела	Рајко	1941.	1942.	убијена у кући
84.	Смиљић	Рајка	Бранко	1931.	1942.	заклана у кући
85.	Петровић	Јефимија	ж.Митра	1877.	1942.	убијена у кући
86.	Петровић	Панто	Митар	1899.	1942.	одведен у Јасеновац
87.	Петровић	Бошко	Васкрсија	1925.	1942.	одведен у Јасеновац
88.	Стојић	Данило	Стјепан	1899.	1942.	одведен у Јасеновац
89.	Стојић	Каменко	Данило	1920.	1943.	погинуо у НОБ у Србији
90.	Стојић	Љепосава	Данило	1932.	1944.	убили је Нијемци код Добоја
91.	Стојић	Митар	Миле	1916.	1944.	погинуо у НОБ
92.	Стојић	Милош	Тодор	1909.	1942.	убијен код куће
93.	Стојић	Славко	Давид	1916.	1942.	убијен у возу код Жељеће
94.	Стојић	Стојан	Никола	1908.	1942.	одведен у Јасеновац

СТОГ, ТРНИЋИ, МЕДИЋИ И ПОДВОЛУЈАК

1.	Блашковић	Ђорђе	Симо	1902.	1942.	одведен у усташки логор
2.	Ђурановић	Остоја	Никола	1901.	1942.	одведен у Јасеновац
3.	Петровић	Душан	Јован	1904.	1942.	одведен у Јасеновац
4.	Петровић	Бранко	Јована	1916.	1943.	погинуо као пилот, Прибој
5.	Петровић	Чедо	Јован	1912.	1945.	погинуо на ратном броду
6.	Петровић	Борко	Сава	1903.	1942.	одведен у Јасеновац
7.	Савић	Цвијетин	Недо	1892.	1942.	убијен у Миљевићима
8.	Савић	Душан	Цвијетин	1925.	1942.	одведен у Јесеновац
9.	Алексић	Радован			1941.	из Олова, одведен у логор
10.	Ђокић	Јово			1941.	шумар, одведен у логор
11.	Васић	Симо	Божо	1892.	1942.	убијена на Балкани (Кривача)
12.	Васић	Анђа	ж.Васе	1802.	1942.	убијена у Маловану (Кестен)
13.	Васић	Симо	Михајло	1940.	1943.	умро од тифуса
14.	Васић	Вукосава	Михајла дијете		1942.	умрла у збијегу
15.	Васић	Радосава	Михајло дијете		1942.	умрла од глади и студени
16.	Никић	Бранко	Јово	1917.	1943.	умро од тифуса
17.	Никић	Јанко	Јово	1911.	1943.	убијен у Каменици Старој
18.	Никић	Урош	Јово	1920.	1941.	погинуо као војник, Дедиње
19.	Михајловић	Павле	Сава	1898.	1942.	убијен на Балкани (Кривача)
20.	Симић	Станоје	Антонија	1898.	1942.	убијен на Балкани
21.	Симић	Стојан	Станоје	1911.	1942.	погинуо у Бијелим Водама
22.	Симић	Ђоко	Станоје	1920.	1944.	убијен у Г.Бријесници
23.	Стакић	Живко	Марко	1886.	1942.	заклан у Стогу
24.	Стакић	Момир	Живко	1913.	1942.	заклан у Стогу
25.	Стакић	Ковиљка	Живко	1926.	1942.	убијена на Балкани
26.	Стакић	Винка	Живко	1926.	1942.	убијена на Балкани
27.	Стакић	Радмила	Момир	1939.	1942.	умрла у збијегу Машице
28.	Стакић	Олгица	Момир	1940.	1942.	умрла у збијегу Машице
29.	Стакић	Бранко	Василије	1886.	1945.	убио се због хапшења од стране ОЗН-а
30.	Цвјетковић	Рајко	Милан	1925.	1942.	на стражи Градина убијен
31.	Цвјетковић	Јездимир	Рајко	1942.	1942.	од глади умро

Ред. бр.	Презиме	Име	Име оца	Година рођења	Година смрти	Мјесто и начин смрти
32.	Лукић	Цвијетин	Станиша	1908.	1942.	одведен у Јасеновац
33.	Лукић	Илија	Станиша	1910.	1943.	погинуо од Нијемаца
34.	Лукић	Наталија	Ђорђе	1920.	1943.	умрла од тифуса
35.	Лукић	Саво	Божо	1903.	1942.	одведен у Јасеновац
36.	Лукић	Стојан	Ђорђа	1917.	1942.	одведен у Јасеновац
37.	Миличевић	Велимир	Симо	1910.	1942.	одведен у Јасеновац
38.	Миличевић	Чедо	Недељка	1922.	1943.	одведен и убијен код Бановића
39.	Стакић	Смиљка	Госто	1913.	1942.	убијена на Балкани
40.	Кењић	Симо	Михајло	1902.	1942.	убијен у Каменици
41.	Кењић	Васкрсија	Михајло	1903.	1942.	убијен у Травнику
42.	Кењић	Стојан	Симо	1913.	1941.	убијен у Чардаку
43.	Кењић	Даринка	Обрен	1909.	1943.	умрла од удараца
44.	Кењић	Љубица	Стојан	1941.	1942.	умрла од студени у збијегу
45.	Кењић	Ристо	Симо	1906.	1945.	умро од тифуса
46.	Кењић	Митар	Симо	1896.	1943.	умро од тифуса
47.	Кењић	Деса	Петар	1897.	1944.	умрла од мучења
48.	Кењић	Раде	Митар	1934.	1942.	убијен у кући
49.	Кењић	Нико	Сава	1890.	1942.	убијен у Криваји
50.	Кењић	Госпава	Тодо		1943.	умрла од тифуса
51.	Кењић	Цвијетин	Михајло	1894.	1942.	заклан испод куће
52.	Марић	Ђорђе	Дујко	1892.	1942.	убијен на прузи Криваја
53.	Марић	Марко	Ђорђа	1914.	1945.	убили га одметници
54.	Марић	Грозда	Марко	1931.	1942.	умрла од глади
55.	Никић	Петра	Стојан	1941.	1942.	умрла од глади и зиме

СВИЊАШНИЦА

1.	Благојевић	Василије	Нико	1882.	1942.	одведен у Јасеновац
2.	Благојевић	Стево	Нико	1890.	1942.	одведен у Јасеновац
3.	Божић	Душан	Петко	1906.	1944.	погинуо од Нијемаца
4.	Божић	Десанка	Симо	1900.	1943.	силована и убијена у Криваји
5.	Божановић	Панто	Јефто	1905.	1943.	погинуо, као курири, Подволујак
6.	Божановић	Милош	Сајло	1912.	1943.	погинуо у НОБ, Подволујак
7.	Ивановић	Велимир	Спасоје	1891.	1942.	одведен у Јасеновац
8.	Ивановић	Перо	Петар	1896.	1942.	заклан у Туњику
9.	Ивановић	Стојан	Петар	1915.	1944.	умро од тифуса
10.	Јовановић	Анђелко из Лукавца		1924.	1941.	погинуо у нападу на Кривају
11.	Мијатовић	Рајко	Сајло	1910.	1942.	погинуо као борац на Озрену
12.	Мијатовић	Петра		1914.	1943.	умрла од тифуса
13.	Марковић	Ружица	Димитрије	1901.	1942.	запаљена у Равнима
14.	Марковић	Саво	Васкрсија	1900.	1942.	одведен у Јасеновац
15.	Николић	Јелисија из Бријеснице		1913.	1941.	погинуо у нападу на Кривају
16.	Петровић	Обрен	Адам	1884.	1943.	погинуо као водич, Подволујак
17.	Смиљић	Душан	Илија	1914.	1942.	убијен у Сјенокосу

Ред. бр.	Презиме	Име	Име оца	Година рођења	Година смрти	Мјесто и начин смрти
18.	Ристић	Марта	Нико	1892.	1942.	убијена у кући
19.	Симић	Цвијета	Давид	1906.	1942.	убијена у кући
20.	Симић	Миленка	Недељко	1937.	1942.	убијена и запаљена у кући
21.	Симић	Мира	Недељко	1941.	1942.	убијена у кући
22.	Симић	Никола	Недељко	1934.	1942.	убијен у кући
23.	Симић	Бранко	Никола	1929.	1942.	убијен у кући
24.	Симић	Драго	Никола	1930.	1942.	убијен у кући
25.	Симић	Миленко	Никола	1939.	1942.	убијен у кући
26.	Симић	Вишња	Саво	1920.	1942.	убијена у кући
27.	Симић	Никола	Живко	1891.	1942.	убијен код куће
28.	Станковић	Урош	Саво	1901.	1942.	погинуо на Поцјелову
29.	Станковић	дијете	Урош	1941.	1942.	смрзло се у збијегу Озрен
30.	Станковић	Богдан	Саво	1895.	1942.	убијен у Возући
31.	Станковић	Бранко	Саво	1899.	1942.	убијен у Возући
32.	Станковић	Стоја	Тодор	1901.	1945.	умрла од тифуса
33.	Станковић	Богдан	Момир	1941.	1942.	умро у збијегу Озрен
34.	Станковић	Петра	Давид	1910.	1942.	спаљена у Лазића кући
35.	Станковић	Вукица	Милош	1930.	1942.	запаљена у Лазића кући
36.	Станковић	Нада		1932.	1942.	запаљена у Лазића кући
37.	Станковић	Софија	Милош	1926.	1942.	запаљена у кући
38.	Станковић	Љубомир	Станиша	1910.	1942.	убијена у Возући
39.	Станковић	Сава	Марко	1908.	1942.	убијен негде у Травнику
40.	Станковић	Рајка	Јанко	1931.	1942.	убијен и спаљен у кући
41.	Станковић	Миленка	Јанко	1933.	1942.	убијена и запаљена у кући
42.	Станковић	Ненад	Јанко	1937.	1942.	убијен и запаљен у кући
43.	Станковић	Ђорђија	Марко	1882.	1943.	умро од тифуса
44.	Станковић	Стјепанија	Божо	1884.	1943.	умрла од тифуса
45.	Станковић	Кристина	Ђорђе	1900.	1943.	умрла од тифуса
46.	Станковић	Вишња	Ђорђе	1914.	1943.	умрла од тифуса
47.	Станковић	Ранко	Ђорђе	1924.	1043.	умро од тифуса
48.	Стефановић	Славко	Давид	1918.	1942.	убијен пред кућом
49.	Стефановић	Босиљка	Панто	1916.	1942.	умрла од опекотина, побјегла из запаљене куће
50.	Стефановић	Миленка	Мирко	1936.	1942.	убијена и запаљена
51.	Стефановић	Борко	Мирко	1939.	1942.	запаљена у кући Лазића
52.	Стефановић	Николија		1889.	1943.	умрла од тифуса
53.	Стефановић	Чедо	Милко	1911.	1943.	умро од тифуса
54.	Стефановић	Јела	Милко	1923.	1943.	умрла од тифуса
55.	Лазендић	Митра	Алекса	1875.	1942.	убијена и запаљена у кући
56.	Лазендић	Стоја	Симо	1918.	1942	убијена и запаљена у кући
57.	Лазендић	дијете	Стојан	1942.	1942.	запаљено с баком
58.	Лазендић	Јово	Дујко	1900.	1943.	погинуо као водич, Подволујак
59.	Лазендић	Саво	Димшо	1943.		убијен у Плетерима
60.	Лазендић	Василија	Стјепан	1900.	1944.	умро од тифуса
61.	Лазендић	Милан	Стјепан	1888.	1944.	умро од тифуса
62.	Лазендић	Ђорђе	Стјепан	1886.	1944.	умро од тифуса
63.	Лазендић	Душан	Ђоко	1927.	1942.	умро од зиме и глади
64.	Лазендић	Јулка	Саво	1924.	1942.	умрла од зиме и глади

Ред. бр.	Презиме	Име	Име оца	Година рођења	Година смрти	Мјесто и начин смрти
65.	Лазендић	Рајко	Васо	1923.	1943.	убили га партизани у Шадићима
66.	Лазендић	Деса	Васо	1915.	1944.	умрла од тифуса
67.	Лазендић	Голуб	Бранко	1940.	1944.	умро од тифуса
68.	Лазендић	Предраг	Саво	1940.	1944.	умро од тифуса
69.	Трипуновић	Рајко	Тодор	1911.	1942.	погинуо у Бријесници
70.	Трипуновић	Васкрсија	Марко	1900.	1942.	одведен у Јасеновац
71.	Трипуновић	Вишња	ж.Душан	1903.	1942.	убијена пред кућом
72.	Трипуновић	Драгица	Љубо	1936.	1943.	умрла од тифуса
73.	Трипуновић	Драган	Љубо	1938.	1943.	умро од тифуса
74.	Трипуновић	Милица	Нико	1907.	1942.	заклана у потоку
75.	Трипуновић	Вукица	Јово	1934.	1942.	заклана код куће
76.	Трипуновић	Јован	Јово	1938.	1942.	заклан у кући
77.	Трипуновић	Ружица	Јово	1940.	1942.	заклана у кући
78.	Трипуновић	Раде	Живко	1916.	1943.	убијен у Пољу
79.	Тешановић	Митра	ж.Панте	1891.	1942.	убијена у кући
80.	Тешановић	Панто	Станко	1884.	1942.	убијен и запаљен у кући
81.	Тешановић	Дикомир	Милош	1932.	1942.	убијен и запаљен у кући
82.	Тешановић	Љубица	Панто	1928.	1942.	убијена и запаљена у кући
83.	Видаковић	Бошко	Лазо	1942.	1942.	убијен у кући
84.	Лазић	Аница	Данко		1942.	убијена и запаљена у кући
85.	Лазић	Станиша	Лука	1853.	1942.	убијен пред кућом
86.	Лазић	Госпа	Стјепан	1911.	1942.	убијена у Туњику
87.	Стефановић	Раденко	Мирко	1939.	1942.	убијен и запаљен у кући
88.	Стефановић	Јагода	Славко	1937.	1942.	убијена и запаљена у кући
89.	Стефановић	Ненад	Славко	1938.	1942.	убијен и запаљен у кући

ЛОЗНА

1.	Андрић	Викторија	ж.Ђорђа	1882.	1942.	убијена и објешена за косе
2.	Андрић	Ђорђија	Митар	1852.	1942.	убијен пред кућом
3.	Андрић	Мићо	Сајло	1922.	1942.	убијен код куће
4.	Андрић	Митар	Сајло	1923.	1942.	убијен пред кућом
5.	Андрић	Марко	Саво	1895.	1942.	убијен
6.	Благојевић	Милош	Ђуро	1921.	1941.	убијен у Завидовићима
7.	Благојевић	Анђа	Ђуро	1926.		погинула пред кућом
8.	Благојевић	Симо	Недељко	1919.	1941.	убио га Рамо Лишић, у кући
9.	Благојевић	Рајко	Божо	1914.	1942.	убијен у Јасеновцу
10.	Божић	Ратко	м.Зорка	1920.	1943.	оболио и запалио се
11.	Ђорђевић	Пантелија	Мелентија	1892.	1944.	умро од тифуса
12.	Ђорђевић	Рајко	Игњат	1910.	1943.	погинуо као водич, Подволујак
13.	Ђорђевић	Ђоко	Игњат	1911.	1942.	убијен на Оштрићу
14.	Демоњић	Мићо	Васкрсија	1922.	1942.	убијен као курир у Лозној
15.	Демоњић	Премил	Радован	1942.	1942.	умро у збијегу
16.	Демоњић	Мићо	Саво	1940.	1942.	умро у збијегу
17.	Демоњић	Радо	Ђокан	1918.	1942.	погинуо на Поцјелеву
18.	Демоњић	Борко	Љубомир	1920.	1942.	убијен код куће, Равне

Ред. бр.	Презиме	Име	Име оца	Година рођења	Година смрти	Мјесто и начин смрти
19.	Демоњић	Милош	Милан	1914.	1944.	умро од тифуса
20.	Демоњић	Илинка	Петко	1887.	1944.	умрла од тифуса
21.	Демоњић	Мићо	Ђокан	1922.	1942.	убијен у Трештеници
22.	Ђурић	Јован	Василија	1892.	1942.	убијен, Дризин Поток
23.	Ђурић	Милош	Јован	1920.	1942.	убијен, Дризин Поток
24.	Ђурић	Петра	Јован	1923.	1942.	убијена, Дризин Поток
25.	Ђурић	Драгица	Милко	1926.	1942.	убијена, Дризин Поток
26.	Ђурић	Симо	Давид	1915.	1942.	убијен, Дризин Поток
27.	Ђурић	Милица	Давид	1901.	1942.	убијена, Дризин Поток
28.	Ђурић	Драго	Ђоко	1931.	1942.	убијен и запаљен у кући
29.	Ђурић	Милош	Ђоко	1937.	1942.	убијен и запаљен у кући
30.	Ђурић	Даринка	Ђоко	1942.	1942.	убијена и запаљена у кући
31.	Ђурић	Ранка	Сајло	1939.	1942.	убијена и спаљена у кући
32.	Ђурић	Ранко	Сајло	1935.	1942.	убијен и спаљен
33.	Ђурић	Трипо	Саво	1894.	1942.	убијен у Сеони
34.	Ђурић	Блажо	Душан	1926.	1942.	убијен у Сеони
35.	Ђурић	Мирка	Михајло	1920.	1942.	убијена са двоје дјеце
36.	Ђурић	Милош	Саво	1939.	1942.	убијен и спаљен у кући
37.	Ђурић	Перо	Саво	1941.	1942.	убијен и запаљен
38.	Ђурић	Љубан	Ристо	1917.	1944.	умро од тифуса
39.	Ђурић	Милош	Ристо	1920.	1944.	умро од тифуса
40.	Ђурић	Стојан	Цвијетин	1907.	1942.	погинуо у нападу на Гаре
41.	Ђурић	Мара	Перо	1893.	1942.	убијена код куће
42.	Ђурић	Мирјана	Микајло	1924.	1942.	убијена у кући
43.	Ђурић	Милан		1921.	1945.	убила га ОЗН-а
44.	Ђурић	Цвијетеин	Трипун	1907.	1942.	убијена у Боровцима
45.	Ђурић	Госпа		1880.	1942	убијена у својој кући
46.	Ђурић	Милија		1931.	1942.	убијена у кући
47.	Ђурић	Ружа		1930.	1942.	убијена у кући
48.	Јерковић	Милица	Недељко	1917.	1942.	убијена у Подборику
49.	Јерковић	Мара	Бошко	1939.	1942.	убијена у Подборику
50.	Јерковић	Петра	Бошко	1937.	1942.	убијена у Подборику
51.	Јерковић	Дуја	Петар	1880.	1942.	убијена у Боровцима
52.	Јерковић	Бошко	Петар	1915.	1945.	убила га ОЗН-а
53.	Јерковић	Митар	Петар	1917.	1945.	убила га ОЗН-а
54.	Демоњић	Милош	Милко	1918.	1945.	убили га партизани, ОЗН-а
55.	Демоњић	Милан	Васкрсија	1885.	1944.	умро од тифуса
56.	Демоњић	Ратко	Саво	1939.	1942.	умро у збијегу
57.	Кабларевић	Цвијетин	Нико	1888.	1944.	умро од пјегавог тифуса
58.	Кабларевић	Богдан	Нико	1905.	1944.	умро од тифуса
59.	Крсмановић	Јефимија	Ђуро	1857.	1942.	убијена у кући
60.	Крсмановић	Михајло	Лука	1908.	1942.	одведен у Јасеновац
61.	Крсмановић	Арсенија	Симо	1875.	1942.	убијен на Оштрићу
62.	Крсмановић	Недељко	Симо	1872.	1942.	убијен на Оштрићу
63.	Крсмановић	Цвијета	Ђуро	1875.	1942.	убијена и спаљена у кући
64.	Крсмановић	Драгољуб	Бранко	1941.	1942.	убијен и запаљен у кући
65.	Крсмановић	Богољуб	Бранко	1937.	1942.	убијен и спаљен у кући
66.	Крсмановић	Милица	ж.Стеве	1904.	1942.	убијена и спаљена у кући
67.	Крсмановић	Милија	Стево	1891.	1942.	убијена и спаљена у кући

Ред. бр.	Презиме	Име	Име оца	Година рођења	Година смрти	Мјесто и начин смрти
68.	Кузмановић	Рајко	Павле	1913.	1942.	погинуо од усташа
69.	Кузмановић	Стана	Петар	1904.	1942.	погинула на Поцјелову
70.	Ложњаковић	Блажо	Антоније	1888.	1942.	убијен на пртини код куће
71.	Ложњаковић	Госпа	Дујко	1887.	1942.	убијена и запаљена у кући
72.	Ложњаковић	Цвијета	Јован	1886.	1942.	убијена и запаљена у кући
73.	Ложњаковић	Дуја	Ђоко	1893.	1942.	убијена и запаљена у кући
74.	Ложњаковић	Госпа	Саво	1908.	1942.	убијена и запаљена у кући
75.	Ложњаковић	Ђоко	Симо	1892.	1942.	убијен у кући
76.	Ложњаковић	Урош	Стјепо	1929.	1942.	убијен у кући и запаљен
77.	Ложњаковић	Душан	Стјепо	1937.	1942.	убијен у кући и запаљен
78.	Ложњаковић	Милан	Стјепо	1940.	1942.	убијен у кући и запаљен
79.	Ложњаковић	Милева	Стјепо	1939.	1942.	убијена у кући и запаљена
80.	Ложњаковић	Вукица	Ђоко	1932.	1942.	убијена у Ђокиној кући
81.	Ложњаковић	Урош	Тодор	1920.	1942.	убијен на Оштрићу
82.	Ложњаковић	Мирко	Божо	1920.	1942.	убијен на Оштрићу
83.	Ложњаковић	Бранко	Давид	1900.	1942.	убијен на Оштрићу
84.	Ложњаковић	Бошко	Божо	1912.	1942.	убијен испод Оштрића
85.	Ложњаковић	Божо	Давид	1879.	1942.	убијен испод Оштрића
86.	Ложњаковић	Милан	Давид	1900.	1944.	нестао у заробљеништву
87.	Ложњаковић	Ружа	Ђоко	1932.	1942.	убијена и запаљена
88.	Ложњаковић	Наранча	Ђоко	1930.	1942.	убијена и запаљена у кући
89.	Ложњаковић	Бошко	Божо	1912.	1942.	убијен у Сеони
90.	Крсмановић	Бошко	Митар	1918.	1941.	нестао
91.	Ложњаковић	Мирка		1918.	1942.	убијена са двоје дјеце
92.	Ложњаковић	Милош	м.Мирка		1942.	убијен с мајком
93.	Ложњаковић	Перо	м.Мирка		1942.	убијен с мајком
94.	Лукић	Ђоко	Трипо	1907.	1942.	убијен на Оштрићу
95.	Лукић	Нико	Трипо	1910.	1942.	убијен на Оштрићу
96.	Лукић	Видосава	Нико	1935.	1942.	убијена у Боровцима
97.	Лукић	Смиљка	Нико	1941.	1942.	убијена у Боровцима
98.	Лукић	Милосава	Нико	1931.	1942.	убијена у Боровцима
99.	Лукић	Стоја	Нико	1933.	1942.	убијена у Боровцима
100.	Лукић	Бошко	Благоје	1939.	1942.	убијен пред кућом.
101.	Лукић	Видоје	Благоје	1938.	1942.	убијен пред кућом
102.	Мијатовић	Митра	Ђорђа	1892.	1942.	убијена испред своје куће
103.	Мијатовић	Миља	Гавро	1919.	1942.	убијена код куће
104.	Мићановић	Милош	Коста	1913.	1944.	погинуо у НОБ у Свињашници
105.	Марковић	Нећо	Антоније	1919.	1945.	заробљен и убијен негдје
106.	Николић	Аница	Радо	1925.	1945.	убила је УДБ забуном
107.	Николић	Блажо	Јован	1931.	1944.	умро од тифуса
108.	Николић	Илија	Недељко	1923.	1944.	умро од тифуса
109.	Николић	Радо	Ђорђе	1906.	1944.	умро од тифуса
110.	Николић	Деса	Васо	1915.	1944.	умрла од тифуса
111.	Митровић	Стоја	Станиша	1905.	1944.	умрла од тифуса
112.	Пејановић	Крстина	Пантелија	1910.	1942.	заклана у селу Коса
113.	Пејановић	Васкрсија	Стево	1887.	1942.	убијен у Коси
114.	Пејановић	Сајло	Стево	1885.	1942.	убијен и запаљен у кући
115.	Пејановић	Урош	Васо	1914.	1941.	убијен у Добоју

Ред. бр.	Презиме	Име	Име оца	Година рођења	Година смрти	Мјесто и начин смрти
116.	Пејановић	Жарко	Васо	1919.	1943.	погинуо у НОБ, Црна Гора
117.	Пејановић	Нада	Љубо	1926.	1942.	убијена поред куће
118.	Пејић	Марко	Нико	1888.	1944.	умро од тифуса
119.	Пејић	Маркан	Нико	1890.	1944.	умро од тифуса
120.	Петковић	Василије	Давид	1888.	1942.	убијен и изгорио у кући
121.	Петковић	Јово	Недељко	1922.	1942.	убијен у Катанићу, Озрен
122.	Петковић	Јованка	Недељко	1920.	1942.	убијена у својој кући
123.	Петковић	Драгица	Јанко	1939.	1942.	убијена у својој кући
124.	Петковић	дијете	Јанко	1942.	1942.	убијено у кући
125.	Петковић	Добрила	Јанко	1939.	1942.	убијена у кући
126.	Петковић	Петра	Илија	1935.	1944.	умрла од тифуса
127.	Петковић	Игњо	Илија	1883.	1944.	умро од тифуса
128.	Петковић	Стоја	Коста	1894.	1944	умрла од тифуса
129.	Петковић	Милош	Милко	1924.	1944.	умро од тифуса
130.	Петковић	Јово	Митар	1923.	1944.	умро од тифуса
131.	Петковић	Даница	Сајло	1909.	1944.	умрла од тифуса
132.	Петковић	Јанко	Васили	1913.	1941.	заробљен у војсци
133.	Росић	Цвијета	Марко	1909.	1942.	убијена у кући
134.	Росић	Ружа	Милан	1915.	1942.	убијена и запаљена у кући
135.	Росић	Ђурђија	Милан	1929.	1942.	убијена и запаљена у кући
136.	Росић	Радован	Милан	1937.	1942.	убијен и запаљен у кући
137.	Росић	Данило	Милан	1933.	1942.	убијен и запаљен у кући
138.	Росић	Рајко	Милан	1936.	1942.	убијен и запаљен у кући
139.	Росић	Грозда	Милан	1931.	1942.	убијен у кући и запаљен
140.	Росић	Ђиро	Милан	1940.	1942.	убијен у кући и запаљен
141.	Росић	Миленко	Милан	1939.	1942.	убијен у кући и запаљен
142.	Росић	Ђорђија	Сајло	1933.	1942.	убијен у кући и запаљен
143.	Росић	Бошко	Сајло	1933.	1942.	убијен у кући и запаљен
144.	Росић	Милорад	Сајло	1937.	1942.	убијен у кући и запаљен
145.	Росић	Драгица	Сајло	1936.	1942.	убијен у кући и запаљен
146.	Росић	Милован	Сајло	1934.	1942.	убијен у кући и запаљен
147.	Росић	Стево	Сајло	1939.	1942.	убијен у кући и запаљен
148.	Росић	Остоја	Богдан	1938.	1942.	убијен у кући од легије
149.	Росић	Аница	Богдан	1941.	1942.	убијена у кући од легије
150.	Росић	Љупко	Чедо	1935.	1944.	умро од тифуса
151.	Росић	Рајко	Тодор	1920.	1944.	погинуо у болници Брезици
152.	Росић	Сајло	Тодор	1903.	1944.	умро од тифуса
153.	Росић	Марко	Тодор	1892.	1944.	умро од тифуса
154.	Росић	Бранко	Марко	1919.	1945.	убила га ОЗН-а у Ријечанима
155.	Росић	Јосип	Недељко	1921.	1945.	убила га ОЗН-а у Ријечанима
156.	Савић	Јевросима	Перо	1893.	1944.	умрла од тифуса
157.	Савић	Нико	Митар	1892.	1944.	умро од тифуса
158.	Савић	Саво	Коста	1896.	1944.	умро од тифуса
159.	Савић	Милан	Недо	1925.	1944.	умро од тифуса
160.	Савић	Љепосава	Цвијетин	1913.	1944.	умрла од тифуса
161.	Савић	Бранко	Гојко	1892.	1944.	умро од тифуса
162.	Савић	Милија	Лазар	1889.	1944.	умро од тифуса
163.	Софрић	Савуна	Петар	1905.	1942.	убијена на Оштрићу
164.	Спасојевић	Остоја	Милко	1912.	1944.	умро од тифуса

Ред. бр.	Презиме	Име	Име оца	Година рођења	Година смрти	Мјесто и начин смрти
165.	Стојановић	Блажо	Василија	1900.	1944.	умро од тифуса
166.	Стојановић	Гавро	Василија	1900.	1944.	умро од тифуса
167.	Стојановић	Аница	Саво	1905.	1944.	умрла од тифуса
168.	Тодоровић	Стево	Ристо	1880.	1942.	убијена у својој кући
169.	Тодоровић	Милка	Војко	1938.	1942.	убијена у кући и спаљена
170.	Тодоровић	Бранко	Гојко	1936.	1942.	убијен у кући и спаљен
171.	Тодоровић	Радомир	Војко	1934.	1942.	убијен у кући и спаљен
172.	Тодоровић	Радован	Митар	1936.	1942.	убијен у очевој кући
173.	Тодоровић	Драгица	Манојло	1938.	1942.	убијен у кући и спаљен
174.	Тодоровић	Јагода	Ђоко	1939.	1942.	убијена у кући и спаљена
175.	Тодоровић	Радица	Ђоко	1935.	1942.	убијена у кући и спаљена
176.	Тодоровић	Милица	Давид	1900.	1942.	убијена у кући и спаљена
177.	Тодоровић	Сава	Давид	1878.	1942.	убијена у кући и спаљена
178.	Тодоровић	Давид	Ристо	1867.	1942.	убијен у кући и спаљен
179.	Тодоровић	Јово	Ристо	1889.	1942.	убијен у кући и спаљен
180.	Тодоровић	Миља	ж.Јове	1889.	1942.	убијена у кући и спаљена
181.	Тодоровић	Славко	Ђоко	1938.	1942.	убијен у кући и запаљен
182.	Тодоровић	Премил	Душан	1938.	1942.	убијен у Сеони
183.	Тодоровић	Радојка	Михајло	1931.	1942.	убијена у кући
184.	Тодоровић	Јово	Душан	1939.	1942.	убијен у кући
185.	Тодоровић	Милош	Велимир	1938.	1942.	убијен у кући
186.	Тодоровић	Недељко	Антоније	1890.	1944.	умро од тифуса
187.	Тодоровић	Ружа	Адам	1891.	1944.	умрла од тифуса
188.	Тодоровић	Ранко	Богдан	1933.	1944.	умро од тифуса
189.	Тодић	Смиљка	Стојан	1938.	1944.	смрзла се у збијегу
190.	Тодић	Ковиљка	Стојан	1938.	1944.	смрзла се у збијегу
191.	Тодић	Обрен	Станоје	1908.	1942.	убијен пред својом кућом
192.	Тодић	Стојан	Ђуро	1906.	1944.	убијен у Крчевинама, Черкези
193.	Пејановић	Љупко	Манојло	1912.	1945.	убила га ОЗН-а у Тешњу
194.	Пејановић	Радо	Васо	1916.	1945.	убила га ОЗН-а у Тешњу

ОРАХОВИЦА

1.	Благојевић	Бранко	Живко	1920.	1942.	погинуо од СС-дивизије
2.	Благојевић	Благоје			1942.	убијен код куће
3.	Гаврић	Стојко	Илија	1919.	1943.	погинуо у НОБ на Рибници
4.	Добрић	Јово	Дујко	1900.	1942.	убијен у логору С.Градишка
5.	Дробић	Васкрсија	Дујко	1896.	1942.	убијен у логору Градишка
6.	Дробић	Алекса	Јово	1892.	1942.	убијен на прагу куће
7.	Дробић	Митар	Милко	1901.	1942.	убијен у логору Градишка
8.	Дробић	Милоје	Недељко	1938.	1942.	убијен пред кућом
9.	Дробић	Радован	Василија	1925.	1942.	убијен пред кућом
10.	Дробић	Велимир	Дујко	1905.	1942.	убијен у логору Јасеновац
11.	Дробић	Богдан	Сајло	1902.	1942.	погинуо на Јарушкама
12.	Дробић	Миља	ж.Василије	1898.	1942.	убијена у кући
13.	Дробић	Бранко	Трипун	1925.	1945.	убила га ОЗН-а у Пурачићу
14.	Ђурић	Милко	Лука	1900.	1945.	убијен у Ораховици

Ред. бр.	Презиме	Име	Име оца	Година рођења	Година смрти	Мјесто и начин смрти
15.	Лукић	Блажо	Алекса	1882.	1942.	убијен у кући
16.	Лукић	Милан	Блажо	1903.	1942.	убијен у кући
17.	Лукић	Ратко	Блажо	1914.	1942.	рањен и да не падне усташама у руке заклао се
18.	Лукић	Недељко	Коста	1900.	1942.	убијен у логору Градишка
19.	Лукић	Радо	Петар	1914.	1944.	погинуо у НОБ, Шековићи
20.	Лукић	Госпава	Васкрсија	1917.	1942.	убијена у кући
21.	Лукић	Војин	Петар	1923.	1945.	убила га ОЗН-а
22.	Лукић	Недељко	Остоја	1905.	1943.	погинуо НОБ, на Поцјелову
23.	Лукић	Обрен	Остоја	1908.	1945.	умро од тифуса
24.	Недић	Стојан	Јово	1905.	1942.	убијен у логору Градишка
25.	Николић	Јанко	Давид	1902.	1942.	убијен у Јасеновцу
26.	Николић	Недељко	Давид	1892.	1942.	убијен на Јарушкама
27.	Николић	Марко	Милан	1923.	1942.	погинуо у Дукановини
28.	Николић	Ђокан	Давид	1904.	1942.	убијен у Јасеновцу
29.	Николић	Марија	Благоје	1892.	1942.	убијена у Јарушкама
30.	Милошевић	Милош	Блажо	1936.	1942.	убијен у кући
31.	Милошевић	Манојло	Дујко	1894.	1942.	убијен у логору Градишка
32.	Милошевић	Милован	Недељко	1920.	1942.	убијен у логору Градишка
33.	Милошевић	Благоје	Гавро	1935.	1942.	убијен код куће
34.	Цвијановић	Марко	Манојло	1923.	1945.	убила га ОЗН-а
35.	Цвијановић	Јанко	Манојло	1920.	1945.	убила га ОЗН-а у Пурачићу
36.	Савичић	Алекса	Гавро	1894.	1942.	убијен у кући
37.	Савичић	Стојко	Алекса	1925.	1942.	убијен у кући од усташа
38.	Савичић	Мирјана	Алекса	1923.	1943.	погинула у НОБ, Оџак
39.	Савичић	Перо	Микајло	1920.	1942.	погинуо на Поцјелову
40.	Савичић	Божо	Недељко	1902.	1942.	погинуо у Бријесници
41.	Савичић	Тода	ж.Лазара	1890.	1942.	убијена у Лозној
42.	Савичић	Момир	Перо	1921.	1945.	убила га ОЗН-а на Поцјелову
43.	Савичић	Петра	Благоје	1892.	1943.	умрла од тифуса
44.	Савичић	Чедо	Благоје	1910.	1943.	умро од тифуса
45.	Спасојевић	Ђорђе		1893.	1942.	погинуо у Јарушкама
46.	Зекић	Јелена	Јован	1935.	1942.	убијена у Ораховици
47.	Зекић	Мирјана	Милош	1939.	1942.	умрла у збијегу од глади
48.	Зекић	Стјепанија	Василије	1893.	1942.	убијена у Боровцима
49.	Зекић	Милан	Јован	1937.	1942.	убијен у својој кући
50.	Зекић	Милија	Јован	1925.	1942.	убијена у својој кући

ТРЕШТЕНИЦА

1.	Ђурић	Милорад		1922.	1945.	убила га ОЗН-а у Пурачићу
2.	Лазаревић	Благоје	Марко	1892.	1942.	убијен пред кућом
3.	Лазаревић	Јованка	Стево	1910.	1942.	убијена пред кућом
4.	Лазаревић	Марко	Милан	1919.	1942.	убијен у Ораховици
5.	Максимовић	Стево	Петар	1891.	1941.	убијен у Трештеници
6.	Максимовић	Богдан	Стево	1923.	1942.	убијен пред кућом
7.	Максимовић	Љепосава	Лука	1908.	1942.	убијена у кући

Ред. бр.	Презиме	Име	Име оца	Година рођења	Година смрти	Мјесто и начин смрти
8.	Михајловић	Јово	Ђорђо	1882.	1941.	убијен на кућном прагу
9.	Михајловић	Мила			1942.	од удараца умрла, Тумаре
10.	Михајловић	Милка	Милош	1905.	1942.	убијена у Тунусоре
11.	Михајловић	Богољуб	Цвијетин	1910.	1942.	убијен у Јасеновцу
12.	Ристић	Анђа	Недељко	1940.	1942.	убијена у кући
13.	Ристић	Душан	Симо	1922.	1942.	убијен на Оштрићу
14.	Ристић	Лазо	Томо	1889.	1942.	убијен код куће
15.	Ристић	Ђорђо	Томо		1942.	убијен на Оштрићу
16.	Ристић	Стоја	ж.Стеве	1922.	1942.	силована и убијена у Сватовцу од Арифа Смајловића
17.	Стевановић	Лука	Стево		1942.	од удараца умро, Тумаре
18.	Стевановић	Тодор	Стево		1944.	убијен на брду Врана
19.	Новаковић	Божо	Лазо	1922.	1945.	убила га ОЗН-а у Пурачићу

ЈАРУШКЕ СРПСКЕ

1.	Бабић	Недо	Ристо	1885.	1942.	убијен у Стројни
2.	Дебељаковић	Крстина	Јово	1900.	1942	убијена у Сеони
3.	Дебељаковић	Љубо	Јово	1927.	1942.	убијен у Сеони
4.	Дебељаковић	Анђа	Милан	1933.	1942.	убијена у Јарушкама
5.	Дебељаковић	Аница	Милан	1930.	1942.	убијена у Јарушкама
6.	Дебељаковић	Даница	Милан	1930.	1942.	убијена у Јарушкама
7.	Дебељаковић	Драгица	Милан	1937.	1942.	убијена у Јарушкама
8.	Дебељаковић	Перо	Милан	1935.	1942.	убијен у Јарушкама
9.	Дебељаковић	Сока	Милан	1927.	1942.	убијена у Јарушкама
10.	Дебељаковић	Стеван	Милан	1923.	1942.	убијен у Јарушкама
11.	Дебељаковић	Михољка	Милко	1907.	1942.	убијена у Јарушкама
12.	Дебељаковић	Даринка	Нико	1927.	1942.	убијена у Сеони
13.	Дебељаковић	Петра	Перо	1915.	1942.	убијена у мјесту Слано
14.	Дебељаковић	Илија	Стево	1916.	1944.	убијен у Ораховици од Пецића из Бријеснице
15.	Дебељаковић	Милан	Стево	1901.	1942.	убијен у Јарушкама
16.	Ђурић	Милан	Божо	1930.	1942.	убијен у Возући
17.	Лазаревић	Нешко	Јефто	1898.	1942.	убијен у Сеони
18.	Лазаревић	Божица	Нешко	1930.	1942.	убијена у покољу, Јарушке
19.	Лазаревић	Јока	Нешко	1925.	1942.	убијена у покољу, Јарушке
20.	Лазаревић	Мара	Нешко	1922.	1942.	убијена у покољу, Јарушке
21.	Лазаревић	Михољка	Нешко	1933.	1942.	убијена у покољу Јарушке
22.	Лазаревић	Цвија	Томо	1900.	1942.	убијена у покољу, Јарушке
23.	Ристић	Петра ж.	Неде	1910.	1942.	убијена у Стројни
24.	Спасојевић	Ђорђија	Стево	1900.	1942.	убијен у Стројни
25.	Станковић	Петра	Дујко	1916.	1942.	убијена у Рибници
26.	Станковић	Стеван	Јово	1915.	1942.	убијен на Рибници
27.	Станковић	Деса	Стеван	1933.	1942.	убијена на Рибници
28.	Станковић	Митра	Стеван	1935.	1942.	убијена на Рибници
29.	Станковић	Госпа	Стеван	1935.	1942.	убијена на Рибници

Списак жртава рата 1941. - 1945. година

БАБИЦЕ СРПСКЕ

Ред. бр.	Презиме	Име	Име оца	Година рођења	Година смрти	Мјесто и начин смрти
1.	Бабић	Милан	Тодор	1922.	1943.	погинуо у НОБ на Романији
2.	Гојковић	Драгица	Блажан	1923.	1942.	убијена у покољу, Јарушке
3.	Гојковић	Михољка	Блажан	1921.	1942.	убијена на Јарушкама Доње
4.	Гојковић	Анђа	Јово	1898.	1942.	убијена у Д.Јарушкама
5.	Гојковић	Милица	Јово	1878.	1942.	убијена у кући
6.	Гојковић	Петра	Јово	1922.	1942.	убијена у Д.Јарушке
7.	Гојковић	Блажан	Лазо	1902.	1942.	убијен у Д.Јарушке
8.	Гојковић	Босиљка	Митар	1935.	1942.	убијена, Д.Јарушке
9.	Гојковић	Бранко	Митар	1928.	1942.	убијена Д.Јарушке
10.	Гојковић	Деса	Митар	1923.	1942.	убијена Д.Јарушке
11.	Гојковић	Јово	Митар	1925.	1942.	убијен, Д.Јарушке
12.	Гојковић	Максо	Митар	1921.	1942.	убијен, Д.Јарушке
13.	Гојковић	некрштено дете	Максе		1942.	убијен, Д.Јарушке
14.	Гојковић	Милка	Митар	1930.	1942.	убијен, Д.Јарушке
15.	Гојковић	Невенка	Митар	1932.	1942.	убијена, Д.Јарушке
16.	Гојковић	Митар	Васкрсија	1888.	1942.	убијен Д.Јарушке
17.	Јовановић	Јованка	Јово	1910.	1942.	убијена у кући својој
18.	Јовановић	Цвијетин	Петар	1921.	1945.	погинуо у НОБ, Власеница
19.	Јовановић	Јово	Петар	1883.	1942.	убијен у Ораховици
20.	Јовановић	Цвијета	Васкрсија	1880.	1942.	убијена у Ораховици
21.	Концулић	Сока	Петар	1880.	1942.	убијена у кући
22.	Концулић	Милка	Ратко	1935.	1942.	убијена код куће
23.	Концулић	Саво	Димитрије	1923.	1944.	погинуо НОБ - Београд
24.	Рашковић	Лазо	Цвијетин	1882.	1942.	убијен у кући
25.	Рашковић	Петар	Петар	1887.	1942.	убијен у Ораховици
26.	Рашковић	Сретко	Петар	1921.	1944.	погинуо у НОБ - Београд
27.	Рашковић	Зорка	Петар	1924.	1944.	погинула у НОБ Озрен
28.	Рашковић	Ђука	Тодор	1885.	1942.	убијена у кући
29.	Ристић	Милка	Ристо	1924.	1944.	погинула у НОБ, Озрен
30.	Станкић	Благоје	Стево	1914.	1942.	убијен у кући
31.	Станкић	Лазо	Стево	1904.	1942.	убијен у Мосоровцу
32.	Станкић	Војин	Лазо	1916.	1945.	погинуо у НОБ, Сољани, Срем
33.	Марјановић	Стеван	Ђорђе	1912.	1942.	убијен у Станкића потоку
34.	Марјановић	Јоцо	Јово	1923.	1941.	убијен у Мосоровцу
35.	Марјановић	Перо		1922.	1942.	убијен у Станкића потоку
36.	Марјановић	Ранко	Ђорђе	1914.	1941.	погинуо у Лукавцу
37.	Бабић	Данило	Недо	1920.	1942.	убијен у Семића потоку
38.	Бошковић	Рајко	Коста	1904.	1941.	погинуо у НОБ, Зворник
39.	Гаврић	Стојко		1919.	1942.	убијена на Рибници

Напомена: Подаци узети из: Савезни завод за статистику, жртве рата 1941-1945 Београд, 1994, стр. 5. под насловом: Лукавац

ГОРЊА И ДОЊА БРИЈЕСНИЦА И ТУМАРЕ

Ред. бр.	Презиме	Име	Име оца	Година рођења	Година смрти	Мјесто и начин смрти
1.	Антић	Симуна	Анто	1872.	1944.	умрла од тифуса Боровица
2.	Јовић	Даница	Василија	1926.	1942.	убијена код куће
3.	Милошевић	Милош	Васо	1912.	1942.	погинуо НОБ, Завидовићи
4.	Никић	Ратко	Митар	1922.	1943.	погинуо у НОБ, Завидовићи
5.	Петковић	Милица	Благоје		1942.	убијена у Гапардама
6.	Петковић	Благоје	Ђуро		1942.	убијен у Гапардима
7.	Симић	Јелисија	Лука	1903.	1941.	погинуо на Кривају
8.	Гребић	Саво	Мирко	1925.	1942.	погинуо, Петрово
9.	Гребић	Ратко	Симо	1921.	1947.	убила га ОЗН-а
10.	Михајловић	Милош	Спасоје	1921.	1944.	нестао
11.	Мркоњић	Недо	Јово	1883.	1941.	убијена у Бријесници Д.
12.	Мркоњић	Милан	Недо	1903.	1941.	убијен у Тубићима
13.	Пејић	Милица	Пејо	1905.	1941.	убијена у Бријесници Д.
14.	Пејић	Ђоко	Симо	1885.	1941.	убијен у Бријесници Д.
15.	Тодоровић	Бранко	Јанко	1913.	1941.	убијен у Бријесници Д.
16.	Трипић	Урош	Бошко	1931.	1943.	убијен од бомбардовања у Тумарама
17.	Трипуновић	Славко	Стјепан	1919.	1942.	погинуо у НОБ, Петрово
18.	Драгићевић	Ранко	Драгомир	1921.	1946.	убијен од ОЗН-е, Јелова Горица
19.	Драгићевић	Радомир	Петар	1920.	1944.	убијен у Тумарама
20.	Ђурановић	Паво	Давид	1922.	1945.	погинуо код Оцака
21.	Ђурановић	Рајко	Госто	1923.	1945.	погинуо код Оцака
22.	Гојковић	Васкрсија	Стјепан	1909.	1945.	погинуо код Оцака
23.	Игњатовић	Стојан	Јован	1921.	1943.	погинуо у Тумарама
24.	Јовановић	Јован	Петар	1919.	1943.	нестао у заробљеништву
25.	Јовановић	Митар	Драгомир	1922.	1945.	убила га УДБ-а
26.	Лукић	Урош	Миливоје	1925.	1945.	убила га УДБ-а Ј.Горица
27.	Мишић	Мирко		1926.	1945.	убили га партизани у шуми
28.	Момировић	Милан	Петар	1918.	1945.	погинуо у НОБ, Лопаре
29.	Момировић	Љубомир	Петар	1916.	1943.	погинуо у Тумарама
30.	Момировић	Радомир	Петар	1920.	1944.	убијен у Пурачићу
31.	Недељковић	Сретко	Мирко	1920.	1942.	погинуо у Гостовићу
32.	Петровић	Игњо	Јован	1921.	1946.	убијен на Јеловој Гори
33.	Поповић	Недо	Павле	1912.	1945.	убијен у Осјечанима
34.	Саркичевић	Данило	Васкрсија	1922.	1945.	убила га ОЗН-а код куће
35.	Саркичевић	Јован	Васкрсија	1924.	1945.	убила га ОЗН-а у Тумарама
36.	Симић	Недељко	Васкрсија	1900.	1945.	убијен у заробљеништву
37.	Симић	Милан	Јово	1914.	1945.	убила га ОЗН-а у Тумарама
38.	Симић	Ранко	Томо	1924.	1945.	убила га ОЗН-а
39.	Симић	Радомир	Јован	1919.	1945.	убила га ОЗН-а код куће
40.	Никић	Радован	Нико	1923.	1945.	убила га ОЗН-а
41.	Спасојевић	Мирко	Станко	1899.	1943.	погинуо у Тумарама
42.	Спасојевић	Јањко		1910.	1945.	убијен од стране ОЗН-е
43.	Стевић	Павле	Илија	1894.	1943.	убили га партизани, Тумаре
44.	Гајић	Радомир	Симо	1915.	1941.	погинуо у НОБ, Борице

Ред. бр.	Презиме	Име	Име оца	Година рођења	Година смрти	Мјесто и начин смрти
45.	Делић	Јаков	Саво	1918.	1942.	убијен у заробљеништву
46.	Ракановић	Славко	Спасоје	1915.	1942.	убијен у Борицама
47.	Зарић	Тода		1860.	1941.	убијена у Сижју
48.	Цвијановић	Мирко	Душан	1915.	1945.	убила га ОЗН-а
49.	Цвијановић	Недо	Марко	1922.	1945.	убила га ОЗН-а
50.	Цвијановић	Јован	Симо	1920.	1945.	убила га ОЗН-а
51.	Цвијановић	Велимир	Душан	1920.	1945.	убила га ОЗН-а
52.	Цвијановић	Милан	Душан	1926.	1945.	убила га ОЗН-а
53.	Јовичић	Јово	Богдан	1925.	1947.	убијен од ОЗН-е на Кврги
54.	Радишић	Драгољуб	Јово	1896.	1942.	убијен у заробљеништву.

КАРАЧИЋ

1.	Јовић	Ристо	Јован	1868.	1942. убијен у Карачићу
2.	Јовић	Премил	Милош	1919.	1942. погинуо на Брезицима
3.	Јовић	Даринка	Василије	1902.	1942. убијена у Чеваљуши
4.	Ковачевић	Симуна	Спасоје	1911.	1944. умрла од тифуса
5.	Лукић	Јована	Марко	1902.	1942. убијена код куће
6.	Мркаљевић В	асилије	Јово	1942.	1942. убијен у логору Јасеновац
7.	Недић	Тодор	Милан	1907.	1942. убијен у Карачићи

Напомена: Подаци узети из: Савезни завод за статистику, жртве рата 1941-1945 Београд, 1995. стр.16,7,16ж.

ЖЕЉОВА

1.	Божић	Љепосава	Ђорђија	1909.	1942. убијена у потоку Мантовац
2.	Божић	Анђа		1900.	1942. убијена на Врани
3.	Божић	Јована	Јово	1895.	1942. убијена и спаљена у кући
4.	Божић	Обренија		1890.	1942. убијена и спаљена
5.	Божић	Душан	Јово	1939.	1942. убијен и спаљен
6.	Божић	Роса	Тодор	1890.	1942. убијена у кући и спаљена
7.	Божић	Лука	Саво	1900.	1942. убијен у Јасеновцу
8.	Божић	Милош	Јово	1920.	1943. погинуо у НОБ-у, Санцак
9.	Бутулија	Новица		1915.	1942. убијен у М.Рибницама
10.	Гајић	Бранко	Ђорђија	1918.	1943. погинуо у Бановићима
11.	Гајић	Ђорђија		1900.	1942. убијен у кући
12.	Гајић	Јово	Ђорђија	1927.	1942. убијен и спаљен у кући
13.	Гајић	Милка	Цвијан	1916.	1942. убијена на Кунијини
14.	Гајић	Љупко	Јово	1938.	1942. убијен и спаљен у кући
15.	Гајић	Милица	Јово	1941.	1942. убијена и спаљена у кући
16.	Гајић	Јелка		1900.	1942. убијена у Предражићу
17.	Гајић	Бошко	Станоје	1929.	1942. убијен у Предражићу
18.	Гајић	Богдан	Станоје	1934.	1942. убијен у Предражићу
19.	Гајић	Даница	Станоје	1936.	1942. убијена у Предражићу

Ред. бр.	Презиме	Име	Име оца	Година рођења	Година смрти	Мјесто и начин смрти
20.	Гајић	Даница	Станоје	1938.	1942.	убијена у Предражићу
21.	Ђурић	Лука	Василија	1894.	1942.	убијен код куће
22.	Ђурић	Богдан	Лука	1924.	1942.	убијен у Јасеновцу
23.	Ђурић	Милица	Лука	1932.	1942.	убијена и спаљена у кући
24.	Ђурић	Ђука	ж.Луке	1905.	1942.	убијена и спаљена
25.	Јовић	Ђорђо	Ђуро	1901.	1942.	убијен пред кућом
26.	Јовић	Јефто	Недељко	1905.	1942.	убијен у Јасеновцу
27.	Јовић	Васкрсија	Недељко	1900.	1942.	убијен пред кућом
28.	Јовић	Стево	Васкрсије	1926.	1942.	убијен на Куниjини
29.	Јовић	Драгица	Спасоје	1940.	1942.	смрзла се у логору
30.	Јовић	Недељко	Васкрсије	1922.		погинуо у НОБ-у, Лозна
31.	Крстић	Драгица	Милан	1936.	1942.	убијена у кући
32.	Крстић	Стана	Милан	1930.	1942.	убијена у кући
33.	Крстић	Љубица	Милан	1933.	1942.	убијена у кући
34.	Крстић	Милан	Ђоко	1905.	1942.	убијен пред кућом
35.	Крстић	Јованка	Стево	1900.	1942.	убијена у кући
36.	Крстић	Лазо	Обрен	1939.	1942.	убијен у кући
37.	Крстић	Рајко	Обрен	1926.	1943.	погинуо у НОБ-у, Фоча
38.	Крстић	Милка	ж.Јована	1904.	1942.	убијена у кући
39.	Крстић	Савка	ж.Јове	1900.	1942.	убијена у кући
40.	Крстић	Сретко	Јово	1920.	1942.	убијен у Јасеновцу
41.	Крстић	Никола	Јово	1922.	1943.	погинуо у НОБ-у, Јабука
42.	Крстић	Марко	Јово	1939.	1942.	убијен у кући
43.	Крстић	Јефто	Јово	1925.	1942.	убијен у Чубрићу
44.	Крстић	Петра	Јован	1896.	1942.	убијена у кући
45.	Крстић	дијете	Милан	1941.	1942.	убијено и запаљено
46.	Крстић	Јово	Ђоко	1895.	1942.	убијен код куће
47.	Крстић	Микајло	Ђоко	1902.	1942.	заклан пред кућом
48.	Крстић	Марија	ж.Микајла	1890.	1942.	заклана пред кућом
49.	Крстић	Јово	Ђокан	1941.	1942.	убијен у кући
50.	Крстић	Радојка	Ђокан	1936.	1942.	убијена у кући
51.	Крстић	Зорка	Јефто	1911.	1942.	убијена код куће
52.	Крстић	Илија	Обрен	1931.	1942.	убијена и спаљена
53.	Крстић	Зорка	Обрен	1932.	1942.	убијена и спаљена
54.	Крстић	Јефа	Микајло		1942.	убијена и спаљена
55.	Милошевић	Јован	Јово	1910.	1942.	убијен у Јасеновцу
56.	Митровић	Јефа		1905.	1942.	убијена у кући
57.	Митровић	Зора	Остоја	1935.	1942.	убијена пред кућом
58.	Митровић	Стана		1890.	1942.	убијена пред кућом
59.	Митровић	Марко	Давид	1939.	1942.	убијен и спаљен
60.	Митровић	Петра	Давид	1925.	1942.	убијена у кући и спаљена
61.	Митровић	Јела	Давид	1928.	1942.	убијена и спаљена
62.	Митровић	Стеван	Давид	1930.	1942.	убијен и спаљен
63.	Митровић	Ђука	Давид	1939.	1942.	убијена и спаљена
64.	Митровић	Милица	Давид	1940.	1942.	убијена и спаљена
65.	Митровић	Давид	Милко	1900.	1942.	убијен у Јасеновцу
66.	Митровић	Драган	Ђоко	1938.	1942.	убијен и спаљен у кући
67.	Митровић	Драгица	Ђоко	1936.	1942.	убијена и спаљена
68.	Митровић	Ђука	Ђоко	1931.	1942.	спаљена у кући

Ред. бр.	Презиме	Име	Име оца	Година рођења	Година смрти	Мјесто и начин смрти
69.	Митровић	Јован	Ђоко	1934.	1942.	спаљен у кући
70.	Митровић	Петра	Ђоко	1934.	1942.	спаљена у кући
71.	Митровић	Рајко	Ђоко	1929.	1942.	спаљен у кући
72.	Митровић	Ружа	Ђоко	1910.	1942.	убијена и спаљена
73.	Митровић	Љубица	Лазар	1939.	1942.	убијена и спаљена
74.	Митровић	Даница	Лазар	1934.	1942.	убијена и спаљена
75.	Митровић	Гојко	Лазар	1936.	1942.	убијен и спаљен
76.	Митровић	Рајко	Лазар	1931.	1942.	убијен и спаљен у кући
77.	Митровић	Боја	Ђорђо	1895.	1942.	убијена и спаљена
78.	Митровић	Панто	Јеврем	1900.	1942.	убијен у Јасеновцу
79.	Митровић	Марија	Микајла	1907.	1942.	убијена и спаљена
80.	Митровић	Аница	ж.Лазара	1900.	1942.	убијена у кући
81.	Митровић	Милан	Панто	1935.	1942.	убијен у кући
82.	Никић	Петра	Саво	1930.	1942.	спаљена у кући
83.	Никић	Рајко	Саво	1928.	1942.	спаљена у кући
84.	Никић	Госпа	ж.Саве	1898.	1942.	убијена и спаљена
85.	Никић	Саво	Ђорђе	1903.	1942.	убијена пред кућом
86.	Никић	Ђоко	Ђорђе	1900.	1942.	убијен Бановићи Селу
87.	Никић	Николија	Марко	1909.	1942.	убијена пред кућом
88.	Никић	Драго	Ђорђе	1938.	1942.	убијен у логори Жељова
89.	Никић	Милорад	Ђоко	1926.	1942.	убијен у Свињарама
90.	Никић	Гојко	Ђорђе	1935.	1942.	у логору Жељова убијен
91.	Никић	Милован	Василије	1912.	1942.	убијен у Јасеновцу
92.	Никић	Ђорђе	Василије	1907.	1942.	убијен пред кућом
93.	Никић	Госпа	ж.Милана	1916.	1942.	спаљена са новорођенчетом
94.	Никић	Бранко	Милан	1932.	1942.	спаљен с мајком
95.	Никић	Даница	Милан	1934.	1942.	спаљена у кући Божић Јове
96.	Никић	Аница	Милан	1934.	1942.	спаљена у кући
97.	Никић	некрштено дијете	Милана		1942.	спаљено с мајком
98.	Никић	Драгица	Нико	1936.	1942.	убијено у потоку
99.	Никић	Рајко	Нико	1932.	1942.	убијен у потоку
100.	Никић	Ђука	Нико	1929.	1942.	убијена у потоку
101.	Никић	Цвија	ж.Нике	1907.	1942.	убијена у потоку
102.	Никић	Нико	Василије	1904.	1942.	убијен у Јасеновцу
103.	Никић	Обрен	Сава	1934.	1942.	спаљен у кући
104.	Никић	Милка	Сава	1924.	1942.	убијена у кући
105.	Никић	Грозда	Милан	1938.	1942.	убијена и спаљена
106.	Никић	Остоја	Нико	1915.	1942.	убијен у Јасеновцу
107.	Никић	Војин	Ђорђе	1932.	1942.	убијена у кући
108.	Сариновић	Ђорђо	просијак	1904.	1942.	спаљен са сестром
109.	Сариновић	Јелак		1908.	1942.	спаљена у Жељови
110.	Станкић	Благоје	Јово	1941.	1942.	смрзао се у збијегу
111.	Станкић	Јово	Станиша	1900.	1942.	убијен у Јасеновцу
112.	Станкић	Лука	Станиша	1904.	1942.	убијен у Јасеновцу
113.	Станкић	Тешо	Станиша	1906.	1942.	убијена у Куниjини
114.	Станкић	Давид	Станиша	1903.	1942.	убијен у Јасеновцу
115.	Станкић	Стана	Ђорђе	1917.	1943.	умрла од тифуса

КАПЕТАНОВО БРДО И ЈАСИКОВАЦ

Ред. бр.	Презиме	Име	Име оца	Година рођења	Година смрти	Мјесто и начин смрти
1.	Добрић	Милка	Лука	1914.	1942.	убијена код куће
2.	Дробић	Љубица	Остоја	1941.	1942.	убијена с мајком
3.	Дробић	Петра	Остоја	1940.	1942.	убијена у кући
4.	Ђокић	Дуја	Станко	1900.	1942.	убијена у кући
5.	Ђокић	Јања	Станко	1923.	1942.	убијена у кући
6.	Ђокић	Јањко	Станко	1924.	1942.	убијена пред кућом
7.	Ђокић	Бранко	Станко	1930.	1942.	убијен пред кућом
8.	Ђокић	Милан	Станко	1934.	1942.	убијен у кући
9.	Ђокић	Зорка	Станко	1937.	1942.	убијен у кући
10.	Ђокић	Митра	Станко	1919.	1942.	убијена код куће
11.	Ђокић	Митар	Цвијетин	1917.	1942.	убијен, Брђанска Коса
12.	Ђокић	Јово	Митар	1939.	1942.	убијен у кући
13.	Ђокић	Милорад	Митар	1936.	1942.	убијен у кући
14.	Остојић	Данило	Ристо	1890.	1942.	убијен у Возући
15.	Остојић	Стана	Данило	1922.	1942.	спаљена у М.Рибнице
16.	Петковић	Илија	Симеун	1909.	1942.	убијен у Сливићима
17.	Петковић	Петра	м.Мара	1935.	1943.	умрла од тифуса
18.	Мркаљевић	Јово	Василија	1880.	1942.	убијена у Јасеновцу
19.	Мркаљевић	Марко	Василије	1905.	1942.	убијен у Јасеновцу
20.	Мркаљевић	Душан	Василија	1901.	1942.	убијен у Јасеновцу
21.	Симић	Лука	Станоје	1890.	1942.	убијен код куће
22.	Симић	Ђоке	Лука	1917.	1942.	убијен код куће
23.	Симић	Нећо	Лука	1919.	1942.	убијен у Јасиковцу
24.	Симић	Митар	Лука	1915.	1942.	убијен код куће
25.	Симић	Митра	Станко	1917.	1942.	убијена код куће
26.	Симић	Милорад	Митар	1936.	1942.	убијен с родитељима
27.	Симић	Јово	Митар	1939.	1942.	убијен с родитељима
28.	Симић	некрштено дијете	Митра	1941.	1942.	убијена у кући
29.	Симић	Ристо	Станоје	1892.	1942.	убијен, Брђанска Коса
30.	Симић	Милева	ж.Ристе	1896.	1942.	убијена, Брђанска Коса
31.	Симић	Вида	Ристо	1918.	1942.	убијена, Капетаново Брдо
32.	Симић	Цвијета	ж.Цвијетина		1942.	убијена код куће
33.	Симић	Петар	Цвијетин	1934.	1942.	убијен у кући
34.	Симић	Славко	Цвијетин	1936.	1942.	убијен у кући
35.	Симић	Владо	Цвијетин	1938.	1942.	убијен у кући
36.	Симић	Цвијета	ж.Јово	1894.	1942.	убијена у кући
37.	Симић	Станоје	Јово	1916.	1942.	убијен пред кућом
38.	Симић	Љубица	Станоје	1935.	1942.	убијена у кући
39.	Симић	Јово	Петар	1900.	1942.	убијен код куће
40.	Симић	Зорка	Јово	1922.	1942.	убијена у кући
41.	Симић	Миља	Јово	1926.	1942.	убијена у кући
42.	Симић	Ђоко	Јово	1928.	1942.	убијен код куће
43.	Симић	Цвијетин	Ристо	1918.	1942.	убијен код куће
44.	Симић	Цвјетин	Сајло	1902.	1942.	убијен у Јасиковцу

Ред. бр.	Презиме	Име	Име оца	Година рођења	Година смрти	Мјесто и начин смрти
45.	Симић	Љубо	Сајло	1912.	1942.	убијен у Јасеновцу
46.	Петковић	Мирко	Симеун	1912.	1942.	убијен у Завидовићима
47.	Станкић	Илија	Јово	1937.	1942.	убијен у Жељови
48.	Станкић	Марко	Јово	1940.	1942.	убијен у Жељови
49.	Станкић	Обрен	Јово	1934.	1942.	убијен у Жељови

Подаци узети из: Савезни завод за статистику, жртве рата 1941-1945. Београд, стр.4. општина Бановићи.

ГОСТОВИЋ

1.	Божић	Милан	Благоје	1915.	1942.	убијен код куће
2.	Цетић	Саво	Ђорђе	1908.	1942.	убијен код куће
3.	Цвјетковић	Василија	Нико	1889.	1942.	убијен у Чардаку
4.	Ћирковић	Лука	Ђуро	1905.	1942.	убијен на 9.км
5.	Ћирковић	Обрен	Јелисија	1899.	1942.	убијен на 9.км
6.	Ђурић	Богдан	Нико	1898.	1942.	убијен на 9.км
7.	Ђурић	Цвјетин	Нико	1906.	1942.	убијен на 9.км
8.	Ђурић	Станоја	Петар	1888.	1942.	убијен код куће
9.	Ђурић	Димитрија	Симо	1904.	1942.	убијен код куће
10.	Ђурић	Милан	Станоја	1907.	1942.	убијен на 9.км
11.	Ђурић	Божо	Трипо	1922.	1945.	убила га ОЗН-а
12.	Ђурић	Трипо	Трипе	1896.	1942.	убијен у Завидовићима
13.	Илић	Милан	Дујко	1912.	1942.	убијен у Гостовићу
14.	Илић	Јелисија	Нико	1892.	1942.	убијена на 9.км
15.	Илић	Бранко	Станко	1908.	1942.	убијен на 9.км
16.	Илић	Ђорђе	Станко	1898.	1942.	убијен у Гостовићу
17.	Јанковић	Божо	Цвјетин	1918.	1941.	погинуо у НОБ, Гостовић
18.	Јанковић	Михајло	Павле	1908.	1941.	убијен у Јасеновцу
19.	Јанковић	Јанко		1930.	1942.	убијен код куће
20.	Лазаревић	Ђурђија		1871.	1942.	убијена у Хргама
21.	Милошевић	Лука	Ристо	1911.	1941.	убијен у Јасеновцу
22.	Момковић	Лука	Андрија	1900.	1941.	убијен на гувну, Петковић
23.	Момковић	Андрија	Лука	1925.	1941.	убијен на гувну, Петковићи
24.	Недаковић	Стојан	Андрија	1922.	1943.	у усташком логору убијен
25.	Недаковић	Симеун	Ђорђе	1888.	1942.	убијен у Гостовићу
26.	Недаковић	Андрија	Нико	1877.	1942.	убијен у Гостовићу
27.	Недаковић	Милан	Андрија	1907.	1942.	убијен у Гостовићу
28.	Николић	Цвијетин	Соасоје	1912.	1942.	убијен код Завидовића
29.	Панић	Ђорђо	Благоје	1889.	1942.	убијен у Гостовићу
30.	Павловић	Богдан	Сарафијан	1900.	1942.	убијена у Јасеновцу
31.	Ристић	Милан	Антоније	1905.	1942.	убијен у Завидовићима
32.	Ристић	Цвијетин	Давид	1903.	1942.	убијен у Гостовићу
33.	Ристић	Петар	Ристо	1884.	1942.	убијен у Јасеновцу
34.	Симић	Милан	Цвијетин	1911.	1942.	погинуо код Пепелара
35.	Симић	Богдан	Јово	1910.	1941.	убијен на Стошници
36.	Симић	Богдан	Сарафијан	1910.	1942.	погинуо у Возући

Ред. бр.	Презиме	Име	Име оца	Година рођења	Година смрти	Мјесто и начин смрти
			КУЧИЦЕ			
1.	Цвјетковић	Небојша	Недељко	1924.	1941.	убијен у Љесковицама
2.	Цвјетковић	Стојан	Милан	1924.	1945.	убијен на принудном раду
3.	Цвјетковић	Пејо	Митар	1916.	1943.	нестао
4.	Цвјетковић	Сретен	Тодор	1904.	1941.	убијен у Јасеновцу
5.	Илић	Момко	Ђорђе	1921.	1942.	погинуо у НОБ, код Високог
			ОШТРИЋ			
1.	Тодић	Божо	Тодор	1925.	1942.	убијен на Махоју
2.	Тодић	Тодор	Живко	1889.	1942.	заклан код куће
3.	Тодић	Стево	Тодор	1928.	1942.	заклан у кући
4.	Тодић	Стана	Павле	1896.	1942.	убијена на Оштрићу
			МИТРОВИЋИ			
1.	Божичковић	Јелисија	Божо	1909.	1941.	убијен у Јасеновцу
2.	Божичковић	Јеремија	Божо	1908.	1942.	нестао у депортацији
3.	Јовић	Данило	Бранко	1939.	1943.	убијен у кући
4.	Мишановић	Стјепан	Јово	1917.	1941.	убијен у Јасеновцу
			ПРИЛУК			
1.	Божичковић	Данило	Илија	1909.	1942.	убијен у Јасеновцу
2.	Божичковић	Саво	Недо	1913.	1941.	убијен у Јасеновцу
3.	Божичковић	Теодор	Петко	1888.	1942.	убијен у Јасеновцу
4.	Дабић	Михољка	Јефто	1897.	1942.	убијена у Прилуку
5.	Дабић	Станоје	Пантелија	1901.	1942.	убијен у Јасеновцу
6.	Веселиновић	Спасенија	Благоје	1891.	1945.	на раду, Мраморац
7.	Веселиновић	Владислав	Јефто	1907.	1944.	убијен у Броду
8.	Веселиновић	Алекса	Сава	1919.	1941.	погинуо у НОБ, Прилук
			СУХА			
1.	Лукић	Симеун	Тодор	1918.	1945.	погинуо у НОБ, Карловац
2.	Веселиновић	Богдан	Спасоје	1920.	1943.	убијен у Јасеновцу
3.	Веселиновић	Цвјетко	Спасоје	1915.	1942.	убијен код куће
4.	Веселиновић	Милан	Спасоје	1912.	1943.	убијен у Јасеновцу

Ред. бр.	Презиме	Име	Име оца	Година рођења	Година смрти	Мјесто и начин смрти

ВУКОМАНОВИЋИ

1.	Божић	Богдан	Андрија	1901.	1942.	убијен у Јасеновцу
2.	Божић	Лука	Андрија	1896.	1942.	убијен у Јасеновцу
3.	Божић	Васкрсија	Јелисија	1901.	1942.	убијен у Јасеновцу
4.	Драгољевић	Данило	Цвијетин	1919.	1942.	убијен у Јасеновцу
5.	Јанковић	Симо	Андрија	1899.	1942.	убијен у Јасеновцу
6.	Којић	Драго	Андрија	1904.	1944.	умро од тифуса
7.	Којић	Васкрсија	Благоје	1904.	1941.	погинуо у НОБ, Гостовић
8.	Којић	Ђорђе	Лазар	1894.	1942.	убијен у Јасеновцу
9.	Којић	Недељко	Лазар	1905.	1944.	умро од тифуса
10.	Којић	Васкрсија	Симо	1911.	1942.	убијен у Јасеновцу
11.	Којић	Срђан	Тодор	1906.	1942.	убијен у Јасеновцу
12.	Костадиновић	Коста	Глигор	1906.	1942.	убијен у Јасеновцу
13.	Костадиновић	Бранко	Глигорија	1911.	1942.	убијен у Јасеновцу
14.	Лазић	Душанка	Анђелко	1941.	1944.	убијена у својој кући
15.	Лазић	Трипо	Лука	1910.	1942.	убијен у Јасеновцу
16.	Лазић	Нико	Мијат	1895.	1942.	убијен у Јасеновцу
17.	Миловановић	Милош	Богдан	1921.	1942.	убијен у Јасеновцу
18.	Миловановић	Богдан	Ђуро	1903.	1942.	убијен у Јасеновцу
19.	Миловановић	Петар	Ђуро	1906.	1942.	убијен у Јасеновцу
20.	Миловановић	Стојан	Василије	1914.	1942.	убијен у Јасеновцу
21.	Никић	Симо	Благоје	1913.	1944.	убијен у Чардаку
22.	Никић	Милан	Јефто	1893.	1942.	убијен у Јасеновцу
23.	Никић	Александар	Нико	1918.	1942.	убијен у Јасеновцу
24.	Радић	Радо	Ђокан	1904.	1942.	убијен у Јасеновцу
25.	Радић	Лука	Јефто	1912.	1942.	убијен у Јасеновцу
26.	Радић	Милутин	Јефто	1921.	1942.	убијен у Јасеновцу
27.	Радић	Радован	Митар	1903.	1942.	убијен, Чардак
28.	Савић	Даница	Цвијетин	1907.	1942,	убијена, Чардак
29.	Станковић	Блажан	Трифун	1924.	1942.	убијен у Јасеновцу
30.	Трипуновић	Марко	Марјан	1911.	1942.	убијен у Јасеновцу
31.	Трипуновић	Саво	Марјан	1924.	1942.	убијен у Јасеновцу
32.	Трипуновић	Васкрсија	Марјан	1907.	1942.	убијен у Јасеновцу

ЧАРДАК

1.	Благојевић	Мара	Трипун	1892.	1942.	убијена у Ловници
2.	Божичковић	Саво	Недељко	1914.	1941.	убијен у Јасеновцу
3.	Ђурић	Божо	Трипо	1923.	1942.	убијен у Завидовићима
4.	Илић	Радо	Лука	1915.	1942.	убијена, Чардак
5.	Илић	Илија	Станко	1882.	1942.	убијена у Чардаку
6.	Мишановић	Богдан	Цвјетко	1909.	1942.	убијен у Чардаку
7.	Мишановић	Стјепан	Јово	1917.	1941.	убијен у Јасеновцу
8.	Пејаковић	Милан	Лука	1920.	1942.	убијен у Чардаку
9.	Пејаковић	Митар	Лука	1915.	1942.	убијен у Чардаку
10.	Пејаковић	Стојан	Недељко	1921.	1942.	убијен у Чардаку

Ред. бр.	Презиме	Име	Име оца	Година рођења	Година смрти	Мјесто и начин смрти
11.	Ристић	Петар	Ристо	1898.	1941.	убијен у Јасеновцу
12.	Савић	Ђуро	Јован	1882.	1942.	убијен у Чардаку
13.	Савић	Љуба	Манојло	1940.	1942.	убијена у Чардаку
14.	Савић	Славко	Манојло	1938.	1942.	убијена на Маховском Брду
15.	Савић	дијете	Момчила	1942.	1942.	убијено у кући
16.	Савић	Ђорђе	Недо	1867.	1942.	убијен у кући
17.	Србић	Богдан	Мара		1943.	убијен у својој кући
18.	Станковић	Петра	Цвијетин	1910.	1942.	убијена у кући
19.	Станковић	новорођенче	Петре			убили га и ставили мајчину сису у уста
20.	Трипић	Бранко	Лука	1907.	1945.	убила га ОЗН-а
21.	Мишановић	Стојан		1922.	1947.	убили га одметници, као ОЗН-а

Напомена: Подаци узети из: Савезни завод за статистику: Жртве рата 1941-1945. Београд, стр. 18, 19, 21, 26, 28, 35 и 49, под : општина Завидовићи

ЖИОКЕ

1.	Стојановић	Лука	Благоје	1914.	1942.	убијен на 9.км.
2.	Стојановић	Павле	Благоје	1928.	1942.	убијен од усташа у кућИ
3.	Стојановић	Васкрсија	Благоје	1916.	1942.	убијен у Чиновићима
4.	Стојановић	Сајло	Јово	1895.	1942.	убијен, Мустајбашићи
5.	Стојановић	Јово	Лука	1909.	1941.	убијен код куће
6.	Стојановић	Радо	Перо	1922.	1942.	убијен у Слатини
7.	Стојановић	Симо	Перо	1913.	1942.	убијен у Јасеновцу
8.	Стојановић	Стево	Сајло	1922.	1942.	убијен у Јасеновцу
9.	Стојановић	Бранко	Станко	1910.	1942.	убијен у Слатини
10.	Стојановић	Симо	Тодор	1919.	1942.	убијен у Слатини
11.	Стојановић	Стојан	Трипо	1908.	1941.	убијен у Гостовићу
12.	Тодић	Станко	Антонија	1911.	1942.	убијен, Мустајбашићи

ЗАВИДОВИЋИ

1.	Аресеновићи	Богдан	Симеун	1914.	1941.	убијен у логору Јадовно
2.	Аресеновић	Душан	Симеун	1909.	1942.	убијен у Херцег Новом
3.	Бјегојевић	Бранко	Љубомир	1923.	1942.	погинуо НОБ, Орљавац
4.	Благојевић	Јово	Јефто	1902.	1941.	убијен у Јасеновцу
5.	Благојевић	Бранко	Петар	1913.	1941.	убијен, логор Јадовно
6.	Благојевић	Војислав	Петар	1919.	1943.	погинуо НОБ
7.	Благојевић	Данило	Симо	1922.	1943.	погинуо у НОБ-у Бетањ
8.	Бојановић	Перица	Милан	1920.	1941.	убијен у Завидовићу

Ред. бр.	Презиме	Име	Име оца	Година рођења	Година смрти	Мјесто и начин смрти
9.	Божић	Славко	Михајло	1902.	1945.	убијен у Завидовићу
10.	Ђурановић	Милан	Игњат	1898.	1943.	убијен у Тузли
11.	Ђурић	Славко	Алекса	1916.	1942.	убијен у Завидовићу
12.	Ђурић	Срето	Алекса	1909.	1942.	убијен у стану
13.	Ђурић	Урош	Алекса	1924.	1942.	убијен у затвору
14.	Франкић	Косовка	Александар	1912.	1944.	погинула у НОБ-у, Пива
15.	Гутеша	Богдан	Милан	1907.	1941.	убијен у Београду
16.	Јовановић	Спасоје	Ђуро	1878.	1941.	убијен, Г.Близна
17.	Лаловић	Драгица	Стево	1915.	1943.	убијена Бачка Паланка
18.	Лазаревић	Цвијетин	Панто	1898.	1944.	погинуо НОБ-у, Мионица
19.	Лукић	Бранко		1897.	1942.	убијен у Јасеновцу
20.	Марић	Љубомир	Ристо	1912.	1945.	погинуо у НОБ-у, Н.Место
21.	Остојић	Љуба	Стеван	1941.	1943.	умрла од тифуса
22.	Пејић	Васкрсија	Сајло	1905.	1942.	убијен у Јасеновцу
23.	Перић	Војо	Вид	1927.	1943.	погинуо у НОБ-у, Сутјеска
24.	Сарафијановић	Спасо	Петар	1901.	1941.	убијен у Јасеновцу
25.	Станишић	Миленко	Спиро	1909.	1944.	погинуо у НОБ-у, Вогошћа
26.	Стокановић	Милан	Максо	1905.	1941.	убијен у Јасеновцу
27.	Тодић	Станко	Антоније	1911.	1942.	убијен у кући
28.	Тодић	Божо	Тодор	1925.	1942.	убијен на Махоју
29.	Тодоровић	Здравко	Младен	1926.	1945.	погинуо у НОБ-у, Завидовићи
30.	Трипић	Живко	Илија	1891.	1942.	погинуо у НОБ-у, Добој
31.	Видаковић	Стјепан	Марко	1911.	1941.	погинуо од четника

Напомена: Подаци узети из: Статистички завод, Београд, Жртве рата 1941-1945. стр. 51, 52 и 53.

ДОЛАЦ

1. Арсеновић	Драго	Благоје	1913.	1943.	погинуо у НОБ-у, Башча
2. Арсеновић	Милорад	Ђоко	1927.	1943.	убијен у Трновичи
3. Арсеновић	Станоје	Митар	1920.	1941.	убијен у Јасеновцу
4. Арсеновић	Радо	Недељко	1903.	1941.	убијен у Јасеновцу
5. Благојевић	Паро		1906.	1942.	убијен у Туњику
6. Благојевић	Гојко	Митар	1894.	1941.	убијен, Г.Близна
7. Ближњаковић	Станко	Васо	1910.	1941.	убијен у Јасеновцу
8. Божић	Јелица			1942.	убијена у Туњику
9. Божић	Васкрсија	Василије	1897.	1943.	убијен у Долцу
10. Илић	Јосип	Илија	1882.	1941.	убијен у Долцу
11. Илић	Ђоко	Јово	1905.	1942.	убијен у Јасеновцу
12. Илић	Јелисија	Јово	1892.	1942.	убијен у Завидовићима
13. Илић	Ђоко	Коста	1920.	1942.	погинуо у НОБ-у, Село Луке
14. Илић	Благоје	Марко	1904.	1941.	убијен у Јасеновцу
15. Илић	Боро	Сајло	1940.	1945.	убијен у Долцу
16. Јовановић	Лазар	Спасоје	1900.	1941.	убијен у Близни
17. Јовић	Госто	Цвијо	1880.	1941.	убијен, Г.Близна

Ред. бр.	Презиме	Име	Име оца	Година рођења	Година смрти	Мјесто и начин смрти
18.	Јовић	Спасенија	Марко	1910.	1941.	убијена у Г.Близна
19.	Јовић	Симо	Станоје	1907.	1941.	убијен у Добоју
20.	Максимовић	Стојан	Алекса	1919.	1941.	убијен у Завидовићима
21.	Перушић	Милош	Васкрсија	1914.	1941.	убијен у Јасеновцу

Напомена: Подаци о жртвама узети су из: Савезни завод за статистику, жртве рата, 1941-1945. поднасловима, општине Бановићи, Лукавац и Завидовићи, странице од 1 до 53.

ЖРТВЕ РАТА У МУСЛИМАНСКИМ СЕЛИМА

БАНОВИЋИ СЕЛО

1. Касумовић	Абид	Рецо	1931.	1943.	у селу од четника
2. Ковачевић	Ибрахим	Ибрахим	1880.	1944.	у селу од Нијемаца
3. Мехић	Мехо	Рагиб	1897.	1944.	у Лукавцу од партизана
4. Модрић	Бајро	Хасан	1907.	1944.	у Рибници од партизана
5. Нурковић	Вејсил	Ахмет	1936.	1943.	нестао у Трештеници
6. Нурковић	Зећир	Ахмет	1937.	1943.	нестао у Трештеници
7. Чаушевић	Мехо	Шећир	1923.	1944.	у Обреновцу у НОБ-у
8. Табаковић	Омер	Халил	1914.	1945.	умро у заробљеништву

БОРОВАЦ

1. Јамаковић	Хашим	Омер	1872.	1944.	на Вијенцу од Нијемаца
2. Мујановић	Хајра	Насан	1929.	1945.	код куће од бомбе

ЋАТИЋИ

1. Кудумовић	Ариф	Мехмет	1905.	1943.	на Коњуху од партизана
2. Кудумовић	Суљо	Емин	1893.	1942.	у Варешу од усташа

ОМАЗИЋИ

1. Џинић	Ахмет	Ибрахим	1926.	1943.	код Градачца у НОБ-у
2. Лугавић	Рамо	Салих	1907.	1944.	Шерићи у НОБ-у
3. Сикић	Осмо	Мујо	1921.	1944.	Снагово у НОБ-у

ПОДГОРЈЕ

1. Бјелић	Рамо	Ибрахим	1894.	1994.	Пурачић од партизана

Ред. бр.	Презиме	Име	Име оца	Година рођења	Година смрти	Мјесто и начин смрти
2.	Турановић	Хасан	Ибрахим	1912.	1944.	Савићи од партизана

БОРОВАЦ

1.	Јамаковић	Хашим	Омер	1872.	1944.	на Вијенцу од Нијемаца
2.	Мујановић	Хајра	Хасан	1929.	1945.	код куће од бомбе

ЋАТИЋИ

1.	Кудумовић	Ариф	Мехмед	1905.	1943.	на Коњуху од партизана
2.	Кудумовић	Суљо	Емин	1893.	1942.	у Варешу од усташа

ОМАЗИЋИ

1.	Цинић	Ахмет	Ибрахим	1926.	1943.	код Градачца у НОБ-у
2.	Лугавић	Рамо	Салих	1907.	1944.	Шерићи у НОБ-у
3.	Сикић	Осмо	Мујо	1921.	1944.	Снагово у НОБ-у

ПОДГОРЈЕ

1.	Бјелић	Рамо	Ибрахим	1894.	1944.	Пурачић од партизана
2.	Турановић	Хасан	Ибрахим	1912.	1944.	Савићи од партизана

ПРИБИТКОВИЋИ

1.	Мустајбашић	Сејфо	Сулејман	1914.	1943.	убијен на Трипића Вису
2.	Куртић	Мехмет	Халил	1914.	1943.	Подволујак, као курир
3.	Мехић	Махмут	Емин	1911.	1943.	Подволујак од партизана
4.	Варешевић	Ђулага	Зећир	1907.	1943.	погинуо на Оштрићу

СЕОНА

1.	Дедић	Јусуф	Адем	1908.	1943.	у Хајдеровићима
2.	Ханџић	Аго	Халил	1915.	1942.	убијен у селу
3.	Ханџић	Брајко	Халил	1903.	1942.	у Сеони од четника
4.	Хускић	Хасан	Ибришим	1914.	1943.	погинуо у Хајдеровићима
5.	Куртић	Јусуф	Хашим	1904.	1943.	убијен у селу
6.	Полић	Осман	Мехмет	1909.	1942.	убијен у својој кући
7.	Рахмановић	Бего	Мешан	1910.	1943.	убијен у Сеони
8.	Рахмановић	Едхем	Суљо	1914.	1942.	убијен у Сеони
9.	Салановић	Рашид	Решид	1922.	1943.	стријељали га Нијемци

Ред. бр.	Презиме	Име	Име оца	Година рођења	Година смрти	Мјесто и начин смрти
			ТУЛОВИЋИ			
1.	Шахбазовић	Фата		1909.	1944.	погинула од гранате
			ТРЕШТЕНИЦА ДОЊА			
1.	Ахметовић	Ибрахим	Осман	1915.	1944.	погинуо на Рибници
2.	Бошњаковић	Емин	Ариф	1933.	1943.	убијен у селу од Нијемаца
3.	Бошњаковић	Рецо	Хасан	1932.	1944.	убијен од четника у селу
4.	Голић	Рецо	Пашан	1923.	1945.	погинуо у НОБ-у
			ЈАРУШКЕ ДОЊЕ			
1.	Касумовић	Шериф	Смајо	1924.	1943.	погинуо од усташа Јегинов Луг
2.	Салиховић	Омер	Авдо	1915.	1943.	погинуо у НОБ-у, Озрен
			ОРАХОВИЦА			
1.	Бајрамовић	Бајро	Мусо	1931.	1941.	Тришино Брдо, убијен
2.	Бајрић	Халил	Бего	1913.	1941.	Бријесница, убијен
3.	Бајрић	Адем	Назиф	1910.	1941.	Бријесница, убијен
4.	Бајрић	Рахима	Хамид	1908.	1945.	убијена у свом селу
5.	Бајрић	Дедо	Осман	1885.	1943.	убијен у Сеони
6.	Бајрић	Шериф	Осман	1890.	1941.	убијен у свом селу
7.	Бајрић	Сафет	Шериф	1928.	1944.	погинуо у селу
			ТУРИЈА			
1.	Имамовић	Шефик	Мехмед	1920.	1944.	Свињарац у НОБ-у
2.	Јунузовић	Осмо	Емин	1926.	1944.	Подроманија у НОБ-у
3.	Јунузовић	Мехо	Мујо	1890.	1944.	убијен у селу
4.	Јунузовић	Адем	Мустафа	1927.	1944.	у Сеони у НОБ-у
5.	Кишић	Хусо	Мехмед	1909.	1941.	убијен у Турији
6.	Ковачевић	Ибрахим	Суљо	1912.	1943.	Подови-Јарушке
			БАЈВАТИ			
1.	Фазлић	Мехмед	Салко	1910.	1942.	убијен у Буретини
2.	Сајкић	Мехмед	Мехмед	1937.	1942.	убијен од усташа

Ред. бр.	Презиме	Име	Име оца	Година рођења	Година смрти	Мјесто и начин смрти
			ЦРЊЕВО			
1.	Чамџић	Салих	Мусан	1890.	1943.	погинуо код куће
			ДИШТИЦА			
1.	Јаковљевић	Антун	Стијепо	1876.	1944.	погинуо на Рибници
2.	Бабић	Блашко	Јозо	1902.	1944.	нестао
3.	Пендић	Илија	Јозо	1924.	1944.	погинуо у НОБ-у, Перковића Хан
4.	Пендић	Божо	Мијо	1912.	1945.	убијен у Стипину Хану
			ДРАГОВАЦ (РОМИ)			
1.	Бајрић	Салко	Атиф	1919.	1943.	убијен на Гостовићу
2.	Бајрић	Ћеба	Омер	1902.	1943.	убијен у Јасеновцу
3.	Бајрић	Кемо	Омер	1930.	1942.	убијен у Јасеновцу
4.	Бајрић	Смајо	Омер	1937.	1942.	убијен у Јасеновцу
5.	Бајрић	Узеир	Омер	1935.	1942.	убијен у Јасеновцу
6.	Бајрић	Омар	Суљо	1902.	1942.	убијен у Јасеновцу
7.	Бајрић	Омер	Суљо	1909.	1942.	убијен у Јасеновцу
8.	Хасановић	Ћелебија		1882.	1942.	убијен у Јасеновцу
9.	Хасановић	Дуда	Паша	1928.	1942.	убијена у Јасеновцу
10.	Хасановић	Машо	Паша	1927.	1942.	убијен у Јасеновцу
11.	Салкић	Зилка	Халил	1920.	1942.	убијен у Јасеновцу
12.	Салкић	Злата	Хусо	1895.	1942.	убијена у Јасеновцу
13.	Салкић	Хамдо	Мехо	1931.	1942.	убијен у Јасеновцу
14.	Салкић	Пашан	Мурат	1900.	1942.	убијен у Јасеновцу
15.	Салкић	Пашо	Мурат	1905.	1942.	убијен у Јасеновцу
16.	Салкић	Бисера	Пашан	1926.	1942.	у логору Јасеновац
			ГАРЕ			
1.	Ђерзић	Рашид	Ибрахим	1867.	1942.	убијен код куће
2.	Ђувић	Адем	Махмут	1882.	1942.	убијен код куће
3.	Ђувић	Наза	Суљо	1885.	1942.	убијен код куће
4.	Хамидић	Ајша	Назиф	1905.	1942.	погинула у Возући
5.	Мујчиновић	Ахмет	Ђулага	1914.	1945.	погинуо у НОБ-у
6.	Мујчиновић	Мујага	Ибрахим	1900.	1943.	погинуо у Подволујаку
7.	Мулахалиловић	Мехмет	Мустафа	1883.	1942.	убијен код куће
8.	Синковић	Зејна	Бего	1915.	1942.	погинула код куће
9.	Синковић	Хашин	Мујо	1924.	1942.	погинуо у Кривају
10.	Софтић	Хашим	Бришо	1924.	1945.	погинуо код куће

Ред. бр.	Презиме	Име	Име оца	Година рођења	Година смрти	Мјесто и начин смрти
			ХАЈДЕРОВИЋИ			
1.	Гарић	Ибро	Ибрахим	1881.	1943.	убијен код куће
2.	Мешић Мехо	Бришо		1891.	1942.	погинуо код куће
3.	Мухаремовић	Етхем	Мехмед	1922.	1945.	погинуо у НОБ-у
4.	Мухамеровић	Фатима	Мехо	1935.	1943.	погинула код куће
5.	Мухамеровић	Ибришим	Мухарем	1895.	1943.	убијен као цивил
6.	Омеровић	Суљо	Бришо	1890.	1942.	у Перовићима од четника
7.	Омеровић	Бего	Машан	1884.	1943.	убијен као цивил
8.	Омеровић	Рагиб	Мустафа	1906.	1944.	убијен у Завидовићима
9.	Омеровић	Севла	Мехмед	1923.	1943.	погинула од гранате
10.	Османовић	Мехо	Хусеин	1906.	1944.	погинуо у Чиновићима
11.	Салетовић	Мустафа	Салих	1883.	1942.	убијен у Гостовићу
			ЈУНУЗОВИЋИ			
1.	Ахмић	Салих	Мехмед	1918.	1945.	погинуо у НОБ-у
2.	Хускић	Бибер	Бајро	1908.	1943.	убијен у Боровцима
3.	Мердановић	Ифета	Мехо	1922.	1944.	погинула као цивил
4.	Салкић	Осмо	Мурат	1910.	1942.	убијен у логору Јасеновац
			КРИВАЈА			
1.	Џаферовић	Хашим	Бекта	1892.	1943.	погинуо код куће
2.	Џаферовић	Бего	Хашим	1885.	1943.	погинуо код куће
3.	Халиловић	Мехо	Мујо	1896.	1943.	погинуо код куће
4.	Муратовић	Мустафа	Хусо	1897.	1943.	погинуо код куће
5.	Омерчевић	Рашид	Хашим	1906.	1941.	погинуо код куће
			МАХОЈЕ			
1.	Балић	Хасо	Машо	1889.	1942.	погинуо код куће
2.	Мешић	Шећир	Абид	1897.	1943.	убијен као цивил
3.	Мухић	Идриз	Омер	1890.	1943.	убијен од четника, Гостовић
			ОСЈЕЧАНИ			
1.	Бјелић	Раниз	Емин	1926.	1944.	погинуо у НОБ-у
2.	Зрнић	Мујо	Алија	1908.	1942.	погинуо у Рибници
			ПЕРОВИЋИ			
1.	Гарић	Бего	Осман	1896.	1942.	убијен код куће
2.	Имамовић	Аиша	Ахмет	1923.	1943.	погинула код куће

Списак жртава рата 1941. - 1945. година

Ред. бр.	Презиме	Име	Име оца	Година рођења	Година смрти	Мјесто и начин смрти
3.	Имамовић	Зејна	Мујо	1939.	1944.	погинула у Јунузовићима
4.	Имшировић	Авдо	Мухарем	1900.	1942.	умро у заробљеништву
5.	Имшировић	Рамо	Осман	1912.	1941.	погинуо у Жупањи
6.	Мехић	Емин	Ахмет	1881.	1941.	погинуо од четника
7.	Мехић	Мехмед	Ахмет	1873.	1942.	погинуо у Ливадама

РИБНИЦА

1.	Мујарић	Алија	Мујо	1895.	1943.	погинуо у Варешу

ЗАВИДОВИЋИ

1.	Бајрић	Бибер	Хусо	1927.	1942.	као Ром убијен у Јасеновцу
2.	Бешић	Злата		1900.	1943.	у логору Јасеновац
3.	Фетахагић	Ахмет	Рамадан	1913.	1944.	погинуо у НОБ-у
4.	Окановић	Бајро	Јашар	1914.	1943.	погинуо у НОБ-у, Подволујак

1) Савезни завод за статистику: Жртве рата 1941-1945. За општине Бановићи, Завидовићи и Лукавац, стр. 1 до 53.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

АРХИВСКА ГРАЂА:

1. Архив Војноисторијског института, Београд

Фондови: Независна држава Хрватска
Непријатељске јединице
Народно ослободилачка борба 1941-1945
Четничка архива

2. Државни архив Босне и Херцеговине, Сарајево

Фондови: Заједничко министарство финансија Аустро-Угарске монархије
Земаљска влада за Босну и Херцеговину, президијална грађа
Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и његових помагача

3. Архив Музеја револуције, Сарајево

Фонд: Усташка грађа

4. Регионални архив Тузла

Фондови: Народноослободилачка борба 1941-1945.
Окружни комитет Комунистичке партије Југославије, Тузла
Окружни Народни одбор Тузла
Срески комитет Комунистичке партије Лукавац
Општински комитет Комунистичке партије Бановићи (1945-1953)

5. Архив Музеја Источне Босне, Тузла,

Фонд: Народноослободилачка борба 1941-1945.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ:

1. Адресар Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд, 1928.
2. Adresenjahrbuch fur Geamte Volkwiirtschft in Bosnien und Hercegovina Fur Das Jahr.1911.
3. Алманах Краљевине Југославије, Београд 1932.
4. Богичевић Војислав: Грађа о почецима радничког покрета у Босни и Херцеговини од 1878 до 1905. године, Сарајево, 1951.
5. Bosnische Bote fur 1910 i 1916. Jahr.
6. Главни резултати пописа житељства у Босни и Херцеговини од 22.10. 1895. Сарајево, 1896.
7. Годишњица Николе Чупоића, број 2, Београд, 1878.
8. Дефинитивни резултати пописа од 31.1.1921. Београд, 1932.
9. Дефинитивни резултати пописа становништва од 31.03. 1931. Књигња 1, 2 и 3, Београд, 1938.
10. Календар "Просвете" за преступну 1912. годину
11. Календар православне цркве за 1996. годину
12. Кануни и канун-наме за Босански, Крчки и Зворнички санџак, Оријентални институт Сарајево, 1957.
13. Ortschfts Bevolkerung Statistik von BiH, од маја 1885, Сарајево, 1886.
14. Петрановић Бранко и Зечевић Момчило: Југославија 1918-1941. Збирка докумената, "Рад", Београд, 1985.
15. Савезни завод за статистику, Жртве рата, Београд, 1994.
16. Попис мјеста и житељства у Босни и Херцеговини од 1885. Додатна табела, Сарајево, 1886.
17. Статистика мјеста и пучанства у БиХ, од 1880. Сарајево, 1881.
18. Статистички преглед избора народних посланика за Уставотворну скупштину Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд, 1921.
19. Статистички преглед избора народних посланика за Народну скупштину Краљевине СХС за 1924. Београд, 1926.
20. Статистички преглед избора народних посланика за Народну скупштину Краљевине СХС за 1926, Београд, 1927.
21. Статистика избора народних посланика за Скупштину Краљевине Југославије за 1928. годину, Београд, 1930.
22. Шематизам православне митрополије и Архидијацезе Дабро-босанске за 1883, 1884 и 1885. годину, Сарајево, 1886.
23. Статистички преглед избора посланика за Народну скупштину Краљевине Југославије за 1938. године, Београд, 1939.
24. Шематизам свих српских области у БиХ за 1884. и 1885. годину.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Антонић др Здравко: Устанак у централној и источној Босни, "Универзал" Тузла, 1983.
2. Вујасиновић Тодор: Озренски партизански одред, прво и треће издање Београд, 1950 и 1978.
3. Јиричек-Радонић: Историја Срба, књ. 1, Београд, 1979.
4. Крешевљаковић Хамдија: Капетаније у Босни и Херцеговини, Сарајево, 1957.
5. Лакатош Јосо и Деспић Ацо: Индустрија Босне и Херцеговине, Наклада југословенског Лојду, Загреб, 1924.
6. Ристић Васо: Ликвидација "Криваје" босанске шумске индустрије, Сарајево, 1938.
7. Филиповић. С. Миленко: Манастир Возућа у Босни, Скопље, 1940.
8. Ханџић Адем: Тузла и њена околина у 16. вијеку, "Свјетлост" Сарајево, 1978.
9. Шабановић Хазим: Босански пашалук, Научно Друштво, Сарајево, 1959.
10. Шехић Нусрет: Четништво у Босни и Херцеговини 1918-1941. Књига XLII, Сарајево, Одјељење друштвених наука, 1971.

ЧАСОПИСИ:

1. Босанска Вила, Сарајево, 1878.
2. Василије Стакић: Манастир Возућа, Добро-босански источник за 1889 и 1891. годину
3. Босанско-херцеговачки истичник за 1890, 1895 и 1902. годину
4. Јеремић Ристо: Поријекло становништва тузланске области, Гласник Географског друштва, број 7-8, Београд, 1922.
5. Хаџибеговић Хамид: Џизија или харач, Прилози за оријенталну филологију, 5, Сарајево, 1954-1955.
6. Хоџић Шабан: Стари туристички документи са тузланског подручја, Чланци и Грађа, Тузла, 1957.
7. Шематизам свих српских области у Босни и Херцеговини за 1885. годину
8. Шематизам источно-православне српске патријаршије са подацима из 1927. године, Сремски Карловци, 1927.
9. Школски гласник, Година 6, Сарајево 1889.

ШТАМПА:

1. Врбаске службене новине, бр. 109/1933. 16.05.1933.
2. Возућа, гласило општине Возућа, бр.3 од 15.08.1993.
3. Југословенска пошта бројеви: 2532 од 27.09.1937.
   и бр.2536 од 1.10.1937.
4. "Криваја", лист предузећа Криваја Завидовићи, бр.19 од 12.2.1950.
5. "Народно јединство", гласило Народне владе БиХ, бр. 72
   од 30.06.1928. бр.113 од 23.01.1920. и бр.78 од 4.08.1928.
6. Сарајевски лист, бр. 40 од 8.4.1887. бр. 29 од 8.2.1912 и бр. 251
   од 14.11.1912.

РЕЗИМЕ

Остаци материјалне културе, топографски називи и народна предања свједоче да је на возућком подручју човјек обитовао још од праисторијског доба. Надгробни споменици, градине и легенде указују на чињеницу да је на овом простору живјело старо илирско племе Десидијати, које је почетком нове ере покорено и послије укључења у састав Римског царства и романизовано. Трагови римске културе присутни су и на возућком подручју.

У доба раног и развијеног феудализма долине Криваје и Спрече насељавали су бројни родови српског народа. О животу српског народа на возућком подручју у средњем вијеку свједоче остаци материјалне културе (градине, споменици, манастир), топографски називи (кућерине, кућишта, црквине, црквишта, царине) и народна предања. Веома важан трговачки пут, од централне Босне до Саве водио је кроз возућко подручје. Изгледа да је возућко подручје улазило у састав жупа Усоре и Соли.

Послије пада наших земаља под турску власт на озренско-возућко подручје су, умјесто одсељених Срба досељавано са планина влашко становништво. Власи су током 16. вијека изгубили султанове повластице и претворени у кметове. Центар духовног и културног живота возућких Срба у турско доба био је манастир Возућа, који је, вјероватно изграђен крајем 16. или почетком 17. вијека. За време боравка калуђера већи дио возућке територије био је манастирски посјед. Послије одласка калуђера и пропасти манастира, постала је Возућа феудални посјед сарајевских, а Лозна и Свињашница маглајских ага. Већи дио возућке територије је, као цемат Криваја и Гаре, улазио у састав босанског санџака и маглајске нахије, а остатак је био у оквиру санџака Зворник и нахије, односно општине Драметин. Оваква управно-територијална подјела остала је све до 1919. године. Године 1851. уз обновљену цркву у Возућици отворена је на подручју среза Маглај прва српска основна школа.

За вријеме аустро-угарске управе (1878-1918) озренско-возућко подручје доживљавало је привредни и културно-просвјетни успон. У Возући и Криваји успостављене су жандармеријске станице. Изграђене

су кривајска и гостовићка ускотрачна пруга. У Возући је основна Шумска управа, а у Завидовићима су изграђене двије пилане. Многи возућки Срби тада су отворили трговачке, угоститељске, занатске и друге услужне радње. Српска конфесионална школа из Хрга пренесена је, као народна основна, у Гаре, а 1914. године у Возућу. У Васићима је изграђена и освештана мала црква. У Хргама и Возући основана су: друштво "Просвјета", Друштво антиалкохоличара, читаонице и тежачка задруга. Овај привредни културно-просвјетни напредак био је заустављен првим свјетским ратом у којем су и многи возућки Срби учествовали, а неки и живот изгубили.

Послије уједињења проглашења Краљевине СХС формирана је општина Хрге са сједиштем у Стогу. У рату уништена привреда није никада предратни ниво достигла. Главна политичка активност обављена је кроз изборе за народне посланике, сеоске кнезовине и општинске начелнике. На подручју хршке општине дјеловале су Народна радикална, Народна демократска и друге политичке странке. Године 1928. у Стогу је изграђена црква и отворена основна школа.

Након проглашења Краљевине Југославије 1919. године и подјеле на бановине сједиште општине Хрге из Стога пренесено је у Возућу. Од тада су Возућку општину чинили Лозна, Свињашница, Кривача, Ораховица, Хрге и друга села. Главна привредна грана остала је пољопривреда. Индустријска предузећа су била шумска радилишта, двије пилане у Завидовићима и једна у Стогу. Општина Возућа је у то вријеме улазила у састав Дринске бановине и среске испоставе Завидовићи.

Други свјетски рат је на српски народ кривајске долине био најтрагичнији период његове дуге историје. Од успостављања усташке власти па само до краја 1941. године на подручју завидовићке испоставе убијено је или у логор отпремљено преко 60 угледних Срба и 135 Јевреја.

У току опште зимске офанзиве, која је трајала од 15. јануара до краја маја 1942. године хрватска и муслиманска легија је на подручју општине Возућа попалила 28 села и у њима поубијала или у логор депортовала преко хиљаду и петсто њихових становника. Многе породице су потпуно уништене, а преко 260 мушкараца је убијено у Јасеновцу. У току рата у Возућој је на разне начине страдало око 680, у Свињашници 89, у Хргама, Каменици и Стогу 149, у Лозној 194, у Ораховици 50, Трештеници 19, Јарушкама 29, Гостовићу 136 Срба. Хрватско-муслиманску офанзиву на српска села озренски устаници су зауставили у Поцјелову.

Убрзо послије извршеног усташког геноцида над српским народом кривајске долине у Озренском одреду је дошло до подјела на партизане и четнике. Партизани су напустили Озрен а четници формирали свој Штаб, организовали позадинску и цивилну власт. Штаб Озренског четничког одреда је с њемачком и хрватском Војном командом 31.маја 1942. године склопио примирје и избеглицама омогућио повратак на своја згаришта. Током 1943. и 1944. године страдања српског народа није било. Спорадични борбени сукоби вођени су између партизанских јединица које су ту повремено боравиле и озренских четника.

Послије завршетка рата поједине групе четника нису се хтјеле партизанима предати и њихову власт признати, па је Одељење заштите народа вршило на одметнике, али и на њихове сараднике праву хајку. Многи одметници и истакнутији четници су поубијани или на дуже казне осуђивани. Од 1945. до 1947. успостављени су народни одбор Возућа, Хрге, Лозна, Ораховица и Трештеница. Порези, откупи и "Добровољни" рад су и становници ових одбора морали на вријеме извршавати. Године 1953. од мјесних одбора Возуће, Хрге, Кривања, Рибница, Лозна и Ораховица формирана је возућка општина, која је укинута већ 1958. године.

SUMMARY

On the edge of remainders of material culture, topography names, legends and incidentaly marked history facts, there are proofs that the man lived on Ozren-Vozuca area since praehistoric age. In praehistoric age and in the classical period of Illyricum Desidiats
lived in the area Ozren-Vozuca and they are conquered and romanised Romanus.

The remainders of fortified towns, monasteries and also the remainders of custom starions, big houses, old houses testified that in this area Serbian population which was the part of Usora and Soli districts lived here from VII century till the end of XV century.

In the time when Turks conquered, the great part of Serbian population moved out across the river Sava and instead of that Turks brought the tribe. The tribe Vlasi losted their privilegs and they turned into serves. Vozuca, Lozna, Hrge, and Svinjasnica were the parts of bosnian's district and the areas of Maglaj and areas of Gare and Krivaja, Zeljova, Predrazic and Trestenica were the part of district Zvornik and nachia Dremetin. This kind of territorial distribution and serves relationship remained till 1918. Serbs from Vozuca were the serves of agas from Sarajevo, and Serbs from Lozna and Svinjasnica were the serves of Maglaj. At the end of XV century monasteries Vozucica and Udrim were buil and they were abounded ruined in the first austrain-turkish war. The church in Vozuca was renamed in 1850., and that was the time when first serbian school was opened in Maglaj district.

In the time of austrain-hungarian administration, economic and cultural life of Serbs in Vozuca was obviously rising. The railroad in Gostovic over Krivaja was build two miles to Zavidovic and one in Stog, and other numerios activites: trade, hotels, handcrafts. In the period of the World war economic rise was stopped.

In the kingdom of Serbs, Croats and Slovenias, the district Hrge, were was in the meantime established, was moved to Vozuca in 1932. and stood there till 1958. In that time in Stog the church was build over the river Krivaja.

The greatest tragedy that Serbs in Vozuca-Ozren had been living thrugh has happened during the Second World war. Only in the first half of 1942. the Francetics "black legion" with the help of moslem's police burned over twentyeight serbian vilages and killed about fifteen hundred innocent civilians and sent two hundred sixty capable men to camp Jasenovac from which noone came back. During the war 1941-1945. in Vozuca-Ozren area more than twenty hundred people were killed while in twentyeight moslem's villages one hundred seventeen people lost their life. After the war the national comitees of Lozna, Vozuca, Hrga, Trestenica, were formed. In 1947. Lozna was joined to district Vozuca. Because of taxes and poorchase and obligate work, Serbian population lived very hard in thes area.

САДРЖАЈ

Предговор	5
Старине и легенде	9
Кривајска долина у средњем вијеку	13
Робовање под Турцима	17
Свједочанства српског постојања	23
Изградња цркве у Возући и Васовинама	35
Из традиционално-вјерског живота	38
Живот под аустро-угарском управом	45
Привредни успон возућког краја	57
Прва школа у Возућој	64
Хрге постају сеоска општина	77
Сједиште општине прелази у Возућу	81
Из привредног живота	86
Независна држава Хрватска припрема геноцид	91
Почетак страдања возућких Срба	102
Почетак народног отпора	115
Црна зима	128
Усташко оргијање у Предражићу	136
Возућа је крвљу натопљена	141
Лозна у пламену	159
Геноцид у Свињашници	175
Ораховица је тешко крварила	180
Масовне жртве у Трештеници и Јарушкама	183
Масакр у Жељовој	191
Борбе за одбрану Поцјелова	200
Партизани одлазе - четници остају	212
Трећа година рата	228
Стигла је Друга пролетерска	234
Последње године рата	244
Слобода са укусом горчине	250
Попис жртава и ратних злочинаца	255
Вријеме обнове и изградње	258
Списак жртава рата 1941. - 1945. године	265
Извори и литература	317
Резиме	321
Summary	324
Садржај	327

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

341.485 (=861) (497.15) "1941/1945"

ПЕЈИЋ, Ранко
Срби на Озрену и Возући : живот и страдања / Ранко Пејић. - [1. изд.]. - Београд : "Мирослав" ; Бања Лука : Друштво историчара Републике Српске, 1998 (Панчево : Графос интернационал). - 328 стр. ; 24 cm (Библиотека Сведочанства)

Тираж 1000. - Библиографија: стр. 317-320. - Резиме ; Summary.

ISBN 86-82487-30-6

949.715 940.540.5:341.322.5 (=861) (497.15)

а) Ратни злочини - Други светски рат 1939-1945 - Босна и Херцеговина б) Срби - Геноцид - Други светски рат 1939-1945 - Босна и Херцеговина ц) Озренско-возућко подручје
ИД=66150668

Др. Ранко Пејић

Рођен је 1940. године у Лозној, општина Бановићи. По завршетку основне школе (4 разреда) запослио се у завидовићкој пилани. Ванредно је завршио осмогодишњу школу и први разред гимназије. Године 1965. завршио је у Дервенти учитељску школу и учитељовао у Жељови. У Мостару је 1974. године ванредно завршио Педагошку академију, група историја и географија и предавао ове предмете у Трештеници и Бановићима. Ванредно је 1978. године дипломирао на филозофском факултету у Новом Саду, одсјек за историју и предавао у средњешколском центру Бановићи. Магистрирао је на Факултету политичких наука у Београду, а докторирао 1991. године на Филозофском факултету у Новом Саду. Живи у Бања Луци и предаје на Филозофском факултету методику и историју старог вијека. Објавио је у часописима више научних и стручних радова.

ISBN 86-82487-30-6